ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
XLVIII

UDC - 008 YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
XLVIII

Editor in chief
DRAGIŠA KOSTIĆ

Redaction comitee
Dragiša Kostić, prof. dr Momčilo Pavlović, prof. dr Aleksandar Kadijević, prof. dr Dušan Janjić, Saša Stojanović, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2008.

УДК - 008 ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)
XLVIII

Одговотни уредник
ДРАГИША КОСТИЋ

Редакциони одбор
Драгиша Костић, проф. др Момчило Павловић, проф. др Александар Кадијевић, проф. др Душан Јањић, Саша Стојановић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2008.

У финансирању овог броја учествовали су:
Општина Лесковац и Министарство културе и медија Владе
Републике Србије

САДРЖАЈ

Александар Капуран, НАЛАЗИ ОКРЕСАНОГ КАМЕНА СА ЛОКАЛИТЕТА „ХИСАР“ У ЛЕСКОВЦУ ОТКРИВЕНИ ТОКОМ ИСТРАЖИВАЧКЕ КАМПАЊЕ 2006. године 7

Мирко Пековић, ПАРАЋИНСКА КУЛТУРНА ГРУПА И ЊЕН ОДНОС ПРЕМА СУСЕДНИМ КУЛТУРАМА 29

Небојша Ђокић, РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ У ЈУЖНОЈ И СТАРОЈ СРБИЈИ И МАЋЕДОНИЈИ 1689-1690. ГОДИНЕ 49

Александра Новаков, ЂОРЂЕ С. КАМПЕРЕЛИЋ, НАСТАВНИК ПРИЗРЕНСКЕ БОГОСЛОВИЈЕ И ЛЕСКОВАЧКИ ПРОТА 79

Борислава Лилић, ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА У ДРУГОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877/78. У СПИСИМА САВРЕМЕНИКА 93

Слободан Јовановић, ПРВИХ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА МАТИЦЕ ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ 1896 – 1915 109

Мирослав Јовановић, ЛЕТОПИС ЦРКВЕ СВЕТЕ МУЧЕНИЦЕ ПАРАСКЕВЕ 123

Таса Јовановић, СВЕШТЕНСТВО НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ ОДЛИКОВАНО У РАТОВИМА 1912-1918 131

Хранислав Ракић, УЧЕШЋЕ УЧЕНИКА ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ И ДР МОРИСА ШАПИЈЕА, ШВАЈЦАРЦА, У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА (1912-1913.) 143

Хаџи Драгољуб Стојановић Никац, ПРОСЛАВЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА 149

Јован Миљковић, ЗЛАТНЕ ГОДИНЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ШКОЛСТВА (1918-1941) 185

Иван М. Бецић, СКОПСКА ПРОДУКТНА БЕРЗА 203

Живан Стојковић, ПРИЛОЗИ НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА О РАТНИМ ЛИСТОВИМА У ПАРТИЗАНСКИМ ЈЕДИНИЦАМА 217

Виолета Ђорђевић, ДОМЕНТИЈАН ПЕСНИК СВЕТЛОСТИ 223

Бранко Димић, ТАРАИЈАНКА 237

Анђела Гавриловић, ПРЕДСТАВЕ ЛЕПРЕ И ВОДЕНЕ БОЛЕСТИ НА СРПСКИМ ФРЕСКАМА У ДОБА СТЕФАНА ДУШАНА (1331-1355) 261

Иван Клеут, О ИСТОРИЈИ И АРХИТЕКТУРИ СТАРЕ ЗГРАДЕ ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ 277

Јован Деспотовић, НЕКИ ПРИМЕРИ АНГАЖОВАНОГ СТВАРАЛАШТВА ЈЕДАН СПЕЦИФИЧАН СЛУЧАЈ – САША СТОЈАНОВИЋ ИЛИ НЕНАСИЛНИ ОТПОР 283

Милица Тапавачки, АРХЕОЛОШКИ ПАРКОВИ И МУЗЕЈИ НА ОТВОРЕНОМ 291

Иван Стојановић, КОНЗЕРВАЦИЈА ОСАМ БРОНЗАНИХ ПРЕДМЕТА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 313

Јовица Цветковић, СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ (2000-2006.г.) 321

Тане Куртић, ПРОТЕСТАНТСКА ЕВАНЂЕОСКА ЦРКВА „ЗАЈЕДНИЦА РОМА“ У ЛЕСКОВЦУ 351

Татјана Јанков, БИБЛИОГРАФИЈА ПРИЛОГА ОБЈАВЉЕНИХ У ЧАСОПИСУ „ОСВИТ“ 359

ПРИКАЗИ

Александар Кадијевић, ПОГЛЕД НА НИШКИ АРХИТЕКТОНСКИ МОДЕРНИЗАМ 439

Саша Хаџи Танчић, У ДОСЛУХУ СА ЕВРОПСКОМ КУЛТУРОМ 443

Слађана Здравковић, ИНВАЛИДИ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 447

ГАЛЕРИЈА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Гојко Суботић, ДОБА СВЕТЛОСТИ 451

Душица Бојић, ЗНАЧАЈ ПРИКАЗИВАЊА ПОРТРЕТА ИСТОРИЈСКИХ ЛИЧНОСТИ 455

Љиљана Тојага, ПЕШКИРИ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА 457

УДК 903.21.01”636/638”(497.11)

Александар Капуран

НАЛАЗИ ОКРЕСАНОГ КАМЕНА СА ЛОКАЛИТЕТА „ХИСАР“ У ЛЕСКОВЦУ ОТКРИВЕНИ ТОКОМ ИСТРАЖИВАЧКЕ КАМПАЊЕ 2006. ГОДИНЕ

-Прилог проучавању окресаног оруђа у металним добима праисторије

Локалитет ,,Хисар“ у Лесковцу налази се на узвишењу између долина река Јабланице и Ветернице. Локалитет је открио Милоје М. Васић, рекогносциран је од стране Милутина Гарашанина, а први пут сондажно је истраживан 1994. године (Богдановић, Јоцић и Поповић, 1995:13-24), да би већа истраживања уследила од 1999. год. и трају до данас (Перић, Јоцић и Стојић 2000:281-302; Стојић 2001:35-93; Стојић 2001:9-61). Током 2006. године спроведена је најобимнија истраживачка кампања на Секторима I и III (види ситуациони план). На овом вишеслојном локалитету откривени су спорадично налази неолитске и енеолитске керамике, док најмоћнији праисторијски слојеви припадају времену прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба од XIV века п.н.е. до X века п.н.е. Тада се формира насеље на горњем платоу, ограђено одбрамбеним ровом, као и подграђе на терасама овог узвишења, окренутим ка североистоку. Живот на овој локацији наставља се током VI и V века п.н.е, а вероватно и у млађем гвозденом добу (Halstatu D), јер је спорадично откривана и келтска керамика. Горњи плато се фортификацијски ојачава каменим бедемом у доба касне антике и у континуитету је насељен до краја периода турске доминације на овим просторима. Дуготрајни живот на локалитету потврђују комбинована археолошка и геофизичка истраживања, која констатују археолошке слојеве поремећене већим грађевинским интервенцијама, које су местимично, нарочито на горњој платформи, оштетиле старије праисторијске слојеве. Међутим, у југоисточном делу платоа праисторијски слојеви, који се налазе на великим дубинама, нису девастирани античким и средњовековним фортификацијама, тако да су у затвореним целинама (рову, јамама и земуницама) сачували праисторијски материјал који се хронолошки опредељује као Брњичка културна група (Капуран, Стојић 2001:95-130).

На падини са подграђем насеља ситуација је другачија, због нагиба терена и обрнуте стратиграфије коју је условило спирање материјала са вичиних делова локалитета. Мешању материјала је допринело укопавање византијских кућа, гробова и јама, које је избацило старији материјал изнад млађих слојева. И овде је, у већем делу истражених површина на овом сектору, материјал остао интактан у затвореним целинама које су означене као објекти. На одређеним местима откривена је и непоремећена стратиграфија која документује целокупни развој Брњичке културе у четири хоризонта (Перић, Јоцић, Стојић 1999: 290). Наведене чињенице утицаће и на хронолошку идентификацију целокупног корпуса прикупљеног окресаног каменог материјала, када локалитет буде монографски представљен.

Приликом примарне тријаже материјала примећен је велики број атипичних одбитака брзо или парцијално дооштраваних, док остали одбици поседују употребне ретуше. Овај податак указује на потребу за великим бројем сечива, макар и сумарно обрађених. Такође су карактеристични већи кортикални одбици који су малим интервенцијама, претварани у алатке, а судећи по сјају, дуго су употребљавани. Ову појаву могуће је објаснити уколико претпоставимо да је за потребе вршења житарица коришћен дигмен (врста композитног оруђа од дрвета и кремена), које захтева велики број сечива. Употребни сјај, који се простире у дијагонално оријентисаним зонама уз ивице сечива, може указивати на то да су артефакти усађивани у дрвене талпе. Ова врста пољопривредне алатке задржала се до данашњих дана (Kanchev, Nachev, Gatev 1986:Fig.2) (Ризница манастира Хиландара 1998: 43). Оваква претпоставка могла би бити потврђена уколико би велику количину ових одбитака нашли на мањем простору, што овде није случај (због поремећене стратиграфије), али можда није лоше размишљати и у том правцу.

Следећу карактеристику окресаног каменог материјала представља велики проценат флувијално углачаних артефаката. Занимљиво је да су становници Хисара у металним добима овај материјал највероватније налазили у депозиту две реке које окружују локалитет и доносили га у насеље покушавајући да га поново искористе, а у неким случајевима на њему нису интервенисали, вероватно задивљени његовим изгледом (нарочито материјалом од сировине полудрагог камена) (T.V/3). Овакви налази су највероватније стизали из профила једног или више, неолитских локалитета, лоцираних негде узводно, и који су ове реке у сезони бујица временом наносиле. Овај начин секундарног коришћења алатки карактеристичан је за насеља у бронзаном добу, која нису имала лак приступ или могућност снабдевања сировинама, тако да се алатке дуго користе и поправљају, показујући архаичну технологију приликом израде (Kopacz 1990:205,205).

У неколико случајева откривени су артефакти који сировински припадају вулканским стенама (некој врсти порфира), са траговима кортекса, парцијалним ретушом и траговима употребе у виду радне абразије на ивицама

(TVI/5,TIX/6).Овај материјал могао би да се веже за металуршку делатност, односно за неку врсту рударске активности или фракционе обраде непречишћених руда. Типу алатки коришћених приликом обраде руда може припадати и масивна језграшка алатка од кварцита, ромбоидног пресека (TVII/1), која веома личи на батове са Рудне Главе (Jovanović 1982: 31, сл.59). На локалитету Хисар, током истраживачке кампање 2005. године откривена је зона интензивне металуршке активности (пећи, шљака, велики комади сировина гвожђа, велики број растирача). Овакви објекти стратиграфски се везују за прелазни период из бронзаног у гвоздено доба, а трагови металуршке активности прате се и кроз каснији византијски и средњовековни период.

Приликом истраживања у току летње кампање 2006. године, укупно је откривено 120 окресаних камених артефаката, од којих је у овом раду обрађен 71 комад, док су остали обрађени у бази података као атипични фрагменти или сировине.

Језгрима припада 6% од откривених налаза, а заступљена су у четири варијанте. Глобуларном језгру, или прејезгру, би припадао комад меденожутог кремена TII /1 (Шарић 2005: 92; сл.2/3). Фрагмент из иницијалне фазе стварања језгра TII /4, је вероватно одбачен због лошег састава сировине. Неправилном језгру би одговарао артефакт TII /2.Два примерка можемо окарактерисати као језграшко оруђе у ширем смислу TII /5 и TII /3 које је секундарно коришћено и има трагове флувијалне абразије.

Неретуширани одбици су претежно комади из припреме језгра, тако да поседују кортекс. Они су заступљени у 8,4% од укупног материјала. Због оштре ивице која се ствара ломљењем кортекса, и овакви комади су коришћени за неку врсту сечења, тако да поседују употребни ретуш или сјај TVII /2,4. Могуће је да је примерак TVII /7, листолики одбитак, стањен на врху да би био део неког композитног оруђа. Примерак TVII /6 је такође могао бити употребљен као и претходни

Ретуширaним одбицима припада највећи број налаза (24%). Артефакти су искоришћени од одбитака из примарне обраде језгра, тако да поседују кортекс. И овде је упадљив начин брзог наоштравања одбитка TVIII /6. Примерци TVIII/4,5, TIX/1 имају видљиве трагове подмлађивања. Од ретуша су заступљени они који су настали радом TVIII /5, TIX /3,6,7 TX/3; континуирани ситни ретуш TVIII /2,3,6 ; стрми ретуш TVII/5 TIX /1; и јамичасти ретуш или анкош TIX /3,11 TX/1,3. Примерак на TIX /8 са стањеном левом дорсалном половином је можда могао да буде нека врста пројектила. На највећем броју ових одбитака је видљив употребни сјај. Три примерка TIX /2,9 и TX/3 су секундарно коришћене старије алатке.

Од ретуширaних одбитака најатрактивнијим примерцима припада материјал из истраживачких кампања пре 2006. године, представљају га две „тестерице” (TI/1, 2) и два сечива од кремена (TIII/1,2), који ће бити обрађени у овом раду.

Тестерице типолошки припадају назупчаном типу оруђа. Оне настају подмлађивањем платформе језгра у виду таблета (Brézillon 1971: 97, 98, 365, сл.15; Inizan 1995: 148, Fig.66/2; Whittaker 1995: 40, fig.3.13), и континуираним степенастим бифацијалним ретушом на горњој ивици, док се доња страна подмлађује обарањем стрмим ретушом. Овај тип алатки поседује високи сјај настао дуготрајном употребом (TI/1-6), али и трагове у виду паралелних канелура (TI/5) које би требало истражити уз помоћ микроскопа, како би се добили прецизнији одговори у вези са њиховом функцијом (Semenov 1976: fig.19/2,3).Овај тип бифацијално ретушираног оруђа је карактеристичан како за енеолитске, тако и за позније периоде праисторије на централном Балкану (TI и TXI/1-5) (Радовановић 1996:47; Богдановић 1986: 57/127; Tasić 1984: Tafel XCIV/12; Perišić 1984 : T.33/264,267,268, T.36/306; Hänsel, Medović 1998: T63/14, T64/6, T65/1; Balen 2005: 166/ 275,276).

Сечива су мање заступљена у укупној количини налаза (12%). Најатрактивнијим припадају налази из 2002. и 1999. године (TIII/1,2). Бифацијално ретуширано сечиво (TIII/2) је фрагмент већег сечива, које има карактеристике неолитских алата (Bogosavljević-Petrović 2004: 426/i), а у бронзаном добу се јавља између осталог и у Карпатском басену (Tasić 1984:XC/7). Два артефакта припадају групи секундарно коришћених алатки, и то вероватно неолитским као TIII/5 (Богосављевић-Петровић 2004: 431/m), и TIV/2 која показује трагове дооштравања. За кортикално сечиво са полустрмим ретушом можемо наћи аналогије у енеолитском материјалу културе Чернавода III, TIV/4 (Kaczanowska, Kozlowski 1985: 42, Taf. V). Макро сечиво TIV/1, има стањени врх у виду анкоша, што можда указује да је био уметан у држаљу.

Стругаче чини 6% од укупне количине налаза и претежно су сумарно обрађени. Један стругач је из секундарног депозита, вероватно неолита, оборене горње ивице и поломљеног шиљка на дну TIV/5. Остали артефакти показују тенденцију брзе израде и често имају назубљене ивице од употребе TIV/7,9.

Откривене пострушке (12%) су окресиване из три врсте сировина. Од сировина су заступљени кремен, кварцит и вулканске стене. Као бифацијално ретуширано масивно оруђе TV/3,4;TVII/1; или као кортикални масивни одбитци TV/5;TVI/3,5,6. Примерци TV/5 и TVI/1 су можда били усађивани у дршку. Примерак TVI/4 је у облику кружног сегмента а у металним добима се налази у позној Винчи (Богосављевић 1999: T.II/1), у енеолитском материјалу Чернавода III (Schuster 1998: Fig.4/11; Kaczanowska, Kozlowski 1985: 42, Taf. V)и бронзаном добу (Whittaker 1995: 285, Fig 11.12/b). Најинтересантнији је налаз кортикалног одбитка који је ретуширан са свих страна па и на кортексу, са континуираним плитким ретушом TVI/6.

Шиљци су заступљени само у два примерка TV/1,2 (2,4%). Први примерак је кортикални одбитак са траговима сјаја и често је у употреби на металодобним локалитетима (Радовановић 1995: T.IV/12; Тасић 2004:сл.27).

Други примерак је секундарно коришћен, тако да је због високог сјаја тешко прецизније дефинисати начин окресивања, али се може претпоставити да се ради о перфоратеру.

Приликом обраде окресаног каменог материјала са локалитета „Хисар“ у Лесковцу, консултовао сам малобројну литературу која се бави кременим материјалом из периода металних доба у праисторији Србије. Можда и због своје неатрактивности, овај материјал није у већем обиму обрађиван као старији неолитски или палеолитски. Самим тим ова оцена даје и његову дефиницију. Он је неатрактиван и ретрогардан у односу на старији палеолитски, мезолитски и неолитски материјал. Очигледна је појава да се развојем металургије смањује потреба за литичким оруђем, мада он и даље представља важан алат у привреди, чак и у самој металургији. Ако кренемо од чињенице да је алатка типолошки а одбитак технолошки продукт, сматрам да ће тек озбиљнија микроскопска анализа трагова употребе дати одговор о функционалном развоју ових алатки. Велика количина сјаја на бифацијално обрађеним сечивима алатки и одбитака, канелуре створене употребом, пуно парцијалних ретуша, мали број одбачених одбитака, представљају главну карактеристику окресаног каменог материјала са краја бронзаног и почетка гвозденог доба. Вероватно ће детаљније сировинске, технолошке и микроскопске анализе, дати одговор на питање, колико одређена привредна кретања и промене, утичу на развој, трансформацију или деградацију старих технолошких достигнућа?

КАТАЛОГ:

ЈЕЗГРА:

- Табла II/1 језгро или прејезгро од жутог медног кремена са котрексом (2006. Сек. I, II Амфитеатар SIII Обј. 8)
- Табла II/2 фрагмент из продукције језгра, са траговима кортекса (2006. Сек. I, SI о.с. 3, кв.VI/14)
- Табла II/3 адаптирана алатка (секундарно коришћена), језграшко оруђе са патином Флувијалног порекла,можда пострушка (из палеолита или неолита) са рејувенацијом на доњем делу (2006. Сек. I, SI о.с.5, кв.I/27)
- Табла II/4 фрагментовано прејезгро или из иницијалне фазе прављења језгра, вероватно одбачен због нечистоћа унутар сировине (2006. Сек. I, SI о.с.5,кв.VII/30)
- Табла II/5 језграшко оруђе у ширем смислу, секундарно коришћен са патином Флувијалног порекла, бифацијално ретуширан са пар ретуша (2006. Сек. I, SI о.с.3,Кв.VIII/17, ц-35)

ОДБИЦИ:

- Табла VII/2 преломљени одбитак из платформе језгра, парцијално ретуширан (2006. Сек. I, SI о.с.1 профил ц-4)

- Табла VII/3 масивни одбитак од речног облутка, са обе дисталне ивице има неку врсту ретуша који је тешко идентификовати (2006. Сек. I, SI о.с.4, кв.VI/10 ц-247)

- Табла VII/4 одбитак са неправилним негативима на дорсалној страни и трагове сјаја од рада (2006. Сек. I, SI о.с.2, кв.VIII/23 ц-13)

- Табла VII/5 кортикални одбитак из фазе припреме језгра (2006. Сек. I, II Амфитеатар-проширење Обј.11)

- Табла VII/6 сегментовани кварцни кортикални одбитак, можда ретуширан са доње вентралне стране (2006. Сек. I, SI Обј.11)

- Табла VII/7 листолики одбитак или можда и отпадак, који је стањен са горње стране (2006. Сек. I, II Амфитеатар Обј.11)

-Табла VII/8кортикални одбитак који има спуштене фасете са дорсалне стране, биполарно обрађен, сировина је од неке врсте полудрагог камена (2006. Сек. I, II Амфитеатар-проширење, мрка са лепом)

ТЕСТЕРИЦЕ:

- Табла I/1 бифацијално ретуширани одбитак (таблет),ретуш је континуиран и назупчен на доњем делу је подмлађен стрмим ретушем. Трагови полирања који се налазе на обе стране артефакта можда указују на његову примену као композитне алатке, усађене у рог или дрво(2005. Сек. I, SI Објекат 15)

- Табла I/2 бифацијалн назупчен ретуширани одбитак (таблет), са континуираним стрмим ретушеми интензивним сјајем од дуге употребе (2005. Сек. I, SI Обј. 7)

- Табла I/3бифацијално ретуширано сечиво, са наизменичним ретушем, који поседује сјај на обе стране као и трагове канелура са вентралне стране. Сечиво је рејувенацино са стрмим ретушом. (2006. Сек. I, SI о.с.7, кв.I/3, ц-456)

- Табла I/4 ретуширано сечиво, са континуираним ретушем са дорсалне стране, док је са вентралне стране ретуш истрошен. Артефакт је рејувениран са бочне стране а има и трагове сјаја са горње стране (2006.Сек. I, SI кв.IX/7, ц-246)

- Табла I/5 одбитак са кортексом (из иницијалне фазе прављења језгра),бифацијални дубоки степенасти ретуш на горњој страни и стрми ретуш са бочне стране. На горњој ивици са обе стране је видљив високи сјај. (2006. Сек. I, SI о.с.5, кв.VII/13, ц-80)

- Табла I/6 листолики одбитак који на десној страни има бифацијално назупчени ретуш. Артефакт је од кремена са високим примесама гвожђа, интензивне црвене боје (2006.Сек. I, SI)

СЕЧИВА:

- Табла III/1 кортикално оштро ретуширано сечиво, саназупченим ретушом на дорсалној страни, на вентралној левој ивицистрмо ретуширано, поседује високи сјај
(2002. СекIII SI о.с.3, кв.X/9)
- Табла III/2 фрагментовано стрмо ретуширано сечиво, бифацијално ретуширано, са сјајем на вентралној страни (1999. СекI SII профил А-Б, о.с.4, зона тамно мрке земље са гарежи)
- Табла III/3 ретуширано сечиво са траговима рада у виду сјаја, због сломљених крајева може се претпоставити да је можда било нека врста шила или перфоратера (2006. Сек. I, SI о.с.5, кв.VIII/19)
- Табла III/4 подмлађено, стрмо отупљено сечиво, са бифацијалним дубоким ретушом и сјајем по целој површини (2006. Сек III Амфитеатар-проширење ц-75)
-Табла III/5 стрмо ретуширано сечиво са степенастим ретушом на левој и континуираним ретушом на десној дорсалној страни, можда из неолитског депозита (2006. Сек. I, SI о.с.5, кв.V/15 ц-73)
-Табла III/6 фрагмент масивног ламеларног ретушираног сечива, са траговима од рада на обе ивице вентралне стране и сјајем (2006. СекI SI Обј.6)
- Табла III/7 кортикални одбитак из прве фазе окресивања и плитким ретушом са доње дорсалне стране (2006. Сек. I, II Амфитеатар-проширење из црвено-мрке земље)
- Табла IV/1 ретуширано макро сечиво са бифацијалним ретушом на једној страни, док је са вентралне стране ретуш углачан од употребе алатке, и са стањивањем и анкошом са горње стране (можда за углављивање у држаљу), садржи високи сјај од континуиране употребе (2006. Сек. I, SII о.с.8, кв.XIV/10)
- Табла IV/2 ретуширано сечиво са једне стране, са траговима дооштравања потрошене алатке и са сјајем флувијалног порекла (2006. Сек. I, SI о.с.4, кв.III/8)
- Табла IV/3 назупчано сечиво јамичастог типа са три анкоша, са сломљеним врхом (2006. Сек. I, SI о.с.6, кв.V/1)
-Табла IV/4 кортикално, ретуширано полустрмо сечиво или ламела, са полустрмим Ретушом (2006. Сек. I, SII Обј.2)

СТРУГАЧИ:

- Табла IV/5 стругач на ламели, са стрмо ретушираном бочном ивицом, можда из Неолита (2006. Сек. I, SI о.с.3, кв.IV/21 ц-19)
- Табла IV/6 фрагментовани стругач са ретушом на доњем делу, са високим флувијалним сјајем (2006. Сек. I, SI о.с.6, кв.V/1)

- Табла IV/7 стругалица назубљена са горње стране, вероватно од употребе (2006. Сек III Амфитеатар-проширење, слој жуте)

-Табла IV/8 недовршени стругач са остатком кортекса, полуфабрикат (2006. Сек. I, SI о.с.3 кв.III/20)

-Табла IV/9 стругалица од кортикалног одбитка са стрмим ретушом на вентралној страни (2006. Сек. I, SI о.с.4, кв.V/2)

ПОСТРУШКЕ:

- Табла V/3 масивна пострушка са бифацијалним ретушом, са флувијалном абразијом, вероватно полудраги камен сличан ахату, можда потиче из неолитског периода. (2006. Сек I SI о.с.3, кв.IV/31)

-Табла V/4 кортикални масивни одбитак речног облутка, стругач или пострушка са обореним врхом у виду негатива ламела којима се обара ивица (2006. Сек. I, SI о.с.5, кв.VI/30)

-Табла V/5 кортикални одбитак од речног облутка са траговима од рада на вентрлној страни, латерално- трансверзална пострушка (2006. Сек. I, SI Обј.33)

-Табла VI/1 кортикали одбитак претворен у алатку брзим ретуширањем са дорсалне стране, латерално-трансверзална пострушка (2006. Сек. I, SI о.с.3, кв.V/14)

- Табла VI/2 кортикални одбитак,флувијално углачан, вероватно примарно коришћен као латерална пострушка (2006. Сек. I, SI о.с.5, кв.VI/23)

- Табла VI/3 кортикални одбитак од кварцита,ретуширан са свих страна, латерална пострушка (2006. Сек. I, SI о.с.3, кв.V/10)

- Табла VI/4 трансверзално латерална пострушка у виду кружног сегмента, са уздигнутим ретушом на средини сечива, може бити и стругач (2006. СекI SI о.с.3, кв.VI/2)

- Табла VI/5 масивна груба пострушка од вулканског камена слишног порфиру, са шиљком на бочној страни и абразијом од рада, и ретушима на свум странама (2006. Сек III Амфитеатар-проширење Обј.12)

- Табла VI/6 кортикални одбитак са ретушом на свим странама, на вентралној страни је ретуширан и кортекс са плитким ретушом, може бити трансверзална пострушка (2006. Сек. I, SI о.с.3, кв.VIII/23)

- Табла VII/1 масивналатерална пострушка од кварцита саретушом на горњој, доњој и десној вентралној ивици (2006. Сек:I SI Обј. 7)

РЕТУШИРАНИ ОДБИЦИ:

- Табла VIII/1 ретуширани одбитак из фазе припреме језгра, на врху са дисталне стране ретуш и трагови високог сјаја од употребе (2006. Сек. I, II SIII Амфитеатар Обј.11 ц- 28)

-Табла VIII/2 ретуширани одбитак из прве фазе одбијања, плитки континуирани ретуш и трагови сјаја са вентралне стране на горњој ивици (2006. Сек. I, II SI Амфитеатар проширење Обј. 9. ц-38)

- Табла VIII/3фрагментовани одбитак са траговима плитког континуираног ретуша са обе стране као и сјајем видљивим са вентралне стране (2006. Сек. I, SI кв.VII/16 ц-79)

- Табла VIII/4 кварцни ретуширани одбитак са веома оштрим ивицама назубљеним од употребе (2006. Сек. I, II Амфитеатар-проширење ц-48)

- Табла VIII/5 кортикални одбитак из фазе прављења језгра са стрмим ретушем на левој дорсалној страни (подмлађивање), док је на горњој ивици видљив плитки назупчани ретуш који је можда и настао сечењем (2006. Сек. I, SIсев. проширење у западној половинио.с.1. ц-435)

- Табла VIII/6 кортикални одбитак речног облуткаса ретушом видљивим на вентралној страни и сјајем од употребе. Одбитак је брзо адаптиран у употребну алатку (2006. Сек. I, II Амфитеатар-проширење, сл. Црвено мрке, ц-81)

- Табла IX/1 фрагментовани одбитак местимично ретуширан са свих страна док му је доња ивица стрмо ретушитана (2006. Сек. I, II SI о.с.2, кв.IV/8 ц-95)

- Табла IX/2 секундарно коришћени одбитак са флувијалним сјајем, дооштрен са вентралне стране (2006. Сек. I, SI о.с.3, кв.VI/15)

- Табла IX/3 одбитак са кортексом на боку и ивицом назубљеном од употребе и са два анкоша што га сврстава и у јамичасто оруђе (2006. Сек. I, SI кв.I/6)

- Табла IX/4 ретуширани одбитак са кортексом и анкошом на дорсалној страни, са траговима сјаја уз оштру горњу ивицу (2006. Сек. I, SI Обј. 21)

- Табла IX/5 кортикални одбитак са континуираним ретушом на вентралној страни и траговима лома на горњој страни (2006. Сек. I, SI о.с.3, кв.I/16 ц-284)

-Табла IX/6 ретуширани одбитак перкутера, крупнозрнасте структуре еруптивне стене, са траговима употребе и случајних употребних ретуша (2006. Сек. I, II SIII Амфитеатар-проширење сл. мрке са лепом)

-Табла IX/7 кортикални одбитак назупчен са горње стране од употребе (2006. Сек. I, II SI Амфитеатар о.с.11)

- Табла IX/8 одбитак са кортексом и ретушом са дорсалне десне ивице, стањен са доње стране, можда због усађивања (2006. Сек. I, SI сев. прош. о.с.3, кв.X/1)

- Табла IX/9 одбитак са ретушом флувијално углачан по целој површини (2006. Сек. I, SI о.с.5, кв.XI/6

- Табла IX/10 кортикални одбитак од кварца са континуираним ретушом на десној дорсалној ивици (2006. Сек. I, SI о.с.6, кв.VI/14)

- Табла IX/11 ретуширани одбитак са анкошом и траговима рада на горњој вентралној ивици(2006.Сек. I, SI о.с.5 кв.VII/27)

- Табла X/1 кортикални одбитак са анкошем на доњој страни (2006. Сек. I, SII о.с.4, Кв.XII/1)

- Табла X/2 фрагментовани масивни одбитак са траговима ретуша на десној вентралној ивици (2006. Сек. I, II Амфитеатар-проширење Обј.14)

- Табла X/3кортикални одбитак са флувијалним сјајем назупченом левом ивицом од употребе и анкошем (2006. Сек. I, II SI Амфитеатар о.с.8)

ШИЉЦИ:

- Табла V/1 шиљак са кортексом из иницијалне фазе, вентрална страна стрмо ретуширана као и доња страна,која је стрмо одваљена, са високим сјајем од дуготрајне употребе (2006. Сек. I, SI Обј.33)

- Табла V/2 одбитак у виду шиљка, можда перфоратер, са полустрмим ретушом, али је због флувијалне патине тежак за прецизније дефинисање (2006. Сек. I, SII о.с.5, кв.XIV/1)

БИБЛИОГРАФИЈА:

Balen, J,

2005. *Servaš neolitičko i eneolitičko naselje,*Musei Archaeologici Zagrebiensis, Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu,Svezak II, Zagreb

Богдановић, И., Јоцић,М., Перић,С.,

1995. Сондажна истрижвања локалитета Хисар (Лесковац), *Лесковачки зборник XXXV* 1995*,* Лесковац :13-24

Богдановић, М.

1986. *Љуљаци насеље прото-ватинске и ватинске културе,* Народни Музеј Крагујевац, Крагујевац.

Bogosavljević-Petrović,V.

2004. Predmeti od okresanog kamena, u: *Grivac, naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*, (pr. M.Bogdanović) Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu,Kragujevac

Богосављевић, В.

1999. Ка проблему идентификације рудничких и радионичких налазишта камених сировина у периоду неолита и енеолита, *Старинар XLIX* 1998. Београд: 155-166

Brézillon, M.N.

1971. *La dénomination des objets de Pierre Taillée:* Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue françqise, IV supplément à „GALLIA PREHISTOIRE“Édition du Centre National de la recherche scientifique, Paris

Inizian, M.L. i dr.

1995. *Tehnologie de la Pierre Taillée, Suivi par un vocabulaire muitilingue,* Publie par leCrcle de Recherches et d´Etudes Préhistoriques,Tome 4,Paris

Jovanović, B.

1982. *Rudna Glava,Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu,*Bor-Beograd

Kaczanowska, M. Kozlowski, J.

1985. Überprüfung der hypothesen über die Östlichen einflüse im Donaulädishen Äneolithikum im lichte der analyse der Feuersteininventare, *L´énéolithique et le début de Làage du bronze dans certaines r*égions de l´Europe,Actes du colloque International Tenu a Mogilanu en Avril 1984, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wroclaw:31-56

Kanchev, K., Nachev,I., Gatev, P.,

1986. Flint atrifacts from the Medieval Necropolis at Kovachevo, Pazardzik district, *International conference on prehistoric flint mining and lithic raw materijal identification in the Carpatian Basin*, Budapest-Sümeg, 20-22 May, 1986. Budapest:299-305

Капуран, А., Стојић, М.,

2001. Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар-Југоисточна падина у Лесковцу,*Лесковачки зборник XLI* 2001, Лесковац:95-130

Kopacz, J.

1990. Archäologische kultur und Feuersteinindustrie im Lichte der Erforschungen über das Neolithikum Polnischen Boden,*Annuaire V, Table ronde Polono-Yougoslave,* Rapports socio-economiques du Néolithiques jusqu´à l´age du Fer dans certianes régions de làEurope, Academie des sciences et des arts de Bosnie-Herzegovine, Tome XXVIII,Centre D´etudes Balkaniqes, Redacteur in chef Alojz Benac, Sarajevo: 197-208

Перић,С., Јоцић, М,. Стојић, М.,

2000. Вишеслојно насеље брњичке културне групе, *Лесковачки зборник XL* 2000, Лесковац:281-302

Perišić, S.

1984. *Predmeti od kosti, roga i kamena, iz Odseka za praistoriju Muzeja grada Beograda,*Muzej grada Beograda,Katalog XIII, Beograd

Радовановић, И.

1995.Прелиминарна анализа окресаних артефакта из енеолитске куће са локалитета Кудош код Шашинаца (17), *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем,*ПЗЗЗСК Нови Сад:65-71

Радовановић, И.

1996. Прелиминарна анализа кремене индустрије са локалитета Бодњик, Ископавања 1994. пролећна кампања, *ГСАД 11* 1996, Београд: 41-54

Ризница манастира Хиландара

1998. *Ризница манастира Хиландара*, Народни Универзитет „Браћа Стаменковић“, Београд

Semenov, S.A.

1976. *Perhistoric Tehnology: An Experimental Study of the oldest Tools and Artefacts from Traces of Manufactura and Wear*, First published 1957, Moonraker press

Schuster, C.

1998. Despre obiectele litice descoperite in aria culturii Glina, *Drobeta VIII* 1998, Turnu Severin:11-30

Stojić, M.

2000. The Brnjicacultural group in the South MoravaBasin, *Старинар L* 2000, Београд:9-59

Стојић, М.

2001. Брњичка културна група у басену Велике Мораве, *Лесковачки зборник XLI* 2001, Лесковац: 15-93

Шарић, Ј.

2005. Артефакти од окресаног камена са локалитета Ливаде, Каленић, *Колубара 4,* РЗЗЗСК, Београд: 89-111

Tasić,N.

1984. *Kulturen der Frühbronzenzeit das Karpatenbeckens und NordBalkans,* Balkanološki institut SANU,Posebna izdanja 22, Beograd

Тасић, Н.

2004. Налазишта култура из енеолитског периода,*Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку,* Бор-Београд: 57-101

Whittaker, J.

1995. *Flintknapping making and understanding Stone Tools.* Austin: University of Texas Press,

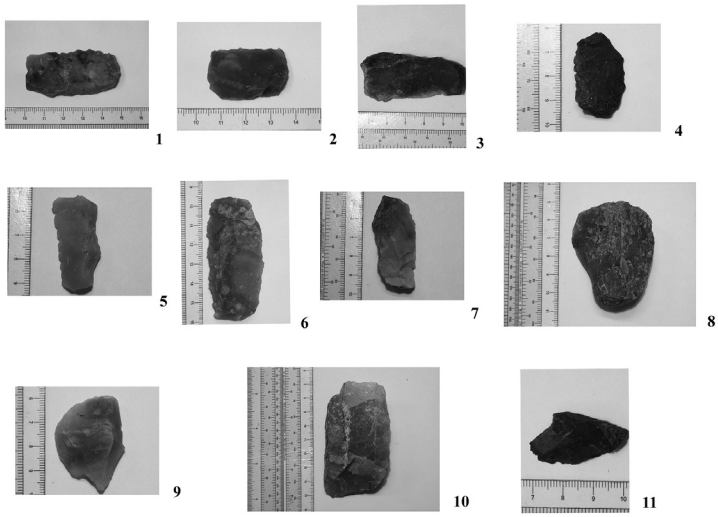

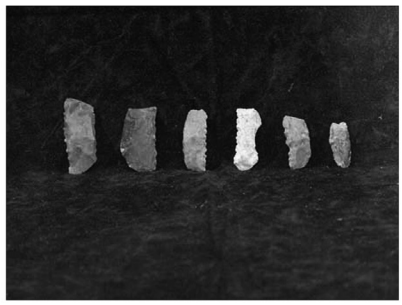

Винча Бело Брдо: алатке са назупчаним ретушом из периода средње бронзе

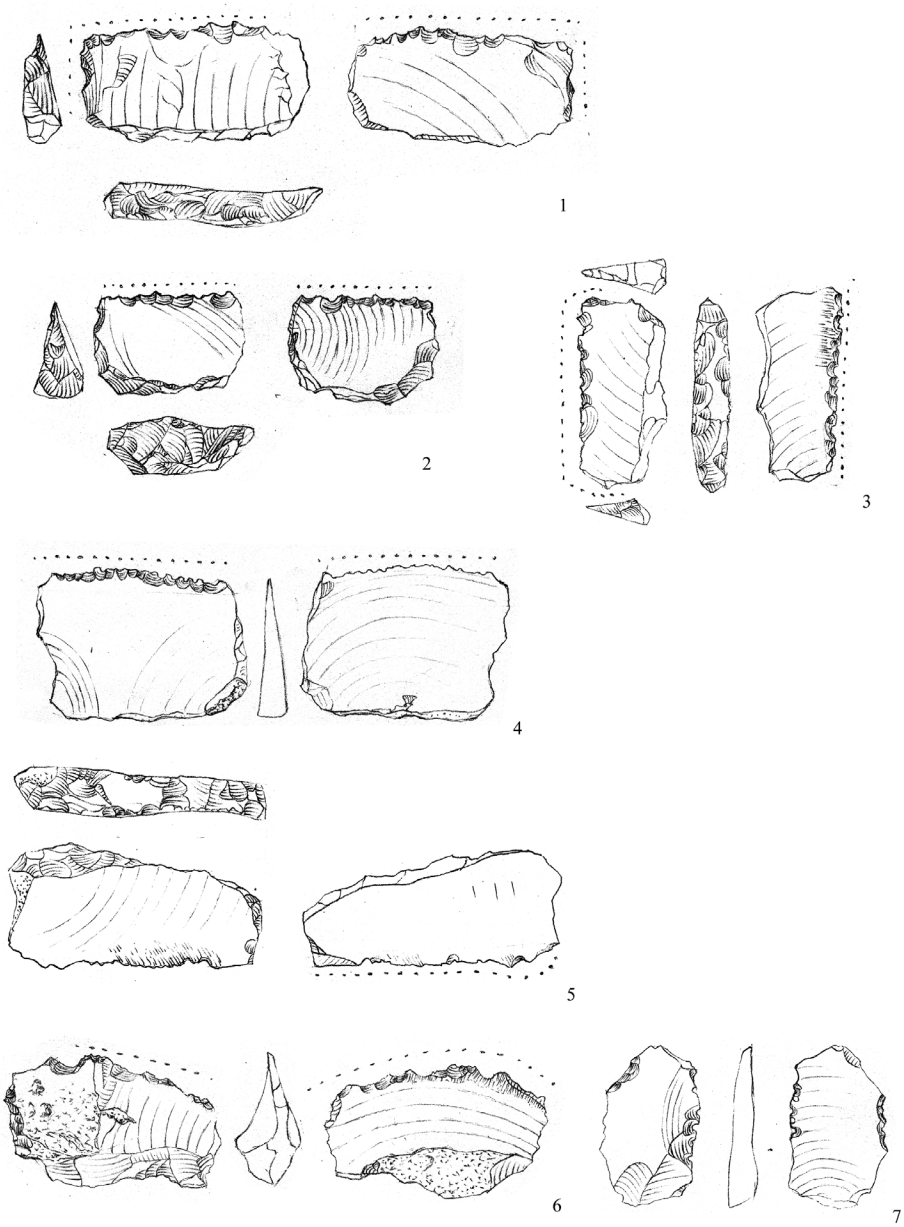

Тестерице: 1-Но3, 2-Но2, 3-Но23, 4-Но5, 5-Но16, 6-Но16, 7-Но48

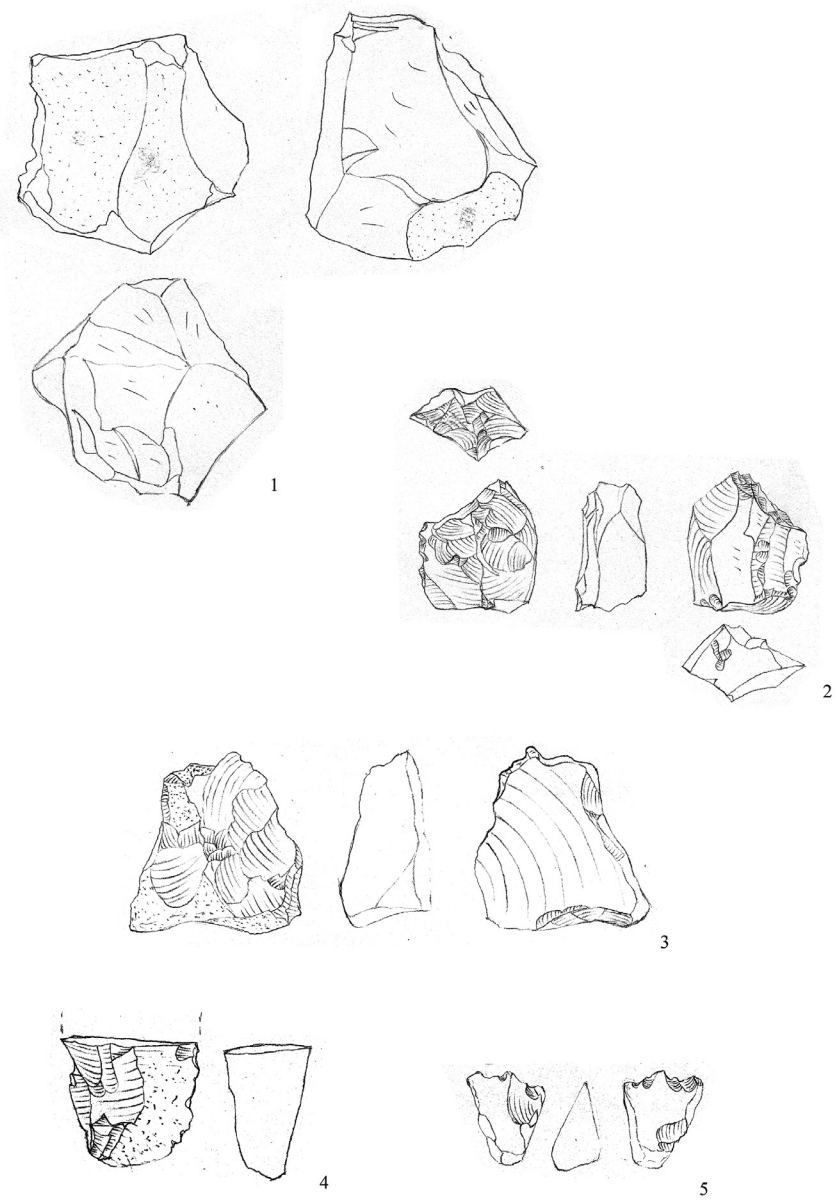

Језгра: 1-Но33, 2-Но32, 3-Но36, 4-Но68, 5-Но27

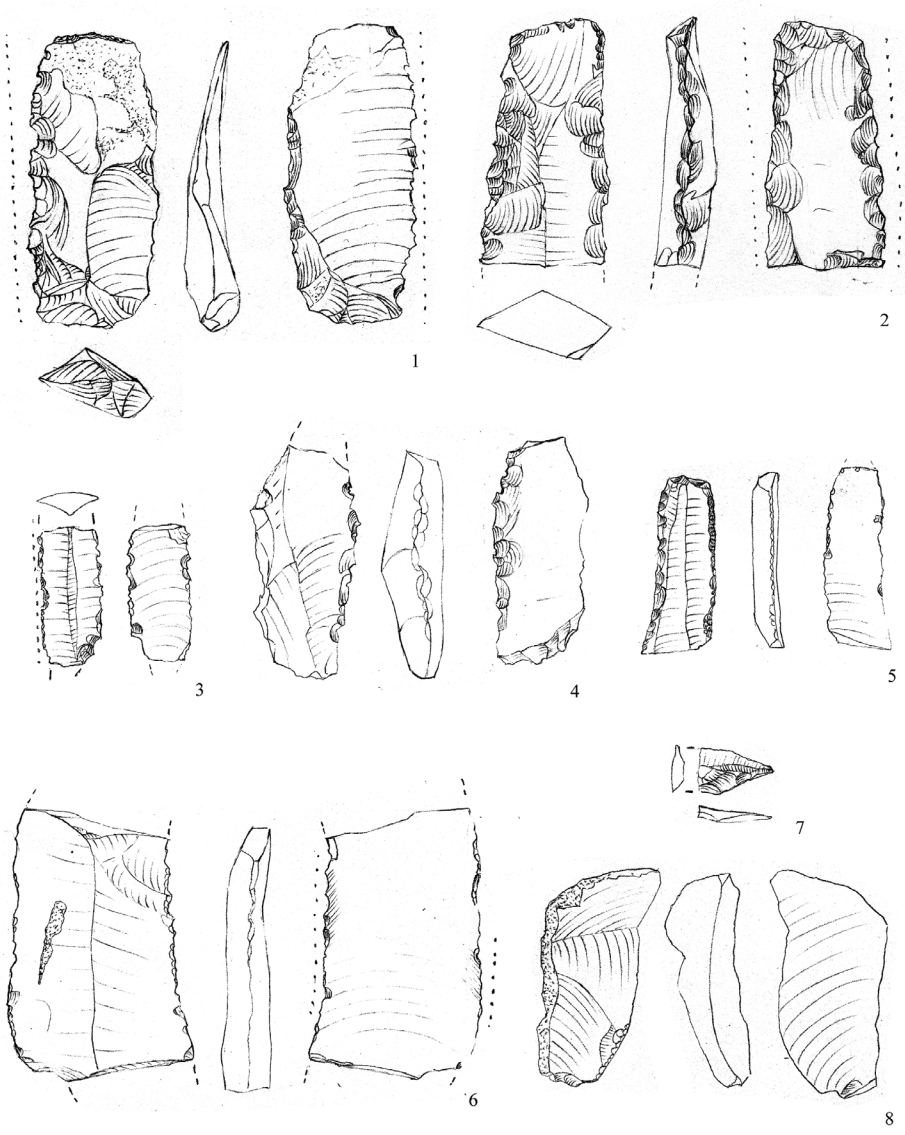

Сечива: 1-Но4, 2-Но1, 3-Но7, 4-Но17, 5-Но20, 6-Но21, 7-Но26, 8-Но29

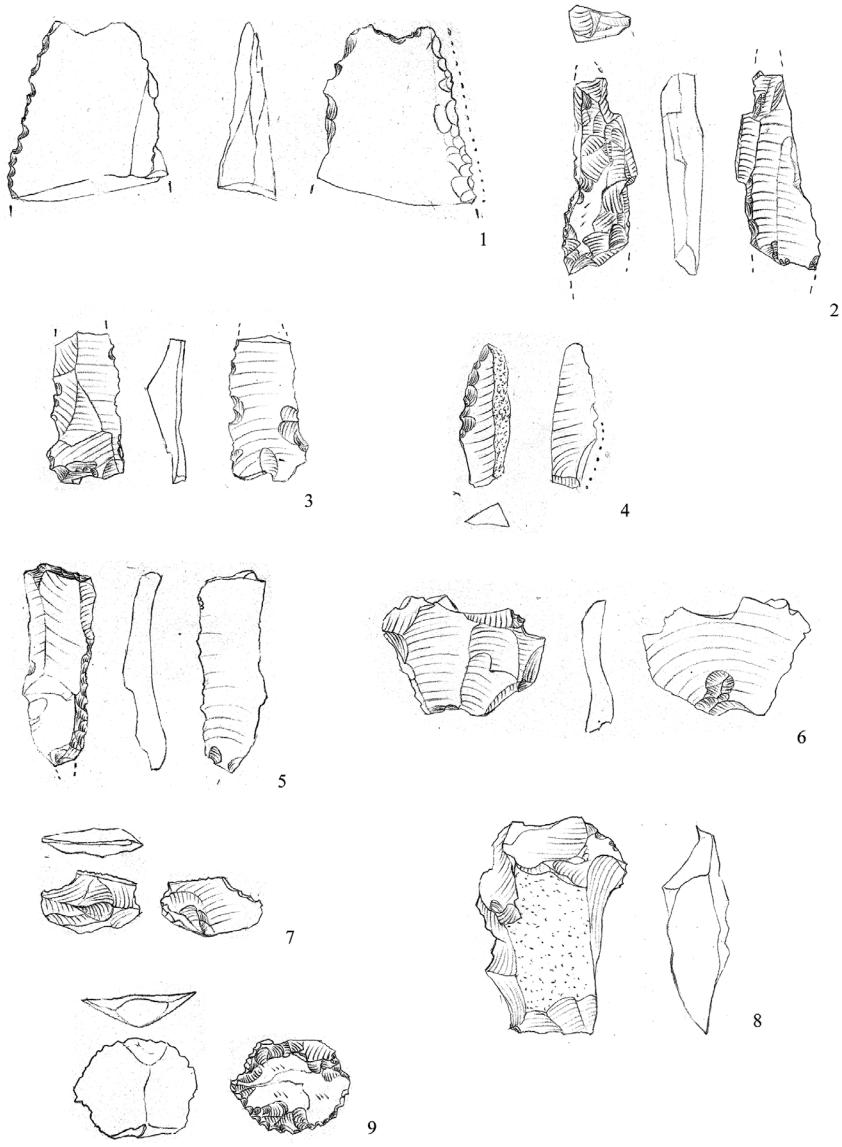

Сечива: 1-Но32, 2-Но37, 3-Но39, 4-Но51; Стругачи: 5-Но19, 6-Но43, 7-Но47, 8-Но56, 9-Но62

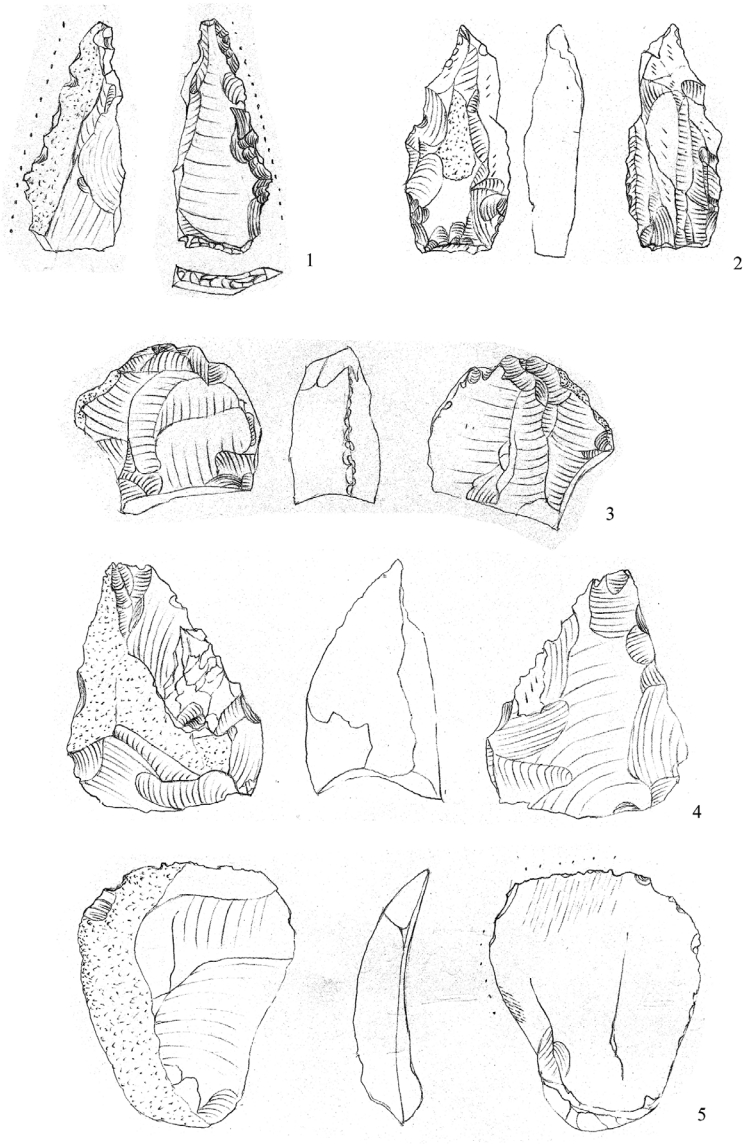

Шиљци: 1-Но11, 2-Но22; Постружке: 3-Но28, 4-Но44, 5-Но45

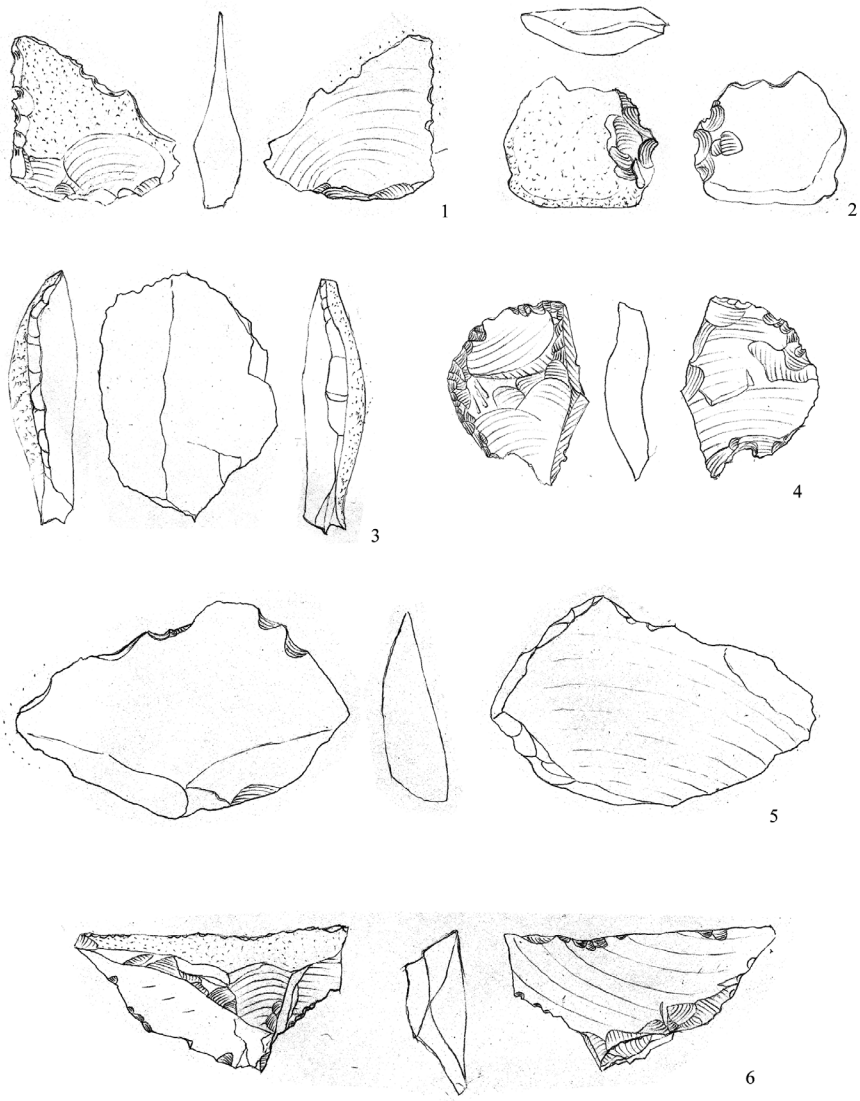

Пострушке: 1-Но46, 2-Но54, 3-Но55, 4-Но57, 5-Но60, 6-Но61

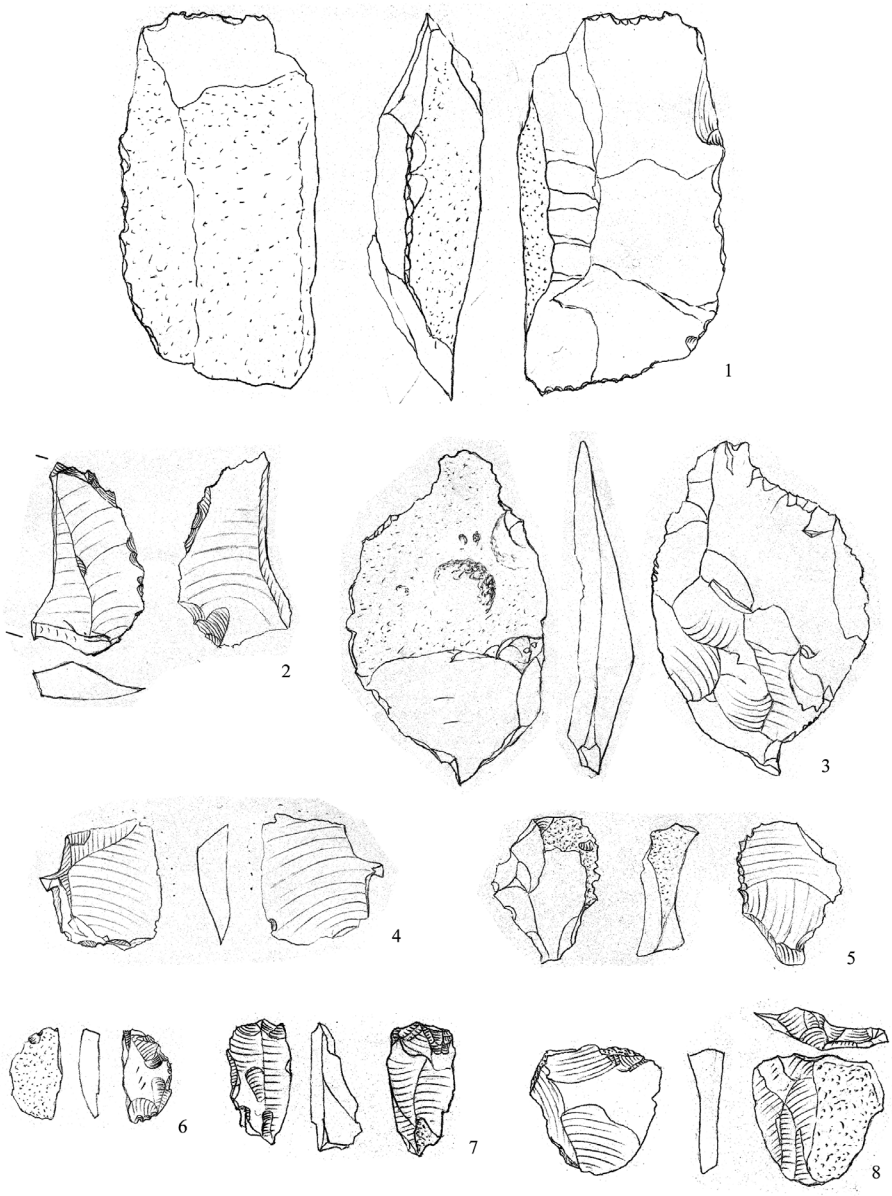

Пострушка: 1-Но72; Одбици 2-Но8, 3-Но9, 4-Но15, 5-Но30, 6-Но42, 7-Но66, 8-Но69

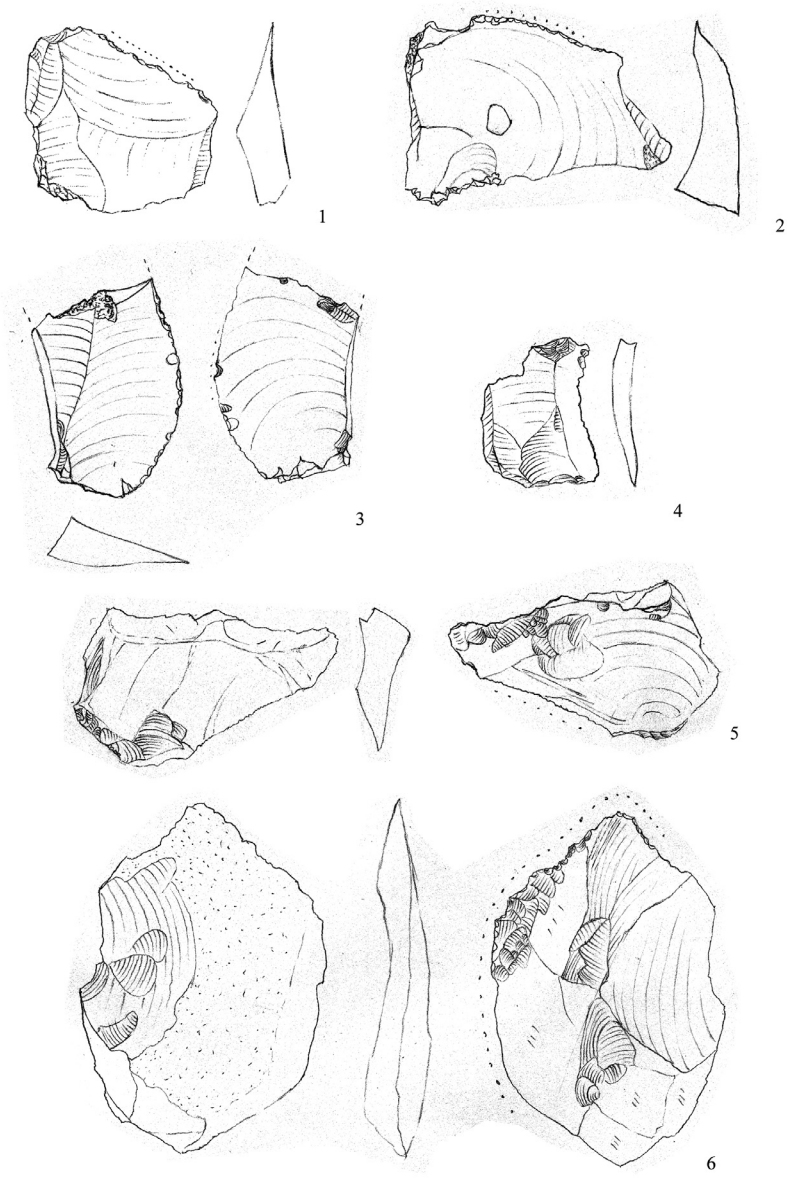

Ретуширани одбици: 1-Но6, 2-Но10, 3-Но12, 4-Но18, 5-Но13, 6-Но14

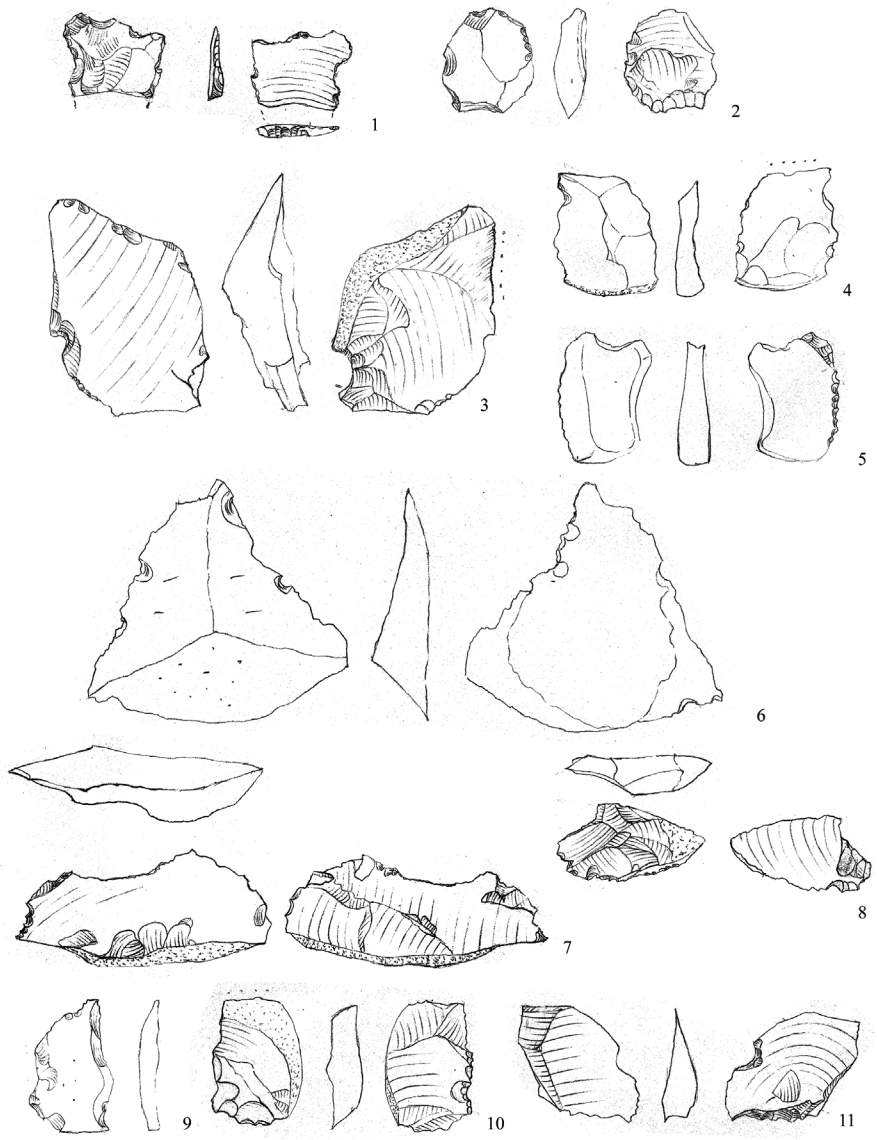

Ретуширани одбици: 1-Но24, 2-Но38, 3-Но40, 4-Но49, 5-Но50, 6-Но41, 7-Но52, 8-Но53, 9-Но58, 10-Но63, 11-Но64

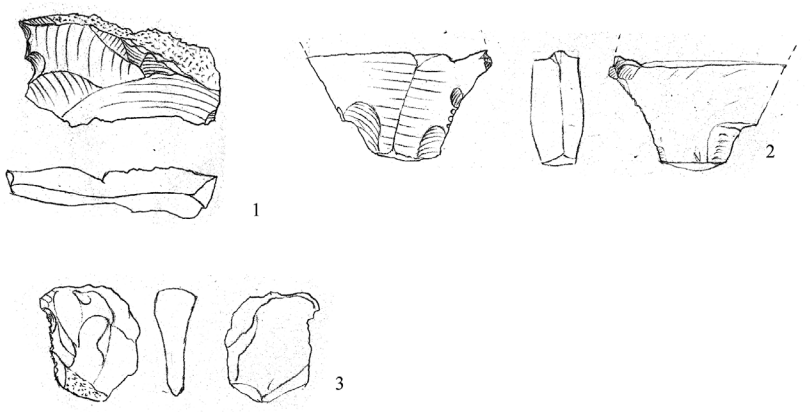

Ретуширани одбици: 1-Но67, 2-Но70, 3-Но71

Summary

Aleksandar Kapuran

(ANTIQUE) LAPIDARY ARTEFACTS OF THE SITE „HISAR“ IN LESKOVAC DISCOVERED DURING EXPLORING CAMPAIGN IN 2006

Lapidary findings/artifacts discovered during exploring campaign in 2006 is characterized with great number of manageably and additionally sharpened, non-typical rebuffs. Nigger cortical rebuffs were modified using minor interventions into cutting elements, according to significantly polished artefacts there were being used for longer period (it is possible they were used in agricultural process). Great number of fluvial polished artifacts, probably taken out the surrounding rivers, was brought uo to the site of Hisar where they were secondary used in metal periods (which was usual practice for that period). There is possibility that a few artifacts, made of volcano boulders, being used for treatment of ores, which is not surprising since the site is the location of discovering intensive metallurgic activity related for the period of Iron Age.

УДК 903”637”(497.11)

Мирко Пековић

ПАРАЋИНСКА КУЛТУРНА ГРУПА И ЊЕН ОДНОС ПРЕМА СУСЕДНИМ КУЛТУРАМА

Истраживању култура развијеног и касног бронзаног доба на територији Поморавља, јужне и источне Србије током последњих деценија посвећује се све већа пажња. Посебно интересовање усмерено је на проблем етногенетске основе из које су оне настале, формирале се и развиле, њиховог прожимања, хронолошких и културних односа.

У до сада објављеним радовима у којима се разматрају ти односи или се расправља о појединим културним групама постоје, међутим, различита мишљења. По неким ауторима, културе које су захватале ова подручја су стилски и хронолошки строго издвојене. По другима, поједина налазишта могу се определити и у две културне групе, а треће мишљење је да се ради о јединственом културном комплексу из кога су се развијале културне групе у међусобно усклађеним односима, градећи постепено своја локална обележја.

Сва размимоилажења изнета у тим радовима последица су, чини се, закључака заснованих на непотпуним подацима добијеним са ранијих и парцијалним извештајима са новијих истраживања. Све то води више ка продубљивању ионако сложеног проблема него ка неким конкретним решењима када су у питању културе развијеног и касног бронзаног доба на тој територији.

Стога овај рад, иако са акцентом на парађинску групу, представља покушај да се извесне недоумице разјасне и да се бар за корак приђе ближе разрешењу тих проблема.

ПАРАЋИНСКА КУЛТУРНА ГРУПА

У оквиру археолошког рекогносцирања Поморавља, Милутин и Драга Гарашанин о су 1955–1956. године, предузели мања ископавања на некрополи Гложђак у Парађину. Карактеристични налази добијени овим истраживањима обележени су најпре као тип јер није било довољно података о територи-

јалној распрострањености да би се могли определити као културна група.[1] Након ових ископавања уследили су нови налази, делом случајни делом добијени мањим археолошким истраживањима, који су проширили сазнања о бронзаном добу Поморавља. Откривене су и истражене некрополе у Рутевцу код Алексинца[2] и Мађији код Ражња,[3] а приликом рекогносцирања долине Ресаве констатоване су некрополе Ђуринац и Двориште код Деспотовца.[4]

Истраживања некрополе Гложђак у Параћину поновљена су 1962. године. Тада је откривен посебно значајан гроб, обележен као 1962–2. На основу налаза из њега, М. Гарашанин је изнео претпоставку о могућности издвајања млађе фазе параћинске групе, означене као Параћин II. Међутим, ти налази су дуго остали усамљена појава.[5]

Убрзо су уследила нова сазнања о параћинској групи, и то најпре у Ћуприји, где су истраживани остаци некрополе и насеља,[6] затим у Лазаревом граду у Крушевцу, у две кампање, 1961–1962. и 1973–1976. године,[7] на локалитету Сарина међа, 1967. и 1977. године[8] и на Позлатској реци.[9] Треба истаћи истраживања која је предузео М. Стојић у околини Јагодине, где је констатовано више локалитета ове групе, међу којима се издвајају некропола у Рајкинцу и насеље Сарина међа.[10]

Средином осамдесетих година прошлог века, у околини Крушевца је регистровано још неколико локалитета параћинске групе. Обновљена су истраживања на Позлатској реци, где је констатовано насеље,[11] а у околини Варварина, у селу Обреж, случајно је откривена некропола. Нарочит значај имала су истраживања код Сталаћа (Гологлава), која су, према Н. Тасићу, потврдила исправност претпоставке М. Гарашанина о постојању две фазе параћинске групе. Наиме, на Гологлави је, осим типичне параћинске керамике (посуде са две дршке и рожастим додацима, зделе, „параћинске“ урне), у знатном броју налажена и керамика украшена канелурама.[12]

Параћинска културна група заузима средишњи део басена Велике Мораве, област око Јужне Мораве, скоро до ушћа Нишаве, и део око Западне Мораве, најдаље до Трстеника.

Досадашња истраживања показују да су насеља параћинске групе била подигнута на уздигнутим платоима у близини речних токова или, нешто да-

[1] Garašanin 1958, 297; *idem* 1959, 197–199.
[2] Тодоровић и Симовић 1959, 270.
[3] Тасић 1965, 187.
[4] Трбуховић 1961, 181–182.
[5] Гарашанин 1970, 115; Гарашанин 1973, 298.
[6] Гарашанин 1962, 65–68.
[7] Јуришић и Јордовић 1962, 249; Томић 1980, 1.
[8] Ветнић 1967, 42; Стојић 1982, 33.
[9] Томић 1968, 31.
[10] Стојић 1980а, 12; *idem* 1986, 29.
[11] Palavestra i Bankoff 1986, 67
[12] Тасић 1991, 121.

ље, на блажим брдским терасама. Утврђено је и да се ради о краткотрајним насељима сезонског карактера, ситуираним на старијим насеобинама. Највећи број насеља констатован је на ширем подручју Крушевца (Лазарев град, Позлатска река, Конопљара и Гологлава), које је и највише истраживано. Осим њих, регистрована су и у близини Јагодине (Сарина међа), у Ћуприји (Батинац и касарна), Параћину (Градска болница, сикиричко гробље)[13] и код Ниша (Медијана).

Некрополе ове групе формиране су у долинама већих река и њихових притока. Параћинске заједнице насељавале су подручја око Јужне и Велике Мораве, Ресаве и Расине, а многобројне речне терасе биле су погодне за формирање некропола. Њихов положај је пажљиво биран и био је условљен јасном намером да се покојници сахрањују на речним терасама или у непосредној близини река. Највећи број некропола евидентиран је у средњем Поморављу. Налазе се у Ћуринцу, Дворишту и Плажанима код Деспотовца, у Рајкинцу и Доњем Штипљу код Јагодине, Ћуприји, Гложђаку у Параћину, Стрижи код Параћина, Обрежу код Варварина, Макрешанима код Крушевца, Мађији код Ражња, Рутевцу код Алексинца и Вртишту код Ниша.

Сумирајући резултате може се закључити да су протеклих деценија откривена 23 налазишта, тако да, иако није систематски испитана, параћинска група представља прилично документовану појаву у праисторији централнобалканског подручја.

Малобројност налаза из насеља параћинске групе у великој мери онемогућава сагледавање укупних достигнућа у материјалној култури. Наша сазнања углавном се заснивају на покретном археолошком материјалу са некропола. Стога се може рећи да за сада постоје подаци само о једном делу керамичке продукције, накита, оруђа и оружја припадника ове групе.

Керамика параћинске групе претежно је рађена од земље са доста примеса крупнозрног песка, лоше је фактуре, слабо печена и поседује превлаку најчешће сивосмеђе, ређе црвенкастомрке боје, која је више изравната него брижљиво глачана. Осим грубе, у мањем обиму заступљена је и керамика фине фактуре, рађена од пречишћене земље и печене до сивих нијанси. Керамику илуструју посуде које су коришћене за сахрану, посуде стављане у гробове као прилог, као и посуде из истражених насеља. Према облику, односно функцији, посуде се могу поделити на: амфоре–урне, зделе, шоље, посуде са две дршке – пехаре (кантаросе) и лонце. [14]

Параћинска керамика доста скромно украшавана, и то на неколико начина. Карактеристичну орнаментику чине пластична ребра, брадавичаста испупчења, пластичне рељефне траке, канеловање и урезивање мотива у виду троуглова, концентричних кругова или стилизованих слова М и Л .[15]

[13] Пековић 2007, 26.
[14] Пековић 2007, 39–40, T.V-VIII, IX/I-II. .
[15] *Ibid*., 41, IX/A-D.

Метални предмети параћинске групе су малобројни и своде се на петнаестак разноврсних објеката од бронзе. Углавном су пронађени у урнама са угљенисаним костима покојника, али треба напоменути да су накнадно стављани у урне јер на њима нема трагова горења. Мањи број ових налаза потиче из насеља. Ни за један метални предмет из насеља и са некропола не може се рећи да је искључиво везан за припаднике параћинске групе.[16]

Сумирајући мишљења аутора који су истраживали параћинска налазишта или се бавили хронологијом параћинске групе може се закључити да ова културна група траје од Br B2/C до Br D–Ha A1. Такав хронолошки распон добијен је датовањем керамичкијх форми, као и предмета од бронзе.[17]

ОДНОС ПАРАЋИНСКЕ И БРЊИЧКЕ КУЛТУРЕ

Брњичка култура је у археолошку литературу ушла захваљујући ископавањима Д. Срејовића на епонимном налазишту.[18] Од првих открића некропола ове културе до данас истражена су бројна нова налазишта, насеља и некрополе, која су потврдила претпоставку Д. Срејовића да се ради о новој дуготрајној културној појави на централном Балкану.

Хронологију брњичке културе Д. Срејовић је утврдио на основу изгледа некропола, облика гробова и типологије налаза из Доње Брњице и са других налазишта. Дошао је до закључка да је настала и развијала се током старијег гвозденог доба (Ha A–B) и да представља једну етапу у развоју дарданског етноса. Хронологију ове културе разматрао је и М. Гарашанин, који је потврдио Срејовићево датовање опредељујући је у Ha B3 или у VIII век п.н.е.[19] Хронологијом брњичке културе бавили су се и Н. Тасић и Б. Јовановић, одређујући њен почетак на прелаз XIII у XII век п.н.е., а крај у период између X и VIII века п.н.е.[20] У докторској дисетрацији, М. Лазић је датује брњичку у Br D – Ha A1.[21] У новије време, а у складу са истраживањима неколико значајних налазишта М. Стојић је, у више публикација и чланака, установио почетак брњичке културе на прелаз из XIVy XIII, а крај у прву половину X века п.н.е., датујући је у Br C–Ha B1.[22]

Територија брњичке културе захвата Косово и Скопску котлину, долину Рашке, Ибра, Топлице, Нишаве, Јужне и Западне Мораве. Изглед некропола, врсте гробова, стратиграфија насеља и археолошки налази показују да се

[16] *Ibid*., 41–42, 47–48, T. X

[17] Гарашанин 1973, 297–303; *idem* 1983, 727–735; Тасић 1962, 190; *idem* 1983, 97; *idem* 1991, 123; *idem* 2001, 9–11; Тасић и Томић 1987, 124; Тодоровић и Симовић 1959, 270; Трбуховић 1961, 183; Jovanović i Janković 1996, 197; Стојић 1994, 224; *idem* 1996, 254; *idem* 2000, 24; *idem* 2001, 38; Пековић 2003, 128–138; *idem* 2007, 45–64.

[18] Srejović 1959-1960, 83–127

[19] Гарашанин 1973, 439; *idem* 1983d, 773–778;

[20] Tasić 1997a, 285–300; *idem* 2001, 7; Jovanović 1999, 67–73;

[21] Лазић, 1996, 114.

[22] Stojić 1994, 219–230; *idem* 1996, 247–256; *idem* 1997, 53–63; *idem* 2000a, 9–60; *idem* 2001, 15–93.

у њеном развоју могу се издвојити две етапе. Старијој етапи припадају некрополе с гробовима у којима су урне потпуно обложене каменом, а млађој – некрополе с урнама које су слободно укопане или су прекривене мањом количином камена. Важно је нагласити да типолошке карактеристике налаза из гробова брњичке културе немају пресудан значај за њену периодизацију јер су водећи типови амфора и других посуда заступљени у обе врсте гробова. Тај податак отежава покушај да се налазишта прецизно хронолошки одреде на основу типолошких карактеристика керамике.[23] Имајући на уму да су у јужном Поморављу и Понишављу откривене некрополе с потпуно различитим обележјима, јасно је да су у тим областима заступљене обе етапе развоја брњичке културе, па и одређене регионалне варијанте. То се, пре свега, односи на некрополе у Мађилки и Великој Лукањи,[24] које се због кружних гробних конструкција од камена могу повезати са некрополама из бронзаног доба у Тимочкој Крајини.[25]

Параћинску и брњичку културу повезује сличан начин сахрањивања, као и неки заједнички облици у материјалној култури. У обе културе примењивано је спаљивање покојника. Некрополе су формиране на речним терасама, а гробови су одвојени у мање скупине.[26] Понекад су урне укопане у простор ограничен венцем од камена, као што је констатовано на параћинским некрополама Рајкинац, Доње Штипље, Плажане и Двориште,[27] односно на брњичкој некрополи у Горњој Стражави.[28] Осим тога, и гробови припадника брњичке културе имају аналогије на некрополама параћинске групе. На параћинској некрополи Гложак урне су биле поклопљене зделама и укопане без заштите, као и у више брњичких гробова откривених у долини Топлице и на Косову.[29] Такође, директне аналогије са параћинским некрополама Двориште и Рајкинац имају брњичке некрополе у Граштици и Маџарима, где су урне заштићене насипањем камена.[30]

Посуде из појединих гробова брњичке културе имају више особина карактеристичних за керамику параћинске групе. То потврђују ранија запажања о сличности брњичких амфора и појединих посуда са параћинске некрополе Двориште код Деспотовца.[31] Неки керамички облици са брњичке некрополе Мађилка код Пирота познати су и са некропола и из насеља параћинске групе.[32] То су шоље чија се дршка завршава малим рожастим испупчењем, као и зделе са увученим канелованим ободом, које су познате из насеља Медија-

[23] *Idem* 2000a, 21; *idem* 2001, 16; Лазић 1996, 114.
[24] Јевтић 1990, 92–103; Пејић 2001, 179–206;
[25] Срејовић и Лазић 1997, 225; Лазић 2004, 102–125; Пејић 2001, 179–206;
[26] Гарашанин 1973, 299–300; *idem* 1983b, 730.
[27] Стојић 1980, 12; Garašanin 1983, 730; Гарашанин 1970, 115
[28] Крстић 1962, 73–76; *idem* 1992, 231.
[29] Лазић 1996, 138.
[30] Гарашанин 1973, 298–299; *idem* 1983b, 730–731; Мехметај 1993, 51–54; Mitrevski 1993, 115–124.
[31] Garašanin 1983b, 730.
[32] Јевтић 1990, 92–103.

на.[33] Осим тога, керамика са некрополе Мађилка слична је посудама на некрополи Гложда к, из гроба 4, као што су зделе са брадавичастим испупчењима на рамену, пехар са две дршке (кантарос), украшен урезаним мотивима, затим конична шоља са дугметастим додатком на дршци и др. Ближе аналогије овој брњичкој некрополи потичу и из парачинског насеља Гологлава, где су налажене дубље калотасте шоље са рожастим додацима на дршци, неорнаментисани пехари са две дршке и зделе са увученим ободом. Посебно треба издвојити парачинску некрополу Рутевац код Алексинца, где су, осим урни сличних онима у Мађилки, нађени и делови кантароса са наглашеним трбухом, орнаментисаних сноповима урезаних линија, што је највероватније утицај са стране.[34] Аналогије ових налаза са брњичке некрополе Мађилка са парачинским налазима из Медијане, Рутеваца и Гологлаве наводе на закључак да су брњичке заједнице у Понишављу биле повезане са припадницима парачинске културне групе у јужном Поморављу. Пошто је некропола у Мађилки настала крајем Br D, што одговара завршетку фазе II парачинске групе, веза са припадницима брњичке културе у Понишављу могла је бити успостављена у то време или нешто раније. Од осталих керамичких облика који указују на ближе контакте парачинске и брњичке културе, издваја се и неорнаментисан пехар са две дршке, откривен у Горњој Стражави,[35] као и кантарос и зделa пронађени приликом поновних истраживања некрополе у Доњој Брњици.[36]

Новија ископавања локалитета Конопљара у Читлуку, нарочито керамика из јаме објекта 12, која документује крај Br C и почетак Br D, а која представља мешавину елемената старије парачинске керамике, односно фазе I/II, и керамике брњичке културне групе, указују на културна прожимања ове две групе.[37] Исти случај је и са налазиштима брњичке културе у лесковачком крају, где су констатоване керамичке форме познате са парачинских некропола и из насеља,[38] као и са налазиштима у врањско-бујановачкој и прешевској котлини.[39]

Осим керамике, поједини бронзани предмети из гробова парачинске групе и брњичке културе такође су аналогни. То се на првом месту односи на врхове стрела од бронзаног лима. Врхови стрела идентични онима са парачинске некрополе Рутевац пронађени су на брњичким некрополама Доња Брњица, Мађилка, Латинско гробље и Игларево.[40] Игла у облику ексера (Petschatkopfnadel) из гроба 4 некрополе Гложда к позната је и са брњичке не-

[33] Пековић 2003, 33; *idem* 2007, 22–23; Булатовић 2006, 7–15

[34] Тодоровић и Симовић 1959, 267–271; Гарашанин 1972, 51–52, сл. 28/1–4; Тасић и Томић 1987, 131–133, T. I/1, 2, 4; Јевтић 1990, 101

[35] Крстић 1962, 73–76, сл. 1–2.

[36] Ljuci 1984, 27, T. III/4.

[37] Стојић и Чађеновић 2001, 47, T. II; T. III; T. IV; T. VIII; T. XIII–XIV; Пековић 2003, 24–26, T. XI.

[38] Стојић 2000, кат. бр. 3, 4, 6, 11, 14, 20, 25.

[39] Булатовић 1999, 23–42, T. I/1–2, 3, 10, 18–19; T. II/ 2, 5, 13, 20–21.

[40] Srejović 1960, 83–135 T. VI/2 a–c; Летица 1982, 11; Јевтић 1990, 95, T. I; Ljuci 1998, 132.

крополе II у Горњој Стражави.[41] Затим, из старијег дела некрополе I у Горњој Стражави потиче бронзано копље које има аналогије са фрагментованим копљем са Гологлаве.[42] Очигледне аналогије присутне су и на украсима за косу од бронзане жице, калотној дугмади и сл.

Наравно, осим наведених сличности постоје и бројне разлике, као и чињеница да на Косову и у јужном Поморављу недостају гробови и карактеристични облици у материјалној култури параћинске групе.

Параћинска култура, заступљена у северним областима, је нешто старија појава (Br B2/C) од брњичке културе (Br C) са којом се, у највећој мери, развија паралелно. Сходно томе и налазе са појединих локалитета на којима су подједнако заступљени параћински и брњички елементи треба посматрати као доказ заједничке етногенетске основе из које је, током бронзаног доба на централнобалканском подручју, створен јединствен културни комплекс са локалним варијантама.[43]

ОДНОС ПАРАЋИНСКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ И БРОНЗАНОГ ДОБА ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ

Систематска археолошка истраживања која су до деведесетих година прошлог века обављена у Тимочкој Крајини нису била усмерена на проучавање бронзаног доба овог подручја, већ на испитивање ранијих појава, тако да, осим неколико предмета из Зајечара и његове околине, није било других налаза из овог периода. Случајно откривен гроб код Пишура чесме у Зајечару, са урном у којој су се налазили кремирани остаци покојника, приписан је параћинској групи, што је резултовало закључком да су Тимочку Крајину током бронзаног доба насељавале заједнице сродне популацијама које су у то време боравиле у Поморављу, односно да је та област била саставни део територије параћинске групе.[44] С друге стране, ова истраживања су омогућила почетак систематског проучавања налаза из бронзаног доба у Тимочкој Крајини и доношење закључка да се на овом подручју ради о културној групацији која се разликовала од савременика у суседним областима.[45] Поређењем водећих керамичких врста са налазишта бронзаног доба у Тимочкој Крајини и керамике параћинске групе запажају се сродни елементи, али и многе разлике. Слична ситуација је и са некрополама, на

[41] Крстић 1992, 231–243, T. VI; Лазић 1996, 124, T. XV/5.
[42] Тасић 1991, 124; Крстић 1992, 239–240.
[43] Лазић 1996, 138; Tasić 1997a, 285–300; idem 2001, 7–14; Стојић 2001, 38; Пековић 2003, 112–116; idem 2007, 50–52.
[44] Гарашанин 1971, 14; idem 1973, 298; idem 1983, 730; Тасић 1983, 3; idem 1991, 122; idem 1997, 85; idem 2001,
[45] Срејовић и Лазић 1997, 225; Лазић 2001, 187; idem 2004, 102–125; Лазић, Сладић и Пековић, 2002, 64–67; Пековић 2003, 116–120; idem 2007, 52–53; Пековић и Јевтић 2006, 119.

којима се, осим заједничких карактеристика у начину сахрањивања (равне некрополе, кремација покојника, сахрањивање у урнама), могу уочити и битне разлике.

Д. Срејовић и М. Лазић су 1995. године бронзано доба у Тимочкој Крајини дефинисали као гамзиградску културу, и то према археолошким налазима у сливу Црног Тимока (Бањска стена, Магура, Трњане). Насеља припадника ове културе подизана су на узвишицама или брдским косама, а исти такав положај имају и некрополе. На основу стратиграфије налаза у насељу Бањска стена, издвојили су две етапе у развоју ове културе. Старија етапа окарактерисана је керамичким посудама добре фактуре, печеним у тоновима сивоцрне и мрке боје. Заступљене су биконичне амфоре са четири хоризонталне дршке, биконичне зделе, зделе левкастог врата са вертикалном дршком испод обода и на различите начине профилисани лонци. Посуде добре фактуре декорисане су финим зарезима који граде разне геометријске мотиве, док су већи лонци украшавани пластичним тракама са отисцима прстију или низом плитких кружних удубљења. Млађа етапа се одликује керамиком која се јавља на некрополама. То су лонци са две или четири масивне дршке, од којих су неке моделоване тако да наликују на мале реципијенте. Урне су каткад украшене финим зарезима или сасвим плитко ровашеним линијама које граде троуглове и ромбоиде, ређе и цикцак мотиве уоквирене тракама и обогаћене убодима или плитким кружним удубљењима.[46]

Старију етапу гамзиградске културе исти аутори хронолошки су определили паралелно са ватинском културом, а млађу – делом са парађинском, а делом са позним фазама Вербичоара (Verbicioara) културе.[47] Керамика са налазишта парађинске групе и керамика у Тимочкој Крајини израђена је сличним технолошким поступком, који је карактеристичан за већину културних група бронзаног доба на централнобалканском простору. И поред већег броја урни откривених на некрополама у Тимочкој Крајини, само поједине имају аналогије са неким урнама парађинске групе. Са некрополе у Трњанима то су урне из гробова 6 и 23,[48] док са Магуре само неки примерци одговарају урнама из гробова 1 и 2 на парађинској некрополи у Рутевцу.[49] Насупрот томе, важна одлика амфора са већине парађинских налазишта су брадавичаста испупчења и пластично ребро са четири језичасте дршке, који нису заступљени на амфорама са некропола у Тимочкој Крајини. Издваја се једино амфора са Магуре, која се по облику и изгледу дршки ипак разликује од парађинских амфора. На Магури, међутим, много је више облика амфора непознатих у парађинској културној групи, а који су настали по узорима из ватинске или из позних фаза Вербичоара културе.[50] Осим тога, на некрополама у Тимочкој Крајини зделе и пехари су веома ретки, док су на парађинс-

[46] Срејовић, 1997, 302; Срејовић и Лазић 1997, 225; Лазић 2001, 187; idem 2004, 102–125. .
[47] Срејовић и Лазић 1997, 225.
[48] Jovanović i Janković 1996, 191, Abb 7, 1.
[49] Пековић 2003, 117, T. XXIV/3.
[50] Morintz 1978, 22–28, Fig. 7, 1, 3; Berciu 1961, 131, Abb. 3/1, 6, 7; Tasić 1974, 210, T. XX.

ким некрополама веома заступљени. У Трњанима је нађена само једна здела, у гробу 33, али она има изразито ватинску форму, док на Магури, Борском језеру и у насељу Бањска стена недостају карактеристичне параћинске зделе. Слично је и са пехарима украшеним урезивањем и инкрустацијом, који су једна од особености не само у параћинској групи већ и у више културних група на централнобалканском подручју и у доњем Подунављу.[51] Ретки пехари са некрополе на Магури, као и из насеља Бањска стена углавном су доказ веза са суседима на северу и североистоку.[52] Ни дугметасти украси на појединим дршкама са налазишта у Тимочкој Крајини, а који су заступљени и на параћинској керамици, не могу бити поуздан показатељ сродности ових култура јер се јављају и у другим културним групама бронзаног доба на централном Балкану и у Подунављу (ватинска, брњичка, Verbicioara, Govora-Sat, Tei, Montreora, Sabatinovka).[53] Свакако треба скренути пажњу и на значајне разлике у начину сахрањивања у параћинској групи и у бронзаном добу Тимочке Крајине, које се манифестују структуром самих некропола. У параћинској групи гробови су распоређени у издвојене групе, што у Тимочкој Крајини није случај. Потом, гробне конструкције у Тимочкој Крајини сличније су појединим гробовима брњичке културе, пре свега у Мађилки,[54] него конструкцијама са параћинских некропола. И сам садржај гробова параћинске групе, који се одликује знатном количином керамичких прилога (пехари, шоље, зделе), разликује се од изузетно сиромашних гробних прилога из бронзаног доба у Тимочкој Крајини.[55] Затим, зделе које су често коришћене као поклопци урни и незаобилазан су инвентар параћинских гробова, на некрополама на Магури, Борском језеру и у Трњанима (осим у гробу 33) нису коришћене за сахрањивање, нити су употребљаване као поклопци за урне. Евидентно је и то да на већини налазишта бронзаног доба у Тимочкој Крајини нема посуда украшених канеловањем, карактеристичних за II фазу развоја параћинске групе, са којом су истовремена.

ОДНОС ПАРАЋИНСКЕ И МЕДИЈАНА КУЛТУРЕ

Након првих ископавања налазишта Медијана (Брзи Брод) 1962. године, М. Гарашанин у археолошку литературу уводи термин култура група Медијана.[56] За дуго време ово је био једини локалитет те културне групе. Тек седамдесетих година прошлог века, он јој прикључује и налазе из тумула у Медвеђи[57] као и још неке налазе са Медијане. Касније овој групи приписује

[51] Morintz 1978, 55–83; Hänsel 1976, 176–188; Garašanin 1983b, 733, T. C/1; Тасић 1991, 122, сл. 1.
[52] Срејовић и Лазић 1997, 240; Лазић 2004, 102–125.
[53] Srejović 1960, 117–118, T. I/2; T. II/4; T. IV/1, 3; T. V/2, 3; Тасић 1983, T. XV/9; T. XVII/5; Hänsel 1991, 80, T. 7/7, 10; Morintz 1978, 22, 72, 107.
[54] Јевтић 1990, 92; Пековић 2003, 119, T. XXV/4–5.
[55] Јовановић и Јанковић 1990, 9.
[56] Гарашанин 1962, 57–59.
[57] *Idem* 1958, 263–265; *idem* 1973, 307.

и локалитете у Нишкој бањи, Вртишту, Горњој Топоници и Малој Копашници и установљава територију њеног простирања која обухвата Нишко поље, делове басена Јабланице и Лесковачке котлине.[58]

Првобитну хронологију ове групе[59] Гарашанин ће средином деведесетих кориговати ставивши је у хронолошки оквире од BrD–HaB1.[60] На основу керамичког материјала, он издваја три фазе у развоју ове групе. Од преко 40 издвојених варијанти и типова посуда, више од половине, у овој типологији, појављују се од Медијана I до Медијана III.

По Гарашанину, најстарију фазу, Медијана I, карактеришу зделе а увученог обода са хоризонталном канелуром која му даје фасетиран облик, зделе блаже S профилације, пехари са две дршке наглашеног трбуха који је украшен урезаним орнаментом, посуде већих димензија са пластичним тракама, биконичне посуде које могу имати дршку која прелази обод, коничне зделе дршке типа *ansa lunata*,[61] дршке са брадавичастим, дугметастим или лепезастим додатком на врху и масивније тракасте дршке. У овој фази, по аутору, посуде се украшавају пластичним тракама са отиском прста или зарезима, а у мањој мери фасетама и урезима.[62] Ове керамичке форме се везују за парађинску групу те датује ову фазу у BrC/D.[63]

Највећи број керамичких форми издвојени у фазу Медијана I управо представља карактеристичне керамичке облике са налазишта парађинске културне групе. То су зделе кратког цилиндричног врата и наглашеног трбуха, зделе S профилације, пехари са две дршке украшени урезима, коничне или биконичне посуде са дршком која је на највишем делу украшена дугметастим или брадавичастим испупчењем, масивније тракасте дршке лонци са пластичним тракама. Ове керамичке форме се везују за фазу Парађин I, односно I/II датовану у BrC/D.[64] Осим тога, знатан број типова посуда које је Гарашанин определио у фазу Медијана I заступљен је у обе фазе развоја брњичке културе, и то на читавој територији коју је она захватала.[65]

Керамичке форме из прве фазе, осим лоптастих пехара и дршки са лепезастим проширењем и типа *ansa lunata*, по Гарашанину, присутне су и у фази Медијана II, с тим што њену главну одлику представља појава здела са увученим, косо канелованим ободом (turban disch). Такође, по њему искључиво овој фази припада велики суд облика урне (питос) типа Гава, Вартоп варијанта, називајући га Виртоп-Медијана II тип посуде.

---

[58] *Idem* 1973, 309; *idem* 1983, 761;

[59] *Ibid*., 762

[60] *Idem* 1996, 201–218.

[61] Ако прихватимо Гарашанинову поделу, ова дршка, која је добро глачана и украшена канелурама, попут посуда из Susani, ближа је фази Медијана II него Медијана I.

[62] Garašanin 1996, 204–210.

[63] *Idem* 1983, 728.

[64] *Idem* 1983, 728; Пековић 2007, 39–41,T.V-IX.

[65] Srejović 1959-1960, 83–127; Крстић 1992, 231–249; Лазић 1996; Булатовић 2000, 23– 42; *idem* 2006, 7–13; Стојић 2000; *idem* 2000a, 9–60; *idem* 2001, 15–93; Стојић, Чађеновић 2006.

Најзаступљенији вид украшавања посуда је канеловање, што упућује на културне везе са Подунављем, и сходно томе он ову фазу развоја датује у период BrD–HaA1.[66]

И овој фази Медијана културе бројне су керамичке форме карактеристичне како за параћинску, односно њену фазу Параћин II, тако и за брњичку културу. Гарашанин је ову фазу повезао са Гава културом,[67] а у новије време поједини аутори је повезују са културом Гава – Белегиш II.[68] Канеловање као начин украшавања, захвата јужни део средње Европе и готово читав Балкан. На том простору ову појаву прихвата велики број култура са краја бронзаног доба те подређивање тако широког комплекса једног локалној појави као што је тзв. Медијана култура није примерено. Стога ову појаву, заступљену и у Поморављу (територији параћинске културе), и у долини Јужне Мораве, Повардарју и на Косову (територија брњичке културе), можда треба назвати хоризонтом канеловане керамике прелазног периода из бронзаног у старије гвоздено доба.

У Медијана III фази развоја ове културне групе и даље је присутан значајан број параћинских и брњичких керамичких форми као и у претходне две фазе. Као орнамент и даље егзистира канелура, а појављује се и керамика украшена тангентама (Falsch Schnurr), утиснутим концентричним кружићима (Augenkreismuster), S мотивима и др.[69] Медијана III фазу Гарашанин датује у HaA2-B1. Керамика украшена на овај начин припада културама жигосане керамике, односно у Тракији Пшеничево култури, у доњем Подунављу Бабагдад I култури, а у ширем подручју Ђердапа култури Инсула Банулуи (Остров).[70] Овај хоризонт претходи Басарасби култури, а сличну керамику која се појављује у Поморављу поједини истраживачи датују на прелаз из IX у VIII век п.н.е.[71]

За разлику од параћинске културне групе која је након првих ископавања, због недовољно података о територијалној распрострањености као ни одликама покретног археолошког материјала који је карактеришу, обележена као тип, након првих ископавања налазишта Медијана (Брзи Брод), иако такође не располаже овим подацима, М. Гарашанин уводи термин култура група Медијана.[72] Како су се последњих година сазнања о Поморављу (параћинској култури), а нарочито о басену Јужне Мораве (брњичкој култури), у периоду бронзаног доба и прелазном периоду, знатно проширила, керамичке форме раније приписиване Медијана култури сасвим извесно представљају део покретног материјала ове две културе. Овом у прилог иде њихова територијал-

[66] Garašanin 1983, 761–772; *idem* 1996, 204–210.
[67] *Idem* 1971, 16, к.бр. 436-437; *idem* 1983, 762.
[68] Stojić 2000, 28–29; Медовић 2001, 219–222; Tasić, Tasić 2003, 103–109.
[69] Garašanin 1996, 204–210.
[70] *Idem* 1983, 762; Jetić 1994, 129–142; idem 2004, 143–145.
[71] Stojić 1986, 47, T.VIII; *idem* 2004, 282, T. 10-11; Jevtić 1983, 16, T. XIX.
[72] Гарашанин 1962, 57–59.

на распростањеност као и њихова хронологија. Стога и појам Медијана култура у археолошкој литератури постаје сувишан.

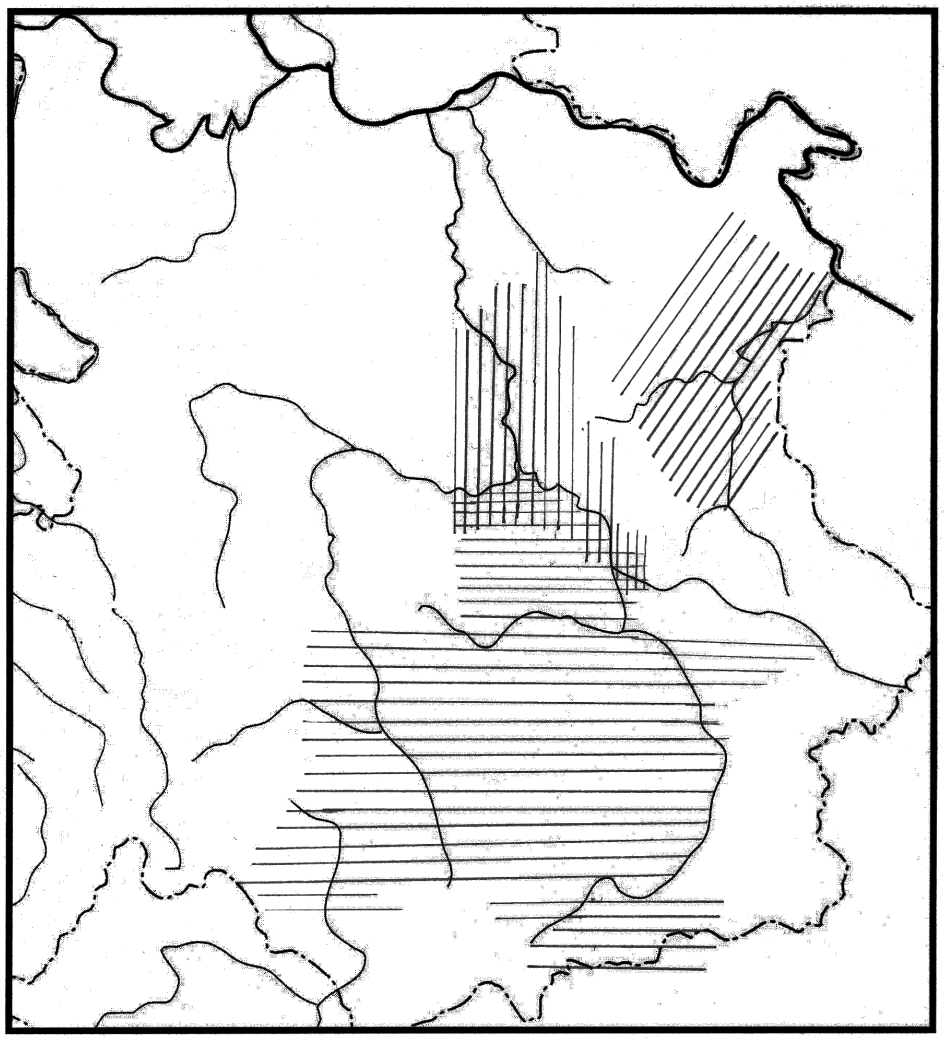

Територија параћинске културе
Територија брњичке културе
Територија гамзиградске културе

*

Иако је у праисторијској археологији централнобалканског подручја позната скоро пола века, параћинска група није систематски истражена. Територија на којој се развијала није равномерно испитана, а закључци и мишљења формирани су на основу сазнања са некрополе Гложак у Параћину и са неколико других налазишта. Осим тога, у ареал њеног простирања уврштени

су и налази са некропола и из насеља у Тимочкој Крајини, и то услед недостатка систематски истражених налазишта бронзаног доба на том подручју.

Већина аутора параћинску групу третира као стилски и хронолошки издвојену културу развијеног и касног бронзаног доба. С друге стране, поједини аутори у новијим радовима неоправдано третирају параћинску групу као изоловану локалну појаву, а нека налазишта приписују другим културама. Све то више је допринело продубљењу ионако великих недоумица о настанку и развоју култура развијеног и касног бронзаног доба на централнобалканском простору него што је понудило нека јаснија и потпунија решења.

Целокупна грађа о параћинској групи која је до сада прикупљена, као и запажања проистекла након њене обраде упућују на то да су насеља и некрополе параћинских заједница настали у раздобљу од Br B2/C до Br D/Ha A1.

Имајући у виду чињенице да се на територији где се развијала параћинска група налазе значајне природне саобраћајнице и раскрснице, као и то да је она свакако утицала на укупне односе међу заједницама које су тим путевима ступале у контакт, наводи нас на закључак да параћинску групу треба сврстати у ред веома значајних појава на централно-балканском простору.

Изглед некропола, облици гробова и поједине форме у материјалној култури параћинских заједница дали су подстицај да се, раније, упркос тешкоћама хронолошке природе, а у новије време после низа истраживања, истакну значајне сличности параћинске културне групе са брњичком културом. Чињеница да су се параћинска културна група и брњичка култура развијале истовремено на суседним територијама допушта да се елементи који су им били заједнички протумаче не само као доказ блиских веза, већ и као последица сродног порекла.

Слично је и са бронзаним добом Тимочке крајине у чијем је формирању, чини се, извесног утицаја имала и параћинска група. Заједнички елементи у начину сахрањивања, поједине форме у материјалној култури навеле су прве истраживаче бронзаног доба у Тимочкој Крајини да ову област прогласе саставним делом параћинске групе. Међутим, ова истраживања као и систематска истраживања овог подручја, која су уследила, резултирала су закључком да се на овом подручју ради о хомогеној групацији која се разликовала од савременика у суседним областима.

На крају, на основу досадашњих сазнања, могу се изнети две претпоставке. Прва, да су током бронзаног доба централно-балканско подручје насељавали припадници више истовремених култура које су се развијале у међусобно усклађеним односима, и друга да се ради о јединственој култури која је, у регионима у којима се развијала, постепено испољила своја локална обележја. У оба случаја, етно-генетску основу треба тражити у почетним етапама раног бронзаног доба.

СКРАЋЕНИЦЕ

AP *Arheološki pregled*, **Beograd**
BAM *Beiträge zur ur-und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer Kulturraumes*, **Bonn**
GMKM *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, Priština

ГСАД *Гласник Српског археолошког друштва*, **Београд**
ГДКС *Гласник Друштва конзерватора Србије*, Београд

ЗРНМ *Зборник радова Народног музеја*, **Београд**
ЛЗ *Лесковачки зборник*, **Лесковац**
PJZ *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, **Sarajevo**

БИБЛИОГРАФИЈА

Berciu D
1961 Die Verbicioara – Kultur, *Dacia* 7, Bucureşti, 123–161.
Булатовић А.
1999-2000Налазишта Брњичке културне групе у Врањско–бујановачкој и Прешевској котлини, *ГСАД* 15/16, 23–41.
2001 Керамика прелазног периода из бронзаног у гвозденог доба у јужноморавском сливу, *ЛЗ* XLI, 16–168.
2006Неколико забелешки о Медијана културној групи, *ЛЗ* XLVI, 7–15.
Ветнић С.
1967Сарине међе, Светозарево – латенско насеље, *AP* 9, 42.
1968 Липар, Доње Штипље, Светозарево – праисторијски тумул (бронзано доба), *AP* 10, 26–27.
Vulpe A.
1967*Necropola hallstattianâ de la Ferigile*, Bucureşti.
Гарашанин Д.
1958 Nalazi iz Gloždara, *Inventaria Archeologica* II, Beograd, Y 14–16.
1962 Гложда̀р, Параћин – некропола бронзаног и латенског периода, *AP* 4, 67–68.
1996 Zur den Problemen der Gruppe Donja Brnjica – Gornja Stražava auf dem mittleren Balkan, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring regions it the 2nd Millennium B.C.*, Beograd – Vršac, 219–226.
Гарашанин М.
1958 Neolithikum und Bronzezeit in Sebrien und Makedonien, *Bericht der Römisch–Germanichen Kommission*, Bonn, 68–72.

1959 Rezultati ispitivanja i problematika bronzanog doba u Pomoravlju, *Arheološki radovi i rasprave* I, Zagreb, 197–199.

1968Лесковачко поморавље у праисторијско доба, *ЛЗ* VIII, 9–17.

1971*Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Ниш.

1973*Праисторија на тлу СР Србије*, Београд.

1983 Paraćinska grupa, *PJZ* IV, 727–735.

1983 (a) Medijana grupa, *PJZ* IV, 761–772.

1983 (b) Grupa Donja Brnjica – Gornja Stražava, *PJZ* IV, 773–778.

1996 Die Kullturele und chronologische Stellung der Mediana–Gruppe, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring regions it the 2nd Millennium B.C.*, Beograd – Vršac, 201–218.

Јанковић И.

1990 Насеље и некропола позног бронзаног доба Трњане код Бора, *Археометалуршки локалитети у Србији*, Бор, 15–16.

Jevtić M.

1983 *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd.

1990 Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, *ГСАД* 6, 92–103.

1994 Stamped pottery of Insula Banului type and the beginnings of the Basarabi culture in Serbia, *The Early Hallstatt Period (1200-700 b.c.) in South-Easter Europe*, Alba Iulia 1994, 129–142.

2004 Гвоздено доба у околини Бора, *Бор и околина у праисторији, антици и средњеим веку*, Бор и Београд, 127–163.

Jovanović B.

1999 Funeral Rites and Tomb Construkctions in Necropoles of the Paraćin and Donja Brnjica Cultures, *Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millennium B.C.*, Skopje, 185–200.

Јовановић Б. и Јанковић Н.

1990 Некропола параћинске групе у Трњанима код Брестовачке Бање, *Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору* 5/6, Бор, 1–12.

Jovanović B. i Janković I.

1996 Die Keramik der Nekropole der Paraćin-kultur- Trnjane bei Bor, *Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring regions it the 2nd Millennium B.C.*, Beograd – Vršac, 185–199.

Јуришић А. и Јордовић Ч.

1962 Лазарев град – Крушевац, *АР* 4, 249–259.

Крстић Д.

1962Горња Стражава, Прокупље – насеље и некрополе, *АР* 4, 73–76.

1992 Праисторијске некрополе у Горњој Стражави, *ЗРНМ* XIV/1, 231–249.

Лазић М.

1996 *Култура Доња Брњица – генеза*, *развој и хронологија*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

1998 Гамзиградска култура – последње откриће Драгослава Срејовића, *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, Крагујевац, 147–158.

2001 Етно-културна припадност и хронологија налазишта из бронзаног доба у јужном Поморављу и Понишављу, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац – Београд, 187–193.

2004 Бор и околина у бронзано доба, *Бор и околина у праисторији*, *антици и средњем веку*, Бор – Београд, 100–126.

Лазић М., Сладић М. и Пековић М.

2002 Резултати археолошког рекогносцирања територије обухваћене Просторним планом археолошког налазишта Ромулијана – Гамзиград, *Развитак* XLII, Зајечар 64–67.

Лазић М. и Пековић М.

2007 Заштитна археолошка истраживања налазишта Пиљаковац код Владичиног Хана, *АП Српског археолошког друштва* 1 (2003), Београд, 26–29.

Летица З.

1982 Пештер у бронзано и гвоздено доба, *Старинар* XXXII, Београд, 14–27.

Ljuci K.

1984 Nova grupa grobova na praistorijskoj nekropoli u Donjoj Brnjici, *GMKM* XII–XIV, 25–34.

1998Хронолошки положај некрополе Доња Брњица на основу металних налаза, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Београд, 132.

Медовић

2001Да ли је Гава-комплекс обухватио Велико Поморавље, *ЛЗ* XLI, 219–222.

Мехметај Х.

1993 Праисторијска некропола у Граштици, *ГДКС* 17, 57–65.

Mitrevski D.

1993A Brnjica Type Necropolis near Skopje, *Старинар* XLIII–XLIV, Београд, 115–124.

Morintz S.

1978 *Contribuţii arheologice la isţorie Traçilor timpurui* I, Bucureşti.

Palavestra A. i Bankoff A.

1986 Pozlatska reka, *AP* 26, Ljubljana, 67–68.

Пејић П.

2001 Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој Планини, *ЛЗ* XLI, 179–206.

Пековић М.

2003 *Параћинска група у бронзаном добу Поморавља*, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

2007 *Paraćinska kulturna grupa*, Beograd.

Пековић М. и Јевтић М.

2006 Сондажна археолошка истраживања налазишта Кадијски крст код Књажевца, *ГСАД* 22, 111–122.

Popescu D. i Rusu M.

1966 Depots de l`áge du bronze moyen, fasc1, *Invenţaria Archaeologica Roumanie*, Bucureşti, 16–17.

Srejović D.

1959/1960 Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, *GMKM* IV–V, 83–127.

1980 Културе средњег и позног бронзаног доба, *Историја српског народа*, Београд, 44–53.

1997 Гамзиградска култура, у: *Археолошки лексикон*, Београд, 302.

Срејовић Д. и Лазић М.

1997 Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочкој Крајини, *Археологија источне Србије*, Београд, 225–244.

Стојић М.

1980 Налази Басараби културе у околини Светозарева, *Старинар* XXX, Београд, 97–104.

1980(a) *Старе културе и народи на тлу средњег Поморавља*, Светозарево.

1982 Праисторијски локалитет Сарина међа у Светозареву, *Старинар* XXXII, Београд, 23–39.

1986 Праисторијско насеље Вецина мала у Мајуру код Светозарева, *Старинар* XXXVII, Београд, 145–152.

1986 (a)*Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd – Svetozarevo.

1991Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу, *ЗРНМ* XIV/1, 213–219.

1992 Метално доба у басену Велике Мораве, *Праисторијски метал Поморавља*, Београд, 9–12.

1994 Le bassin de la Morava entre 1200 et 7000 avant J.C., *The Early Hallstat period – 1200–700 B.C. – in South–Eastern Europe*, Alba Iulia, 219–230.

1996 Le basin de la Morava á l'âge de bronze et á la period de transitions de l'âge de bronye a celui de per, *Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring regions it the 2nd Millennium B.C.*, Beograd – Vršac, 247–256.

1997 Gobelets ornés du motif de spirale incrustée dans la vallée de Jagodina – Paraćin et leur rapport avec des gobelets semblables dans d'autres parties des vallées de Morava et Vardar, *Старинар* XLVIII, Београд, 53–63.

1998 Културни хоризонт ватинске културне групе у Србији јужно од Саве и Дунава: Мојсиње – Добрача, *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, Крагујевац, 133–146.

2000 *Брњичка културна група у лесковачком крају*, Лесковац.

2000(a) The Brnjica cultural group in the South Morava basin, *Старинар* L, Београд, 9–60.

2001Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, *ЛЗ* XLI, 15–93.

2004*Пањевачки рит*, Београд.

2006 Prämonetäre zahlungsmittel aus dem Morava–gebiet und Ostserbien, *Archaeologia Bulgarica* X, Sofia, 1–10.

Стојић М. и Чађеновић Г.

2001 Керамика из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац – Београд, 47–80.

2006*Крушевац*, Београд – Крушевац.

Тасић Н.

1965 Остаци некрополе параћинске групе код Мађије, *Старинар* XIII–XIV, Београд, 187–191.

1974 Bronzano doba, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 210–242.

1983*Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Нови Сад – Београд.

1991 Значај Параћин културе у развоју бронзаног и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије, *Старинар* XL–XLI, Београд, 121–126.

1997 Енеолит и бронзано доба североисточне Србије, *Археологија источне Србије*, Београд, 79–90.

1997 (a) Einige Fragen über die Chronologie und Genese der Brnjica – Kultur, *Уздарје Драгославу Срејовићу*, Београд, 285–300.

2001 Брњица култура – њени претходници и наследници, *ЛЗ* XLI, 7–14.

Tasić N. N. i Tasić N.

2003 Serbian Prehistoric Archaeology in the 1990s, *Recent research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki, 73–128.

Тасић Н. и Томић Е.

1987 Археолошка ископавања у долини доњег тока Западне Мораве и проблеми етногенезе Дарданаца, *ГСАД* 4, 129–136.

Тодоровић Ј. и Симовић А.

1959 Праисторијска некропола у селу Рутевац код Алексинца, *Старинар* IX–X, Београд, 267–271.

Томић Е.

1968 Позлатска река, Позлата – насеље бронзаног доба, *АР* 10, 31–32.

1980 Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу, *Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије*, Београд, 1–9.

Трбуховић В.
1961 Из праисторије долине Ресаве, *Старинар* XI, Београд, 181–184.
Hänsel B.
1976 Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der unteren Donau, *BAM* 16–17.
1991 Die bronzezeitliche Besiedlung und ihre Funde, *Vorbericht über die jugoslawisch–deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990*, Mainz, 71–83.

Summary

Mirko Peković

PARAĆIN CULTURAL GROUP AND IT'S RELATION WITH NEIGHBOUR CULTURES

The chronology of the Paraćin group is determined on the basis of the researches of necropolises. Lacking data on the Paraćin community settlements' stratigraphy, researchers have, in the course of the past decades, determined its dating, periodization and chronological relations with other prehistoric cultures, based on the arrangement of the necropolises, the manner in which the graves were formed, by comparing the distinctive finds, pottery forms, as well as individual bronze finds with similar objects discovered at numerous archaeological sites in Southeastern Europe. Using this procedure, the Paraćin group was dated in the middle phase of the Bronze Age.

The analysis of the pottery and metal objects from the Paraćin group sites show that they were used in the period from Br B2/C to Br D–Ha A1.

The appearance of the Paraćin necropolises, the grave forms, as well as some of the forms of the Paraćin group material culture, in spite of some earlier difficulties concerning chronology, have lately, following a number of researches, induced researchers to emphasize certain considerable similarities between the Paraćin and Brnjica cultures. Contemporary development in the neighboring regions allows their mutual elements to be interpreted not only as a confirmation of close ties between the Paraćin group and the Brnjica culture but also as a consequence of their kindred origins.

Similarly, it appears that there was a certain influence of the Paraćin group in the forming process of the Bronze Age in the Timok region. Some common elements of the burial rites and particular forms of material culture led early researchers of the Bronze Age in the Timok region to proclaim this area an integral part of the Paraćin group's territory. However, these explorations, as well as systematic researches of the region which followed, have resulted in a conclusion that a homogeneous population had lived there, differing from its contemporary neighbors.

Finally, based on up-to-date research results, two assumptions can be made. First, that the Central Balkans region was inhabited by several contemporaneous cultures developing in harmonious relations, and the second, that there was a unique culture gradually showing its local features inside the territory it occupied. In both cases, ethno-genetic basis is to be sought for within the initial stages of the early Bronze Age.

УДК 355.48(497)”1689/1690)
94(497)”1689/1690

Небојша Ђокић

РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ У ЈУЖНОЈ И СТАРОЈ СРБИЈИ И МАЋЕДОНИЈИ 1689-1690. ГОДИНЕ

- Оглед из ратне историје -

Акт расуђивања који врши војни историчар састоји се у томе да правилно схвати рат који проучава и да га не сматра или не чини нечим што он по самој природи ствари не може да буде. Војна историја као забележено искуство, уколико се исцрпно проучи, показује све разнолике чиниоце рата, не заборављајући ни један од њих, и може се поделити на ратну историју и историју ратне вештине. Прва детаљно описује сваки рат понаособ, са циљем који се желео постићи сваким маневром и борбом, а поред ратних дејстава даје и преглед политичких збивања везаних уз рат. Историја ратне вештине, пак, испитује развитак ратне вештине у разним епохама, а у односу на политичко и друштвено уређење зараћених држава – водећи рачуна и о стратегији, тактици, опреми и наоружању зараћених страна, њиховом економском потенцијалу, моралу итд. Њен циљ је да омогући спознају општих начела која важе у рату (начело груписања снага, начело изненађења, начело јединства дејства ...).[1]

Међутим, да бисмо неки рат могли озбиљно и свестрано да проучимо, треба, најпре, да што је могуће верније реконструишемо ток ратних припрема, однос снага и сам ток ратних операција. Због расположивог простора, овог пута ћемо се ограничити само на покушај да реконструишемо ток ратних операција у Јужној и Старој Србији и Маћедонији крајем 1689. и почетком 1690. године.

[1] Л. Л. Бајков, *Особине борних елемената и спрема војске за рат*, Београд, 1911, 16-17; Свечин, *Стратегија*, Београд, 1956, 27-29; Небојша Ђокић, „Ратне операције у Босни и Рашкој области током Првог српског устанка“, *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, научни скуп, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2004, 395; Небојша Ђокић, „Први српски устанак као рат и коалициони рат“, *1804 - Часопис Задужбинског друштва „Први српски устанак“ Орашац* бр. 2 фебруар 2006, 28; Небојша Ђокић, „Први српски устанак као коалициони рат и српска устаничка војска као коалициона снага“, *Браничево кроз војну и културну историју Србије I, свеска 3*, научни скуп, (уредници М. Бјелајац и С. Мишић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2006, 52.

О Великој сеоби 1690. године постоји веома богата, опште позната литература коју нема потребе посебно наводити. Међутим, ратне операције извођене на простору Србије током 1689-1690. године су веома слабо обрађене у српској историографији – а и оно што постоји је прилично застарело, објављено пре стотинак година.[2] Нарочито слабо су обрађене ратне операције након аустријске победе код Ниша 1689. године о којима је писано само узгред, често и погрешно – а као по правилу су то радили историчари недовољно упућени у војну проблематику.[3] Ваља посебно нагласити да је у време прославе организоване поводом три века од опсаде Беча 1683. године објављен већи број озбиљних публикација на тему аустријско-турских ратова вођених крајем XVII и почетком XVIII века у којима има доста нових података који се односе и на догађаје са простора Србије у периоду 1689 - 1690. године.[4]

[2] У тим радовима су коришћени готово искључиво аустријски извори и литература то углавном дело: Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen in Albanien 1689*, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888. Османске изворе је прва искористила Душанка Бојанић у свом раду: *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*. Она је обимније искористила и још неке друге до тада, углавном, некоришћене аустријске изворе. Млетачке изворе, за споменуте ратне операције, први је значајније користио Г. Станојевић у својим радовима. Османске изворе, везане за ратне операције 1689-1690. године касније су користиле и Р. Тричковић и Т. Катић за своје радове. На жалост, једини радови до данас у којима су коришћени извори обе зараћене стране а који се поред историографске методологије држе и основних принципа методологије ратне вештине су споменути рад Душанке Бојанић (што је за чуђење јер покојна колегиница Бојанић није имала никаквог посебног интересовања за војну науку) и наш рад: Небојша Ђокић, *Офанзива генерала Енеја Силвија Пиколоминија у Јужној Србији 1689*, Војно-историјски гласник 1-3/1999, Београд 1999, 13-20. Само потпуно непознавање основних начела ратне вештине код огромне већине наших историчара може да објасни тврђење које су упорно јавља у нашој историографији да је продор аустријских трупа ка Штипу уследио средином децембра премда је, истовремено, усвојено да су Османлије задњих дана новембра уништили Карпошев устанак а првих дана децембра загосподарили Скопљем и његовом околином.

[3] Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Београд 1902; Јован Н.Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, (репринт издање); Р, Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 81-120; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976; Рајко Л. Веселиновић, „Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа“, у: *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Београд, 1976; Р. Тричковић, *Лесковац у великом рату (1682-1699)*, Лесковачки зборник XVII, Лесковац 1978; Р. Тричковић, „Ниш у великом рату 1683-1699“, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 196-202.

[4] Овде дајемо само неколико најинтересантнијих наслова: Erik August Lund, *The Generation of 1683: War and Knowledge in the Holy Roman Empire of the Gennan Nation, 1658-1741*, teza odbranjena za sticanje zvanja Doctor of Philosophy, Graduate Department of History, University of Toronto, Erik August Lund, 1997; Balisch Alexander, „Infantry Battiefield Tactics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries in the European and Turkish Theatres of War**:** The Austrian Response to Different Conditions.“ *Studies in History and Politics 3* (1983 - 1984), 43-60; Barker Thomas Mack, Army*, Aristocracy, Monarchy; Essays in War, Society, and Govemment in Austria 1618-1780*, New York, Columbia University Press, 1982; Black Jeremy, *European Warfare 1660- 1815*, London University College of London Press, 1994; Childs John Charles Roger, *Armies and Warfare in Europe 1648 - 1789*, Manchester: Manchester University Press. 1982 i ne{to starije delo Eickhoff Ekkehard**,** *Venedig, Wien und die Osmanen: Umbruch in Südosteuropa 1645- 1700*, Munich: G. D. W. Callwey, 1970.

У једном раду објављеном у Војноисторијском гласнику Пиколоминијева дејства у јесен 1689. године обрадили смо са војног аспекта.[5] Тада, међутим, због захтева уредништва у погледу обима рада, нисмо могли да се упуштамо у детаље, а нисмо се чак ни дотакли оних ратних операција које су вођене након Пиколоминијеве смрти и које су довеле до Велике сеобе Срба.

Овом приликом ћемо покушати да обрадимо ратне операције аустријске и османске војске – од аустријског заузимања Ниша па до његовог повратка у посед Османлија. Премда је рат само наставак политике другим средствима, ми ћемо се у раду задржати искључиво на опису ратних операција, полазећи од тога да су сами политички догађаји који су обележили овај рат већ детаљно обрађени у српској историографији.[6] Политиком ћемо се, дакле, бавити искључиво у оној мери у којој је то неопходно да би се разумеле саме ратне операције.

НЕПОСРЕДНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ОСМАНСКОГ ПОРАЗА КОД НИША 14/24. СЕПТЕМБРА 1689. ГОДИНЕ

Маркграф Лудвиг Баденски[7] је 14/24. септембра 1689. године до ногу потукао османску војску код Ниша. Поражени сераскер Рецеп паша се, са својим командантима и разбијеним остацима војске, повукао преко Лесковца и Врања у кланац Драгоман.[8] Много војника се разбежало, док су се албанске чете под командом Махмуд паше Махмудбеговића организовано повукле преко Скопља у своје крајеве. Румелијски беглербег Зурнапа Мустафа паша

---

[5] Небојша Ђокић, *Офанзива генерала Енеја Силвија Пиколоминија у Јужној Србији 1689*, Војно-историјски гласник 1-3/1999, Београд 1999, 13-20.

[6] Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Београд 1902; Јован Н.Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, (репринт издање); Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976; Рајко Л. Веселиновић, „Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа“, у: *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Београд, 1976. Р. Тричковић, „Ниш у великом рату 1683-1699“, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 196-202. У овим публикацијама видети за старију литературу.

[7] Baden-Baden, Ludwig Wilhelm Markgraf v. (8./18.4.1644 - 4.1.1707), Баденски је постао наследник престола 1677. године, унапређен 18.5.1679 у чин Generalfeldwachtmeister-a, 1.2.1682 у чин Feldmarschall-Leutnant-a, 22.11.1683 у чин General der Kavallerie, 13.12.1686 у чин Feldmarschall-a, 27.8.1691 у чин Generalleutnant-a itd. Dr. Antonio Schmidt-Brentano (München), *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815),* Österreichisches Staatsarchiv/A. Schmidt-Brentano 2006, 7; Erik August Lund, *The Generation of 1683: War and Knowledge in the Holy Roman Empire of the Gennan Nation, 1658-1741*, теза одбрањена за стицање звања Doctor of Philosophy, Graduate Department of History, University of Toronto, Erik August Lund, 1997, 257.

[8] Ово је прилично неприродан правац повлачења, али тако стоји у свим изворима. Небојша Ђокић, *Офанзива генерала Енеја Силвија Пиколоминија у Јужној Србији 1689*, Војно-историјски гласник 1-3/1999, Београд 1999, 13.

је са својим командантима побегао у Пирот[9] где је становништву дозволио да евакуише варош, док је сам Мустафа паша потом наставио повлачење ка Драгоману.[10] Гарда великог везира се повукла у Софију где је султану 17/27. септембра 1689. године стигла вест о поразу код Ниша. Султан је одлучио да крене за Пловдив, али тек пошто је примио новог великог везира Бекри Мустафа пашу кога је Диван поставио за новог сераскера.[11] Док су око царских чадора читане молитве за успех у рату, Бекри Мустафа паша је 20/30. септембра примио од султана „часни санџак" – знак светог рата. На несрећу Османлија, нови сераскер се показао подједнако неспособним као и његов претходник, а при том је био и прилично омражен у војсци коју је увек слабо плаћао.[12] Султан је 21. септембра/1. октобра напустио Софију, препустивши становништву града да се само сналази како зна и уме. Велики везир им је дозволио да напусте Софију и иселе се у Пазарџик, Пловдив, Једрене и Истанбул, па је у граду остала углавном само пука сиротиња која није имала куд.[13]

ОСМАНСКЕ ОДБРАМБЕНЕ МЕРЕ НАКОН БИТКЕ КОД НИША

Велики везир је покушао да, колико год је то било могуће, среди прилике у Царству па је наредио да се у Драгоману ухапси и погуби бивши сераскер Реџеп паша, а истовремено је извршио и нови распоред високих званичника. Учврстивши се на власти, казнио је оне најодговорније за неслогу која је довела до пораза код Ниша.

Док је (прилично неуспешно, уосталом) покушавао да створи услове за склапање мира са Аустријом, највећу пажњу је, ипак, посветио јачању војске. Почео је широм Царства да уписује спахије и силахдаре у нову војску, док су у Софији започети радови на копању ровова око града и на постављању топова.[14] Од краја септембра па до средине октобра 1689. године, Диван је донео низ одлука о заштити подручја која су угрожавале аустријске снаге. Поседнути су угрожени пролази и кланци, а Махмуд паша Махмудбеговић је добио задатак да до Митровдана чува Косаничку клисуру снагама из кадилука Приштина, Ново Брдо, Јањево, Вучитрн и Митровица. Сви за борбу способни становници Ћустендилског санџака (изузев кадилука Дупнице) и свег Скопског санџака добили су првих дана октобра наређење да се окупе на

[9] На турском şarhöij, şeherköi, на српском „град село".

[10] Одмах после Драгомана, на путу за Софију, налази се кланац Јежевица, на водомеђи између Нишаве и Искера. Константин Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 159.

[11] Silahdar Findiklili Mehmed Aga, Silahdar Tarihi, Ikinci cild (1095-1106), Istanbul 1928, 474**,** (у даљем тексту *Silahdar Tarihi II*). Коришћење османских извора ми је омогућила колегиница Оливера Думић, оријенталиста, на чему јој се најсрдачније захваљујем.

[12] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 95.

[13] *Silahdar Tarihi II*, 477.

[14] Isto, 96.

Софијском пољу.[15] Становници градића и села око Врањске клисуре су имали задатак да обезбеђују тај пролаз, док су Знепоље штитили становници Дупнице и Радомира.[16] Предузете су мере и око организовања мартолоске службе – ради заштите од хајдука и разбојника. Крајем септембра или почетком октобра (16/26. септембра - 25. септембра/5. октобра 1689. године) Диван је упутио кадијама, ајанима и другим службеним лицима и мартолозима читавог низа кадилука у источној Македонији и западној Бугарској наредбу о постављању старешина мартолозима. За главног мартолозбашу у кадилуцима Ћустендил, Сиришник, Радомир, Штип, Радовиште, Велес, Дојран, Серез, Валовиште, Неврокоп, Разлог, Петрич и Мелник постављен је извесни „мартолоз по имену Карпош.“ Карпош је, иначе, бар до средине септембра, био хајдук – али му је (са гаранцијом јаничарског аге Махмуд-аге) дато помиловање. Карпош се, међутим, кратко задржао у османској служби, отприлике до 5/15. октобра 1689. године.

АУСТРИЈСКЕ ПРИПРЕМЕ ЗА ОФАНЗИВУ

У рано јутро после велике битке, пред победницима је изронила омања касаба од три до четири стотине кућа (2-3 хиљаде становника). Опис Ниша из тог времена дао је савременик Бизозери: „... Овај град није много велики ни јак јер има једино обичан опкоп с палисадама које су Турци недавно подигли. Има пет џамија, али нису лепе и обично су грађене. Куће су ниске и све су од непечене земље“.[17]

Баденски се 15/25. септембра повукао из Ниша на поље удаљено од града око 2 км. Победа је прослављена 16/26. септембра, а сељаци из околине су одмах почели да пристижу у логор да би добили заштитна писма (салвагвардије). Војницима је обзнањено да не смеју да вређају и пљачкају сељаке нити да им силом одузимају било шта од иметка. По наређењу Баденског, део аустријских трупа је 18/28. септембра продужио наступање ка Софији, а генерал Пиколомини[18] је са 1000 коњаника пошао долином Нишаве у циљу рекогносцирања терена и запоседања прилаза Софији. Пиколомини је продро до Драгомана, а затим при повратку заузео утврђења Пирот и Муса-пашину паланку.[19] Пирот је затекао у пламену, па је у старој тврђави коју

[15] Isto, 96-98.

[16] Isto,96.

[17] Р. Тричковић, „Ниш у великом рату 1683-1699“, у: Историја Ниша I, Ниш 1983, 199.

[18] Piccolomini di Modanella, Enea Silvio Graf v. (oko 1650 - 9.11.1689), унапређен 7.9.1685 у чин Generalfeldwachtmeister-a a 8.10.1688 у чин Feldmarschall-Leutnant -a. Dr. Antonio Schmidt-Brentano (München), *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Österreichisches Staatsarchiv/A. Schmidt-Brentano 2006, 76.

[19] Муса-пашина паланка се налазила између села Кременице и Клисуре. Данас се зове Кури чесма. Подигао је Муса паша 1638. г. Била је око 150 м дугачка и 95 м широка. Зидови су били око 2 м дебели и око 10 м високи. Имала је 18 округлих кула у облику голубарника. Детаљније видети у Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 151-153. Јиречек даје нешто другачији опис, види Константин Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 158.

пожар није захватио сместио неколико стотина коњаника и пешака, као и нешто српских јединица. У Муса-пашиној паланци је такође смештена посада. Сав рекогносцирани терен је деловао напуштено, осим што су код Пирота Аустријанци наишли на хиљаду јаничара и двеста османских коњаника са којима су заметнули бој окончан без резултата. Пиколомини се 23. септембра/3. октобра вратио у Ниш са нетачном вешћу да се султан и велики везир још увек налазе код Софије са четири хиљаде војника, бедних остатака поражене војске.[20]

Међутим, ратни план цара Леополда није предвиђао наступање ка Софији и даље ка Цариграду. Цар је имао идеју да, ослањајући се на устаничко расположење балканских народа, забије снажни војни клин из Србије ка мору, према Албанији и Црној Гори, да би се најпре одсекла и затим лако заузела Босна, већ опкољена из правца Далмације, Хрватске и Славоније. Тиме би се, уједно, оспорило и право Венеције да са Јадрана задобије далматинско залеђе, Херцеговину и Црну Гору. Основни недостатак овог плана се сводио на занемаривање главног војног начела – да је примарни циљ ратних дејстава непријатељска војска а не запоседање територија. Заправо, уништењем непријатељске војске запоседање његове територије долази само по себи, а царев план је потпуно занемарио османску војску – што ће Османлијама омогућити да се, током јесени, несметано концентришу у Бугарској и Македонији.

План цара Леополда је, и поред свих недостатака, имао шансе да макар делимично успе, пре свега због катастрофалног стања у Османском царству – али би за то требало ангажовати све расположиве снаге које и тако нису биле велике. Међутим, маркграф Баденски је, противно наредбама из Беча, сматрао заузеће дунавске обале својим најпречим задатком. Одлучио је да тај посао обави сам, са једним делом својих трупа, док је преосталим снагама на челу са генералом Пиколоминијем поверио да изврше велики план цара Леополда. Баденски свакако није рачунао на неки спектакуларан успех, али је сматрао да се са хришћанским устаницима може окушати ратна срећа.

Баденски је 24. септембра/4. октобра издао генералу Пиколиминију директиву за планиране операције. Пиколомини је добио команду над Нишем и подручном територијом. Требало је да, након што утврди Ниш, у складу са царевим жељама крене у офанзиву „с оне стране планине Хемус према мору, Херцеговини и Албанији“ чиме би се, на крају, Босна одсекла од осталих османских провинција. Основни правац надирања требало је да буде Ниш – Прокупље – Приштина – Скопље. Генерал је за извршење овог плана добио команду над следећим јединицама:

-генералвахтмајстер Георг Холштајнски са пет коњичких пукова (кирасирске регименте Пиколимини, Хановер, Холштајн, драгонска регимента Стирум и хусарска регимента Чаки), и

[20] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 95; Silahdar Tarihi II, c. 474.

-пуковник Штрасер са 3 $^{1}/_{2}$ пука пешадије (пукови Штрасер, Ауерсперг, Палфијев хајдучки и пола пука Аспремон).

За снабдевање језгра своје армије Пиколомини је задужио интендантског пуковника Форстера, а снабдевање је требало да се врши максималним коришћењем локалних извора, нарочито фуражи за стоку. У намери да максимално заштити домаће становништво „*од уобичајеног пљачкања и разбојништва српске и мађарске милиције,*“ Пиколомини је одлучио да српску милицију ограничи на тачно одређен број и да је организује у регуларне чете. У том циљу, маркграф Баденски је 5. октобра у Нишу поставио Павла Несторовића Дејака за царског пуковника и команданта целокупне српске милиције и издао му посебно упутство за организовање те милиције. Сва српска милиција је сврстана у један пешадијски пук (регименту) од десет чета са по три стотине хајдука и две чете од по две стотине коњаника. Пук је бројао 2299 пешака (Heyducken) и 1035 хусара (Husaren). За попуну су коришћени само најбољи устаници који су, пре ступања у пук, положили посебну заклетву. Пук је добио и поуздане капетане и своје заставе. Српски пук је придодат Пиколоминију, па су његове снаге сада бројале око 5600 пешака и 3200 коњаника.[21] Интересантно је да је Баденски цара известио да Пиколомини нема довољно снага за извршење свог задатка, али да он, Баденски, верује да ће га можда и остварити због опште пометње код Турака.[22]

Српска милиција (Rasciana militia, raizische Feld-Miliy, irregulare Truppen) у току „бечког“ рата може се означити као аутентични организовани војни израз национално-ослободилачке идеје и праксе изражене у бројним жестоким борбама током целог рата. Уосталом, и по сведочанству савременика ђакона Атанасија Даскала Србина, „*Сербски... воини су се борили у саставу ћесарске војске*.“[23]

Баденски је кренуо из Ниша 26. септембра/6. октобра 1689. године са 9.000 војника и 6/16. октобра је стигао пред Видин. Истог дана се упустио у борбу са Османлијама које су се налазиле ушанчене у табору код Видина, где их је било око 6000 а у градској тврђави 2500 људи. У Видину се налазио и Текелија али се на вест о доласку Баденског склонио у Никопољ. Баденски је разбио Турке и освојио варош, а видинску тврђаву опколио. После осам дана борбе Видин се предао. Османска посада је претрпела осетне губитке

[21] Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 387 нап. 2; Р. Веселиновић, *Војводина и Србија и Македонија под Турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, 112-113; Глигор Станојевић, Србија у време Бечког рата, Београд 1976, 123; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 99-100; Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 123-124, 125-126 и 130-133.

[22] М.Костић, *Спаљивање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 1-2

[23] И. Руварац, *Прилошци и грађа за повест о српским манастирима*, Старинар V, Београд 1888, 48-II; П. Срећковић, *Второе запустјеније Атанасија Даскала Сербина (1691-1699)*, Споменик СКА V, Београд 1890, 31; Рајко Л. Веселиновић, „**Развитак мисли о српској државности у** ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа“, у: *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Београд, 1976, 44.

од 2000 мртвих, док је аустријска војска изгубила 400 људи. Османска коњица је успела да умакне у Софију, а у општем метежу који је настао међу Турцима побегао је из османског ропства Продан Штета са својим људима, некадашњом кладовском посадом. Пошто је прешао на другу страну Дунава, преко пута Видина, јавио се Баденском који га је радо примио и поверио му, враћајући се од Видина уз Дунав, команду над Белграциком. Турци су затим напустили и Кладово.[24]

У Видину је Баденски оставио пет компанија војника под командом барона Штракара, а сам је кренуо у Кладово. Тамо је приспео 15/25. октобра и одмах наредио да се Кладово и Оршава утврде. У оба места је оставио Србе као посаду, а у кладовски логор је дошао и командант ердељских снага генерал Донат Хајзлер коме је Баденски наредио да позове у Кладово грофа Бранковића. Хајзлер је позвао Бранковића писмом од 16/26. октобра, па је овај првих дана новембра дошао преко Дунава у пратњи неколико људи. Чим је стигао у Кладово опколила га је војничка стража, одвојила га од његових људи и сместа ухапсила. Баденски је 28. октобра/7. новембра известио цара Леополда да је Бранковића дао ухапсити и спровести преко Оршаве у Сибињ.[25]

После тога је Баденски прешао преко Дунава код Чернеца и одвео своје чете у Влашку на зимовање. Команду над свим снагама поверио је генералу Хајзлеру а он сам је, око Божића 1689. године, отишао у Беч.[26]

ПИКОЛОМИНИЈЕВА ОФАНЗИВА

Пиколомини је 21. септембра/1. октобра располагао са 3327 пешака и 2155 коњаника. Ако се томе додају још и Чакијеви хусари и Деакова регимента, Пиколомини је имао на располагању око 5600 пешака и 3200 коњаника.[27] Пошто је Баденски отишао ка Видину, генерал Пиколомини је оставио у Нишу јаку посаду од око 5000 војника, а остатак војске повео ка Прокупљу. Располагао је са 22 чете пешадије (око 1600 пешака), 20 ескадрона коњице (2100 коњаника), деловима Дејаковог пука и неколико лаких топова.

---

[24] Roeder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Turken II*, Carlsruhe 1842, Urkunden, 160; Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, , 130; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 281; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 125.

[25] Rцder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Turken II*, Carlsruhe 1842, Urkunden, 176; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 281.

[26] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 281-282.

[27] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 133

Маршујући долином Топлице Пиколомини је брзо стигао до Прокупља, „*пространог, опкопима и палисадама утврђеног места*.“[28] Села у околини су била пуста али још увек нису била попаљена.[29] Пиколомини је још јаче утврдио Прокупље и у њему подигао магацине за храну, и оставио ту као посаду, приближно један, батаљон војника.[30]

Пре него што је наставио да наступа ка Косову, за заштиту својих бокова је 3/13. октобра једним одељењем затворио пролаз код Лесковца у ширини од пет стотина корака.[31] Десно крило је обезбедио једним одељењем које је ојачало српску посаду тврђаве Козник[32] коју су пре тога, као и тврђаву Маглич, вероватно још средином септембра ослободили српски устаници. Маркграф Баденски је већ раније дао дозволу српским устаницима да сами запоседну обе тачке да би на тај начин охрабрио и друге да се дижу на Турке.[33]

Пиколомини је 4/14. октобра наставио марш од Прокупља ка Приштини, крећући се, како је сам написао, између „каменитих планина“. После неколико дана марша, стигао је са претходницом на Мало Косово.[34] Пиколоминијеве трупе нису морале да трпе оскудицу.[35] Стигавши на Мало Косово, Пиколомини је сазнао да се Махмуд паша са великом војском налази код Приштине па је, стога, одлучио да се најпре укопа па тек онда настави наступање.[36]

Чини се да Османлије нису очекивале офанзиву Аустријанаца овим правцем, и да су продор левокрилног Пиколоминијевог одељења ка Лесковцу сматрали за главни напад. Наиме, велики везир Бекри Мустафа паша издао је између 6. и 14. октобра 1689. године (по новом календару) заповест бившем бешли аги Мехмед паши (који је уживао ранг румелијског беглербега) да са својом јаничарском војском преузме одбрану Врањске клисуре. Већ поменуте јединице из Скопског санџака (заими и тимарници) су упућене не ка Софији већ ка Врањској клисури да у њој запоседну Велики, Лесковачки и Кале дервен. Јединице из Ћустендилског санџака су, пак, имале задатак да

[28] Прокупље је било веома значајно трговачко место у XVII веку. У њему је пре рата било 30 дубровачких трговачких кућа. Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960, 7.

[29] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 133-134.

[30] Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen in Albanien 1689*, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 135; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 139; Јован Н.Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, 136.

[31] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 98 и 100.

[32] Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen in Albanien 1689*, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 135; Буда Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, Крушевац 1971, 79.

[33] Рајко Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани у Аустро-турским ратовима у XVII и XVIII веку*, у Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 119.

[34] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд, 1976, 140.

[35] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 135.

[36] Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, 136.

породице оних војника који одлазе ка Врањској клисури чувају од хајдука и разбојника, па је алајбег Ћустендилског санџака због тога имао наређење да постави свој логор на између Паланке и Ћустендила и ту разбије хајдучке дружине. Требало је да му се, са истим задатком, придружи и ћустендилски мартолозбаша Хасан.[37] Изгледа да се управо у то време Карпош поново одметнуо и да се налазио у Кривој Паланци. Ова наређења, по свему судећи, нису извршена – бар не у потпуности, као што ни Махмут паша није дочекао Аустријанце у Косаници већ код Приштине. Каква паника и расуло су владали у османској позадини најбоље говори податак да су око 10. октобра (по новом календару) Врање, Лесковац и Куманово били потпуно пусти.[38]

Тачно датирање Пиколоминијевог наступања је донекле непрецизно. Поуздано се зна да је 4/14. октобра кренуо из Прокупља, а да је 11/21. октобра био у Приштини. Ако је кренуо из Прокупља 4/14. октобра изјутра, преноћио је вероватно код Куршумлије а сутрадан наставио ка Малом Косову где је стигао или 5/15. предвече или 6/16. ујутро. Знамо да је ту направио крађу паузу, па је наступање ка Приштини наставио 7/17. или 8/18. октобра да би истог дана и ушао у Приштину коју Махмут паша није ни покушао да брани, већ се нагло повукао са својом војском и са муслиманским становништвом, оставивши за собом храну и стоку.[39]

Пиколомини је био врло увиђаван човек, потпуно свестан да свој задатак може да изврши само ако придобије хришћане под турском влашћу. Тежећи да успостави сарадњу са Арбанасима, он је добрим опхођењем придобијао Србе. Наступајућа аустријска војска је свуда наилазила на напуштена насеља јер је муслиманско становништво побегло са османском војском а српско се, пред страхом од обе војске, повукло у планине.[40] Пиколомини је успео да, угађајући им, придобије Србе и убеди их да се врате на своја огњишта, па му је, чак, пошло за руком да их приволи да се закуну на верност аустријском цару. Колико је далеко ишао у покушајима придобијања Срба и sадобијања њиховог поверења најбоље показује то што је, на пример, сазнавши за народно предање из околине Приштине да ће их од Турака ослободити некакав кнез на чијим ће камилама дојахати животиње из далеких крајева, Пиколомини наредио да се током марша ка Приштини на заплењене камиле поставе мајмуни и папагаји. Све верујући предању, народ са Косова предвођен свештенством дочекао је Пиколоминија са највећим одушевљењем, као спасиоца, и преко присутних владика му је дао заклетву на верност цару.[41] У исто

[37] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 98.
[38] Isto.
[39] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд, 1976, 140.
[40] Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, 137.
[41] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 137.

време, побуњени Срби су Турке који су бежали из Приштине напали код Пећи и нанели им тежак пораз.[42]

Пошто су претходно разбили османске одреде код Бијелог Поља, негде у то време су и Климент у два наврата преговарали са Пиколоминијем – али до споразума није дошло.[43]

Приштина је тада била познато трговачко седиште са око 3000 кућа што је трупама омогућило угодан смештај, поготово што су у граду и околини заплењене велике количине хране. Слабост Приштине се састојала у томе што град није имао никаквих утврђења, па је био лака мета за препаде сваке врсте. Пиколомини је сада хтео да се по сваку цену пре наступајуће зиме домогне комуникације Врање–Скопље–Качаник и поотм, по могућству, настави напредовање ка Солуну – о чему је 11/21. обавесто цара писмом написаном у тек заузетој Приштини. „Све ћу упоребити“ каже Пиколомини, „да се дочепам качаничког друма који води у Скопље и града Качаника који ту варош штити. Пре свега се мора протерати скопски паша Махмуд Беговић који кланац држи поседнут.“[44] Да би његов продор ка Скопљу успео, било је неопходно не само да поседне качанички теснац већ и да истера турске посаде из градиња на Косову и да од Млечана придобије на аустријску страну патријарха Арсенија.

У периоду од 8/18. до 10/20. октобра, мања аустријска одељења су освојила без борбе Митровицу и Вучитрн. Османска посада Звечана је успешно одбила напад, док се посада Новог Брда предала на веру те је аустријски гарнизон ушао у тврђаву.[45]

На генералов позив, католички, албански и други представници појавили су се 11/21. октобра у аустријском логору. Он их је лепо дочекао и касније испратио натраг са својим изасланицима и мањим одредима војске

[42] Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, 137.

[43] Деаљније о овоме видети у: Р. Веселиновић, *О неким питањима народних покрета с краја XVII века*, Историјски гласник 1-2/1959, 132-136, 142, 144, 147; Ј. Томић, *Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечанима и ћесару* (1685-1695), Београд 1906, 124-125; Ј. Томић, *Црна Гора за Морејског рата* (1684-1699), Београд 1907, 160; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд, 1976, 140.-141. О овоме питању се својевремено водила, добро позната, оштра полемика између М. Костића и Р. Веселиновића. Резиме те полемике видети у: Р. Веселиновић, *О резултатима полемике, о методу документације и о етичким постулатима једне одбране ради одбране - Прилог проучавању неких питања народних покрета с краја XVII века*, Историјски гласник 3-4/1960.

[44] М.Костић, *Спаљивање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 2.

[45] Извештај генерала Пиколоминија од 21. октобра 1689. године, објављен у: *Streifzug des Feldmarschall - Lieutenants Fürsten Piccolomini nach Pristina in Bosnien und Scopia in Macedonien im Jahr 1689, Oesterreichisch - Militdrische Zeitschrift, Erster Jahrgang 2. Heft, Wien 1808*, 238 - 239; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 101; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 140. Новобрдска тврђава је 1685. г. била у толикој мери оронула, са кућама без врата и прозора да је јаничарска посада од 40 људи становала у подграђу. М. Костић, *Наши градови на југу*, Београд 1922, 141.
Треба водити рачуна о томе, да премда је данас Ново Брдо ван готово свих главних комуникацијских праваца, некада је оно било значајно раскршће путева и управо је у томе лежао његов војни значај 1689. године. Из Новог Брда су се рачвали путеви за Лесковац, преко села Краљева, Ајкобиле и Медвеђе, за Ниш преко Маревачке реке, Тулара и Медвеђе и за Приштину преко Лабљана, Сливова и Грачанице. Постојао је можда и пут за Врање. Gavro Škrivanić, Uticaj rudarstva na razvoj putne mreže u XIV i XV veku na teritoriji Srbije, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, V/1978, Zagreb 1978**,** 52**.**

као пратњом.[46] Аустријанци су још у септембру знали да патријарх није у Пећи па је Баденски послао Никшићима два писма по капетану Србину Петру Соколовићу који је командовао неким српским јединицима у његовој војсци.[47] Док је Соколовић безуспешно тражио патријарха, Пиколомини је наставио са ратним операцијама.

Пиколомини је тражио од Баденског појачања за наступање ка Скопљу и Солуну, обећавајући да ће те трупе удобно сместити у земљи пуној хране, а цара Леополда је известио да ће ускоро, чим добије пар пешадијских пукова, покушати да учини пробој ка Албанији и Херцеговини.[48] Добивши нека мања појачања из Ниша, а рачунајући да ће му Срби обезбеђивати бокове и позадину, одлучио је да маршује на Скопље,где се налазио један већи османски одред под командом Махмуд паше.

По речима самог Пиколоминија, он је на Скопље кренуо одмах по заузимању Новог Брда. Најпре је пуковник Штрасер 12/22. октобра кренуо са 350 коњаника у наступање као претходница ка Качанику. Не нашавши 13/23. октобра никога у тврђавици Качаник, наставио је продирање. На средини клисуре је наишао на један турски одред од око 300 људи, пратњу неког паше, са 6 застава. Турци су разбијени и заплењене су 4 заставе а неколико људи заробљено. Пиколомини је кренуо из Приштине 13/23. октобра. Генерал је стигао у Качаник 14/24. октобра, па је у качаничкој тврђави оставио пртљаг пре него што је наставио марш кроз клисуру, за Скопско поље. Штрасер је са претходницом стигао на излаз из Качаника 15/25. октобра, и ту се задржао да сачека Пиколоминија који му се ту придружио сутрадан. За све време марша кроз клисуру и долину сељаци су долазили са свих страна и поздрављали цареву војску.[49]

Махмуд-паша се са 6.000 војника, већином Срба и Арбанаса, повукао из Скопља, а сељаци из околине тог града су обавестили Пиколоминија о пашином повлачењу и истовремено му потврдили да је Скопље евакуисано и да се целокупно становништво повукло за пашиним трупама. Пиколомини је одмаршовао до Скопља, пославши део коњице да потражи непријатеља, али су коњаници наишли само на масе избеглица (муслимана, хришћана и Јевреја) које су бежале са претовареним колима. Аустријанци су ту заробили велики плен, а и у самом граду је заплењена огромна количина намирница и трговачке робе.[50]

Пошто је у Скопљу владала куга, Пиколомини је одлучио да не поседа ни град ни тврђаву, већ се улогорио испред града. Сматрао је да је Скопље

[46] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 102.
[47] Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 139-140.
[48] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 136.
[49] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 102; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата,* Београд 1976, 141-142; Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 142.
[50] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17,* Beograd 1971, 102.

исувише велико[51] да би могло да се брани и да сама тврђава није способна за одбрану, па је наредио да се Скопље запали. Пре тога је заповедио да народ из околних села донесе контрибуцију и положи заклетву на верност цару. Затим се приступило паљењу Скопља – на уговорени знак, три топовска пуцња, аустријски војници распоређени на угловима улица буктињама су запалили су Скопље 16/26. октобра 1689. године уз звуке музике. Два дана и две ноћи је трајао пожар, све док од града није остало само згариште.[52]

Лишивши Османлије једне тако важне стратегијске тачке, Пиколомини се повукао ка Качанику где је остао до 21/31. октобра. Тврђаву Качаник је посео јаким гарнизоном, а у клисури су на више места постављене запреке. Пуковника Штрасера је са пешадијом и неколико лаких топова послао ка Приштини са задатком да заузме преостале тврђаве на Косову и испита могућност пробоја према Босни. Под командом Георга Холштајнског је послао ка Пасјанима коњичке пукове Холштајн и Хановер, да буду предстража према главним турским снагама у околини Софије. Са преосталом коњицом је Пиколомини 22. октобра/1. новембра кренуо ка Липљану и даље ка Призрену. Планирао је да у том граду настави преговоре са устаничким вођама око организације великог народног устанка на пролеће. Сматрао је да су ратне операције за ту сезону завршене, поготово што је знао да у османској војсци важи правило да се војници држе под заставама најдаље до Митровдана.[53]

Пиколомини се у Скопљу заразио кугом која га је све више мучила. У селу Лапушнику је 23. октобра/2. новембра био принуђен да легне. Сутрадан је сазнао да је Штрасер заузео Бањску, па му је наредио да се врати у Приштину. У селу Бањи је 25. октобра/4. новембра сазнао да је капетан Шекендорф, командант тврђаве Пирот, напао 19/29. октобра османску посаду у Драгоману и том приликом претрпео пораз. Одмах је наредио Штрасеру да, уместо у Приштину, одмаршује у сектор Ниш–Пирот. Пиколомини је 26. октобра/5. новембра стигао у Мамушу, а сутрадан у Призрен где га је, на улазу у град, дочекало око 5.000 наоружаних устаника који су већ ослободили Призрен. Преговори вођени 28. октобра и 29. октобра/7. и 8. новембра довели су до тога да су устаници и становништво примљени под царску заштиту, а свако ко је хтео да се бори морао је да уђе у регуларну царску регименту.[54] По

[51] Скопље је имало 40-60.000 становника, око 10.000 кућа, око 40 џамија, 7-8 великих лепих трговина. По оцени Пиколоминија Скопље је било велико као Праг. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 142-143; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 102; М.Костић, *Спаљивање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 1-2.

[52] М. Костић, *Спаљивање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 6; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 143; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 102; Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 138; Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 143.

[53] Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 102.

[54] *Silahdar Tarihi II*, 479-480; Хауптманн Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 140-145; Dr Dušanka Bojanić,*Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 103-104.

неким другим подацима, у то време се у Призрену окупило око двадесет хиљада „Срба или Албанаца (Ratzen oder Albenser)“.[55]

Генерал Енеј Силвије Пиколомини је 30. октобра/9. новембра примио последње помазање од надбискупа Богданија и умро, претходно предавши команду херцогу Холштајну. Сахрањен је 31. октобра/10. новембра у Призрену, чиме је симболично означен крај аустријске офанзивне плиме.[56] Аустријске трупе ће још повремено односити по неку победу али иницијатива је дефинитивно прешла на турску страну. Шанса која је постојала није искоришћена. Аустријанци су дозволили Турцима да се опораве од претходних тешких пораза.

Управо је у то време постављен нови сераскер мађарског фронта јаничарски ага Коџа Махмуд, који је одмах примио и „*часни санџак*“. За новог великог везира је постављен Фадил Мустафа паша Ћуприлић, који је стигао код султана Сулејмана II у Једрене око 8-10. новембра (по новом календару) 1689. године. Радикалним мерама он је брзо средио ситуацију у Османском царству. Кримски хан је са својим трупама стигао у турски логор на Софијском пољу, у понедељак 4/14. новембра 1689. године. Ускоро ће почети турска офанзива која ће довести до трагедије српског народа.

КАРПОШ

Премда је о Карпошевом устанку доста писано, остало је још много тога неразјашњеног и о том устанку и о самој личности Карпоша.[57] Ми се овог пута нећемо детаљније задржавати на томе већ ћемо се на овај устанак осврнути само колико је то битно за ток османске противофанзиве уперене против аустријске војске на Косову и Метохији.

Карпош је био, као што смо већ навели, бивши скопски мартолос, иначе познат у неким изворима под именом „краљ од Куманова“. „...der Oberanführer der unselingen Heyducken, der als Kiral von Comanova bekannt gewordene Karpos, welcher auch früher von deutschen Kaiser mit dem Fürstenhute bekleidet worden war...“.[58] Има основе за претпоставку да му је аустријски цар

[55] Рајко Л. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г, с. 44.

[56] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 282-283

[57] Још увек је непревазиђена студија Душанке Бојанић о Карпошу. Видети: Dučanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*. Ту видети и старију литературу. Једини недостатак ове студије је у томе што је ауторка, свесно (што је и сама признала пред крај живота) игнорисала све изворе у којима се о Карпошу говори као о Србину.

[58] T. Brlić, Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen dargestellt in einer Sammlung gleichzeitiger geschichtlicher Urkunden, Wien 1854, 230

послао клобук да би га придобио за борбу против Османлија.[59] Карпош је са устаницима једног дела власинско-осоговске рударске области „у потпуној сагласности са проклетим и неверним Немцима“ освојио неколико градова и вароши и утврдио се у Куманову као „кумановски краљ“.[60]

Османлије су на саветовању у Софији 4/14. новембра 1689. године одлучиле да прво униште непријатеља у области Скопља.[61] После одмора од неколико дана хан је 18-19. новембра (по новом календару) 1689. године изјахао из Софијског поља у правцу Дупнице. За њим је кренула и османска војска. У главном штабу османске војске су били одлично обавештени у стању и код Аустријанаца и код Карпошевих устаника. Знали су да су Аустријанци запослеи зимске квартире чекајући пролеће за веће офанзивне операције. За Карпоша су сазнали да намерава да нападне Ћустендил. Ни већина османских команданата није била за офанзиву већег стила. Османска војска је још увек била деморалисана од узастопних пораза, десеткована, преморена и ненавикнута на зимско ратовање. Никад се до тада од османског војника није захтевало да води офанзивне операције већих размера ван „сезоне ратовања“. Бојеви су се обично завршавали око Митровдана а војска се растурала без обзира да ли је земља угрожена или не.[62] Због тога се већ на првом конаку у Бали ефендијином селу османска војска не само да је преноћила 8/10. тј 19/20. новембар већ се и целог 10/20. новембра задржала на одмору. Ту су стигле и нове информације са ратишта. Скопски назир Мухамед ага и Серхадлу Мехмед паша су јавили да су сакупили 5-6000 људи и да су приспели у Кочане одакле крећу на Криву Паланку. Румелијски беглер бег Зурнапа Мустафа паша је јављао да се по изјавама ухваћених „језика“ у Кривој Паланци налази око 20.000 устаника са 6 топова који планирају напад на Ћустендил. Сераскер Мореје Арнаут Коџа Халил паша јавља је да је, са јаким снагама, стигао у околину Скопља. Најзад, у сомански логор је стигло и писмо татарског хана који је захтевао да османске трупе крену за њим. После саветовања османски команданти су одлучили да усвоје ханов и османска војска је 11/21. новембра наставила наступни

[59] Д. Ташковски, *Карпошевото востание*, Скопје, 1951. г, с. 232; Шумарски Ст., *Грађа за повјестницу сербску*, Сербски Љетопис 63, 1843. г, с. 48-49; Рајко Л. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г, с. 44

[60] Т. Маневић, *Двестапедесет година од епидемије куге, спаљивања Скопља и погибије Карпоша*, Време, Ускрс 1940. г, с. 24; Рајко Л. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г, с. 44

[61] *Silahdar Tarihi II*, 491-492; Dr Dušanka Bojanić,*Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 109-110; *Оружане борбе македонског народа од VI до XX века*, Београд 1975, 107

[62] Детаљније о новим сазнањима о османској војсци видети у: Оливера Думић, *Систем руковођења и командовања у османској ордији током XVI века*, Браничевски гласник 5, Пожаревац 2008, 157-179.

марш ка Ћустендилу.[63] Османску војску је предводио Коџа Махмуд паша са великом свитом официра и великодостојника. Војска је наступа усиљеним маршем и поред оштре зиме од које страдало доста коња у ордији. У Ћустендилу су се неколико дана одморили и Татари и Османлије након чега је Селим Гирај хан опет први кренуо напредправо према Кривој Паланци а Османлије за њим.[64] Прва је на удару била Крива Паланка где се налазило неколико хиљада устаника који су, пред наступајућом османском војском, напустили Криву Паланку, запаливши насеље, и повукли се у Куманово. Вест о заузећу Криве Паланке је у Једрене стигла 22. новембра/2. децембра, што значи да је она заузета, највероватније задњих дана новембра. Истог дана када је примљена вест о освајању Криве Паланке припремљене су нове трупе предвиђене за посаду заузете паланке. истовремено је наређено да се заими и тимарници ћустендилског санџака прикупе у Кривој Паланци да чувају њену околину.[65]Већ сутрадан по заузимању Криве Паланке османске трупе су се појавиле пред Кумановом. Овде су устаници османској војсци пружили одсудни отпор, најпре на отвореном пољау а затим нарочито из ново подигнутог утврђења. У бици устаници су тешко поражени а сам Карпош је заробљен након чега је довеведен у Скопље где ће га, по турским изворима, на скопском или царском мосту ударити на колац и исећи сабљама.[66] Скопље је пре тога заузето без борбе јер су хајдуци, који су се овде били утврдили, напустили град. Како је вест о Карпошевој смрти стигла у Једрене 3/13. децембра, а нису је донели гласници, можемо претопставити да је он погубљен у Скопљу око 1. децембра (по новом календару).[67] Из Скопља и околине Татари су одвели у ропство око 6000 људи, жена и деце и спалили околна села. Осим тога спаљени су Тетово и Куманово а стрдали су и многи други крајеви Маћедоније. Једини излаз за многе је било бекство са родне груде.[68]

---

[63] Dr Dušanka Bojanić,*Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 110.
[64] Dr Dušanka Bojanić,*Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 111.
[65] Dr Dušanka Bojanić,*Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 112.
[66] Dr Dušanka Bojanić,*Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17,* Beograd 1971, 111-112; Т. Маневић, *Двестапедесет година од епидемије куге, спаљивања Скопља и погибије Карпоша*, Време, Ускрс 1940. г, с. 24; Рајко Л. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г, с. 44; *Оружане борбе македонског народа од VI до XX века*, Београд 1975, 107-108. Супротно казивању извора да је Карпош посечен на мосту па затим бачен у Вардар постоји предање по коме је он обешен о једно стабло у Вардару а поред моста. За ову тврдњу нема потврда у изворима а ни сагласности међу писцима који су износили ово предање. Наиме, док једни наводе и сликају само остатке стабла једног грма (храста) на обали Вардара (М. Виторовић, *Навршава се 250 година од трагичне погибије Карпоша "краља од Куманова"*, Политика од 23. маја 1940, 10) дотле други доносе снимак релативно младог стабла разгранате крошње на другој обали те реке. (Д. Ташковски, *Карпошевото востание*, Скопје, 1951, 31)
[67] Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 111.
[68] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 157

Истовремено, одмах по Карпошевој смрти започело је прикупљање османских трупа у Скопљу и околини. Ту је стигао и Коџа Халил паша дотадашњи сераскер Мореје који је преузео команду над удруженом османско - татарском војском предвиђеном за операције на Косову и Метохији.[69]

ПОСЛЕДЊЕ АУСТРИЈСКЕ ОФАНЗИВНЕ АКЦИЈЕ

На место умрлог Пиколоминија за привременог команданта постављен је херцог Кристиан Георг фон Холштајн (Цхристиан Георг фон Холстаин) који је својим даљим поступцима доста допринео да његова војска постане „небоуздана, својевољна и деморалисана.“[70] Систем контрибуције, у тренутку када је царска војска постала недисциплинована, претворио се у обичну пљачку. Оно што је народ раније давао добровољно сада су аустријске власти на силу отимале. Српско становништво на Косову и Метохији огорчено постпупцима аустријске војске, почело је видно да се удаљава од Аустријанаца и то управо у одлучујућим тренуцима.[71]

Премда није било већих ратних операција није било ни потпуног затишја на ратишту.

Већ смо навели како је 25. октобра/4. новембра Пиколомини наредио Штрасеру да ојача нишки гарнизон. Штрасер је стигао у Ниш 29. октобра/8. новембра. тамо су баш стигле регименте Хановер и Серау, као и пешадијска регимента Сен Круа (St. Croic). Те трупе је маркграф Баденски послао генералу који је тражио појачања и обећавао да ће трупе лепо сместити у земљи пуној хране, док је маркгроф на Дунаву кубуриоса снабдевањем. Пешадијске регимента Сенкрау и један батаљон Палфијевих хајдука послат је у Прокупље а принц Карло Хановерски повео је своју регименту ка Косову.[72]

Херцог Холштајнски се одмах по пријему команде од Пиколоминија налазио са својим трупама код кумановског села Оризари, спремајући се да своје три регименте смести у зимске квартире по селима око Куманова (само Куманово су држали Турци), Врања и Новог Брда. Ту је дознао да се „скопски паша“ Серхадлу Мехмед паша налази код Штипа са неких 6000 војника. Херцог је одмах одлучио да га нападне и потуче. Из Оризара је кренуо 30. октобра/9. новембра, са пет регименти и много Срба и „Албанаца“, и након шеснаесто часовног усиљеног марша њеове снаге су се појавиле пред Шти-

[69] Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 112.
[70] К. С. Протић, *Уломци из историје Београда*, Годишњица Николе Чупића, књ. VI, Београд 1884, 158 .
[71] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 156.
[72] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 145-146; Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17,* Beograd 1971, 104.

пом у зору 31. октобра/10. новембра 1689. године.[73] Аустријанци су разбили турску стражу пред градом а затим потукли самох пашу и избацили из строја хиљаду или две хиљаде османских војника. Након тога царска војска је, заједно са Србима, освојила и спалила Штип докопавши се богатог плена. На повратку су срели групу од око 300 турских коњаника који су два дана раније изашли из Штипа и извиђали у правцу Скопља. Османлије су покушале да спасу бекством али су их ћесаревци гонили и успели да побију више од половине. О аустријском успеху у нападу на Штип је у Венецији штампан ванредни извештај.[74] Херцог Холштајнски се вратио у логор код Врања, средио зимске квартире за своје трупе и појачао утврђења и посаде на сектору Ново Брдо, Оризаре, Врање, Качаник. О нападу на Штип и предузетим мерама по повратку обасетио је претпостављене писмом написаном 5/15. новембра у Врању.[75] Аустријанци су у то време имали гарнизоне у Приштини, Призрену, Тетову и Пећи а од важнијих места држали су још и Митровицу, Бањску и Вучитрн док се османска посада Звечана још увек држала.[76]

Средином новембра Аустријанци су сазнали да се око Леунова и Тетова налази јача групација османских трупа. Зато су у том правцу послати Албанци католици добровољци, сврстани у регуларне регименте. Они су успешно напали Османлије код Тетова, побили их преко шест стотина, а остале нагнали у бекство. У плен им је пало више стотина грла крупне и ситне стоке, неколико застава и таламбаса.[77]

Отприлике у то време сто аустријских коњаника, под командом капетана Јановског (из регименте Пиколомини), заједно са 1000 Срба и „Албанаца“[78]

---

[73] Герба погрешно овај напад датује 17/27. новембра. Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 152. Од њега су овај датум преузели готово сви наши аутори, видети на пример: Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстарији времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 285. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата,* Београд 1976, 156. Тачан датум дају J. C. Feigius, Wunderbahrer Adlers - Schwung oder Fernere Geschichts - Forstsetzung Ortelli Redivivi et continuati, Anderter Theil, S. a. 518; Roeder von Diersburg, D*es Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Turken II*, Carlsruhe 1842, Urkunden, 187; *Der Neu - eroffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung 15. Buc*h, 518. Код наших аутора тачан датум је у Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 105.

[74] J. C. Feigius, Wunderbahrer Adlers - Schwung oder Fernere Geschichts - Forstsetzung Ortelli Redivivi et continuati, Anderter Theil, S. a. 517-519; Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17,* Beograd 1971, 105-106.

[75]Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 106 нап. 79.

[76] Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 106

[77] J. C. Feigius, Wunderbahrer Adlers - Schwung oder Fernere Geschichts - Forstsetzung Ortelli Redivivi et continuati, Anderter Theil, S. a. 519; *Der Neu - eroffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung 15*. Buch, 518-519. Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 106.

[78] О томе да се у тадашњим изворима под „Албанцима“ сматрају, најчешће, у ствари Срби са простора Косова и Метохије аргументовано је доказао Р. Веселиновић. Детаљније видети о томе у: Р. Веселиновић, *Ко су „Албанци“ и „Климент“ у аустријским изворима с краја XVII века*, Зборник Матице српске за друштвене науке књ. 25, Нови Сад 1960.

одбацили су један турски одред од хиљаду људи код Призрена. Обе стране су имале укупно неких 80 погинулих а заробљено је око туце Турака. Само три дана касније Османлије су потпуно разбиле један српски одред од 900 људи које је водио интендант ради набавке хране. Интендант је заробљен.[79]

У другој половини новембра капетан Јаневски је предузео поход на Велес. Јаневски је успео да заузме град при чему је задобио велики плен али је након тога у једном изненадном турском противнападу смртно рањен.[80]

Капетан Шекендорф, командант Пирота, је успешно напао тврђаву Трн у којој је уништио османску посаду и вратио се у Пирот са заробљеницима и богатим пленом.[81]

О овим продорима аустријске војске у дубину Румелије говорили су и наши савремени извори. Јован Хаџи Васиљевић навео је „запис на зиду у цркви Св. Ђорђа у Младом Нагоричану" у коме је писало: „Да се знаје кад поотнаше немци од туђина од Будима до Штипа и Бању до Велес на лето 1689".[82]

Крајем новембра и почетком децембра 1689. године Георг Холштајнски обилазио је Призрен и његову околину јер је страховао од напада Махмудбеговића. Био је извештен да су неки локални прваци ступили у тајне преговоре са Махмудбеговићем па је зато наредио да се највећи део локалног становништва разоружа. Ово је наравно изазвало велико нерасположење народа. Да би коначно рашчистио ствари херцог је 22. новембра/2. децембра кренуо, са три хиљаде војника и неколико топова, у наступни марш ка Љуми где се појавио Махмудбеговић са 5000 својих војника. Паша није дочекао непријатеља већ се повукао и повео са собом више села православних становника, који су очигледно стали уз Османлије. Због тога је херцог наредио да се попале села која су стала уз пашу.[83]

---

[79] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 152; Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, 153; Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine,* Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 106.

[80] Герба и овај напад погрешно датира а од њега тај погрешан датум преузимају готово сви наши аутори. Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 154-155. О овој акцији видети и у М. С. Филиповић, *Аустријска војска у Велесу и Штипу 1689. године*, Југословенски историјски часопис 1-4/1937, 280. Душанка Бојанић даје тачно датирање. Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine,* Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 106

[81] Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine,* Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 106.

[82] Јован Хаџи Васиљевић, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања*, Књига прва, Кумановска област, Београд 1909, 479 и 439; Владимир Стојанчевић, „Велика сеоба 1690. године у историјском сећању и традицији становништва историјске Старе Србије", у: Владимир Стојанчевић, *Срби у Маћедонији*, Крушевац 2004, 7.

[83] Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 154; Ј. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913, 44, 49 и 64; Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 106-107.

Након тога Холштајн се упутио да обезбеди утврђењима пролазе и путеве који су из Босне, преко Новог Пазара (и уопште Рашке области), водили ка Косову и Метохији. Завршивши са тим, вратио се у Приштину где је наставио са преговорима које је започео још Пиколомини. У овим преговорима су учествовале угледне старешине побуњеног народа са Косова и Метохије, као и сам патријарх Арсеније III Чарнојевић.[84]

Негде између 6. и 10. децембра (по новом календару) стигле су у аустријски штаб у Приштини информације да су османско - татарске снаге у јачини од око 10.000 људи освојиле Скопље, одвукле шест хиљада сељака са женама и децом, попалиле сва околна села као бунтовничка и побиле неколико заробљених аустријских војника. Неколико хиљада Татара је, по истим вестима, напало Куманово и Тетово и запалило те градове. Нешто касније је стигла вест да је и сам татарски хан стигао у Скопље и да планира напад на аустријске снаге распоређене у зимским квартирима.[85]

Коначно 9/19. децембра 1689. године херцог је добио вест да су значајне татарске снаге завршиле концентрацију код Скопља и Штипа и да су спремне да крену у наступање.[86]

Ситуација се мењала муњевитом брзином. Пред бројно веома слабим аустријско - српским трупама појавиле су се јаке османско - татарске снаге. Аустријске трупе нису више могле неометано да напредују по унапред утврђеним плановима. Нови велики везир Ћуприлић с паролом да је „домовина у опасности“ и пун парола да је „раја равноправна са муслиманима“ кренуо је у велики рат. Кримски Татари појавили су се пред ћесаревим војницима исто онако силни као у стара времена јаничари који су под славним султанима јуришали на север и без муке уништавали све што им се нашло на путу.

АУСТРИЈСКИ ПОРАЗ КОД КАЧАНИКА И СЛОМ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Обавештен о брзом напредовању османлија и Татара, херцог Холштајн је 17/27. децембра 1689. године сазвао војни савет у Приштини. На састанак је позван и пуковник Штрасер из Ниша. Тада је одлучено да се у помоћ позове „Албанска милиција“ чији је број знатно смањен.[87] Истог дана када је одржано саветовање појавио се један одред Татара у непосредној околини

[84] Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 107.
[85] *Der Neu - eroffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung 15.* Buch, 519; Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine*, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 107.
[86] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстарији времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 490; Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine,* Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 107.
[87] Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693),* Београд 1902, 154-155; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 157-158.

Приштине под вођством Нуредин Асметгираја. Пуковник Штрасер је успео да са 500 коњаника, 800 пешака и 1000 Срба сузбије овај татарски одред.[88]

Тек што се Штрасер вратио у Приштину наложио му је херцог да са одредом од 3500 људи[89] међу којима је било 1500 „Ratzen und Arnauten", појача Качаник, који су Османлије под вођством Ахмед паше и Махмуд паше били угрозили. Уз пут је Штрасер дознао да су Османлије заузеле Качаник. Ипак, није хтео да се врати него се 23. децембра/2. јануара[90] упустио у борбу са Турцима којих је било 11.500 (од којих су 4000 били „Арнаути"). Штрасер је заузео положај на излазу из кланца. Центар су држали Немци, десно крило „Ratzen" а лево крило „Arnauten". Пошто је Штрасер непосредно пред борбу из ништавних разлога дао да се погуби један Арнаутин а другог је сам из свог пиштоља ранио, огорчио је њихове сународнике те ови прећоше на страну Османлија. Остала војска се храбро борила али надмоћним османским снагама није могла да одоли. Татари су успели да разбију Србе на десном крилу и да затим нападну са бока и леђа Аустријанце у центру. Цео губитак поражених хришћана је износио 2241 војника[91] и четири топа. Међу погинулима су били обрштар барон Штрасер, принц Карло од Хановера и грофови Штирум Гронсфелд и Ауерсперг.[92]

На вест о поразу и смрти барона Штрасера повукао се из Приштине у Ниш херцог од Холштајна са целом посадом. Повлачење, које је личило на бекство, извршено је у највећој журби, па је у Приштини остављена огромна количина провијанта и муниције.[93] Главнокомандујући Баденски је сменио

---

[88] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 158.

[89] По другим подацима, Штрасреве снаге су бројале 2800. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 158. Сви аутори дају за број Срба и **„Арнаута" цифру од 1500 људи.**

[90] Поједини аутори битку код Качаника датују 22. децембра/1. јануара, на пример Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 286 и Р. Тричковић, **„Ниш у великом рату 1683-1699", у:** *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 199.

[91] По другим подацима, аустријски губици су износили 1000 људи, а османски 5000 људи. Међутим, цифре које износи Ивић су вероватно најтачније па смо их и ми усвојили. Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703),* Нови Сад 1929, 286.

[92] Мита Костић, *Завршни биланс полемике о српско - албанском устанку против Турака уз аустријску војску 1689/90*, Београд 1962, 5; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703),* Нови Сад 1929, 286; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 158. У изворима и литератури се даје више описа битке код Качаника. Ови описи се разликују у детаљима. Међутим, сви извори се слажу у следећем - главни узрок за катастрофални пораз Аустријанаца је прелазак **„Арнаута" на османску страну, који је изазван непотребном бруталношћу Штрасер према** двојици **„Арнаута" који је довео до „невере" њихових сународника. Такође, пораз Штрасера је** био потпун, готово сви Аустријанци и **„Ратзен" су погинули или били заробљени.**

[93] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703),* Нови Сад 1929, 287 и 490; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата,* Београд 1976, 158-159

Холштајна и на његово место поставио генерала Ветеранија[94] који је био тешко рањен у ранијим борбама.[95]

Када је Ветерани, са још незараслом раном, из Влашке, преко Оршаве, Голупца, Рама и Баточине стигао у Ниш 30. децембра 1689/9. јануара 1690. године затекао је посаду од 3127 пешака и 1811 коњаника и провијант за само 14 дана.[96] Хране није било ни у Београду а како се у опљачканој земљи нису могла наћи ни кола, Ветерани је оспособио токове Нишаве и Јужне Мораве омогућивши на тај начин транспорт из Подунавља преко Смедерева. Околни народ, полажући велике наде у одбрану Ниша, „послушно и са љубављу“ доносио је војсци разне намирнице.[97]

Ратни савет је наредио Ветеранију да се хитно повуче ка Београду и предузме његово утврђивање. Међутим, Ветерани је поступио управо супротно, не само да се није повукао већ је предузео утврђивање не само Ниша већ и Лесковца, Прокупља, Јагодине и Пирота.[98]

Док је Ветерани оспособљавао Ниш за одбрану, Косово и Метохија су доживели највећу трагедију у својој историји. Како је још Јован Томић забележио: „Јер, доиста, од како су Турци завладали српском земљом, није било ни тежег ни судбоноснијег догађаја од овог.“[99] Никада, ни раније ни касније, овај део српске земље није запамтио такву несрећу. Косово и Метохија су постали гробница живих и мртвих. Татарска сабља, куга и огањ направили су прави пакао од једне питоме земље. Према једном документу, у околини Приштине разорено је 360 мањих и већих села, док су села око Вучитрна и Трепче опустела. После покоља на Косову, татарски хан дошао је у Једрене 17/27. фебруара 1690. године „пошто је поразио Аустријанце на Косову, задобио велики плен и побио поданике; доиста је оставио ону земљу разорену“ као је записао Дубровчанин Лука Барка.[100]

И у Призрену се налазила хришћанска посада која се састојала већим делом од Срба на челу са обрстлајтнантом Антонијем Знорићем. Њему је Ветерани наредио да се преко Новог Пазара повуче за Београд. Пре него што

[94] Veterani, Johann Friedrich Anton Ambrosius Graf v. (1630 ? - 21.9.1695), унапређен 12.9.1685 у чин Generalfeldwachtmeister-a, 13.7.1688 у чин Feldmarschall-Leutnant-a, 16.8.1690 у чин General der Kavallerie, 17.5.1694 у чин Feldmarschall-a. Dr. Antonio Schmidt-Brentano (München), *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Österreichisches Staatsarchiv/A. Schmidt-Brentano 2006, 106.

[95] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 159; Р. Тричковић, “Ниш у великом рату 1683-1699”, у: *Историја Ниша I,* Ниш 1983, 200.

[96] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 159; Р. Тричковић, “Ниш у великом рату 1683-1699”, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200.

[97] Р. Тричковић, „Ниш у великом рату 1683-1699“, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200

[98] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 160.

[99] Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693),* Београд 1902, 165.

[100] Мита Костић, *Прилози историји српско-арбанаског устанка 1689 - 1690. године*, Архив за арбанаску старину, језик, етнологију књ. II, Београд 1924, 16; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље,* књ. IV св. 1, 725 (Цариград 12. марта 1690); Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 160-161.

је ово наређење и стигло дукаћински Махмут паша Хасанбеговић је принудио призренску посаду да напусти град, запленивши му сву комору и наневши му озбиљне губитке. Са призренском посадом је пошло и много народа, између осталих и викар албанске католичке цркве фра Тома Роспасари. Пошто је Приштина била у османским рукама, Знорић се, са својим трупама и избеглицама, повлачио преко Новог Пазара. Највећи део избеглица је преко Студенице отишао за Београд а Знорић са својим војницима и викар Тома су, по новом наређењу Ветеранија отишли к њему у Ниш.[101]

Чим је Антоније стигао у Ниш, послао га је Ветерани у напад у правцу Софије. Недалеко од овог града 13/23. јануара 1690. године напао је Знорић са 2500 српских пешака 3000 Османлија који су, не слутећи никакво зло, пошли да реквизицијом прибаве храну за војску. Изненађени Турци претрпеше пораз изгубивши 300 мртвих, 8 барјака, неколико стегова и повећи број заробљеника.[102]

Још пре овог Знорићевог успеха, Аустријанци су постигли победу почетком јануара код Бијелог Поља у борби против херцеговачког паше Хин Алије. Корадини је обавестио Аустријанце о намери Турака преко једног калуђера који је донео писмо из Дубровника у Бијело Поље. Очекујући турски напад, аустријске јединице су се добро припремиле и поразиле Османлије. Битка је била кратка али крвава. На бојном пољу је, по подацима које су имали Дубровчани, остало 3000 мртвих Турака а многи су били рањени. Чак је по неким подацима и сам паша био рањен.[103]

Капетан Кученбах из Студенице упао је у Босну, са 2200 Срба и запленио 7000 грла говеда.[104]

Капетан Тома Колашиновић напао је 29. јануара/8. фебруара 1690. године са 1500 „Арнаута“ Махмуд пашу, отео му провијант и нанео му губитлке од 100 људи док је сам имао 20 мртвих и исто толико рањених.[105]

Оберлајтнант Антоније Знорић предузео је 5/15. марта 1690. године, са 1000 пешака и 100 коњаника насилно извиђање у правцу Пећи, а по повратку

[101] Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 165; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287 и 490; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 160.

[102] Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 166-167; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата,* Београд 1976, 164. Ивић наводи 2000 Срба. Остали подаци се, углавном, подударају. Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287-288.

[103] Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље књ. IV св. 1*, 689 (Дубровник 12. јануара 1690); Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 164.

[104] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288. Станојевић наводи 2000 Срба. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 165.

[105] Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 167; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рат*а, Београд 1976, 165

пошао је са 2000 Срба пешака и 100 коњаника на Бању, где је 10/20. марта потукао један османлијски одред и допро скоро до Софије, те се са великим пленом вратио у Пирот.[106]

Капетан Кученбах са 100 немачких коњаника и Србима и Арнаутима напао је и оплењио 10/17. марта Ново Брдо а капетан Шекендорф, командант Пирота, напао је 13/23. марта са 1700 војника (600 мушкетира, 600 Срба и 500 „Арнаута“) на Перник и дотерао отуда 4000 комада рогате стоке.[107] Капетан Страхиња (из Новог Села код Ихтимана) се 16/26. марта, на челу 800 до 900 Срба сукобио са 1400 османских Арбанаса, код Слатке и после борбе која је трајала цео натерао их у бекство. Због овог успеха Страхиња је био први српски капетан који је, за храброст, био одликован колајном са сликом ћесара Леполда.[108]

После овога је настало дуже затишје на ратишту, премда дубровачки извори говоре о још једном већем хришћанском успеху код Софије, крајем априла. Наиме Дубровчани су са разних страна били извештани да су Аустријанци, крајем априла, тешко поразили Османлије у околини Софије. Наводно је погинуло шест паша са 8000 Татара, па чак и син татарског хана.[109]

ОСМАНСКО ОСВАЈАЊЕ НИША

Успеси османске војске подигли су морал народа у империји и омогућили великом везиру да лакше спроведе низ мера за оздрављење стања у земљи. Везир Кеприли је био одлучан да продужи рат, распирући верски фаназтизам Омсанлија до усијања. Позвао је муслимане на одлучну борбу против неверника до повратка задњег педља османске земље. Везир се чак заносио плановима о освајању Будима док је Београд морао да буде освојен по сваку цену. Међутим, са друге стране, финансијска криза је и даље потресала земљу. Недостатак здравог новца је веома спутавао Османлије у њиховим ратним напорима. Дезертерство у војсци, и поред успеха није престајало. Када је из Једрена упућено у Софију 3000 јаничара, због дезертирања није стигло

---

[106] Овако стоји код Гербе али то мора да је нека грешка или у датумима или у топографским називима. Овакви маршеви су немогући чак и са најбољом коњицом. Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 168; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288 и 491; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 165.

[107] Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 168; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288 и 491; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 165.

[108] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288 и 491; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата, Београд 1976*, 165; Р. Тричковић, „Ниш у великом рату 1683-1699”, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200.

[109] Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље књ. IV св. 2,* Београд 1942, 3.

на одредиште више од 500 војника. Није било довољно провијанта за војску и стоку.[110]

Истовремено, велики везир Мустафа Кеприли је, у складу са политиком коју прокламовао приликом ступања на дужност, упутио наређење пос вој Грчкој, Јерменији, Македонији, Бугарској и Албанији да се хришћани ослободе свих ванредних давања. На Порти се знало о настојању Аустријанаца да поново побуни српски народ под османском влашћу па је ово попуштање османских власти било срачунато на смирење покорених народа Балкана. Још пре тога, крајем марта сераскеру Арнаут Халиј паши је упућен ферман у коме се од паше захтевало да обустави општи покољ у коначно запоседнутим областима: на Косову, на подручју Приштине, Новог Пазара, Качаника и Скопља. Паши је наложено да обузда своју војску и арнаутске чете, које секу, одводе и продају као робље рају тих предела и не допуштају јој да се врати у своја места. Заштита је обухватала само оне „за које није познато да су учествовали у угарском рату, па било на чијој се земљи налазили.“[111] Проћи ће још пола године до опште амнестије од стране Порте.

Хабсбуршко царство се исцрпљивало ратом на два фронта - на Балкану и на Рајни. Аустријска врховна команда није измала израђен план о вођењу операција у Србији. Главни циљ је био да се задржи бар један део Србије. Генерал Ветерани је уверавао царског ризничара Склавињонија у могућност великог успеха против Турака и истовремено подизао утврђења на једном брду код Ниша. У Бечу нису били уверени да се Ниш може бранити пошто је отворено место „више село него град“. Због тога је цар наредио Ветранију да га напусти али је баш у то време овај у Беч послао грофа Марсиљија који је уверавао цара и генерале да је Ниш добро утврђен и снабдевен до јуна. Под утицајем Марсиљија цар је поново променио одлуку па је наредио да се Ниш брани. Ниш је постао стециште многих избеглица и зборно место царских трупа. Сматрало се да је бројно стање тих трупа око 10.000 људи од чега су 6000 били Немци а остало хусари и Срби. Народ у Србији под аустријском влашћу и даље је остао веран царској војсци и обилно је снабдевао провијантом.[112]

На аустријском двору се поново јавља и нада у општи устанак поробљених народа на Балкану. Томе је највише допринео писац „Меморијала о Ал-

[110] Детаљније о овоме видети у: Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 165-166; Р. Тричковић, “Ниш у великом рату 1683-1699”, у: *Историја Ниша I,* Ниш 1983, 200; Т. Катић, *Турско освајање Србије 1690. године*, Београд 1997 (магистарски рад у рукопису); Радмила Тричковић, *Османска прича о одмазди у Нишу 1690. године,* Историјски часопис књ. XLV - XLVI, Београд 2000.

[111] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 174-175; Радмила Тричковић, *Османска прича о одмазди у Нишу 1690. године*, Историјски часопис књ. XLV - XLVI, Београд 2000, 324.

[112] Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 169; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 166-167.

банији“ гроф Марсиљи. Он је 22. марта/1. априла 1690. године предао свој спис цару Леополду. Цар је меморијал доставио шефу Дворске канцеларије Теодору Штратману ради састављања позива на устанак. Тако је у Дворској канцеларији 27. марта/6. априла настао позив балканским народима на устанак или инвитаторија како је позната у историографији. Проглас је био упућен свим народима које титуларно, по феудалном праву, припадају угарском краљевству - Албанији, Србији, Мизији, Бугарској, Силистрији, Илирији, Македонији, Расцији „и друге земље од предречене наше Краљевине Угарске зависе, и све друге народе под јармом турским стењу.“ Сви напред споменути народи се позивају да се придруже царској војсци, да је снабдевају и у свакој прилици буду спремни да пруже помоћ против непријатеља.[113]

Истог дана када је састављен позив цар Леополд I је упутио позив патријарху Арсенију III са жељом да га ангажује за своје политичке циљеве. Цар у позиву патријарху ни једном речју не спомиње проглас са којим ће се патријарх упознати тек у Београду 6/16. јуна 1690. године.[114] Цар Леополд је 16/26. априла издао проглас македонском народу а 21/31. маја 1690. године, у Луксембургу, заштитно писмо становништву Бугарске, Србије и Македоније. Цар узима у заштиту народ од насиља своје војске и позива га да се бори или у посебно организованим четама или у саставу царске војске.[115]

Док се бечки двор заноси нестварним плановима да поновно дигне Србе на устанак Порта је спремала нову офанзиву чији је циљ био Београд. Почетком априла 1690. године око 20.000 османских војника започело је концентрацију на границама Србије. Једрене је и 1690. године било место концентрације па је у њему 15/25. марта истакнут туг, знак доласка великог везира, најдаље кроз 40 дана. Међутим, велики везир је тек 2/12. маја пренео двор изван Цариграда. Два дана касније султан је прешао у село Дауд баша , где се налазио један од његових дворова и где је намеравао да се задржи до бајрама који је падао 21/31. маја. Пре завршетка концентрације целокупне војске одреди Османлија из Софије и Никопоља вршили су препаде према Видину и отежавали комуникације са овим градом. У Никопољ су из Црног мора допловиле три галије и 100 шајки са којима су Османлије намеравале да нападну Видин. Окупљање Османске војске се вршило споро аљкаво па је почетка офанзиве озбижно каснио. После многих позива почели су да пристижу и трупе из Мале Азије. Коначно, 3/13. јула кренуо је велики везир из Једрена са много мањим снагама него што се очекивало.[116]

---

[113] Мита Костић, *Прилози историји српско-арбанаског устанка 1689 - 1690. године*, Архив за арбанаску старину, језик етнологију књ. II, Београд 1924, 18-20; Мита Костић, *О постанку и значењу тзв. “Инвитаторије” Леополда I балканским народима 6. априла 1690. године*, Историјски часопис књ. II, Београд 1951, 150-151; Р, Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, 127; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 167-168.

[114] Р, Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, 7; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 171-172.

[115] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 172 - 173.

[116] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 175.

У међувремену, Шенкендорф је средином јуна 1690. године напао на Ужице и сасекао у њему сву османску посаду. О том успеху је у Венецији штампан ванредни извештај. Шенкендорф је 1/11. јула напао Перник са 100 Немаца и 1500 Срба. У околини Перника заплењено је 3000 грла стоке. У повратку одред се сукобио са 2500 Османлија и поразио их. Погинуло је и рањено око 500 Османлија. Били су то последњи испади царске војске пре доласка османлијске главнине у Србију.[117]

У време кад је османска војска, коју је Ветерани процењивао на 30.000 до 40.000 људи, опсела 26. јула/5. августа Пирот, Аустријанци су у Србији имали око 15.000 немачких војника, не рачунајући Србе и Мађаре. Посада Пирота, на чијем челу је био Шенкендорф, одолевала је непријатељу само четири дана и већ 30. јула/9. августа предала је град Османлијама под условом да може слободно да се повуче у Ниш.[118]

Чим се сазнало о покрету османске војске, цар Леополд је успео да убеди Баденског да преузме врховну команду у Србији. Бадански је стигао у Београд 8/18. августа, а за 16/26. август је сазвао саветовање генерала у Јагодини.[119]

Генерал Ветерани је, око 10. вгуста (по новом календару) повукао посаде из Мустаф пашине Паланке, Лесковца и Прокупља и 4/14. августа напустио Ниш са обећањем посади да ће се вратити у помоћ на челу велике војске. За команданта Ниша Ветерани је одредио генерала Штаренберга. Управо када је Ветерани напуштао Ниш, велики везир се са царском ордијом налазио на прелазу код Бање, десетак километара од града.[120]

Главнина османске војске од око 30.000 војника је 7/17. августа опсела Ниш са главнином размештеном на Пантелеју. Помоћне османске снаге су 15/25. августа опселе Видин. Ниш је бранило око 4000 пешака и 300 коњаника. Баденски је жртвовао Ниш и Видин да би се сачувао Ердељ. Ниш је брањен само да би се добило у времену.[121]

Пошто је опсади Ниша доста писано у нашој историографији, овде ћемо дати само неколико напомена.[122] Штаренберг је капитулирао после двадесет

---

[117] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 176.

[118] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 293; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 177.

[119] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703),* Нови Сад 1929, 294; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 177.

[120] Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 177; Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200.

[121] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703),* Нови Сад 1929, 295; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 178.

[122] Детаљније о опсади Ниша видети у: Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I,* Ниш 1983, 200-201; Т. Катић, *Турско освајање Србије 1690. године*, Београд 1997, (магистарски рад у рукопису); Радмила Тричковић, *Османска прича о одмазди у Нишу 1690. године*, Историјски часопис књ. XLV - XLVI, Београд 2000, 307-324.

и три дана опсаде, 30. августа/9. септембра,[123] под условом да царска војска може слободно и под заставама напустити град, уз пратњу Турака до најближег аустријског логора. Сви Срби, попови, трговци и сељаци морали су се предати Османлијама. Услови предаје нису поштовани већ су Османлије уз пут малтретирали и пљачкали царску војску. Штаренберг је 12/22. септембра са 1600 војника стигао у Београд.[124] Споменимо и да се у време почетка опсаде Ниша један одред Срба са потпуковником Зноријем на челу налазио око Прокуља у циљу осматрања тог правца. Овај одред се крајем августа придружио аустријским снагама у Јагодини и са њима се последњих дана августа повукао на Дунав.[125]

Даља ратна дејства у овом рату, као и сама сеоба Срба са својих вековних огњишта преко Саве и Дунава, излазе из теме нашег рада па ћемо овог пута на овом месту завршити наше приповедање.

На крају, рецимо и да овај рад не треба сматрати као дефинитивно истраживање ратних операција у јесен 1689. и у пролеће 1690. године на простору Јужне и Старе Србије и Маћедоније. Има још много нејасноћа у датирању - чак и за одлучујућу битку код Качаника не знамо да ли је била 1. или 2. децембра (по новом календару). Није сигурно датирано ни насилно извијање у правцу Штипа и Велеса као ни борбе везане за Карпошев устанак. За сада је необјашњив и недостатак било какве координације акција Карпоша и Аустријанаца - или само извори ћуте о томе. Нису сигурно датиране ни аустријске акције почетком 1690. године - поједини марш маневри како су дати у изворима и литератури су једноставно немогући. Марш на правцу Ниш - Пећ - Ниш - Софија који је извршен за пет дана је тешко достижан и за моторизоване јединице а камоли за коњицу. Поставља се и питање да ли је било масовне одмазде на простору Пирота, Ниша, Лесковца и Крушевца при наступању османске војске. И тако даље, и тако даље ....

Summary

Nebojša ĐOKIĆ,

WAR OPERATION IN SERBIA AND MACEDONIA DURING PERIOD OF 1689-1690

On September 24th, 1689, Markgraf Ludvig Balenski (Ludwig Wilhelm von Baden) totally defeated Turksih army near Nis. Defeated serasker Redžep pasha withdrew over Leskovac and Vranje in gorge Dragoman. Guard of Great vizier

[123] Примопредаја града је извршена 31. августа/10. септембра. Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 201.

[124] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703),* Нови Сад 1929, 295; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976, 177.

[125] Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 201.

withdrew in Sofia where the sultan received the news about defeating the town of Nis on September 27th.

War plan of tsar Leopold estimated to start with relying of rebel feeling of Balkan population, which would help him to put hard military trig from Serbia, going to the seacoast to Albania and Montenegro. It would help to cut and easily defeat Bosnia, already surrounded from Dalmacija, Croatia and Slovenia. Badenski ordered directive to the general Pikolimini on October 4th,for planned operations. Pikolomini got the command over Nis and surrounding area. After he enforced Nis, he should start the offensive "from the other side of mountain Hemus to the sea, Herzegovina and Albany". Onrush main direction was planned as follows: Nis – Prokuplje - Pristine - Skopje.On 1st October, Pikolomini availed with 5600 footmen и 3200 troopers. Pikolomini left solid garrison, including approx. 5000 soldriers in Nis; the next step was to march with remain of the army groups to Prokuplje and Prishtina where he entered/conquered in October 17th or 18th . During the period between October 18 -20th smaller military groups conquered, without struggle, places Mitrovica and Vucitrn. Turkish army located in Zvecan successfully refused attack, while the defenders of Novo Brdo surrended accepting word promise. Pikolomini marched to Skopje during October 23rd, causing withdrawing of Mahmud-pasha with 6,000 soldiers, mostly Serbs and Albanians. Since Skopje was infected with plague, Pikolomini ordered to burn the whole town of Skopje. After that he went to Prizren and arrived there on November 6th. On the entrance of the town 5.000 armed rebels, who liberated Prizren, welcomed him. He continued negotiations with rebels' leaders in this town; negotiations referred to organization of huge national uproar on spring. On November 9th, General Enej Silvije Pikolomini took last anointment from archbishop Bogdanije and died.

Precisely in that time new serasker of Hungarian front was proclaimed and he was janizary agar Kodza Mahmud. For new great vizier was proclaimed Fadil Mustafa pasha Jurpilic, who arrived to sultan Sulejman II in Jedrene approx. 8-10th November, 1689. The leader of Krim arrived to Turkish logor on Sofia battlefield on Novemebr 14th, 1689. A few days ago, prior martoloz basa karpos conquered few towns and parishes with rebels from one part of vlasinsko-osogovske mining area and settled in Kumanovo. Osmanlians decided on meeting organized in Sofia on November 14th, 1689 to defeat enemies firstly in the area of Skopje and Kumanovo. The first for attacking was Kriva Palanka, with a couple thousand rebels of Karpos, and which was defeated probably the last days of November. Tomorrow, just after conquering of Kriva Palanka, the army groups came in front of Kumanovo. It was the place where the rebels resisted to Osmanlian army, but they were completely defeated while Karpos himself was captured and executed approx, on December 1st. From Skopje and its surroundings Tatars took as the slaves approx. 6,000 people, women and children and burnt surrounded villages. Furhermore, Tetovo and Kumanovo were burnt to the ground, while many other areas of Macedonia were also ruined.

Instead of died Pikolomini, as temporary commander there was proclaimed hercog Christian Georg fon Holstain who get the information that Serhaldu Mehmed Pasa was located near Stip with some 6,000 soldiers. Herzog immediately

decided to attack and defeat him. The Austrians in down of October 31st to November 10th destroyed Turkish guard in front of the town and, after that, defeated the pasha himself and after that defeated and burned Stip. In second half of Novemebr, captain Janevski started attacking Veles. Janevski managed to take over the town and got enormous loot, but after that, in unexpected Turkish countercharge he was deathly wounded. Captain Šekendorf, commander of the Pirot, successfully attacked fortress Trn where he destroyed Osmanlian army and returned to Pirot with prisoners and considerable possessions/conquest. Till December 19th1689, Hercog knew that significant Tatars' groups completed concentrating/grouping near Skopje and Stip and they were prepared for attack. Informed about fast processing of Osmanlians and Tatars, on December 27th, 1689 Hercog organized military council in Prishtine. It was ordered to Straser to foster Kacanik with 3500 people since it was endangered with Ahmed Pasha and Mamut pasha groups. On January 1st or 2nd Straser started the battle with 11.500Turks. The total lost of defeated Christians was 2241 soldiers and 4 topobi. Among killed were baron Straser, princ Carlo of Hanover and earls Strium Gronsfeld and Ausrsperg. Receiving the news about kdeath of baron Straser caused hercog decision to withdraw from Pristina into Nis with complete military group. Head officer Badenski deposed Holstajn and proclaimed general Vaterani. The war council ordered Veterani emergent withdraw to Belgrade and taking its fortress. Nevertheless, Veterani did the opposite, he did not withdrawn but he decided to start with fostering Nis, Leskovac, Prokuplje, Jagodina and Pirot.

While Veterani organized needed measures for defending Nis, Kosovo and Metohia suffered the biggest tragedy in its history. Never, prior or after, this part of Serbian land did not remember such disaster. Tatarian sword, plague and fire caused and made hell of this peaceful land. According one document, 360 smaller and larger villages of Pristina After holocaust/butchery on Kosovo, Tatars' main leader known as han arrived to Jedrene on February 27th, 1690.

After smaller successes of Austrian army in Spring 1690, in summer of the same year; Osmanlians started great offensive to Nis and Belgrade. They conquered Pirot on August 9th ; Nis was conquered on September 9th 1690.

УДК 271.222(497.11)(497.115)-754
271.222(497.11)(497.115)-725:929 Камперелић Ђ.

Александра Новаков

ЂОРЂЕ С. КАМПЕРЕЛИЋ, НАСТАВНИК ПРИЗРЕНСКЕ БОГОСЛОВИЈЕ И ЛЕСКОВАЧКИ ПРОТА

Кључне речи: *Ђорђе С. Камеперелић, Стара Србија, Богословија у Призрену, Лесковац, просвета, национални рад, свештеник.*

У првој средњој школи Старе Србије, Призренској богословији, радили су веома значајни и више него пожртвовани наставници. Ту школу су похађале такође знамените личности српског православног духовног клера. Богословија је кроз своју дугу историју (137 година постојања) била суочена са мноштвом проблема, веома често је и њен опстанак био у питању. Била је на удару турских власти, Шиптара, бугарских егзархиста, а стајала је на путу и јелинизацији. Она је, ипак, опстала захваљујући пре свега наставницима који су били свесни значаја и циља који имају пред собом, али и ученицима спартанског духа.

Ђорђе С. Камперелић, наставник Призренске богословије и прота, један је од знаменитих Срба са простора Косова и Метохије који су живели и страдали на Балкану у време заласка Отоманског царства и разбуђеног албанског национализма. Рођен је 13. новембра 1853. године[1] у Призрену као трећи син оца Стојана Јаниђевића Камперелића, обућара, и мајке Насте. Имао је шесторо браће.[2] Основну школу завршио је у Призрену, у савременој школи, подељеној на разреде, где се настава изводила по световним уџбеницима из Србије. Два разреда гимназије[3] (1867-1869), или продужене школе,[4] завршио

[1] Сви датуми у тексту су по новом календару осим датума напомена који означавају време настанка документа, они су по старом календару.

[2] Народна библиотека Србије, Фонд Јована Хаџи-Васиљевића, Р 413/IV, 4, Ђорђе С. Камперелић, прота Округа призренског, без датума.

[3] Када је у Београду донета одлука да се у Призрену отвори Богословија, ова школа је затворена и тиме је начињена велика погрешка јер су ученици из основне школе, са мало знања, одлазила право у богословску школу.

[4] Др Јагош Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912*, Приштина 200, 186.

је код наставника Илије Ставрића[5] и Милана Новичића[6]. Познати српски добротвор и патриота Сима Андрејевић Игуманов[7], дошавши из Русије у свој родни град Призрен, одабрао је пет ученика по препоруци њихових наставника и послао на школовање у Београд. Један од њих био је и Ђорђе С. Камперелић који се школовао у Богословији (1869-1873) као државни питомац – благодејанац, али материјалну помоћ добијао је и од Игуманова. Како је у то време било сасвим уобичајено, Ђорђе је носио презиме по оцу, Стојановић, тако се водио и у документацији Богословије[8]. Заједно са њим школовао се и његов потоњи колега Петар Костић. У истом стану са њима становао је и Милан Новичић који је у Београду наставио студије на Великој школи. Сима Игуманов је писао својим пријатељима у Београд да помогну његовим питомцима да се снађу. Упозоравао је да је најважније да се благодејанци упознају са правилима српског језика јер су живели са разним народима и не знају добро свој матерњи језик па је важно да науче српску граматику[9]. Милан Новичић одвео је призренске ђаке код Јована Ристића[10] да он чује како се у Призрену прича српским језиком.[11]

По завршеном школовању постављен је 2. септембра 1873. године за наставника Призренске богословије и на том положају остао је до 11. фебруара 1882. године. Сава Бараћ Дечанац,[12] дотадашњи управитељ Богословије (1871-

[5] Илија Ставрић рођен је око 1840. године у Градачцу. После основне школе завршио је Богословију у Београду и Кијевску духовну академију у Русији. Тамо се упознао и дружио са сином Симе Игуманова Манојлом. На препоруку и позив Симе Игуманова отишао је у Призрен и са Миланом Новичићем основао два гимназијска разреда 1867. Када је отворена Богословија 1871, постао је њен наставник а 1873. управитељ богословије. Био је уредник за српски део у листу *Призрен*. Умро је 1879. године. Види: Векослав Станковић, *Живот и дело Илије Н. Ставрића*, Баштина 9-10, 1998-1999, 211-221.

[6] Милан Новичић рођен је 1843. године у селу Божиће код Андријевице. После основне школе наставио је школовање у Дечанима и манастиру Светог Марка. Завршио је Богословију у Београду и по налогу митрополита Михаила и Симе Игуманова отворио у Призрену савремену основну школу (1864), гимназију (1867) и када је отворена Призренска богословија радиио је у њој као наставник (1871-1873). Умро је 10. октобра 1900. Види: Војислав Новичић, *Место Призренске богословије у српској култури и образовању (Скица за портрет Милана Новичића)*, Стремљења бр. 8, 1988, 107-154.

[7] Сима Андрејевић Игуманов (1804-1882), трговац и велики српски добротвор, оснивач Призренске богословије. Све своје богатство оставио је за издржавање Богословије, школовање ђака и и унапређење просвете у Старој Србији. После његове смрти формиран је Фонд задужбине Симе Игуманова. Фонд је преживео све ратове и данас помаже Призренској богословији.

[8] Архив Србије МПС V-175, 1873, Списак Државних питомаца који су у овој 1872/3. школској години свршили IV и III разред Богословије.

[9] Владимир Бован, *Сима А. Игуманов*, *живот и дело,* Приштина 2004, 128.

[10] Јован Ристић (1831-1899), државник, историчар, кнежевски и краљевски намесник, вођа Либералне странке.

[11] Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у Јужним српским областима у XIX веку,* Београда 1928, 321.

[12] Сава Бараћ родио се као Ђорђе 1831. године у селу Гњеждану код Новог Пазара. Школу је учио у Дечанима, завршио је Београдску богословију и Кијевску духовну академију. Био је први управитељ Призренске богословије. За епископа жичког посвећен је 3. јула 1889. године. Умро је у Чачку 17. маја 1913.

1873), и Милан Новичић, наставник, повукли су се са тих места а богословија је остала само са једним наставником - Илијом Ставрићем. У немогућности да пронађу школованије кадрове, Министарство просвете Кнежевине Србије поставило је за наставнике Петра Костића и Ђорђа Камперелића са завршеном Београдском богословијом. Илија Ставрић је постављен за управитеља. Камперелић је у Богословији предавао: Пастирско богословље, Канонско право, Словенски језик, Српску историју, Рачун и Црквено певање. Као наставник, пренумерисао се на књигу Хекела Ернста, *Природна историја постања* (1875)[13]. Управитељ Илија Ставрић, човек од великог искуства и знања који је био од немерљиве помоћи младим наставницима, разболео се и убрзо умро (22. фебруара 1879. године). После његове смрти на дужност управитеља надлежно министарство у Београду није никога поставило све до јануара 1883.[14] Петар Костић и Ђорђе Камперелић, иако недовољно спремни наставници, поделили су предмете које је он предавао. Камперелић је преузео још три предмета: Црквено богословље, Физику и Хигијену, тако да је предавао укупно девет предмета. Осећали су и велику оскудицу у помоћним књижевним делима и уџбеницима уопште.[15] Осим што су се наставници трудили да што више знања пренесу на младе генерације, они су били и у преписци са званичницима из Србије и обавештавали су их о многим занимљивим темама које нису увек имале везе са просветом. На неки начин, они су били и повереници Српске владе.[16]

За време Велике источне кризе (1875-1878) и неколико година касније у Старој Србији, посебно у Призрену, завладала је тотална анархија. За време српско-турских ратова Богословија је краће време престала са радом. Призреном је овладала Призренска лига, чак је маја 1880. протерала царске власти. На удару су били сви хришћани, поготово они који су се на неки начин истакли. Многа албанска насеља никла су тих година дуж границе према Србији а исто тако пресецане су и веће српске етничке скупине. Насупрот новим досељеницима, Срби су се у великом броју исељавали, што је оставило велике и непоправљиве последице. Богословија, као српска установа, била је стална мета напада. У таквој политичкој ситуацији турске власти су ухапсиле Петра Костића 10. априла 1880. године, па је Камперелић био једини наставник од априла 1880. до маја 1881.[17] Камперелић, мада млад и са недовољно искуства, а у веома тешким околностима, није дозволио да Богословија престане са радом већ је преузео свих 18 предмета и све их сам

[13] Пренумерација на српску књигу. Необјављена грађа у Матици српској.

[14] Архив Србије, МПС XXII, 87/1888, Писмо учитеља Призренске богословије (Илија Вучетић, Петар Костић и Ђорђе С. Камперелић) господину министру просвете и црквених послова у Београду (Стојану Новаковићу), Призрену, 16. јануара 1882.

[15] Петар Костић, Моја аутобиографија, Јужни преглед, август-септембар 1934.

[16] Архив Српске академије науке и уметности, Фонд Јована Ристића, 12/626, 12/5.

[17] *Споменица Педесетогодишњице призренске Богословско – учитељске школе 1871-1921,* Београд 1925, 98.

предавао.[18] Материјална надокнада била је више него скромна (80 дуката или 960 динара за годину дана). Као додатну обавезу на себе је преузео три пута недељно певање српских народних патриотских песама. У Призрену тада није боравио ни Сима Игуманов, који је за време српско-турских ратова и владавине Призренске лиге био у Београду и у Призрен дошао тек септембра 1881. Руски конзул Јастребов[19] такође није био присутан од 18. септембра 1880. до 4. марта 1881. године[20]. Камперелић је све обавезе преузео на себе, водио је рачуна и о благодејанцима и њиховом смештају, о књигама, о новцу који су на разне начине добијали од српске владе. Био је у сталној преписци са главним посредником, митрополитом Михаилом.[21] У једном писму он га обавештава да их је неко потказао Арнаутима да се из Богословије шаљу писма у Београд и да су сада под присмотром.[22] У преписци са митрополитом Михаилом Камперелић је излагао тешкоће са којима се сусретала Богословија те школске 1879/1880. и говорио о мањку уџбеника, и то не само за Богословију него и за друге основне школе у призренском крају. Известио је митрополита Михаила да је 12. јула завршио школску 1879/1880. годину са дванаесторицом ђака и да је у присуству учитеља Саве Јакића испитивао ђаке. У истом писму тражио је књиге и новац потребан Богословији. Поднео је и финансијски извештај за ту школску годину и између осталих података навео да је на професорске плате потрошено 120 цесарских дуката[23].

После завршене школске 1879/1880. године отишао је у Београд и изложио ситуацију у којој се Богословија нашла. Други разлог његовог одласка биле су интриге Милоша Милојевића[24] који је инсистирао да се Богословија пресели у Врање, јер, по његовом мишљењу, у Призрену није могла опстати. Познато је да је Милош Милојевић био у лошим односима са Петром Костићем, али је лоше мислио и о Камперелићу. У једном извештају он о Костићу и Камперелићу каже да они не знају ни писати како треба а да су наставници у Богословији.[25] Кампарелић се из све снаге трудио да ова Богословија остане тамо где је и започела рад. Од надлежних у Београду само је тражио помоћ

[18] Народна библиотека Србије, Фонд Јована Хаџи Васиљевића, Р 413/IV, 4, Исто.

[19] Иван Степанович Јастребов (1839-1894), руски вицеконзул у Призрену (1870-1874), кунзул у Скадру (1874-1875), конзул у Дубровнику, конзул у Призрену (1879-1880 и 1881-1886), конзул у Солуну (1886-1894).

[20] Владимир Бован, *Јастребов у Призрену,* Приштина 1983, 94.

[21] Михаило Јовановић (1826-1898), митрополит београдски (1859-1883, 1889-1898), био је посредник између Призренске богословије и Министарства просвете, преко њега је ишла сва преписка, новац и књиге.

[22] Др Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 448-449.

[23] Архив Србије, МПС Ф. XXII, 87/1888, Писмо Ђорђе С. Камперелића Митрополити Михаилу (Ваше Високопреосвештенство Најмилостивији Архипастиру митрополит Михаило, Призрену 24. јула 1880.

[24] Милош С. Милојевић (1840-1907), публициста, национални радник и професор гимназије.

[25] *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Београд 1985, том IV, књ.I, 188, приредио Климент Џамбазовски.

у особљу[26], а они не само да му нису изашли у сусрет него су и њему нудили посао у Кнежевини Србији. Тек када је објаснио да су бугарски егзархисти спремни да учине све како би Србе у Призрену подвргли бугаризацији и да је он дао обећање Призренцима да ће Србија помоћи свом народу, само да тај народ не поклекне пред великим материјалним изазовима, био је озбиљније схваћен код владајућих кругова у Београду. Очајан због недовољног разумевања српске владе, рекао је да ће наставити тамо где је стао па макар га и живота то стајало и нагласио да тамо где иде људски живот не вреди много. Следеће школске године, 1880/1881, у Богословији су била само два разреда, трећег није било, али се 15 нових богослова уписало у први разред.[27] Камперелић је награђен са додатних 50 цесарских дуката плате. Богословија је од Министарства просвете са закашњењем добијала новац и књиге преко руског конзула у Призрену, руског вицеконзула у Скадру или на друге посредничке начине.

Бугарски егзархисти, преко председника комитета за народно просвештење у Скопљу Кара Јове, знајући у каквој се ситуацији налази Призренска богословија, понудили су професору Камперелићу да се у Призрену отвори основна школа, гимназија, црква и богословија на бугарском језику, а заузврат су обећали четвороструко већу плату, доживотно место управника богословије и 800 турских лира.[28] Са презрењем је и у договору са значајнијим Призренцима одбио ову примамљиву финансијску понуду и тако сачувао и Богословију и Србе у Призрену од бугаризације. Бугарски егзархисти били су врло незадовољни неуспехом своје мисије па га је Кара Јове оптуживао код Турака и Шиптара и подмићивао их да га убију. Сазнавши то, стално је био на опрезу, ни дању ни ноћу није излазио из куће. Рамадан Заскок, локални призренски убица, продужена рука Албанске конгре, поручио му је да је осуђен на смрт али да се може спасити само уколико му спреми 30 турских златних лира. Кампарелић, смео и одважан, а при том знајући да је Заскок зликовац, одговорио му је да он нема новаца и да му из касе Богословије не може дати, а када он дође по новац, да ће га уместо новаца дочекати меци. То није била једина претња, стално му је пређено да је осуђен на смрт. Бугарска егзархија је и даље покушавала да бугаризује Србе у Призрену. Њеном иницијативом и подмићивањем у Призрену је оформљена комисија која је требало да утврди да ли је становништво Призрена српског или бугарског порекла. Комесар из министарства, пореклом Србин мухамеданац из Босне, спровео је испитивање и утврдио да се у Призрену прича српским језиком а не бугарским и да у њему живе Срби. То је поразно утицало на бугарски егзархат. Ни такав извештај турске комисије није значио крај мукама

[26] *Споменица Педесетогодишњице...*, 66.

[27] Архив Србије, Фонд Љубомира Ковачевића 625/194, Писмо Петра Костића Љубомиру Ковачевићу, Призрен, 21. 4. 1882 .

[28] Ђорђе Микић, *Између балканских суседа и великих сила*, у Историји српског народа VI/1, Београд 1983, 316.

наставника Камперелића. Приликом дочека новог мутесафира, када је са ђацима изашао да га сачека, један Албанац покушао је да га убоде ножем. Срећом и овај покушај је пропао.

Дуго очекивана помоћ у наставном особљу стигла је у лику Илије Вучетића,[29] али тек на крају школске 1880/1881. године. Мало касније, новембра, из прогонства се вратио и Петар Костић. Изгледало је да су дошли бољи дани и за Богословију не само што се тиче наставног кадра већ је и политичка ситуација у Призрену била боља. У пролеће 1881. године Дервиш паша, представник царске власти, растерао је представнике Албанске лиге и у Призрену поново завео царску власт. Како је Богословије већ три године била без управитеља (1879-1882), наставници Богословије (Илија Вучетић, Петар Костић и Ђорђе С. Камперелић) послали су писмо министру просвете и црквених дела Стојану Новаковићу[30] с молбом да једног од њих тројице постави за управитеља. Том приликом тражили су и финансијска средства тоном који забрињава: „Не мање би учитељи и сами завод дошао у незгодан положај, ако сума, одређена на издржавање ове школе, не би што раније познатим путем послана била“. Овакав вапај из Призренске богословије се чуо врло често јер финансијски извори нису били ни стабилни ни редовни, што је отежавало иначе тешку ситуацију. Министар Новаковић је наредио да се Богословији пошаље полугодишња помоћ[31] а за управитеља је изабран тек јануара 1883. године Петар Костић. Баш када је изгледало да је Богословија запловила у мирније воде, без икаквог повода, 11. фебруара 1882. године турске власти су опколиле школу, сваки кутак претресли, запленили школску архиву, књиге, новац, нешто оружја и ухапсили наставника Камперелића.[32] Већ следећег месеца Богословију је потресао још један страшан ударац, умро је Сима Игуманов. У богословској архиви није било ничега што би Камперелића могло компромитовати сем једног писма писаног митрополиту Михаилу у Београд да се пошаљу уџбеници преко руског конзулата у Скадру. На захтев Јастребова, то писмо је враћено, као и остала школска архива, чак и новац.[33] Испитивања су трајала од 11. фебруара до 24. априла, војни суд у Призрену није могао да га осуди јер није пронашао никакву његову кривицу. На крају су му саопштили да су га ухапсили по тужби Николице

[29] Илија Вучетић рођен је у селу Велике у Васојевићима, био је дечански ђак, завршио је Богословију у Београду, био је учитељ у Скадру, школовање је наставио у Русији где је завршио Херсонску учитељску семинарију (1877) и Теодосијски учитељски институт (1880), радио је као наставник у Призренској богословији (1881-1895), био је управник Српске гимназије у Скопљу, професор исте (1919-1922). Пред крај живота постављен је за инспектора Министарства за аграрну реформу (1922). Умро је у Скопљу 1922.

[30] Стојан Новаковић (1842-1915), историчар, филолог, политичар, државник, посланик у Цариграду.

[31] Архив Србије, МПС Ф. XXII, 87/1888, Да се пошаље полугодишња помоћ (Стојан Новаковић), у Београду, 8. фебруар 1882.

[32] Сима Андрејевић Игуманов, *Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији*, у Савременици о Косову и Метохији, Београд 1988, 95.

[33] *Споменица 68.*

Х. Атанасијевића (Ђуришића),[34] потурченог Омер Ефендије,[35] и да се мора суочити са њим у Приштини. На захтев Дервиш паше, стражарно је спроведен у Приштину и стављен пред преки војни суд. Омер Ефендија га је оптужио да је: бунтовник, тајни агент српске владе, да је после 1878. прешао у Србију и покушао да организује устанак, да се 1880. у Београду састао са кнезом, министрима и генералима, да се са врањским и нишким командантима договарао да подигне устанак у Подримљу на пролеће 1882, да је био потпредседник бунтовничког комитета чији је председник био Сима Андрејевић Игуманов. Оптужили су га да је водио сталну преписку са српским чиновницима и руским конзулима, да је из Србије примао плату а не из неког фонда Симе Игуманова. Када је Камперелић тражио да своју клевету докаже, чланови војног суда су повикали: „зар је мало доказа?“ После извесног времена поново су га позвали пред војни суд и понудили му да се потурчи и изда све своје познанике који су у некој вези са Србијом. Заузврат су обећали да га неће осудити и да ће га поставити за чиновника у њиховој служби са платом каквом је имао као наставник. Камперелић није поклекао ни пред војним судом и своју веру није преверио. Осуђен је на десет година робије у Акју Кале у Сирији. Са пресудом о врату и окованим рукама, 2. октобра спроведен је кроз центар Приштине. Приказиван је грађанима као највећи царски непријатељ са намером да се застраши хришћанско становништво. У затвору су поред најозлоглашенијих убица и криминалаца били и угледни Срби, хришћани који су ухапшени под оптужбом истог потурчењака Омер Ефендије[36]. За Србе су те 1882. године били установљени преки судови. Многи Срби били су оптужени и осуђени за активност у току ратова (1876-1878) и за сарадњу са Србијом. Тада су упозоравани на то шта их чека ако покушају да ступе у контакт са званичном Србијом. Јеврем Грујић,[37] српски посланик у Цариграду, неуспешно је покушавао да ослободи Камперелића. Због тога је и препоручивао свим просветним радницима који раде у Старој Србији „да се ману сваке преписке како ван земље тако и у земљи, а да знаду да свом народу може служити самим вршењем примљеног посла...“[38] Грујић се обратио цариградском патријарху да га замоли да утиче на призренског митрополита Мелетија[39] да се заузме за његово ослобођење. Мелетије није

[34] *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Београд 1985, том IV, књ. I, 102-103, приредио Климент Џамбазовски.

[35] Омер Ефендија је био српски агент у Старој Србији, пореклом Цинцарин, родом из села Гопеша код Битоља. Није био задовољан материјалним условима које је добијао од српске владе па се потурчио и оклеветао преко две стотине Срба како су припремали устанак у Турској. Због чега је у Приштини формиран Војни суд под председништвом Ибрахим паше.

[36] *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Београд 1985, том IV књ. I, 178, приредио Климент Џамбазовски.

[37] Јеврем Грујић (1826-1895), либерални првак, посланик у Цариграду, државни саветник.

[38] Радмила Петковић-Поповић, Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у 19. веку*, Прибој 1970, 105-106.

[39] Мелетије (1824 - 1895), митрополит Рашко Призренски (1854-1895), рођен је у Серезу, Грк по народности. Дао је благослов за отварање Богословије у Призрену, али је после одласка Саве Бараћа, духовног лица, са места управитеља био сасвим индиферентан према њој. О његовом односу према Србима постоје контрадикторна мишљења.

био вољан да помогне већ је рекао да је Ђока К. непромишљен и да су код њега пронађена поверљива писма и да ће доказати своју невиност ако није крив.[40] Камперелић је 12. октобра спроведен у Скопље у градску апсану. Током ноћи неуспешно су покушали да га удаве. Из Скопља је спроведен у Солун и затворен у апсану звану Канли кула (Крвава кула). И у тој апсани имао је среће, поново су покушали да га убију, али и овом приликом неуспешно. Камперелић је успео да поручи Петру Костићу преко Илије Ћићарића, трговца, да му пошаље што више новаца. Костић му је послао пет месечних плата у износу од 20 наполеона.[41] Из Солуна је, окован око врата, са још осморицом других заробљеника кренуо пут Смирне. Из Смирне је писао писмо српском посланику у Цариграду Јеврему Грујићу као српски поданик. Тврдио је да је пасош добио по завршетку школовања и да му је то турска власт признала у Нишу (1873). У међувремену је изгубио пасош. Молио је да га спаси робије и позивао се на то да су му и родитељи и шесторо браће у Београду и да тамо порез плаћају.[42] И трећи пут се Камперелић спасао смрти када је неки „лудак“ на најбизарнији начин хтео да га убије, прво му је по глави пролио канту са изметом а касније је покушао да га удави. Спасио га је Теодор Склавос, Грк, колега по страдању. Било му је потребно више дана да се опорави од тог ужасног напада. Потом је спроведен са спроводником Али Онбашом, мухамеданцем из Гацка, на француску лађу за Акру. Лако и брзо се спријатељио са тим спроводником српске крви и договорио се да му да 20 турских лира а да га заузврат он ослободи и да му при том преда спроводно писмо и оптужбу. Спроводник је на то пристао јер није имао великих разлога да се врати у Турску па је остаоу Александрији. Камперелић је са трстанском лађом „Марс“ дошао на грчко острво Крф, а са Крфа у Црну Гору, тачније у Бар, 21. фебруара 1883. Веровао је да ће га у Црној Гори примити онако како доликује братском народу. Напротив, у Црној Гори су га примили као шпијуна, као сумњиво лице и непријатеља. На саслушању је у Министарству унутрашњих дела код Боже Петровића на Цетињу рекао праву истину о себи, ко је, одакле је и како је доспео у затвор и све то потврдио спроводним писмом и оптужбом. Тражио је да му дају пасош и путни трошак до Београда, али није добио ништа од тога, чак му нису дозволили да сачека новац који су му из Београда послали. Наређено му је да одмах оде са Цетиња и из Црне Горе како га не би предали турском посланику. Са Цетиња је отишао у Котор где су га опет сачекале неприлике. По телеграфском јављању аустроугарског посланика са Цетиња, барона Темела, ухапшен је под сумњом да одлази у Боку Которску и Херцеговину носећи нека писма политичког садржаја а ради подизања устанка. Захваљујући интервенцији Српске владе, пуштен је на слободу по-

[40] Архив Србије, МФ, МИД, ролна 62, 31-37.
[41] Петар Костић, *Аутобиографија*, 96.
[42] Архив Србије, МФ, МИД, ролна 62, 56-58.

сле пет дана проведених у которском затвору.[43] Петар Костић је обавестио надлежне у Београду о хапшењу, суђењу и прогонству Камперелићевом.[44] Напокон је у Београд стигао 10. марта 1883. године. Пресуду и спроводно писмо предао је Алекси Пачићу, секретару Министарства спољних послова, како би их он превео са турског језика на српски. Пресуда је била следеће садржине:

„Из преведених писама, која су нађена код призренског даскала (учитеља) Ђорђа С. Камперелића у његовом стану, као и чињеном истрагом сазнало се да он потпомаже и протежира разбојничке чете (Ешкије) које из Србије амо упадају и да осим тога стоји у преписци са српским чиновницима и руским конзулима. На основу 63. члана Царског закона овдашњи војни суд осудио је поменутог Ђорђа за овакав његов бунтовачки рад на 10 година робије у гвожђу у Аћији рачунајући ово од 1882. када је у затвор дошао. На предлог министра унутрашњих дела осуда је ова царском високом ирадом одобрена о чему су извештени војени министар и гувернер од Сирије. Према овоме дакле учините шта треба те да се осуђени даскал под тврдом стражом у Аћију спроведе“.

Бр. 72 Д. Зилхиде 1299 - 2. септембар 1882. Цариград

Спроводно писмо је упућено Његовој екселенцији мутесафиру од Аћије у којем се укратко говори о разлозима хапшења. На крају је мутесафир замољен да одговори када заробљеник буде стигао.[45]

О Камперелићевом хапшењу, суђењу и бекству било је контроверзних мишљења. Он у писму Јовану Хаџи Васиљевићу[46] каже да призренски писац извештаја[47] пише о његовом бекству по предлогу Јастребова да би се код надлежних фактора у Србији показао што већи српски пријатељ. Јастребов се хвалио и по Призрену да је он заслужан за Камперелићево бекство, али је једним својим писмом то оспорио. Писао му је када је Камперелић већ био у Београду: „...штета г. Ђоко што сте побегли, јер да то нисте учинили Ви би сад били у Призрену а не у Београду, пошто сам ја на основу чл. цариградског трактата израдио Вама помиловање“. По одобрењу Милана Пироћанца[48], Камперелић је покушао да у Архиви Министарства спољних послова пронађе тај „Цариградски трактат“ али му није било трага. Ђорђе Камперелић у Јастребову никада није видео српског пријатеља, са чиме се слагао и М. Милојевић, а многи су га, као нпр. Панта Срећковић,[49] због тог

[43] Народна библиотека Србије, Фонд Јована Хаџи Васиљевића, Р 413/IV, 4, Исто.

[44] Архив Србије, Фонд Љубомира Ковачевића 625, Писмо Петра Костића Љубомиру Ковачевићу, Призрен, 21.4.1882.

[45] Народна библиотека Србије, Фонд Јована Хаџи Васиљевића, Р 413/IV, 4, Исто.

[46] Јован Хаџи-Васиљевић (1866-1948), историчар, секретар Друштва Светог Саве.

[47] Вероватно се мисли на Петра Костића, који је био у пријатељским односима са Јастребовим, при том се зна да је он обавестио Српску владу о Камперелићевом хапшењу.

[48] Милан Пироћанац (1837-1897), председник владе, напредњак.

[49] Пантелија Срећковић (1834-1903), историчар, професор Лицеја и Велике школе, национални радник велики пријатељ Сием Игуманова.

његовог става критиковали.[50] У једном писму Јастребов обаавештава Јеврема Грујића да му је Ђорђе из Београда писао а да му је он одговорио да је Руско посланство на основу VII и IX параграфа Цариградског договора издејствовало код Порте његово ослобођење и да је Порта наредила бејрутском Валији да га ослободи.[51] Из писма Јеврема Грујића Милану Пироћанцу сазнаје се да се Грујић обраћао за помоћ и Јастребову и Нелидову, руском посланику у Цариграду, али да нису могли да помогну Камперелићевом ослобођењу.[52] Да ли је Руско посланство заиста успело да издејствује ослобођење сасвим се нејасно.

По доласку у Београд писмено се обратио Министру иностраних дела, образложио своје страдање и од министра тражио материјалну помоћ да би се прехранио док не добије службу.[53] Министар иностраних дела је захтевао од Ђ. С. Камперелића да му сачини извештај о страдању Срба у Косовском вилајету, што је он и учинио.

Министар иностраних дела Милан Пироћанац предложио је да се изради један план рада по којем би се систематски радило на очувању националне свести код Срба у Турском царству и њиховом сједињењу са Краљевином Србијом. Предложио је да чланови тог одбора буду архимандрит Нићифор Дучић, Сава Бараћ и Ђорђе С. Камперелић, људи којима су те прилике познате. Камперелић је обавештавао власти у Београду о просветном раду, писао спискове постојећих основних школа у Старој Србији.[54]

Познавајући га као честитог човека и преданог националног радника, Чедомир Мијатовић, тадашњи министар финансија, понудио му је службу у царини. Имао је могућност да бира место цариника од Шапца до Голупца. Љуба Ковачевић,[55] у име Стојана Новаковића, министра просвете и црквених послова, понудио му је да се запопи и буде Топчидерски парох. Ђорђе Камперелић одбио је и једну и другу понуду са образложењем да се он није школовао да би живео у Београду, где већ има доста школованих људи, већ да помогне свом народу под Турцима. Како је његов повратак у Турску био немогућ, отишао је у Ниш, ближе Старој Србији, где га је запопио епископ нишки Нестор 31. јуна 1883. Његова привремена парохија била је у манастиру Габровцу код Ниша. Парох у Житорађи постао је 26. јануара 1884. а топлички протопрезвитер 1885. године. У Житорађи је постојала стара, орону-

[50] Народна библиотека Србије, Фонд Јована Хаџи Васиљевића, Р 413/II-264 Писмо Ђођа Камперелића - Јовану Хаџи Васиљевићу, у Лесковцу, 18. 8. 1908.

[51] Архив Српске академије науке и уметности, Фонд Јеврема Грујића, 10031/72 , (31.5.1883).

[52] Архив Србије, МФ, МИД, ролна 62, 48-50.

[53] *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Београд 1985, том IV, књ.I, 174 -181, приредио Климент Џамбазовски.

[54] *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Београд 1985, том IV, књ.I, 207, приредио Климент Џамбазовски.

[55] Љубомир Ковачевић (1848-1918), историчар, професор на Великој школи, старалац масе Фонда Симе Игуманова.

ла црква, у којој се није служила литургија. Како црква није имала довољно новаца, а и то што је имала било је код приватних дужника, преузео је обавезу да подигне нову цркву и у томе успео. Иако је у парохији било 16 села на великом простору, увек је успевао да стигне на време у сва села и био је врло омиљен међу сељанима. О томе колико су га сељаци ценили говори и један догађај. Начелник Добричког среза Тодор Станковић сазвао је збор сељана. Збор није почео све док свештеник Камперелић није дошао. Он је с разлогом каснио, био је на сахрани, а када је стигао, сви сељани су кренули њему у сусрет тражећи благослов. Тодор Станковић је све немо посматрао и пред присутнима рекао: „Г. Кампарелићу, ја Вама честитам, ја Вам се дивим и завидим, јер видим да народ Вас воле и поштује, а мене нажалост само се боји". Преморен од тако напороног рада, почео је да побољева па је тражио премештај у мању парохију, Габровачку у Нишком срезу. Конкурсом је изабран 24. марта 1892. године за пароха тражене парохије. Због све озбиљније болести тражио је нови премештај.

Ново место његовог службовања био је Лесковац, где је служио од 13. јануара 1894.[56] У Лесковцу је провео 26 година службе као свештеник и намесник, а био је и протопрезвитер Врањски и свештеник за вероисповедне обреде у војсци. Неко време био је и Јабланички намесник. Као и у другим срединама, и у Лесковцу је био поштован и цењен, више пута је био биран за оштинског одборника, ишао као депутат у Београд. Као угледна личност, позиван је од градских часника када су у Лесковац долазили владари или високи црквени архијереји. Активно се укључио у рад многих организација, био је члан Црвеног крста, Народне одбране, Стрељачке дружине и Тајног Комитског одбора (оформљеног у Лесковцу 1903. године). Био је одборник лесковачке општине 1895. и 1907. године у време оснивања Лесковачке приватне гимназије за женску децу.[57] За време Првог балканског рата вршио је дужност намесника Лесковачког среза, за време Другог балканског рата добошом је позивао добровољце у рат и упућивао их на границу. За време Првог светског рата Бугари су га ухапсили 29. новембра 1915. године. Био је затворен у згради Првостепеног суда у Лесковцу, одатле пребачен у Сурдулицу[58] и интерниран у Бугарску. Најпре је био у Софији месец дана, у Карлову годину и по дана (1916-1917), а у Горњој Џумаји 16 месеци (1917-1918). С њим су били интернирани свештеници: Јован Коцић, парох житорађски, и Михаило Тасић, арх. намесник лесковачки. У Лесковац се вратио 6. новембра 1918. године. По повратку из Бугарске постављен је за намесника Лесковачког среза.

[56] Државни календари Краљевине Србије 1885, 91; 1886, 95; 1887, 100; 1888, 106; 1889, 108; 1890, 98; 1891, 106; 1892, 111; 1893, 125; 1894, 87; 1895, 113, 263; 1896, 96, 219: 1897, 70, 161; 1898, 147; 1899, 97; 1901, 109; 1902, 118; 1903, 117; 1904, 107;1905, 114; 1906, 112; 1907, 115; 1908, 120; 1909, 123; 1910, 127; 1911, 128; 1912, 138; 1914, 169.

[57] *Лесковачки зборник* 11, Лесковац 1971.

[58] Драгутин М. Ђорђевић, *Лесковачка светоилијска црква „Бабина црква"*, Лесковац 1983.

Убрзо, са жаљењем га је испратило лесковачко грађанство у Призрен где је постављен за протојереја Призренског округа (8. април 1919).

У Призрену је дочекан више него срдачно, старији Призренци добро су памтили човека који је у једном од критичних момената сачувао њихову Богословију. У Призрену је провео седам година у непрекидном раду у цркви у општини и био десна рука епископу. Био је почасни члан Духовног суда, учествовао је на рочиштима. По наређењу епископа предавао је црквено певање у Богословији све до 1923. године. Био је одређен за сталног исповедника ђака, професора и становништва Призрена. Његова обавеза била је и контрола цркава у целом округу. Упућиво је свештенике, држао је говоре и био стално са народом. Оболео и у годинама (74 године), тражио је пензију. Народна скупштина му је признала све године службе, тако да је пензионисан после 52 године рада, 31. марта 1926. године. Већ следећег месеца заувек је напустио свој родни град и преселио се у Београд.[59]

Био је утемељивач Друштва светог Саве,[60] члан Друштва црвеног крста, члан фонда ученика Призренске богословије, члан Свештеничког удружења и члан Одбора прославе педесетогодишњице Призренске богословије.[61] Главни одбор Друштва св. Саве, ценећи заслуге и страдање Ђорђа Камперелића, за свој народ и његов напредак одликовало га је почасним чланством и Медаљом Друштва светог Саве 1933. године.[62]

Одликован је од црквене власти: црвеним појасом, набедреником, протојерејством и напрсним крстом[63]. Од државних власти одликован је Орденом светог Саве V реда (1898. од краља Александра Обреновића), IV реда (1921. од краља Петра I Карађорђевића) и III реда (1924. од краља Александра Карађорђевића).[64]

Умро је у Београду 9. јануара 1937. године у 84 години живота. Опело је одржано у цркви Светог Николе.[65] Сахрањен је на Новом гробљу.[66]

Оженио се учитељицом Станом, рођ. Михајловић, из Новог Сада (у Београду 1881).[67] Била је врло образована говорила је француски, руски и немачки језик. У Призрену је радила у Женској школи. За време бугарске окупације у Лесковцу, да би прехранила породицу, давала је лесковачкој деци часове из страних језика.[68] Умрла је у Београду 22. јула 1944.

[59] Народна библиотека Србије, Фонд Јована Хаџи Васиљевића, Р 413/IV, Исто;

[60] Друштво свети Сава основано је у Призрену 1880. године иницијативом Петра Костића и Ђорђа С. Камперелића, види: Петар Костић, *Просветно- културни живот Православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века*, Скопље 1933, 87.

[61] Векослав А. Станковић, *Српске школе у Призрену 1810-1950*, Лепосавић 2001, 123;

[62] Архив Србије Фонд ДСС, 4641.

[63] Народна библиотека Србије, Фонд Јована Хаџи Васиљевића, Р 413/IV, 4, Исто.

[64] Усмена казивања Милана Камперелића из Београда, праунука Ђорђа Камперелића.

[65] *Политика*, 10. јануар 1937, 22.

[66] Д. П., *Ђорђе Камперелић, протојереј*, Политика 18. јануар 1937, 12.

[67] Предраг Савић, *У служби народа*, Вечерње новости, 19. октобра 1996, 25.

[68] Јова В. Јовановић, Лесковац од 1915-1918, Лесковачки зборник, 11, Лесковац 1971.

Имали су синове Животу (основну школу и гимназију завршио је у Лесковцу, умро у Београду 2. фебруара 1971), и Доброслава (директор Хипотекарне банке, умро у Београду 1974) и кћерке Ружу (удату Тривунац, гимназију завршила у Лесковцу, умрла Београду 9. јануара 1970) и Лепу, која је доживела дубоку старост [69].

Богословији је током свог рада у Турском царству (1871-1912) претила стална опасност: Требало је много снаге, труда и знања да се преброде све тешкоће и да Богословија уопште ради. Велика заслуга за очување Богословије осамдесетих година деветнаестог века припада наставнику Ђорђу С. Камперелићу.

• Овај рад је објављен у књизи: *Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена,* Приштина-Лепосавић. 2006; За *Лесковачки зборник* рад је измењен и допуњен новим подацима.

Summary

Aleksandra Novakov

ĐORĐE S. KAMPERLIĆ, A TEACHER OF PRIZREN SEMINARY SCHOOL AND PARISH IN LESKOVAC

Seminary school was opened in Prizren in 1871 and it was first military school in prior Serbia. This type of school was more than needed to Serbs, mostly due to uphold their identity. It was important fact to wealthy and prosperous merchant Sima Andrejević Igumanov when he helped its maintaining and establishing. One of memorable teachers of this school was a man born in Prizren, Mr. Đorđe S. Kamperlić. Primary education he completed in Prizren, while he graduated seminary school in Belgrade 1873. He was proclaimed as teacher of Prizren Seminary school in 1873. After death of Ilija Stavrić (1879), who was both teacher and headmaster, as capturing Petar Kostić (1880), he left the only teacher of the school (1880-1881). He took all the responsibilities, looked after the students of all years and lectures 18 school subjects He managed to protect Seminary school against Bulgarian egsarchy and constant attacks of both Albanians and Turkish government. He was teacher in Seminary school till 1882 when he was arrested without guilty and punished for 10 years of prison. He managed to escape but he could not come back to his hometown. He served as the orthodox priest in Gabrovac, Žitorađa, and again in Gabrovac and Leskovac. All places where he served remember him for his unforgettable deeds, particularly in Leskovac where he had been serving as the priest for 26 years. His dream came true and he returned to liberated Prizren where he was proclaimed as proto-priest of Prizren district (1919-1926). He was

[69] Архива Новог гробља у Београду.

pensioned in 1926 after 52 years of services. He was very important person and made significant contribution as teacher i.e. educator and national hand, mostly because his work was contributed to preserving Prisren seminary school.

• The specified paper was published in: Holiness/Religious studies in Serbian written culture in context of Balkan Slovenes culture, Pristine-Leposavić. 2006; for Leskovački memoir the work has been modified by adding new data,

УДК 94(497.11 Лесковац)”1877”(093.3)

Бориславa Лилић

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА У ДРУГОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877/78. У СПИСИМА САВРЕМЕНИКА

Прилог проучавању поводом 130. годишњице ослобођења од Турака

Историјска прошлост Лесковца и старе лесковачке казе у 19. веку, од избијања Првог српског устанка 1804. до ослобођења 1877. имала је посебно занимљиву епоху не само у историји овог дела Старе Србије већ и у националној историји српског народа уопште. Лесковац је својим географским, управним и популационим подручјем припадао територији некадашње српске средњевековне државе, са скоро компактним српским становништвом на селу и аграрно правним односима који проистичу из тимарско спахијског система Османског царства и са институцијама кнежинске аутономије и башкнезом који је седео у вароши. С почетка 19. века до ослобођења крајем 1877. ово подручје у политичком систему турске управе познато је као лесковачки пашалук, лесковачка нахија, потом муселимлук, мудирлук, каза, кајмакамлук и представљало је територију на којој су се одиграли бројни процеси који су саставни део историје српског народа у целини. Са почетком устанка у Београдском пашалуку 1804. који је убрзо попримио обележја социјално-политичког покрета за уништењем друштвених установа и политичке власти Османског царства у српском народу, лесковачка нахија прикључила се српским устаницима, предвођена лесковачким башкнезом Момиром Стојановићем. Пропашћу Првог српског устанка лесковачка је миграција у новим насељима у ослобођеном делу Србије улази у састав српске државне организације и учествује у свим акцијама за ослобођење неослобођеног српског народа. Предвођени војводом Срећом Петривћем Лесковачни су узели учешће у војевању са бројним турским војскама у ћупријској и пожаревачкој нахији. По свршетку српскотурског ратовања у 1815. лесковачка емиграција живела је под управом кнеза Милоша у полуаутономној Србији. Лесковчани су покушали да се ослободе и прикључе раније ослобођеним деловима обновљене српске државе у Великом народном устанку 1841, као и приступањем Лесковчана

тајним националним организацијама за време Уставобранитеља - познатог Гарашаниновог Начертања, учешћем у раду тајног заграничног српског националног комитета основаног у Нишу 1874. Нагло сиромашење сељачког становништва и друштвена деградација у правном систему турске управе 60-тих година 19. века целокупног народног живота представљали су право, фактичко и правно стање српског становништва лесковачког краја, те је отуда више покушаја буна и устанака, бројна хапшења народних првака и њихове осуде. Антитурски народни отпор лесковачких сељака против тзв. Господарлука био је ојачан и политичким радом за потпуно ослобођење од турске управе, као и потпором лесковачког грађанства које је стајало на челу националне тајне организације 70-их година 19. века. У Лесковцу 70-тих година црква и школа преко виђенијих грађана и свештенства одлучно сузбијају бугарски покушај за успоставом егзархијских установа у вароши и селима лесковачке казе.

Босанско-херцеговачки устанак довео је до Првог рата Србије са турском царевином, али овај рат није био успешан. Самостални покушај да се дође до слободе ни овога пута није успео. Ослобођење је дошло у Другом српско-турском рату који је започео 2/14. децембра 1877. Србија је у овом рату ратовала као савезница Русије. Овај рат је довео до ослобођења пространог подручја југоисточне Србије. После ослобођења Прокупља, Лесковац је био први следећи град који је био ослобођен од турске власти 11/23. децембра 1877. године. Након бекства Турака успостављена је привремена општинска управа у Лесковцу од локалних чланова тајне организације Нишког комитета и функционисала је самостално пуна 2 дана, све до доласка регуларних јединица српске војске, која потом 12/24. децембра ослобађа Белу Паланку, Пирот, Цариброд, Лужницу, Знепоље и Висок, Драгоман, Трн и Брезник. На путу за Софију, у Гинском кланцу, Српска војска се сусрела са извидницама руске војске и тиме су операције за ослобођење овог дела Балкана биле завршене. Потом је ослобођен Ниш, Врање, Куршумлија и део Старе Србије на Косову и Метохији. Нашавши се у тешкој ситуацији после успеха руске војске у долини Марице и у Тракији Турска је затражила примирје које је склопљено 19/31. јануар у Једрену. Руска влада је по овом споразуму добила право да у ослобођеним крајевима Бугарске организује руско-бугарску цивилну управу, а српска влада да заведе српску управу у свим крајевима које је ослободила српска војска. Када је месец дана касније склопљен Санстефански мировни уговор 19.2/3.3. 1878, руска влада намеравала је да пиротски и врањски округ додели Бугарској. Међутим, овај уговор је убрзо суспендован од стране осталих Великих сила Европе по основи међународног споразума на ранијем Париском конгресу 1856. године. Санстефански мировни уговор између Русије и Турске није добио потврду, није имао међународно признање, па се руска влада, иако невољно, сложила да се иде на Берлински конгрес јуна 1878. године. Територија ослобођена од стране српске војске остала је и

даље под српском управом све до Берлинског конгреса када је била одређена међународна граница Србије према Турској и према Бугарској.

У низу бројних писаца, непосредних учесника у овим ратним догађајима, који су као сведоци оставили своје записе као незаменљиву документацију из последњих дана турске власти и дочеку српске војске, одабрали смо др Владана Ђорђевића, Живана Живановића, Сретена Поповића, Јосифа Х. Костића, Архивску грађу коју је објавила Видосава Николић Стојанчевић, као и документацију Архива САНУ у Београду. Историографска вредност њихових дела је позната и призната као документација од изузетне важности за овај крај Србије, а такође и као дело пуно података о земљи, људима, обичајима и родољубивој свести лесковчана и њиховом доприносу да се ослободе турске власти.

Ову збирку сећања посвећујемо 130. годишњици ослобођења Лесковца од Турака.

Лесковчани траже оружје од српске војске за подизање устанка

Једне ноћи стигне у Прокупље једна депутација из Лесковца у којој беху два трговца (Хаџи Васиљко, Горча и један свештеник), па стану преклињати дивизијара да им даде 800 пушака да наоружају варош, те да се бране од Турака и Арнаута. Г. Бинички увиђајући потребу издаде депутацији 300 пушака, које беху по његовој наредби донете са Јанкове Клисуре, па онда одреди храброга четовођу Панту Маринковића из Кормана, са 9 најодабранијих војника да спроведу пушке и депутацију преко Кочана у Лесковац. Панта је понео налог и за команданта крушевачке бригаде у Кочану да му изда још 500 пушака од оних, које су послате за наоружање народа.

(Др Вл. Ђорђевић, Српско-турски рат, II, 270)

Др Владан Ђорђевић рођен у Београду 1844. године. Промовисан за доктора медицине у Бечу 1869. Године 1872. основао Српско Лекарско Друштво, 1873. постаје лични лекар краља Милана, а 1876. иницијатор оснивања српског друштва Црвеног Крста. За време другог турског рата (1877-78) био је начелник санитетског одељења врховне команде, на којој дужности је и 1885. године за време српско-бугарског рата. Др Владан Ђорђевић спада у најплодније српске писце. Писао је романе, стручне расправе из медицине, издавао је, с малим прекидом, од 1875. до 1892. часопис "Отахбину".

Године 1907. издао је Српско-турски рат, - Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године, књига друга, Преко границе, стр. 72-120.

Литература: Б. Суботић, др Владан Ђорђевић, Београд 1910; Биографије нових академика, Годишњак СА, 1894, VIII, 1899. и 1907, XXI; С. Јовановић, Влада Александра Обреновића I - II, Београд, 1929. и 1931; Влада Милана Обреновића II - III, Београд, 1934.

Истог децембра српска војска удари на Прокупље, освоји га и протера ону турску војску, која је Прокупље бранила. Кајмакам прокупачки утекао је одмах из Прокупља и дошао у Лесковац; овај његов долазак задао је велики страх лесковачким Турцима. Сви почну да се комешају и спремају, али то тако тајно, да ми ништа не дознамо, међутим, ми смо знали све.

Лесковачки кајмакам стави прокупачког кајмакама под стражу, оптужи га мутесарифу, паши нишком као издајника; тиме је хтео да утиша узрујаност овдашњег турског становништва.

То је било 7. децембра 1877. године.

Мутесариф, паша нишки, позвао је тога дана депешом кајмакама лесковачког у Ниш ради личног обавештења, и сутра дан кајмакам пође за Ниш. Кад је у Печењевац дошао, он застане остатак турске војске, која је из Прокупља утекла, и кад дознаде све што је било, па још кад су му казали, да ће српска војска довече у Лесквоац доћи, он одустане од путовања у Ниш, врати се из Печењевца у Лесковац каже Турцима, шта је и како је, па се поче спремати да бежи.

Турско становништво лесковачко било је већ спремно да бежи па кад дознаде још и од кајмакама стање ствари, и кад виде, да и кајмакам и кадија беже, на једанпут 8. децембра у вече појуре Турци с фамилијама да из Лесковца беже.

Као заштита од напада, ако би га било, били су им они Турци, који су из Ниша дошли, а то су били опет Лесковчани, који су отишли у Ниш као војска, "муста (хавиз)" народна одбрана, и она разбијена турска војска из Прокупља, која те вечери стиже у Лесковац и задржа се овде, она је имала један мали топић.

Ко је гледао ово турско бегање по јасној месечни и снегу, није знао шта би пре: или да жали жене и децу, чији лелек проламаше ваздух, или да се свети петвековном непријатељу, који је тако српску децу и жене у робље терао, немилостиво гонио и мучио.

Многи Турци пођу наоружани по српским кућама, и где су наишли на слаб отпор, узимали су кола, волове и осталу потребу за селидбу. Истина, да су многи Турци још за рана кренули са села своје рајетине, сељаке, с воловима и колима за ову селидбу, но опет су узимали и од Лесковчана коње и волове. Овом је приликом погинуо један Србин Лесковчанин, Нађа Стефановић-Ерсеновски, који се отворено одупрео Турцима, и није давао, да му биволе поведу.

Ове, по Турке, црне ноћи српско лесковачко становништво наоружано у колико је оружја имало, скупљало се из авлије у авлију у поједина места и спремало се за отпор у случају неког напада; почну се поједине четице састављати и договарати о одбрани. Али је све ово рађено по авлијама, по улицама пак још се није јавно излазило.

Кад Турци одселише фамилије, 9. децембра рано ујутру, крену се они Туци, који су стајали као заштита исељеницима, а затим и разбијена прокупачка војска, којом приликом поразбијају српске дућане у чаршији и опљачкају их.

Кад и ови одоше, онда се српско лесковачко становништво појави у вароши па и у чаршији, разуме се по могућству наоружано.

Неколико Турака, који су са фамилијом и без фамилије заостали а то је била већином сиротиња, која се није могла одселити грдно се поплаше и почну се Србима приближавати и умиљкавати им се.

Виђенији Срби Лесковчани почну се прикупљати и договарати шта да се ради.

Власт турска утекла. И суд и полиција зврје празни; касе разбијене и поотваране и новац однесен. Чује се при том да је Сулејман паша одређен са 6000 војске, да на Србију удари. Еле са свију страна неприлика, а из Србије никаквог извешћа.

Заоставши Турци такође се скупљају у гомилице, јер их је било мало - до 60 - и довијају се о својој несрећи, док не дођоше са њиховим старешином, Мехмед ефендијом, до спрских цркава и ту се почеше договарати о стању ствари. Најпре оду у кућу Нешка Митровића, где позову и мене, као и још неке грађане, те отпочнемо преговоре. За тим одемо у митрополију (црквену кућу) где се у једанпут скупи силни свет, који је очекивао да чује, како ће се преговори свршити.

Турци уплашени па само ћуте, а ми опет од радости не знамо шта говоримо. Тада ће један од Срба упитати Мехмед ефендију: "Ефендија! Куда одоше Турци? - Где су кајмакам и кадија?" Онда ће рећи Мехмед ефендија: "Турци, вала, утекоше, а тако и кајмакам и кадија. Ми пак сиромаси остасмо међу вама, чиите с нама шта хоћете!" Нећемо, рећи ће други Србин, ништа да чинимо с вама, него ћемо као сугрђани слошке да живимо. Но ево где немамо власти у вароши! Хајде да изаберемо привремену власт, па да очекујемо војску, било српску, било другу, јер овако без власти може се створити несрећа у вароши."

"Добро би било, рече један Турчин, да начинимо међу нама уговор, да се узајамно бранимо; па ако дође ма која војска, ми ћемо објаснити зашто смо управу установљавали."

Овај турски предлог, и ако је из страха потекао, опет је и нама Србима годио, јер 6000 Сулејман-пашине војске већ је путовало по нашим мозговима, а од српске војске никаквог абара немамо.

После дужег разговора приступисмо писању уговора, чија је садржина отприлике оваква: "Данас у договору Срби и Турци образујемо ову привремену управу за варош Лесковац и околину, па ако би дошла војска српска, Срби да штите Турке, а ако би опет дошла војска турска, Турци да штите Србе итд..."

После овог уговора одмах образујемо управу у коју уђу четири виђена Србина и један Турчин. При том позову се још многи виђенији Срби, те се све радило тактички и правилно. Слабо се што писало, и ако сам био деловођа управе, већ све су наредбе ишле усмено и брзо. Управо они са осталим виђенијим грађанима одмах су постројили страже, које су разделили по разним деловима вароши, а неке су опет одредили као извиднице, које су имале дужност, да и ван вароши обилазе околину, те да пазе како на ред, тако и на остале појаве.

Страже су ове образоване у виду чета крстарица, и у свакој је стражи било по 10 Србина и по 1 Турчин. Него Турци нису никако ишли с стражама, јер наоружани Срби већ су почели да их пецкају, те су се бојали да буду међу Србима.

Страже ове добро су се показале, јер још прве ноћи неки Черкези пођу из Пирота преко Власотинца право у Лесковац. Но кад су дошли близу Лесковца, наиђу на једну оваку стражу, која поче на њих пуцати и на предају нудиди. Черкези одговоре ватром, но кад се на глас пуцњаве скупи више стража, Черкези утекну.

Било је од њих и рањених, јер се сутра дан видела многа крв на месту, где су Черкези били, и на путу, којим су за Врање бегали.

Српска војска по заузећу Прокупља, одмах је послала једну предстражу у село Кочане, око 4 сахата северно од Лесковца, и ова је предстража шиљала своје извиднице до Печењевца, па чак и до села Залужње, близу Лесковца. Ове су извиднице дошле у додир са изасланицима из Лесковца, и споразумевале се с њима о свему. Па чак и командант престраже, г. Илија Ћирић, писао је карте многим виђенијим Лесковчанима и питао о стању ствари у Лесковцу.

Неки од изасланика лесковачких, који су били у Печењевцу, нађу се с Колом Рашићем.

Они испричају Рашићу стање у Лесковцу и замоле га, ако може, да с нешто војске дође у Лесковац. Рашић из неке осмотрености напише неколико речи на једној карти, са којом пита неке лесковачке прваке за стање ствари у Лесковцу.

Кад је ова карта циркулирала по Лесковцу, дође и до мојих руку. Онда се скупимо ноћу између 10. и 11. децембра опет у кућу Нешка Митровића и прочитамо понова Колину карту. Тада питасмо изасланике, има ли штогод војске у Печењевцу? На то ће један, који је научен тако рећи: "У Печењевцу српска војска земљу притиснула само чека наредбу да се крене. Лагао није, јер иако је било десетак војника у извидници, опет су и они земљу притиснули. Овако је он научен да рекне, само да окуражимо неке, који су непрестано зебли. Тад се договоримо те напишем ја Коли Рашићу писмо ове садржине од прилике: Коле! Турци су из Лесковца утекли; ми смо сами остали, опасности нема. Дођи одмах и поведи нешто војске, јер у околини има Турака.

Пошто се потпише неколико виђенијих Србина, по Колином захтеву, онда се потпишем доле и ја овако: "Српски те уверавам да нема овде никакве опасности."

Јосиф Х. Костић, учитељ

Писмо ово предадосмо вредним људима, и они га те ноћи однесу Колу у Печењевац.

Те исте ноћи кришом од заосталих Турака наредимо, да се начине неколико тробојака, и пошаљемо неколико коња за Печењевац, јер је Коле уза се имао и неколико добровољаца, па тражио, да му се пошаљу неколико коња за њих.

Ствар ову крили смо од месних Турака не зато, што смо се њих бојали, већ зато, да не објаве то околним Турцима, који су у близини били. Наређено је пак образовним стражама, да ни једног Турчина из Лесковца не пусте, а ако се ко успротиви, да га тајно убију и ствар прикрију.

Свану 11. децембар, дан који варош Лесковац слави као дан ослобођења.

Све је спремљено било за отворен устанак, и само се очекивала војска да припомогне ово предузеће.

Кад је лепо свануло, појави се у лесковачкој Мири (утрини) једна чета упарађена која је обрадовала свакога, јер смо сви жељно очекивали нешто већих војника, који би од овог народа образовали чете, за одбрану и напад.

Кад је ова чета дошла, сваког је изненадила, јер у њој бејаху на челу: Коле Рашић, Таско и Ђорђе браћа Узуновићи, Ђоша Војиновић, коњички наредник, Влајко Миленковић, народни војник, и још неколико добровољаца, а за овима иђаху сељани, који беху из околних села лесковачких. Редак беше сељанин, који имађаше оружја, но сваки беше упртио по коју мотку, и ова му је све оружје било.

Колико је ова силна војска окуражила народ по себи се разуме, но опет је створен прави устанак јер се на ино није могло.

У цркви је очитано кратко благодарење, тробојка се српска лепршала над црквом, и већ је сваки готов био, да скочи и у ватру и у воду.

Коле подкрепи ово одушевљење са кратком беседом а народ се одазвао усклицима: "Живео Краљ Милан! Живела Србија!"

Ово одушевљење читало се на лицу сваког Србина, па ипак је овлађивао неки оправдани страх. Народ није имао оружја, и ако је и срцем и душом вољан био, но се сваком злу одупре. С Колом Рашићем није био задовољан с тога што се надао, да ће он доћи с војском, а не са сто-двеста сељака, готово самим моткама.

Појава ова побуди неколико првака, да Колу ово примете, а Коле их позове на договор у црквену кућу, где ја напишем рапорт команданту предстраже српске војске, у коме му целу ствар опишемо. Овај рапорт потпише Коле и још неколико првака, па га онда пошаљемо у Кочане, где је била српска предстража.

Потом сви скупа пођемо у Сарај, звање, у коме су турске власти становале. Кад смо у сарај дошли, почело се говорити врло озбиљно о томе, да се прави устанак отпочне, јер се више није могло чекати.

Народ, који је видео неколико добровољаца са блузама, шајкачама и сабљама у Сарају, где дотле беху само турски власници, скупи се брзо у великом броју, и један другом наивно честитаху речима: "Срећно царство."

(Ј. Х. Костић, Ослобођење града Лесковца, 16-22)

Јосиф Х. Костић (14. 7. 1848 Приштина - 21.1.1900. Лесковац) Основну школу завршио у месту рођења. 1865. уписује Београдску богословију где завршава 2 разреда. 1867. одлази у Сомбор где уписује други разред Учитељске школе одакле следеће године одлази у Лесковац где је примио учитељски позив. Покушао је да осавремени наставу тадашњег манастирског метора, борећи се и против бугарских егзархиста, обилно помаганих од Нишког мутесрифа Абдурахман паше. Школа коју је Јосиф створио битно се разликовала од већ постојећих ча-Митине и Бата-Ђорђеве школе не само по уџбеницима него и по уређењу и методу. Школу учитеља Јосифа похађала су и женска деца. Јосиф Костић је остао главни учитељ све до ослобођења 1877. Био је одличан беседник, његове су беседе радо слушане. Када је пензионисан 1897. добио је одликовање «за примерену службу на просветном пољу» - Орден Светога Саве IV реда. О догађајима из децембра 1877. оставио је своје забелешке које су објављене у књизи «Ослобођење Лесковца, Власотинца и околине, Лесковац 1907. Литература: Драгољуб Трајковић, Стари лесковачки учитељ Јосиф Х.Костић, у књизи Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине, Лесковац 1988, 39-59.

Народни прваци и устаници у Јабланици 1877. године

Стоша Станојевић, из Гегле био је вођа пута нашој војсци од Лебана уз Медвеђу. Миленко Цветковић из Шилова, био је највише ангажован у ратовима. - Јован Станковић садањи председник који је родом из села Кочура (Пчиња) најије Врањске, био је четовођа усташа на старини својој.

Неки Миленко Н. драговољац, кога је оставио Коле Рашић из Ниша, са још деветорицом, држао се је неко време код цркве бошњачке, али он није долазио до борбе. - Код села В. Војиловца било је судара ме-ђу Арнаутима и сељацима из околних села. Винарце, Д. Стопања, Г. Сто-пања, Турековце, Свирце, Ћеновац, Трњане, Пертате, Бошњаце, Коњи-но, Ждеглово, Лугаре, - сва ова села била су у Бошњачкој цркви, а са њима једини из Шилова беше Миленко Цветковић; Доње пак Синковце, Горње Синковце, Трњане, Власе, Тогочевце, Цекавица, Врановци, Вел. Стриковце, - беху баш код В. Војиловаца на судару. Могло је бити сељана свега до 70%. Један је погинуо из Винарца, нико не беше рањен. Спаљено је 3 куће. - Срби не уступише;

али били би превладани, да нису се кренули они из Бошњака, од који су се Арнаути преплашили били, па одступили ка Шуману. Од Војиловца нису полазили навише.

(Вл. Стојанчевић, Југоисточна Србија, 378-379)

Владимир Стојанчевић (16. април 1923. Скопље.) Основну школу и гимназију учио је у Велесу, матурирао је у Крагујевцу јуна 1941. За време окупације живео у Београду, од јануара 1945. борио се на сремском фронту до краја рата, студирао је затим историју на Филозофском факултету у Београду (1945-1950). Специјализовао је националну историју новог века, потом изабран за асистента историјског института САН, у којем је провео цео радни век до пензионисања 1984. прошавши сва звања од асистента до научног саветника (од 1967). Докторску дисертацију: *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838.* одбранио је пред комисијом САН у мају 1956. Стојанчевић је преко 55 година активан у истраживању српске историје. У првом периоду рада главне снаге посвећивао је времену кнеза Милоша и Првом српском устанку да би касније проширио поље посматрања тако да обухвата српски народ у неослобођеним областима, међународне односе, пре свега са Османским царством, Бугарском, Русијом и Аустроугарском, политичке и културне односе са суседним народима где је нарочиту пажњу посвећивао Бугарима и Арбанасима. Аутор је преко 50 књига самосталних издања и преко 800 научних радова објављених у земљи и иностранству. Доајен српске историографије академик Владимир Стојанчевић награђен је бројним признањима и одликовањима међу којима Орден рада са сребрним зрацима, Орден Светога Саве првог степена Српске православне цркве. Библиографија: Годишњак САНУ 86 (1979), 484-505; 93 (1986); 481-487; 97 (1990) 393-404; 100 (1993) 377-380.

Литература: Годишњак САНУ 86 (1979) 483-484; 93 (1986) 477-480; 97 (1990) 393-404; 100 (1993) 383-376.

Станиша Војиновић, библиографија радова академика Владимира Стојанчевића у част осамдесет година живота, Београд 2004, 1-108.

Попис умрлих рањеника

Стојан Терзин, Крстић, из Винарца, срез Лесковачки, сахрањен у Лесковцу;

Петар Чивутски (Лазарев(ић)), из Слатине, срез Лесковачки, сахрањен у Слатини;

Стаменко Јовановић, из Тулова, срез Лесковачки, сахрањен у Лесковцу;

Стојан Ковачевић, из Босне, сахрањен у Лесковцу;

Ранђел Панић, из Старе Србије, сахрањен у Лесковцу;

Стојан Самархић, из Босне, сахрањен у Лесковцу;

Владимир Ножанић, из Хрватске, сахрањен у Лесковцу;
Живојин Петровић, сахрањен у Лесковцу;
Младен Хаџић, из Лесковца, сахрањен у Лесковцу;
Никола Симоновић, из Босне, сахрањен у Лесковцу;
Илија Стојановић, из Старе Србије, сахрањен у Лесковцу;
Јован Јанковић, из Куманова, Стара Србија, сахрањен у Врању;
Гојко Поповић, из Ваљева, сахрањен у Врању;
Марко Крањац, из Аустрије, сахрањен у Нишу;
Петко Момировић, из Кочана, срез нишки, сахрањен у Власотинцу;
Ранђел Денић, из Брусне, срез нишки, сахрањен у Власотинцу;
Никола Ђорђевић, из Баркуша, Босна, сахрањен у Власотинцу;
Александар Ђукић, из Лике сахрањен у Власотинцу;
Димитрије Ничић, из Софије, сахрањен у Власотинцу;
Антон Станковић, из Босне, сахрањен у Власотинцу;
Вељко Младеновић, из Пирота, сахрањен у Власотинцу;
Венул Ђорђевић, из Ниша, сахрањен у Власотинцу;
Стеван Јуровић, из Аустрије, сахрањен у Нишу;
Тома Станковић, из Старе Србије, сахрањен у Нишу;
Танасије Батенић, из Сарајева, сахрањен у Нишу;
Петар Антић, из Пирота, сахрањен у Нишу;
Крста Пуљоранче, из Островице, сахрањен у Нишу;
Младен Канурић, из Сомбора, сахрањен у Нишу;
Виден Динчић, из Ниша, сахрањен у Нишу;
Вуле Ицин, из Доње Врежине, срез нишки, сахрањен у Нишу;
Саво Ђаковић, из Крајове, Румунија, сахрањен у Нишу;
Петар Глушевић, из Иседобра, Босна, сахрањен у Нишу;
Живко Пешић, из Босне, сахрањен у Нишу;
Петар Станковић, из Турске, сахрањен у Нишу;
Риста Миловановић, из Горњег Милановца, сахрањен у Нишу;

(У овај број умрлих у болницама нису унети добровољци са западних сектора, од Копаоника према западу.)

(Вл. Стојанчевић, Југоисточна Србија, 450)

Примена привременог закона у уређењу управе у Лесковачкој "управи", од 13. јануара 1878. године

ПО К-64
Бр. 79 ЧВ. Бр. 65Ниш, 13. јануара 1878.

Члану Владе при врховној команди Министру просвете и црквених дела

Управа нахије Лесковачке понизно извештава Господина министра, да је са преписом његовим од 7. овог месеца бр. 25 примила послатих јој 25 ко-

мада привременог закона о уређењу ослобођених предела, и да ће с њима по наређењу употребу учинити.

Пре него што пређе да Господину Министру поднесе истим преписом тражени извештај о досадашњем свом раду, ради бољег разумевања Управа налази за нужно да напомене, како она схваћа смисао новог закона: да су за њу све дотле док по новом закону не буду постављене окружне и среске власти, непрестано обавезна правила од 23. децембра прошле године те да према томе она по смислу ових правила, а не новог закона, има да поставља општинске власти. У осталом чл. 1 новог закона у овој нахији - изузимајући варош Лесковац - не би ни применити могао, јер у овој су села изванредно мала: има их са 5 кућа, већина их је са 20 до 60, а само 6 села са више од 100 кућа. Општине се, дакле, безусловно морају саставити из повише села. Осим тога у данашњем времену где се још војска наша за ослобођење овог краја бије, било би сувише једном човеку из народа - кмету - дати да суди у грађанским и кривичним споровима, из народа који досад и није имао политичке општине, нити је његов кмет имао и најмањег права да што пресуди, него је просто био извршитељ налога турских власти, скупљач данака царских и чувар господарског имања. - По зрелој оцени овдашњих прилика чланови су управе ове држали, да општински судови, док данашње прелазно стање траје, пре свега треба да буду извршиоци налога књажевских власти војених и цивилних, а судбена власт њихова да се сведе на врло ниску меру.

Што се извештаја о досадашњем раду управе тиче, он ће бити врло кратак, пошто је из сасвим природних узрока и рад управних досада морао остати у врло ограниченом размеру.

Кад су најпре доле потписани члан управе а после и остала 3 члана овамо послана, изостављено је да се јави самосталним командантима корпуса: у каквој се цељи та цивилна власт шиље и какав јој је круг рада, а уједно да се команданти позову, да јој гдегод потреба службе захте, војене власти помажу, да јој војену пратњу даду, било у нашим војницима или жандарима регрутованим из овдашњих становника. Но пошто војене месне власти нису имале таквих упутстава, оне се нису могле на представке управе осврtати; начелник станице, а сада за команданта вароши постављени мајор продужили су да врше полицију варошку; изасланик главног интенданта руковао је свим имањем и раном заосталих Турака; општинске власи зањате (?) су даноноћно војеним пословима, војени командант је жандармерију варошку - у коју су уписани сви грађани који коња имају - употребио за ордонансе, без којих се није никако могло приступити постављању општинских власти по селима.

Да је управа налазила да се овоме свему може помоћи, она би за времена тражила упутства, односно потпоре, код Господина министра. Али, она је

јасно увиђала да за ове две недеље дана што су прошле у нахији овој где је једну трећину села притисла наша војска, а једна трећина - у Арнаутлуку - још није ослобођена; кроз коју је најпре требало спровести заробљенике, и одма затим толику нашу војску - није згодно време за постављање општинских власти, и да са овим послом треба причекати, док се наша војска не примакне границама нахије; а међутим да је главно да се задовоље потребе војске. У тој мери у којој се војска буде даље одмицала и војене власти терен напуштале, управа ће све више власт заузимати и своје послове одпочети вршити.

Управа је дакле по селима оставила старе кметове, док не доспе да их новим замени, а само је овде у вароши на дан 5. јануара изабрала варошко представништво и свечано га заклела на верност владајућем књазу и послушност претпостављеним властима. Варош је поделила на квартове, потписала 150 грађана који ће ноћу у вароши стражарити; потписала је за потребу војске стоку за клање и стоку за комору. Изаслала је чете жандара у сва села, која су ослобођена, да обнародују наредбу: да се царска и господарска рана и остало имање чува и да се забрани и шуме не секу. Наредила је да се том приликом учини попис и изврши приближна оцена заостале ране господарске и царске, те тако ће ти спискови послужити да се бар приближно дозна количина ране, док управа не достигне да сама рану премери и тачне спискове начини.

Односно обележења граница - круга - свог среза, која по чл. 11 правила треба да буде прва брига управе, она има да наведе да је она за границе срезу узела границе негдашње нахије (кајмакамлука) лесковачке...

(Видосава Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године Етничке, демографске, социјално економске и културне прилике, Лесковац 1975, 93)

Видосава Николић Стојанчевић (6.7.1924. - Арађеловац - 18.7.1998. Београд). Матурирала у Другој женској гимназији у Београду, завршила етнологију као одличан студент и државни стипендиста. Радила у Етнолошком институту 39 година све до пензионисања 1989, прошавши сва звања од асистента до научног саветника. Видосава Николић Стојанчевић је прва жена доктор етнолошких наука у Србији одбранивши докторску дисертацију 1964. на Филозофском факултету тезом *Врањско Поморавље* - етнолошка истраживања коју је 1874. објавила САНУ у познатој едицији *Живот и обичаји народни* као 36 књигу. Остала самостална издања: Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника (1975); Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године (1975); Топлица - етнички процеси и породична култура (1985); Породица у систему традиционалне и савремене установе у друштвено-обичајном животу Рађеваца (1989) и По-

родица у Подгори - у процесу формирања типа насеља и градског система друштвених комуникација (од краја 19. и поч. 20. века), 1995. Своје бројне чланке и расправе публиковала је претежно у издањима етнографског института САНУ, а свој допринос дала је и свим важнијим етнолошким публикацијама у Београду, Ужицу, Новом Саду, Лесковцу, Нишу, Врању, Пироту, Сарајеву, Ваљеву. Сарађивала је у писању вишетомних историја Ужица и Ниша и била један од сарадника на великој историји Београда, која је награђена октобарском наградом. У својим радовима баваила се етничким одликама Арбанаса, Рома, Турака, Влаха, Цинцара, Чеха и Словака. Обрађивала етнолошку проблематику у делима наших писаца Стевана Сремца, Боре Станковића, Иве Андрића, као и научника Јована Цвијића, Тихомира Ђорђевића, Милана Ђ. Милићевића, Јована Ердељановића, Симе Тројановића. Литература: Сребрица Кнежевић, Политика, 4. август 1998., 23; Споменица поводом смрти др Видосаве Стојанчевић, научног саветника Етнолошког института САНУ - од њених колега и поштовалаца, приредио академик Владимир Стојанчевић, Београд 2001, 1-144. Споменица садржи приказе: Сребрице Кнежевић, Радмиле Стојановић, др Олге Савић, др Ненада Љубинковића, Милорада Радевића, Николе Пантелића, Невенке Николић, Малине Ивановић - Баришић, Момчила Златановића, др Милене Спасовски, др Данице Милић, академика Милорада Екмеџића, академика Владимира Стојанчевића.

Ослобођење Лесковца и околине по казивањима савременика Ж. Живановића

Ослобођење Лесковца

Седмог децембра 1877. године пређе границу и Нишлија Коле, пошто је војска већ била прешла границу, - а њему је остала неиспуњена жеља да и он пређе првог децембра. Прелазећи, повео је Таска Узуновића, његовог брата Ђоку (барјактара!) и Николу Аранђеловића, са још два војника добровољца; затим, Стојиљка Николића од Власотинаца, Милана Милосављевића из Доброг Поља.

Кад су пак Коле и његова дружина прешле на Сечаници 7. децембра, пођу даље са неким одредима наше војске, са официрима Илијом Ћирићем, артилериским, и Пером Грубићем, пешадиским поручником.

После неколико "народних" налога, удари бежанија из Прокупља, нешто турских војника, који су бежали испред нападача са Јанкове Клисуре. Ову бежанију они хтедну да заробе и да усто догнају нешто говеда. У Горњем Дреновцу ухвате субашу Баба Јашара и поведу за собом. Прешав даље села

Брестовац, Кочане, Горњи Дреновац, Пуковац, нареди се да се дижу људи и да понесе шта ко има и шта може, а оне ноћи да се од брда Виса па до брда Винарца наложе ватре спрам Лесковца.

Сутрадан наиђу ове војводе и војска сеоска на Павла Близнака, кога назову Орловићем, који под видом лова пошао беше из Лесковаца. Коле Рашић, који се ту десио, брже га врати у Лесковац, да види и амо тачно јави: кога тамо има? Павле оде и сутрадан близу Лесковца сретну Павла и Јову, сина Нешка Митровића, с писмом од Лесковчана, који позивају војску да дође без страха и зазора. Турци су се били сабили у Ниш, а они други тргли се ка Грделици.

Добивши то писмо 10. децембра, сви се опет врате у Печењевац. Трубач један, из Србије сељак, узет из Грубићева батаљона, засвира, вели, и све се овесели.

Сутрадан, 11. децембра 1877. године, прибрана гомила људи из села, ко с пушком, ко с тојагом, ко са мотком, пиштољима, косама, секирама и јатаганима (а заробљени Баба Јашар на коњу), на две стотине до три стотине људи, крену се да "ударе" на Лесковац. Кад им, вели, она труба засвира - а оно свако и босо скаче по снегу! Дошав тако та "војска" од разнога рода оружја, ватреног, дрвеног и гвозденог, груну на касапске шупе, уђу у варош и - сви на збор! Ту Коле честита Лесковчанима слободу и краљевину још 11. децембра 1877. године. - Тако у весељу хајд' сви у цркву... И док су се они молили Богу, грмели су пред Нишом топови за њиховим леђима. Осећање никад не зна за тактику!

Турци су долазили скрштених руку и клањали се овој новој власти, овој куки и мотици, што боса дође да освоји пашин сарај, у коме се образује привремена Народна управа, док стигне српска војска, у коју уђу неки што су дошли, као неки Таско и Нешко Митровић и од мештана прваци лесковачки: Хаџи Коста, Ђока Шоп, Јованче Чуљко, Митко Јањић и још њих осам...

Лесковачки Турци као да су више волели да заузму позицију на високој Грделици но да седе у равним пољима лесковачким, где ћетен и конопља расте... 13. децембра кајмакам лесковачки, који је био на Грделици, пошље захтев Лесковцу и Лесковчанима, као и освајачима, да се предаду, нашто му се одговори да му се може послати и дати само "кршум и сабља". А у исто време прављаху они дрвене топове и трубе од казанских лула "да, веле, плашимо Турке!"... док војска не стигне.

Исто тако и неки одељак Турака од Пирота и Беле Паланке бејаше пошао ка Власотинцима, отуд бежећи а овамо насрћући... Пред њима је ишло шест коњаника, и дођу у село Свође, у механу Станоје Маринковића, и учине неки трошак, па изваде "камије" (банке турске) да плате, нашта ће им газда Станоје рећи: "у Србији турске банке не иду!" - и баци их. "Каква Србија,

каква српска војска, бре?" - рећи ће љутит Турчин. "Хајде, ага, - рећи ће му механхија - доле, па ћеш видети какви су и где су"... А Турци онда обрну на Филиповац, поврх Трна, на Ћустендил.

15. децембра јаве се особити гости пред Лесковцем, од Ниша идући. Беше један колас (капетан), јузбаша, два војника и два жандарма. Они бејаху послати од стране команданта нишке посаде, да преко Лесковца иду у Врању и ишту "индат" Нишу, коме беху настали тешки дани. Ове поклисаре ухвате, они се предаду и буду враћени чак у Алексинац (главни стан српске Врховне команде).

Главна заслуга свега овог посла око Лесковца јесте та да се његовим заузећем створила сметња саобраћају на главном друму између Ниша преко Лесковца и Врања; а друго, да се тамошњи српски народ мало поткрепи, да се ослободи и да сам, оружјем, тојагама и чим било, створи неко делце, док не стигну густи батаљони шумадиски, са свом својом спремом и већом сигурношћу за војничке победе и народну слободу.

Прва војска која дође, био је један батаљон и две чете са четири лака топа и која уђу у Лесковац 19. децембра. А уочи Бадњега дана стиже опет војска са топовима под командом потпуковника Јована Поповића... Судба Лесковца пређе у јаче руке и со и хлеб, који су честити Лесковчани спремили, имађаше се коме дати... Коле Рашић имао је да пође даље, да на свој начин води рат са Турцима и буни народ, са једним упутством које му је дао 27. децембра 1877. године поменути командант Поповић и које је гласило да се Рашићу даје "команда свију усташа од Власотинаца до Врање" и он ће "руководити цео устанак у томе пределу", а "има право употребити све мере, а према издајницима чак и до смртне казне".

У том циљу Коле је послао абер Аранђелу Станојевићу у Трн да побуни трнске Србе и околину; Хаџи-Анђелку Димитријевићу у Рупље, поп Стевану у Црну Траву, поп Томи у Власину и другим народним људима.

(Ж. Живановић, Србија у ратовима, 86-90)

Живановић Живан политичар и књижевник (14.10.1854, Живковци, округ Руднички.) По свршеној учитељској школи постаје учитељ у Крагујевцу 1873. Идуће године одлази у Немачку као државни питаомац за педагогију. Студије прекинуо због турских ратова у којима учествује. После ратова завршава студије у Берлину, враћа се у Србију где је радио као професор гимназије пуних 15 година, бавећи се упоредо са просветном службом и политиком, као члан Либералне странке (1880). Сарађивао је у листовима Либералне странке као један од њених првих публициста. Изабран за либералног посланика 1887., 1893. био је председник краткотрајне либералне скупштине 1892. изабран за члана државног савета у коме је с прекидима остао до 1924. када

је пензионисан. 1899. био је министар Народне привреде у Министарству Владана Ђорђевића, а 1903. министар просвете у министарству ђенерала Цинцар-Марковића. У политици је био следбеник Јована Ристића. Његово главно дело је Политичка историја Србије у другој половини 19. века, Београд 1923-1924. Литература: С. Станојевић, Енциклопедија, II, 1341.

Summary

Borislava Lilić

LIBERATION OF LESKOVAC IN SECOND SERBIAN –TURKISH WAR WITHIN WORKS OF CONTEMPORARIES

Using archive material published by Vidosava Nikolić-Stojančević and documentation of Archive SANU in Belgrade, the author of this paper selected the texts written by Ph D. Vladan Đorđević, Živan Živanović, Sreten Popović, Josif H. Kostić. Among them, there were more writers who, as the witnesses of the events, left their written works about liberation of Leskovac in 1877/78, as irreplaceable documentation from the last days of Turkish government and welcoming for Serbian army. Historiographic value of specified works is known and accepted as valued documentation i.e. documentation of great importance for this part of Serbia, as well as the work full of data about the country, nation, customs and level of patriotism among residents of Leskovac, as well as their contribution to liberate against Turkish ruling.

This collection of memories was dedicated for 130 years of liberation the town of Leskovac from Turks.

УДК 677(497.11)”1869/1915”

Слободан Јовановић

ПРВИХ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА МАТИЦЕ ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ 1896 – 1915

После дугих преговора између ортака прве гајтанаре у Стројковцу (Вучју) и друге, у Козару, 1895. године, заједничким улагањем, створена је Прва фабрика вунених тканина Поповић, Илић и компанија.

Концентрацијом капитала, у који је сваки ортак уложио по 30.000 динара, створени су услови да се почне са изградњом прве фабрике штофа.

Врло брзо јавио се писмима приличан број занатлија – абахија и трговаца, који су тражили узорке или наручивали мале количине сукна, шајка и гајтана. Интересантан податак из тог периода је да се приличан број купаца јављао са захтевима телеграмом. Према документацији која се налази у лесковачком Историјском архиву, пословање фабрике у самом почетку било је веома добро.

Први купци били су из Србије и Босне, и то из следећих градова: Јагодине, Аранђеловца, Крупња, Лознице, Шапца, Обреновца, Ваљева и Сарајева. Претежно су тражилли гајтан, и то: мелез, 4/4 дебљи црни, затворен и отворен алеви, тањи црн, црн оштрији, зелен и маови. Први пут се јављају са захтевом за бурму. Мањи број захтева је за тканине: сукно на жуто, шајак жућкаст, што је и логично, јер је у то време штофара тек почела да ради, а у производњи гајтана постојала је већ мала традиција.

Интересантан је налог за испоруку који је стигао из Сарајева од браће Кумашини, трговаца, од 24. новембра 1896. године. У одговору власника фабрике стоји: “Данас смо по вашем налогу лично примили следећу нарухбину коју ћемо кроз 40 дана извршити”.

гајтан	60 маце	4/4 дебљине 12.18	црн	по 53 гроша
гајтан	35 маце	4/4 дебљине 12.18	вишњев	по 53 гроша
гајтан	26 маце	4/4 дебљине 12.18	ачик маров	по 53 гроша
гајтан	5 маце	4/4 дебљине 12.18	црвен	по 53 гроша
гајтан	65 маце	4/4 тањи 12.18	црн	по 45 гроша
гајтан	39 маце	4/4 тањи 12.18	вишњев	по 45 гроша
гајтан	40 маце	4/4 тањи 12.18	ачик маров	по 45 гроша
гајтан	24 маце	4/4 тањи 12.18	црн оштрији	по 43 гроша
гајтан	24 маце	4/4 тањи 12.18	вишњев	по 43 гроша
гајтан	24 маце	4/4 тањи 12.18	ачик маров	по 43 гроша

На рачуну стоји да је вредност једног наполеона 123 гроша. Из овога произилази да је рачун платив у наполеонима. Карактеристични су за овај период називи боја и њихова разноликост.

Већ 1898. године пионири су успели да и државу заинтересују за „лесковачки шајак“ и “лесковачко сукно”, тако врло брзо Управа Војне одеће из Београда тражи дописом:

“220 м чохе суро плаве основне
6 м чохе угасито плаве основне
11,7 м отворено црвене егализоване”.

Уследио је одговор фабрике: Да могу испоручити Управи у року од 10 дана по одобрењу, а по цени по којој су се обавезали Управи, да ликерују за 15. децембар текуће године.

500 м	чохе суро плаве	7.40 динара за један метар
201 м	чохе угасито плаве	7.60 динара за један метар
37 м	чохе отворено црвене егализоване	7.70 динара за један метар

У првим годинама постојања фабрике, произвођачи машина јој нуде своје производе. Тако фирма из Енглеске нуди уређење предионице, са техничким и грађевинским детаљима. Фабрика Chemnitz из Немачке, познати произвођач машина, нуди свој програм.

Један од првих рачуна из архивског фонда је од 5. августа 1896. године, за купљену вуну из Бугарске од господина Манојла Илијева, и то црну, белу прану и неприну 125 паковања укупно 12138,5 кг бруто. Нето тежина је 11984,5 кг по цени од 1,325 динара, па је укупна вредност купљене вуне 15879,46 динара.

Фирма Д. Петровић и синови из Солуна 27. јула 1898. године обавештава фабрику да су у вагон утоварне 43 бале вуне. Пошто није наведено о којој се вуни ради, може се претпоставити да је реч о вуни из неке прекоморске земље.

Извештај од 25. јула 1897. године превозника из Беча Сцхенкер–а, представништво у Београду, обавештава фабрику да вагон са разбојима лежи у Земуну. Може се закључити да се врло брзо почело са повећањем капацитета. Поред овога, фирме из Европе, да би биле ближе купцима из личних интереса, почеле су да отварају представништва у Београду.

Компанија Teodor Wiedes maschinen fabrik из Немачке, септембра 1896. године, понудила је предрачун са техничким карактеристикама за 25 машина, почев од оних за прања вуне, до дораде влачених тканина, са једним делом утензилија.

Комисионо-шпедициона радња Калчић и Миле Живковић из Врања обавештавају фабрику да је на граничном прелазу из Солуна стигло 11 бала пређе. Допис је послат 14. априла 1898. године.

Кад се почело са плетењем гајтана, од ручно предене прађе није могао да се добије квалитетан гајтан. Да би побољшала квалитет и успешно конкурисала бугарском гајтану, фирма је прешла на прађу увезену из Енглеске. У писму од 3. октобра 1898. године, које је упућено Григорију Јовановићу у Београду, а потписују га Поповић и Илић, први пут се на меморандуму појављује цео производни програм фабрике за које се може рећи да је "велики", јер се тек почело са производњом.

Фабрика израђује разне врсте вуненог гајтана као: 4/4 дебљи, 4/4 тањи, фини и прости, меникше азов, мелез, дванички, брашов, осмак, позаментир, за украсе гардијског одела, везе за револвере и завесе у разним бојама, као црвеној, вишњевој, плавој, алевој, маровој, зеленој итд. Гајтан је упакован у маце од 10, 12 и 30 кануре (топа), у сваком топу 9,15 и 18 струкова:

Пресуке
(бурме и буђмета) тако исто у разним бојама.
Сукна
У дуплој и у уској ширини, и то: црног, белог, седог, сељачког и
"Лесковачког"
Шајак
У свим врстама
Штофове
летњи, јесењи, зимски.

У 1898. години повећава се број купаца, и то из нових градова: Ужице, Рековац, Пирот, Ниш, Топола, Крагујевац, Ваљево, Смедерево, Свилајнац, Рача, Паланка. Сад се чешће наручује шајак и сукно поред гајтана.

Као члан фирме Поповић, Илић и компанија, Стеван Бојахов из Карлова, Бугарска, у 1898. години јавља се са више писама у којима сугерише пословне потезе и доставља осталим члановима информације значајне за рад фабрике.

Један од компањона, Мита Теокаровић, јавља се дописницом 14. августа 1899. године из Алексиначких рудника и обавештава о договореним количинама угља за потребе фабрике.

Писмом од 28. августа 1899. године абахија (кројач народних одела) обавештава фабрику да је по Мити Теокаровићу наручио гајтан, те очекује његову испоруку.

Јасно је да је међу компањонима већ у првим годинама постојања фабрике постојала подела посла, што потврђују дописи купаца и прво јављање писмом Горче Петровића купцу Глигорију Јовановићу из Београда, 11. октобра 1898. године, које Горча потписује малим словима.

Купци се све чешће јављају са нарухбинама за тканине. Писмом из Горњег Милановца од 29. јуна 1899. године наручује се шајак браон и отворено жућкаст, сукно угасито браон, седо, чоја угасито плаве боје за шајкаче, и

плаво отворено. Запажено је да се поједини купци позивају на фабрику Минхову из Параћина, због ниже цене и бољег квалитета, могуће са циљем да би скинули цену.

Контакти са европским фирмама, одиграли су веома важну улогу у развитку лесковачке индустрије. Први контакти одвијали су се кад се почело са набавком машина из Немачке, и куповином пређе из Енглеске.

У првим годинама рада, фирме из Аустрије биле су веома важан добављач. Тако је фирма Адолф Краус из Беча, у периоду од септембра до децембра 1899. године са свог стоваришта анилинских боја, чивита, крмеза, хемијских производа, свих фарбарија и машинског уља, снабдевало фабрику овим производима. Ова фирма у писмима нуди услугу господину Петровићу (компањону фирме), али није наведено о каквој се услузи ради. Набавке су стизале и од других фирми из Беча, Енглеске (од фирме Becker Bros) и Немачке (Rheinische Webstuhl fabrik).

Кореспонденција са фирмама из Европе обављана је искључиво руком писаним писмима. Тек је 5. септембра 1899. године прво писмо написано машином.

Из рачуна од фирме Хасан Х. Сеимонов из Цариграда, од 12. јуна 1899. године, за купљену пређу за гајтан, може се видети какав је однос између вредности турске лире и нашег гроша.

Рачун

Седам бале конци № 1/7 марка 1 садрже:

11500 топа конци	20 тела 5 1/2 урупа	по 50 паре	14375 гроша
2818 топа конци	18 тела 5 1/2 урупа	по 40 паре	2878 гроша
487 топа конци	60 тела 5 1/2 урупа	по 100 паре	2400 гроша
	Укупно	19653 гроша	

Једна турска лира вреди 140 гроша, па је укупна вредност плаћена у динарима у злату, 3173. *

Задржимо се још једном на писма која је Стеван Бојахов из Карлова упутио од 9. до 30. децембра 1897. године (четири писма) компањонима. Писма су писана на старобугарском језику, па је тешко детаљно представити садржину. Бојахов одржава везу са матицом, и тиме активно учествује у управљању фабриком.

Код прве куповине машина, од немачке фирме Кхемнитз, компањони користили су кредит и потписали меницу са: "признајемо Мита Теокаровић, Антоније Поповић 18. децембра 1898. године".

И поред великог тржишта у Србији и у суседним земљама, специјално код гајтана, иако је Бугарска велики произвођач и са дугом традицијом, из ове

* Кутија бр. 1, архивски фонд Историјског архива Лесковац

земље јавља се са нарухбинама Владимир Богданов из Карлова. Он је за врло кратко време, у периоду од 26. фебруара до 20. мата 1897. године, четири пута наручивао разне врсте гајтана, у прилично великим количинама.

Да би смо употпунили слику о активностима фабрике и њених власника, осврнимо се на пословну преписку из 1897. године, коју је водио агент фирме Горча Петровић. Он 28. фебруара 1897. године из Крушевца јавља да је послао Српској кредитној банци у Београду 1500 динара у сребру. Из Чачка 7. марта 1897. године шаље фабрици 64 банке у сребру, и купљене 430 форинте, 3 наполеона и 5 дуката. Пут наставља у Ужице, а из Краљева јавља да је послао банци 900 динара. Даље јавља, да је „Пазар сасвим лош, свет се поплашао због ову војску и ништа не дајев паре.“.

Из Чачка јавља 18. марта 1897. године „Данашњом поштом шаљем 173 комада банке и 20 форинти“, и даље у писму обавештава да наставља пут за Крагујевац, и у недељу долази кући.

Писмом из Пожеге 29. маја 1879. године обавештава фабрику да врло тешко прикупља новац, а да се у Ужице пошаљу наручене количине бурме и буђме, у исто време обавештава фабрику да је поштом послао 650 динара у бакру пола, а другу половину у сребру.

У писму које је послао из Ужица 4. јуна 1897. године обавестио је фабрику да је послао Српској кредитној банци у Београду 1900 динара, и да је пазар у Пожеги и Чачку рђав.

Из Крагујевца 15. септембра 1897. године обавештава да је послао 113 комада банке, да полази за Трстеник, и тражи мустру шајак. Предлаже да се производе ћебад, јер се овде много тражи, да буду готова за октобар.

Писмом из Чачка 19. септембра 1897. године обавештава да је послао новац, и да полази за Пожегу и Ужице. Тражи да га у Ужицу обавесте где да шаље новац.

Јавља се из Ужица 26. септембра 1897. године и пише да је пазар рђав. Узео је од муштерије 500 кг. јарину белу, и до 500 динара у ситнишу. Обавештава да је послао нарухбину за 5 комада сукна, 6 ћебета и шајак црни, и да иде поново у Чачак.

Дана 1. октобра 1897. године, из Чачка јавља да је Српској кредитној банци у Београду послао 2000 динара, и ургира наручену робу.

Из Крушевца 4. новембра 1897. године обавештава да је поштом послао 402 банке и 500 динара у бакру. Полази за Краљево и Чачак, и ургира испоруку сукна и војничке чоје по 7 динара/м. Пита може ли да прима порухбину.

У Краљеву је боравио 7. новембра 1897. године и сакупио 1500 динара пазара. Драп шајак кога су послали купцу одступа по нијанси од мустре, па не жели да га прими. Остао је да моли да га прими. Јавиће се депешом. Пише још „не шаљите драп док вам не јавим“.

Боравећи 15. новембра 1897. године у Крагујевцу примио је налог абахије за:

1 комад сукна од броја 19	по 5,80 динара/м
1 комад сукна од броја 2	по 5,80 динара/м
1 комад сукна од броја 13	по 5,80 динара/м
2 метра војничке чоје	по 7 динара/м

За време боравка у Крагујевцу од прикупљеног пазара послао Српској кредитној банци у Београду 127 комада банке, наруџбину за абахију из Краљева: 3 комада сукна разне боје по цени од 5,50 динара. У истом писму дао је налог за испоруку абахији из Крагујевца, и то: 2 комада шајак црни и жути и 3 комада сукна разне боје. И у Крагујевцу драп сукно није примљено.

За четворицу абахија из Ужица 19. новембра 1897. године послао је фабрици порухбине за сукно, шајак и војничку чоју. Писмом обавештава фабрику да је 25. децембра 1897. године из Чачка послао 400 комада банке и 40 форинти.

Из пословне преписке, коју је водио са фабриком члан фирме Горча Петровић, обилазећи муштерије по западној Србији у 1897. години може се закључити да су пионири, за релативно кратко време, освојили производњу тканина, и врло брзо били прихваћени од тржишта. Трговачко искуство стечено бавећи се продајом конопље, ужарије и гајтана су осавременили и прилагодили новим захтевима индустријске производње. Уз максимално уважавање купаца, поштовање њихових захтева, уз сталне контакте са њима постигли су веома добре резултате.

Интересантан је податак из тог периода, које су све монете биле у оптицају: динар у злату, сребру и бакру, грош, форинта. Ове валуте заслужују посебну пажњу и анализу.

Поред напред наведених купаца, у 1897. години било је и из других градова као: Аранђеловца, Алексинца, Београда, Бајине Баште, Баточине, Беле Паланке, Бјељине, Бруса, Брчког, Петровца, Жабара, Пожаревца и Градишта. Из појединих места јављали су се и по више купаца, који су тражили разне врсте гајтана, бурме, буђме, сукна и шајка у више боја.

Сем занатлија и трговаца, пионири су заинтересовали и државу за своје производе. Тако представник Горча Петровић обилази Министарство и нуди тканине. Из писма које је упутио из Београда 16. децембра 1897. године може се запазити да је понудио сукно за Казнени завод по цени од 5,20 динара за метар. Предложио је да се уради бело сукно док не дође одобрење Министарства правде. Ово због тога што Министарство тражи испоруку од 2000 метара за 20 дана. Не чекајући одлуку Министарства правде, Горча Петровић обилази начелника Министарства привреде, као и Министра правде који је обећао да ће помоћи. Разговарао је и са начелником Министарства финансије, о чему је писмом обавестио фабрику 18. децембра 1897. године.

Велико унутрашње тржиште, специјално код гајтана, заинтересованост државе за тканине наметнуло је потребу за повећањем капацитета, набавку веће количине сировине и пређе, што је већ 1897. године знатно увећано.

Тако је већ у шестом месецу те године набављен разбој са брдом и нитама за дебљу тканину. Иста фирма из Немачке је поновно испоручила још један разбој од 30“ са две гарнитуре брда, нита и друге потребе у деловима, да се на њему може ткати и са 5 и 6 нита. Цена овог разбоја је 400 динара у злату и 95,55 динара у сребру.

Допремање сировина, прађе и тканина одвијало се преко луке у Солуну и Трсту. Предиво је набављано код фирме Свир Смит из Енглеске, а памучни конац купован је у Цариграду у Турској. Интересантан је податак који је непотпун и са необичном јединицом „колета“, а који се појавио у 9. и 11. месецу 1897. године, и односи се на вунене и памучне тканине. Претпоставка је да су увозили тканине које сами нису количински успели да произведу, а да би задовољили потребе тржишта. У овој години, преко луке из Трста стигла је само једна испорука вуне од 911 кг. И о овоме нема података о пореклу ове вуне и њеној финоћи.

Да ли је повећана потражња за гајтаном, недовољан капацитет на бојењу, или нешто друго, тек први пут појављује се документ из кога се види да је услуга бојења вршена ван Лесковца. У изворима из 1897. године, Риста Бесаревић из Сарајева обавестио је фирму да може њихов гајтан обојити, и да бојење кошта 25 форинти. Другим писмом, два месеца касније, обавештава да је гајтан обојен и предат Абдаги Незир Хахићу у Сарајеву, који му је 28 форинти за бојење положио.

У 1900. години компањони осавременили су начин пословања. Контакте са муштеријама поверили су путнику г. Лазару Јовановићу, а поред тога поверили су му улогу посредника код банке, и представништва иностраних фирми. Код купаца одмах се приметила промена појавом нових у новим градовима као: Врање, Књажевац, Куршумлија, Лапово, Лебане, Младеновац, Наталинци, Рача, Ристовац, Свилајнац и Шабац.

Енглеска фирма обавештава фабрику да је 4. фебруара 1900. године послала 11 бала предива АПК 544/554 преко Солуна. За исту испоруку стигло је обавештење са граничног прелаза Ристовац-Врање 13. марта 1900. године.

Велика потпора и гаранција за развитак Прве фабрике вунених тканина била је Српска кредитна банка из Београда. Како се фабрика развијала, све су веће услуге тражене, и изискивале директне контакте. Тако је у мају 1900. године у банци боравио Мита Теокаровић, ради решавања спорних питања. За нађена решења обавештава фабрику писмом 5. маја 1900. године, шаље порухбину за гајтан за купце из Београда, и предлаже да се вуна пере вучјанском водом. Откуд Мити оваква информација, о улози и значају воде за текстилну технологију, и зашто баш у писму из Београда, може се само претпоставити.

Тенденција даљег развоја и успешног пословања се наставља у 1902. години и касније. Тржиште у земљи је освојено, контакти са добављачима се шире. Аустрија је један од великих добављача и даље. Испорука од 100

хакова калциниране соде по 15,50 швајцарских франака, и један вагон галице по 6,5 франака за 100 кг. од фирме Фраун и Винер из Беча потврђује да су потребе у хемикалијама порасле, а самим тим и производња. Предуслов за добро пословање је избор најповољнијег добављача. Тако је исте године фабрика наручила један вагон калциниране соде из Енглеске, да се испоручи преко луке у Солуну.

Ширење производног програма се наставља, овог пута свиленим гајтаном. Како нису имали никаквог искуства са бојењем свиле, обраћају се фабрици боја у Немачкој и траже да према узорку обоје свилени гајтан, одреде боје и направе упутства за рад.

Од Аустријске фирме Herman Kraus & Co. из Беча у 1902. години два пута су наручивали непрану вуну, и добили 155 бала, 21191 кг. по цени од 88 франака у злату. Трећи пут су добили две бале, 551 кг, камиљу длаку са ознаком ф594 по цени од 1,85 франака у злату. Ово је први покушај да се направи артикал од камиље длаке. И са другим Аустријским фирмама доста су радили, а први пут у овој години купили су доста хемикалија и боја од Мађарске фирме из Будимпеште.

Предиво и тканине могу се производити и од секундарних сировина, а не само здраве рунске вуне, како су то до сада радили. Зато су пионири први пут у 1902. години купили од Немачке фирме Ginzkei из Maffersdorf-a:

1000 кг. виклове у боји I класе (отпаци из производње од траке) по 2,93 динара у злату,

1000 кг. виклове у боји II класе по 2,65 динара у злату,

3000 кг. отпаци конца (из производње) по 2,35 динара у злату.

Од исте фирме, након прве испоруке уследила је друга од 8 бала, односно 2099 кг. виклова.

Исто тако у овој години фабрика први пут купује боје директно од произвођача из Немачке од фирме Hoechst и то: 25 кг. Alizarin blau BS Pulver, 25 кг. Alizarin blau SBN.

Од формирања фабрике она се снабдева угљем из Алексиначких рудника.

Ако реконструишемо 1903. годину, на основу различитих података, добијамо следећу слику: повећани промет захтева веће ангажовање превозника. Тако се први пут појављује, као превозник, „Прво Српско Краљевско друштво“ из Шапца, са 6 истоварних места, до којих се превози гајтан, шајак и сукно. У овој години наступиле су и промене у начину трговања вуном. Пионири су вуну куповали преко мустри. Тако је Аустралијска вуна, са берзе у Лондону, и главног заступника за Аустралију „Краљевске Српске повлашћене извозне банке“, купљено 1500 кг. вуне по цени од 430 марака за 100 кг, нето каса франко Vervierss (Белгија). Пионири још чешће контактирају купце, али се и ови директно поименично писмима обраћају њима. Код купаца постаје све веће интересовање за нове производе. Тако се из Ниша јављају са захтевом да се почне са производњом коњичке чоје. Груја Миленковић и син – комисионо-шпедициона радња Врање-Ристовац и Зибевче, јављају се са захтевом за измирење дуговања, по декларацијама у злату 760 динара и сребру 50,30 динара.

Интересантан је податак да наши људи имају своје фирме у Солуну и другим градовима Грчке. Тако се Ђорђе Поповић из Солуна јавља, и нуди јарину (црну јагњећу вуну), и тражи мустре од тканина, шајка и штофа.

Први пут се јављају поједине абахије, трговци и терзије, и као платежно средство користе меницу

Док је у претходном периоду Аустралија важила за водећег добављача, у овој години промет са овом земљом знатно је опао. Тако од фирме Herman Kraus и компанија из Беча купљено је само 10000 кг вуне. На супрот овоме, све већи добављачи секундарних сировина су велике предионице чешљаног предива из Немачке, као већ наведена Ginzkei из Maffersdorf-a од које је по други пут купљено 12775 кг виклова белих и у боји грау, драп и црној и 1580 кг конца у разним бојама.

У ранијем периоду није запажена појава давања робе (еспапа) на вересију, што је за ову годину веома карактеристично. Из списка од 5. фебруара 1903. године може се видети да су 49 дужника из 10 градова на име вересије уплатили 4796, 85 динара. Овој групи из друга три града придружило се је нових 25 дужника, и сви су у главном куповали гајтан, бурму и буњму за укупан дуг од 1189,95 динара. У марту исте године 6 дужника само из Ниша уплатило је 356,65 динара. У истом месецу из друга шест града од 43 дужника наплаћено је 4268,20 динара.

Из докумената се види, да се са интензивном наплатом вересије наставило и у наредним месецима до краја године. Путник је обилазио купце, вршио наплату, и наплаћени новац слао поштом фабрици, или по повратку предавао благајни фабрике. Тако је путник у овој години наплатио од дужника 23806,90 динара. Ови подаци указују да се ове године први пут осетио недостатак новца, што је отежавало пословање па је за насталу ситуацију било решење давање робе купцима на почек.

Са ове дистанце тешко је тврдити који су узроци за насталу промену куповне моћи која је опала у народу, привредна криза у земљи, или јако изражене потребе које су знатно веће од економске моћи купаца.

Да би смо добили потпунију слику о штофари, и њеном развоју, осврнимо се и на настале промене у власничким односима. У овој години из фабрике иступају оба бугарина Бојахиов и Илијев. Након Бугара у 1903. години ортаклук су напустили Глигорије Јовановић и маса Антонија Поповића.

ПРВА КРАЉЕВСКА СРПСКА ПОВЛАШЋЕНА ФАБРИКА ВУНЕНОГ ГАЈТАНА, ПОЗАМАНТЕРИЈСКИХ И ПЛЕТАРСКИХ ИЗРАДА И ВУНЕНИХ ТКАНИНА ИЛИЋ, ТЕОКАРОВИЋ И ПЕТРОВИЋ

Променом власничке структуре дошло је до промене у називу фирме. Почетком двадесетог века, често је у називима фирми па чак и занатских радњи фигурирао придев "Краљевска", што је у пропагандне сврхе коришћено, а реч "повлашћена" указује на олакшице које су фабрике уживале у тадашњој Србији, било преко кредита или неке друге повољности.

У 1904. години дневнице радника су се кретале од 0,60 до 1,4 динара. Да би своје производе приближили и ставили на увид купцима, пионири су септембра 1904. године у главној улици у Лесковцу, која се је тада звала Краља Петра, отворили стовариште. Са овим су осавременили пословање фирме.

Сваки артикал штофа, поред општег назива (сукно, шајак, чоја и др.) обележен је бројем, што је за организацију производње и продају било важно. Тако су поједини артикли били обележавани следећим бројевима: 417, 421, 461, 495, 533, 362, 579, 580.

За пословну 1904. годину може се констатовати да је најуспешнија година од формирања фабрике. То потврђује знатно већи број наруџбина у односу на претходни период. Поред тога појавили су се нови градови и мања места, са наруџбинама и то врло често по неколико пута. Од досад наведених градова, први пут су се појавили: Александровац, Аранђеловац, Бачина (код Варварина), Лозница, Митровица, Ниш, Паланка, Обилићево (код Крушевца), Параћин, Пирот, Прокупље, Ваљево, Власотинце, Горњи Милановац и Зајечар. Разлог за овакво повећање купаца треба потражити пре свега у личној афирмацији фабрике, њеном асортиману и квалитету, али и нестајању Минхове фабрике из Параћина. На име ова фабрика је имала исти производни програм али је пожар ове године потпуно уништио. Пред овог удео за већи промет има и веће ангажовање пионира, поред путника, тако је Петар Илић (син Косте Илића) обилазио купце у западној Србији, а Горча Петровић и Мита Теокаровић у централној. Раније смо констатовали, да су пионири заинтересовали државу за своје производе, а то се и ове године поновило. Управа Казненог Завода из Пожаревца наручила је 200 комада ћебад за осуђенике, следећих карактеристика: 200x160 цм и 4 кг тешке по цени од 14,50 динара.

Обилазећи купце, Мита Теокаровић је посетио кројача из Београда, који за Управу војне одеће треба да шије шињеле, чакшире, копоране и шајкаче, за пограничне органе и финансе, па му је зато потребно 3000 м чохе. А Управа војне одеће тражи од фабрике понуду за чоју суро-плаву, угасито плаву и отворено црвену.

Разнолика производња, и повећани обим продаје, наметнуо је веће потребе у сировинама и другом репродукционом материјалу у 1904. години. Тако је дошло до веће понуде из домаћих извора и суседних земаља. Поред овога, стечена су прва искуства, манипулацијом са различитим сировинама. Схваћено је да, за успешно пословање у текстилу, један од најзначајнијих фактора за квалитетну производњу, је манипулација са јефтиним квалитетним сировинама. Тако је из Сталаћа купљено 9 бала „урде“, из Ужица 1469 кг јарине, а из Чачка нуде 1500 кг вуну из Турске.

Јордан Аранђеловић из Андринопле – Грчка, нуди вуну скинуту са коже, и разне друге домаће – Грчке вуне. Тим поводом, Горча Петровић путује у

Грчку у Ђара – Појате, да на лицу места утврди квалитет вуне и њену намену за потребе фабрике.

Од фирме из Београда Х. и Хр. Фегели писмом од 17. априла 1904. године фабрика тражи поново узорке свиле, какву су им прошле године испоручили за гајтан. Из овога се може закључити да се са производњом свиленог гајтана још увек само експериментише.

Франкфуртске фабрика анилинских боја Leopold Kasel & Co. први пут продала је фабрици следеће боје: 15 кг Diamantechtroth F, 1 кг Diamantechtgelb A, 10 кг Gaetanschnjarz. Ово су само пробне количине боја, јер се досада са њима није бојило.

Од међународно отправне компаније Шенкер из Београда, у 1904. години купљено је 28 бала вуненог предива, у пет испорука од другог до осмог месеца. Од исте фирме, у осмом и деветом месецу фабрика је купила 11200 кг вунице у 49 бала. Са првом куповином предива допуњавали су капацитет сопствене предионице влаченог предива, и куповали финије чешљано предиво кога нису могли сами да произведу. Куповином вунице, коју су само бојили, освајали су тржиште, и припремали се за сопствену производњу.

Карактеристично је за ову годину да су пионири куповали разне врсте вуне, и у различите облике, од добављача под најповољнијим условима. Тако су први пут купили од фирме Wolle-Auctions-Unternehmen из Будимпеште, и то 89 бала односно 6277 кг чешљане вуне, 30 бала односно 2265 кг непране вуне и 10 бала односно 1792 кг опране вуне, у више испорука у периоду од јануара до октобра. Нарасле потребе, и недовољан капацитет на бојењу вуне, наметнули су набавку ове први пут у обојеном стању у десетак нијанси. Од фирме Schreiber D. Es Fiai из Будимпеште купили су 129000 кг бојене вуне у неколико боја светло грау, грау и браон са испоруком у приближно једнаким количинама по месецима у току целе године.

Из истог времена потиче и набавка банатске кем вуне, коју су купили од Лазара Дунђерског из Бача. Платили је у форинтама преко филијале Српске банке у Пешти.

Тенденција повећања броја купаца је све присутнија, и наставила се у 1905. години, појавили су се нови купци из Деспотовца, Ивањице и Житног потока.

УГОВОРОМ ИЗ 1905. ГОДИНЕ НОВО УДРУЖИВАЊЕ КАПИТАЛА, РАДИ ШИРЕЊА ПРОИЗВОДНОГ ПРОГРАМА И ОСЛОБАЂАЊА УВОЗНЕ ЗАВИСНОСТИ

У жељи да се ослободе увозне зависности и прошире асортиман производње прађом из сопствене производње, пионири су дошли на идеју да изграде предионицу чешљане прађе.

Десетогодишња искуства у производњи влачене прађе која је намењена за грубље влачене тканине користило је, али не и превише, јер се нова технологија значајно разликовала како због машинског парка, исто тако и због вуне која се користила за прераду у чешљану прађу. Новом технологијом сва су влакна доведена у паралелан положај, а поступком чешљања из траке елиминишу

се сва кратка упркос томе што су финија. Због овог постоји разлика у избору вуна за једну или другу намену. Након фазе чешљања, влакна која су остала у траци равномерно су поређана једно поред другог. Даљом прерадом у траци се нађу влакна приближно једнаке дужине и дебљине, што омогућава да се на завршној операцији добије равномерна трака, а из ње лепа и танка прећа.

Уговор су потписали Коста Илић из Власотинца, Мита Теокаровић Овд, Глигорије Петровић Овд, и Петар Илић Овд, да ступају као равноправни ортаци у заједничкој радњи Фабрике тканина и гајтана позамантеријских и плетарских израда. Чланом првим ортаци су се обавезали: Да сваки понаособ уложи у радњу, и то за фабрику тканина у Лесковцу, и фабрику гајтана у Вучју, на реци Вучјаноској, по дин. 152324,92, што чини укупни равноправни ортачки капитал дин. 637299,68.

Чланом другим договорено је да од дана када овај уговор буду ортаци потписали, па за једну годину дана, има се подићи зграда у којој ће се сместити машинерије за „камгарншпинерај“, а који ће бити саставни део фабрике тканина у Лесковцу. †

Капитал тежи да се бесконачно креће и увећава, а то се потврдило и овим уговором. Одмах по потписивању приступило се изградњи зграде, и упоредо кренуло са избором и набавком машина.

Крајем XIX и почетком XX века у Европи и код нас организоване су изложбе, на којима привредници остварују комерцијалне ефекте, а исто тако стичу нова сазнања из области текстилне производње. Пионири као произвођачи гајтана добили су одликовања, због учешћа на изложбама у Паризу 1889. и 1900. и у Пожаревцу 1895. године. Фабрика вунених тканина Илић, Теокаровић и Петровић први пут је представила свој производни програм у Лијежу – Француска 1905. године и била одликована.

После краћег застоја у претходном периоду, у 1905. години долази до развоја пословне сарадње са произвођачима машина, вуне, боја, хемикалија, предива и утензилија из Европе а преко аустријских трговинских кућа.

У овој години, све чешће фирме из Немачке, Белгије, Француске, Италије и Енглеске директно послују или нуде нове производе фабрици. Немачке фабрике боја Hőehst, Bayer, BASF, Cassella предњаче у директној продаји боја као:

50kg Diamantflavin G	по цени од 162,50 ДМ Франко Београд
3kg Alizarin Paphirot B	по цени од 51,00 ДМ Франко Београд
5kg Saureaviolet 6BN	по цени од 4,75гфрс Франко Београд
75kg Fanechtschuthrocenchromblau F	по цени од 9,50гфрс Франко Београд
75kg Fanechtschuthrocenchromblau R	по цени од 8,00гфрс Франко Београд
50kg Fanechtschuthrocenchrombraun DW	по цени од 5,50гфрс Франко Београд
50kg Saurealizarinbraun BB	по цени од 3,15Мфрс Франко Београд
400kg Indigo MLB Teig 20%	по цени од 1,78Мфрс Франко Београд
150kg Saurealizarinschnjarz R patent	по цени од 4,10Фрс Франко Београд
100kg Saurealizarinbraun BB	по цени од 3,15Мфрс Франко Београд

† Кутија бр. 2, Архивски фонд Историјског архива, Лесковац

Из овог непотпуног асортиман боја може се закључити да избор нијанси у производном програму фабрике није био белики.

Да ли због повољне цене или неког другог разлога 21. маја 1905. године фабрика је купила један вагон угља, другу класу (10000кг) од трговца из Београда Д. Ћирковића. У истом месецу 20, 23, 24 и 25 од Управе Алексиначких рудника примили су још пет вагона угља, а што је за потребе фабрике прилична залиха која је у летњем периоду за лагеровање угља неповољна, али се може претпоставити да су на овакву одлуку утицали повољни услови куповине.

Што се тиче домаће вуне власници фабрике се све чешће опредељују за њу, чак и од добављача у малим количинама.

Испоруке купцима одвијале су се и ове године преко налога који је давао путник, или пошто би Пионири посетили муштерије, а у последње време роба је испоручивана купцима на основу њихових налога писмом или дописницом.

Ни у ранијем периоду, па и у овој години, никад није била запостављена већ обилато коришћена стручна помоћ од произвођача машина и других стручњака, а о томе сведочи допис господина Zimmermana из Alihabendorfa. Он обавештава фабрику, да ће господин Eudvard Müller из Keichenberga од 29. маја 1904. године до 28. јула 1906. године бићe запослен у фабрици у Лесковцу, са још два мајстора механичара ткачких.

Због Царинског рата тада веома развијену пословну сарадњу са аустријским фирмама штофара прекида и оријентише се на друге Европске земље.

Уз помоћ државе која је давала велике концесије за подизање нових фабрика и уз многе друге погодности, Коста Илић Мумхија издваја своју масу из штофаре у 1906. години, напушта компанију, и купује фабрику штофа од странаца у Београду.

Наглом привредном развоју фабрике допринео је и комерцијални ефекат после изложбе у Лондону 1907. године, на којој је добијено одликовање. На том стецишту за размену информација, уз основне програмске циљеве, фабрика је стекла углед солидног пословног партнера.

Погодности које је створила држава, искористили су и сопственици фабрике у Лесковцу, и у 1908. години повећавају капацитет фабрике на 105 разбоја, са чиме се она сврстава међу највећим на Балкану. Са повећањем капацитета указала се потреба за новим тржиштима, па је до тога дошло у 1909. и 1910. години, када је за потребе Турске војске извезена чоја.

Компанија је почетком 1911. године откупила од страног капитала фабрику за прераду конопље у Врањској Бањи, и тако проширила своју делатност.

За време Балканских и Првог Светског рата ратне године измениле су живот фабрике и пореметиле унутрашње односе. Добар број радника због ратова био је мобилисан, а остали су у периоду од 1912. до 1915. производили за потребе војске војнички штоф и војничка одела. У том периоду производило се углавном за потребе војске.

Summary

Slobodan Jovanović

THE FIRST TWENTY YEARS OF SERBIAN TEXTILE INDUSTRY'S LIFE (1896-1946)

The First twenty years of old cloth factory's life are described from the available sources, with all the changes which have occurred during that age. This paper presents the factory's machinery, materials that were used, goods produced, factory's market, workers and their payments, factory's management and the changes of ownership, conflicts between partners, and other details which were important for the factory's life.

On the other hand, appearances of new factories which have risen after capital divisions are presented.

УДК 271.222(497.11)-523.4(093.2)

Мирослав Јовановић

ЛЕТОПИС ЦРКВЕ СВЕТЕ МУЧЕНИЦЕ ПАРАСКЕВЕ

Летопис цркве рударске Свете Параскеве у срезу лесковачком, округу врањском, врло је занимљив рукописани документ. Он је део једне много веће збирке од које је данас остало врло мало вреднога.

Библиотека цркве Св. мученице Параскеве некада је била водећа у овом крају. Придружујемо се смелом закључку Ангелике Ф. Еман да је луча просвећености пре засветлела овде него у Лесковцу. Међутим, она каже да овај манастир није просвећивао само манастирски,[1] са чиме не можемо да се сложимо, јер целокупан дух ове цркве је такав да се може рећи да из ње није ширена рационалистичка просвећеност какву је донео Доситеј у Србију, већ истинска манастирска светост и просветљеност какву налазимо код светог Саве.

Некадашњи парох губеревачки, отац Јанићије Поповић, сећа се да је црква имала много на пергаменту (зечијој кожи) писаних књига, али како су оне нестале и где су то не зна рећи, те је на тај начин уништен, Бог зна, какав споменик за историју, ако не народа, онда овога храма.[2]

Неадекватни услови чувања и људска немарност допринели су да се огромно духовно богатство црквене библиотеке упропасти. У записнику о попису архивског материјала од 10. јуна 1969. године у примедбама преписивача стоји да је архивска грађа за време Првог светског рата потпуно уништена.[3]

Оно што је преостало није адекватно чувано. Нешто се налазило по фиокама, а један већи део био је у старом креденцу који се налазио на западној тераси конака, годинама квашен од кише и снега. Када смо с пролећа 2004. године пренели библиотеку у новоформирану канцеларију у приземљу конака, трећину од те грађе морали смо да одбацимо јер је потпуно пропала и била неупотребљива.

---

[1] Ангелика Ф. Еман, Рударска црква, храм свете Параскеве у општини лесковачкој, Лесковачки зборник XVII Лесковац 1977. стр. 225.

[2] Летопис цркве рударске храма свете Параскеве у срезу лесковачком,округу врањском,стр.6.

[3] Записник о попису архивског материјала Српске православне цркве Св. Петке у Рудару од 10. јуна 1969. године, Историјски архив Лесковца.

Том приликом смо констатовали срамну и жалосну чињеницу да је некада славна и чувена библиотека цркве Св. муч. Параскеве спала на 85 књига и 15 часописа.

Од старих књига вредно је поменути два минеја на грчком језику за април, штампан 1803, и за јули, штампан 1805. године; три требника и један општи минеј, такође на грчком; затим, 12. минеја и пентикостар на словенском, (штампани су у Москви 1876. а овамо донесени након ослобођења од Турака); општи минеј штампан у Београду 1841. године а стихотворенија, од Лукијана Мушицког, штампана су у Будиму 1840. године. Неке од ових књига преповезане су 2005. године у лесковачкој Народној библиотеци те су тиме сачуване од сигурне пропасти.

Међутим, највредији документи које црквена библиотека поседује су четворојеванђеље са сребрним оковом који има изузетну уметничку вредност,[4] и стари летопис цркве.

Аутор летописа цркве рударске, храма Свете Параскеве у срезу лесковачком, округу врањском, некадашњи је парох при овој цркви и њен старешина Михајло Ђ. Игњативић. О несумњиво најзначајнијој личности наше цркве нажалост немамо ни најелементарнијих података. Знамо да му је отац био чувени свештеник Ђорђе Игњатовић, учесник пиротске буне, који је био хапшен и затваран од Бугара. Био је парох лесковачки а у Лесковцу је и умро 1902. године. Његов син Михајло постао је парох рударски 1902. а већ наредне 1903. године постао је и старешина храма. Земни живот отац Михајло узавршио је у Врлој Реци код Сурдулице 1915. године, када је мученички пострадао од Бугара.

Летопис је вођен у периоду од 1908. до 1914. године, имао је 28 страница и поседује обиље података који су значајни не само за историју овог храма већ и шире.

У једном тренутку летопису се изгубио траг. Наиме, један од истраживача који је користио податке из летописа у научне сврхе још 1928. године - Драгољуб Трајковић, пише 1957. године чланак под називом ''Одломци једног изгубљеног документа'', у коме каже: ''Како сам обавештен исти летопис је доцније на неки начин нестао. Из овог летописа исписао сам још тада 1928. године све што сам сматрао да може бити од важности за историју Лесковца и његове околине.''[5]

По причи оца Радослава Ђорђевића, некадашњег пароха рударског, свештеници који су служили при цркви непосредно након Другог светског рата ставили су летопис у црквену касу где се, по њему, просуо зејтин. што је проузроковало приличну штету.

Ми смо летопис затекли 2004. године у једној фиоци старог радног стола. Био је веома оштећен од влаге и изгрицкан од мишева, а хвалиле су му и

[4] Опширније о јеванђељу видети: Драгутин М. Ђорђевић, Јашуњски реликвијар и оков рударског четворојеванђеља". Лесковачки зборник IV, Лесковац 1964. стр 144-146.

[5] Драгољуб Трајковић, Наше стварање, часопис лесковачког културног центра, Лесковац 1957, стр. 49.

странице од 7. до 10. На препоруку лесковачке библиотеке, послали смо га Народној библиотеци Србије у Београд где му је хемијским процесом очишћен папир, затим је хартија уметнута на местима где је погрицкана или поцепана и стављен је у нове корице. Тако је овај документ од изузетне важности сачуван за будућа поколења.

У овом другом делу издвојићемо занимљиве и важне одељке из летописа како би читалац могао да сагледа сву његову важност и лепоту.

Отац Михајло је написао врло поучан предговор који гласи:

''Помјанух дни древнија поучихсја ... Псалмопевац и цар Давид потврђује вечну (истину)[6]... (историја) да би сазнала прошлост црпе поук за садашњост... као поука за садашњост била срећна. Историја се у ређању догађаја ослања делом на усмена предања, која кадшто бивају записана, а делом на записе очевидаца, савременика и учесника самих догађаја. Ово прво у толико је непоуздано уколико поколења предања својих старих ките разним својим маштањем, а оно друго сачувано и по суштини и по форми јесте права истина и права историја. Неки мудри човек рекао је: Истина је као монета, која прелазећи из руке у руку, толико буде излизана да се не зна од ког је цара и колико вреди. С тога је мудра, целисходна и хвале достојна наредба преосвећеног епископа нишког Никанора да се при свакој цркви води Летопис који ће у своје време бити права историја црквa - храмова, цркве и народа. Следујући томе наређењу ево у Божје име отпочињемо овај ЛЕТОПИС ЦРКВЕ РУДАРСКЕ, ХРАМА СВЕТЕ ПАРАСКЕВЕ У СРЕЗУ ЛЕСКОВАЧКОМ, ОКРУГУ ВРАЊСКОМ.[7]

Летопис поседује узначајне податке не само за историјат цркве, већ и шире. Један податак говори о томе да је ова црква поседовала мошти светог Трифуна, који је заштитник виноградара и, што је готово немогуће - мошти светог Дионисија Ареопагита, ученика св. апостола Павла, које су биле смештене у две сребрне кутијице. Веома је занимљива и легенда о настанку цркве у Бунуши преко ових моштију.

Отац Михајло интерпретира причу пароха губеревачког, оца Јанићија овако: ,,Од прилике пре 50 - 60. година (средином 19. века. прим. аут.), некакав калуђер из свете горе, имена му не узна донесе ове мошти цркви у рудару и њих ондашњи свештеници поставе у ове сребрне кутијице, а ове опет уједну већу четвртасту кутију обложену кадифом споља, и као светињу за време богослужења проносили су кроуз богомољце на целивање, а тако и кроз народ ван цркве када су скупљали милостињу. После мало времена како су мошти ове донешене један оболели сељак из Бунуше поклони се цркви да јој до живота бесплатно служи, и исцели се, али затим побегне кући својој у Бунушу и однесе кутију са моштима. Но ускоро затим помру сви његови

[6] Свуда где је стављана заграда реч недостаје, па сам је по логици ствари ту уметнуо, а где стоје три тачке недостају целе реченице јер је хартија на том месту била поцепана или погрицкана. (прим. аут.)

[7] Летопис цркве рударске, храма Свете Параскеве у срезу Лесковачком, округу Врањском, стр. 1.

укућани и родбина у чијим је кућама крио ове мошти и од њих многих остане само једна баба, код које су се мошти затекле. Па бојећи се Божје казне за крађу ове светиње и имајући пред собом судбину своје фамилије закопа их... У Бунуши није било цркве... да се црквиште раскопа где ће наћи... на томе месту цркву подићи. Сељани је послушају, нађу све... подигну цркву св. великомученика Ђорђа, садашњу цркву Бунушку... Свештеници ове мошти пренесу у ову цркву Рударску..,[8]

У летопису је преписан запис из триода коме се временом изгубио траг а у којем се помиње лесковачка нахија. ,,Зна се у цркву рударску а... 1763 нахија лесковачка.“[9]

А на пентикостару који је такође доживео судбину триода: ,,Књига пентикостар... храму свете Петке рударске месец јуни дан 4 потписа га попа Стојан од Мрштане Мичковић, купи га за гроша 120. на 1810. (годину). Од интереса је ствар на овом запису како је правилно исписано слово `ћ` пре Вука писано.“[10]

Ова црква некада је била духовни центар за Лесковац и читаво поречје. Поред две своје парохије, рударске и губеревачке за време турског ропства свештеници ове цркве опслуживали су и следећа села: В. Грабовницу, Зољево, Тулово, затим: ,,Вучије, Стројковце, Бели Поток, Жабљане, Брзу, Горину, Бунушу и Радоњицу. Иначе су варошани Лесковчани најрадије посећивали ову цркву и њихова је, вероватно и заслуга што је ова црква обновљена, што су конаци подигнути и што је са имањем - земљом ова црква била најбогатија, што се потврђује и тиме да су до ослобођења вароши били тутори - благајници при овој цркви.[11]

Око ове цркве налазило се једно од најстаријих лесковачких гробаља.

,, Око ове цркве се (засновало) гробље лесковачко у коме су се лесковчани до 1894. (године) сахрањивали. Од када је ово гробље не зна се тачно. Има надгробних споменика по изгледу доста старих, али без натписа. Најстарији надгробни споменик је са натписом од 1832. године.”[12]

Непосредно пре ослобођења од Турака, нишки епископи грчког порекла (фанариоти) често су на дуже време боравили у Лесковцу, а наравно нису могли да заобиђу ни рударску цркву.

,,До ослобођења цркву су посећивали нишки епископи Калиник и Виктор. Онај први често је долазио амо на по неколико дана и пушком ловио грлице, голубове и друге птице.“[13]

Записани су подаци и о још неким епископима нишким.

[8] Исто, стр. 3 и 4.
[9] Исто, стр. 3.
[10] Исто, стр. 3.
[11] Исто, стр. 4.
[12] Исто, стр. 13.
[13] Исто, стр. 13.

„Априла 18. 1908. године, долазио је на трећи дан Васкрса овој цркви епископ нишки Никанор, прек и напрасит почини многе... недостојноски - јако не можемо сказати језику человјеческому. Овај... архијерej решењем Светог Архијерејског Сабора од 1. децембра 1910. године суг. 184. а указом Њ. Величанства краља Петра би пензионисан и удаљен од епископије. Епархијом административно управља Њ. Високопреос. митрополит Димитрије до избора новог епископа, који је по одлуци св. архијерејског сабора од 18. и 19. априла 1911. године изабран и наречен, а 24. априла посвећен и указом Њ.В. краља постављен на епархију нишку у лицу архимандрита Доментијана, који је 28. маја ове 1911. године дошао први пут у своју резиденцију. 19. јула 1911. године Њ. преосвештенство епископ нишки Доментијан у повратку из Врања камо је провео каноничку посету, дође у Лесковац и сутрадан о светом Илији - на храмовну славу служи у цркви Светоилијској а поподне оде у Власотинце. У Лесковцу је срдачно дочекан и још срдачније испраћен оставивши лепу и пријатну успомену једнога благог, мудрог и љубазног архијереја, какве је успомене до сад свуде, где је био оставио.[14]

Преосвећени епископ Доментијан са архијерејским усрђем обилазећи нишке болнице и носећи помоћ и утеху, признање и охрабрење раслабљеним и оболелим војницима, зарази се од тифуса и после краткога боловања почину у Господу 8. марта 1913. године у један сат поподне у Нишу и би сахрањен 11. истог месеца у нишкој саборној цркви. Вечни му покој и памјат! Епархијом администрира Г. Митрополит до избора новог епископа, који 9. маја 1913. године на сабору архијерејском би изабран и наречен у лицу архимандрита Доситеја, професора богословије св. Саве, (а 12. маја) посвећен и од Њ.В. краља указом постављен за епископа нишког.”[15]

Отац Михајло био је патриотски настројен. У летопису има доста одељака о балканским ратовима где се нарочито осећа презир према Бугарима од којих је, касније, у Првом светском рату пострадао. Немамо довољно простора да све те одељке наводимо, али ћемо из тога издвојити списак погинулих и несталих из парохија рударске и губеревачке. По нашем сазнању, ови подаци до сада никада нису објављени.

„Из ове околине пуно је рањеника и погинулих из 16. пука, међу њима бележим погинуле из парохије рударске блажене памети и добре младиће: Василија Н Јовановића из Рудара и Чедомира Ђ Миленковића из Кукуловца. Слава им!

Бележим у овим ратовима погинуле и преминуле из парохије рударске ради вечног њиховог спомена, ради вечног спомена њиховога јунаштва и пожртвовања:

[14] Исто, стр. 13.
[15] Исто, стр. 21.

1. Петар, пасторак Милоша Петровића из Горње Јајне, погину на Мердару у почетку рата као војник другог позива.

2. Глигорије Јована Цветановића из Загужана, погибе мучки од Арнаута, за време примирја у гостиварској околини.

3. Михајло Косте Цветановића из Доње Јајне погибе на Овчем Пољу од Бугара.

4. Риста Николе Јовановића из Доње Јајне, погибе у боју са Бугарима.

5. Ђорђе А Јовановић из Горње Јајне умре од болести у Гостивару и би погребен тамо и пренешени му посмртно остаци у сеоско гробље.

6. Трајко Петровић из Паликуће, другог позива обвезник, умре у Врању од болести.

7. Глигорије Ј Марковић из Шишинца, умре у Лесковцу од болести.

8. Илија П Цветковић, из Паликуће, умре код своје куће од болести после првог рата.

9. Марко Т Илић из Великог Трњана, умре од задобијених рана на бојном пољу са Бугарима.

10. Прокоп Васиљка Стојановића из Великог Трњана, погибе у рату са Бугарима.

11. Споменути Василије Јовановић из Рудара

12. и Чедомир Ђ Миленковић из Кукуловца.

Ове бележим већином по чувењу а за многе се још не зна шта је с њима.

13. Милан Петра Цекића из Великог Трњана, умро у Кочану.

14. Петар Цекић Ђокић из Рудара, умро у Битољу.

15. Милан Димитрија Стојиљковића, погину на Грличану.

16. Марко Пешић - Ристић из Великог Трњана, рањен на Овчем Пољу, премину у болници крагујевачкој од задобијених рана.

17. Костадин (рођени брат Петров под бр. 1.) Стојановић, пасторак Милоша Петровића из Горње Јајне, умро у Кочану око светог Илије 1913. године.

18. Крста Филиповић из Пресечине, умро у Скопљу у другој половини августа ове године.

19. Ђорђе Младеновић из Великог Трњана, умро у Куманову у августу ове године.

20. Никола Милоша Стојановић из Горње Јајне, умро у Кочану.

21. Младен Милоша Стојановић из Горње Јајне, у велешкој болници био и никаквих вести нема јели жив или је умро.

22. У трећем рату са Арнаутима умре од колере у Ђаковици Костадин С Стојановић из Великог Трњана, као војник првог предбцт. Пука.

23. Марко В Ђорђевић из Загужана, умре од болести у Битољу.

24. Ђорђе Ст. Танић из Рудара, од колере умре у Врању августа месеца ове године.

25. Глигорије С Стојиљковић из Доње Јајне.

26. Милутин Петровић из Шишинца, умро од болести у Битољу у јуну ове године.

27. Милан Ј Николић из Доње Јајне, умро код Штипа.

28. Глигорије Филиповић из Паликуће, погибе на Вардару у почетку рата с Турцима.

29. Сотир К Маринковић из Кукуловца, погинуо у бугарскоме рату.

30. Никола П Стевановић из Шајиновца, умро од болести на путу ка Штипу од бојног поља.

31. Љубомир С Петровић из Шајиновца, умре од колере у Владичином Хану.

У ратовима за ослобођење и уједињење 1912. и 1913. године погинули су и помрли од болести ови ратници из општине Губеревачке:

Из Горњег Буниброда:

1. Душан П Симоновић, погинуо иза Винице у рату са Бугарима.

2. Милан В Здравковић наредник, погинуо на Црном Камену у рату са Бугарима.

3. Васиљко Ђ Стевановић, погинуо у Овчем Пољу у рату са Бугарима.

4. Сава Ж Митровић, погинуо на Мердару у рату са Турцима.

5. Љубомир Д Цакић, погинуо на Власини у рату са Бугарима.

6. Младен М Здравковић, умро у Битољу.

7. Тривун С Павловић, умро у Кочану.

Из Губеревца:

8. Арса М Павловић, погинуо на јежевом Пољу у рату са Бугарима.

9. Светозар М Ђорђевић, погинуо на Јежевом Пољу у рату са Бугарима.

10. Арса С Костић, погинуо у Штипу у рату са Бугарима.

11. Драгутин Т Крстић, нестао у рату са Бугарима.

12. Владимир Р Стаменковић, нестао у рату са Бугарима.

13. Драгутин Р Коцић, погинуо у рату са Бугарима.

14. Гавран Ј Јанковић,умро у Штипу у рату са Бугарима.

15. Никола Т Коцић, умро у Кочану у рату са Бугарима.

16. Станко И Стојиљковић, погинуо на Злетову у рату са Бугарима.

17. Вукадин Димитријевић, погинуо... у рату са Турцима.

18. Вучко Р Стојановић, умро у кочану у рату са Бугарима од колере.

19. Димитрије М Тасић, рањен И умро у Београду.

20. Прокоп И Стојиљковић, погинуо на овчем пољу у рату са Бугарима.

21. Милан С. Илић, умро по рату кући.

22. Благоје П Лазаревић, умро по рату кући.

23. Гаврило Г Павловић, умро по рату кући.

24. Петар М Ђорђевић, умро кући на боловању.

Из Доњег Буниброда:

25. Владимир Т Стојиљковић, погинуо на Јежевом Пољу.[16]

Све наведено је само мали део летописа. Има још доста занимљивих ствари. Но ово је довољно да укаже да летопис цркве св. мученице Параскеве није обичан летопис неке сеоске цркве, већ жива историја овога краја.

Summary

Miroslav Jovanović

ANNUAL OF ST. PARASKEVA ORTHODOX CHURCH

Annual of St. Paraskeva Orthodox Church is the one of exceptional preserved documents from the library of this church, which used to be one of the richest in Leskovac area. Inadequate conditions for preservation and human recklessness caused that huge richness of the church library became ruined. The annual was done during period from

1908 to 1914. There are 28 pages with lot of data significant both for history of this holy place and wider. The author of annual for church in Rudare, the holy place of Saint Paraskeva in Leskovac region, Vranjski region was prior of this church and its person in charge, Mr. Mihajlo Ignjatović.

This abstract covers both short intro about the library annual itself, as well as few extracts from original texts he considered as out of the ordinary.

16 Летопис цркве рударске, храма свете Параскеве у срезу Лесковачком, округу Врањском, стр. 1.

УДК 271.222(497.11)-725:929”1912/1918”
351.856.2(497.11)”1912/1918”

Таса Јовановић

СВЕШТЕНСТВО НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ ОДЛИКОВАНО У РАТОВИМА 1912-1918[1]

УВОД

Ово је рад о значају улоге свештенства нишке епархије у ослободилачким ратовима 1912-1918. год. У њему се указује на једну епоху и део грађанског друштва који је тада живео, а који се увек истицао у борби свог народа за националне циљеве. Највероватније је то и питање улоге православног свештенства у друштву и шире, гледано као издвојене и врло значајне друштвене групе, које овом приликом нећемо отварати. С једне стране, наше свештенство је свој примарни задатак видело у духовном вођству свога стада, али, поред тога, у тешким војно-политичким приликама оно је као прворазредни, патриотски задатак имало и одбрану земље. Тај задатак му је наметнут, али је истовремено проистицао из тежње за национално ослобођење и бржи привредни развој, тако да је свештенство активно учествовало у борби за те узвишене циљеве. У редовима Српске војске нашао се и један број свештеника ове епархије, углавном оних млађих, који су могли да се укључе у резервни састав. Други део духовних лица је остао са „плебсом“ да дели његову судбину под бугарском окупацијом.[2] Текст је базиран на изворима из архива Србије у Београду и Збирке одликовања и медаља Народног музеја у Нишу и друге грађе до које смо дошли приликом израде овог стручног рада.

---

[1] Овде наводимо имена духовних лица из нишке епархије награђених неким фалеристичким инсигнијама које се не чувају у Збирци одликовања Народног музеја у Нишу. Могуће је да је Александар Ненадовић, дугогодишњи управник Народног музеја у Нишу, прикупио нека одличја за која у улазној књизи нису наведени подаци о припадности.

[2] Нишка епархија је била једна од највећих у земљи, и то по броју свештеника, по звању и чиновима. Окружних прота било је пет, намесника 12, ђакона 244, администратора четири, капелана шест, што је укупно износило 271 лице... Архив Србије, *Шематизам источно-Православне српске Патријаршије за 1922-24.год.*, издање Св. Архијерејског синода, Београд, 1924. год., стр.228.

ОПИС ОРДЕНСКИХ ИНСИГНИЈА

Сигурно визуелно најлепши и занатски израђен орден је Бели орао који су добитници (војници и официри) носили са посебним пијететом и уважавањем. То је највеће краљевско одликовање династије Обреновић. Први законски акт о установљењу датован је 22. II 1882, а његове типолошке одлике разрађене су наредне године, када је потврђен у пет редова. Двоглави емајлирани орао са краљевском круном у надвишењу. На аверсу у медаљону је штит српског грба (крст са четири оцила). Реверсна страна носи крунисани монограм владара МІ, а на плавој, емајлираној траци која повезује орден са круном је мото одликовања: 22. фебруара 1882.год. (дан установљења Краљевине Србије). Медаљон је са лица и наличја уоквирен, „бриљантним“, перластим фризом. Трака је црвене боје са плавим пругама са стране. Године 1904. претрпео је извесну измену, тј. на место монограма „МІ“, на његовом реверсу назначена је година „1882“, што је значајно за његово датовање.[3]

Током Првог светског рата 1915. уведен је *орден Белог орла са мачевима,* као ратна инсигнија. Једно је од ретких признања које се у континуитету издаје од свог установљавања, што је за нашу тему веома битан податак.

Његовом израдом у XIX веку бавила се бечка радионица, док би се према примерцима из наредног века могло закључити да су рађени у Паризу.[4]

Од одликовања духовна лица су најчешће добијала *орден Светог Саве* који је, иако старији фалеристички знак (установљен од стране Милана Обреновића I), додељиван током поменутих ратова као војнички орден за „жртвовање духовних лица у рату“.Од тада се признање давало масовније, тако да је у хијерархији инсигнија донекле изгубио значај. Томе ће, сигурно, допринети већа серија израђивања, јер су га почеле радити и домаће ковнице у Краљевини СХС „Фран Сорлини“ из Вараждина и „Гризбах и Кнауф“ у Загребу. Ова одличја су била слабије занатске израде него прототипи са Запада, али је, можда, цена израде била нижа.

Сам орденски знак има форму малтешког крста, на аверсу лик Светог Саве са митром на глави који у десној руци држи жезло, док је у левој отворена књига са доминантним светлим тоновима. На реверсу је година издавања ордена (1883) и круна у надвишењу. Међу крацима крста је „уметнут“ краљевски грб Србије. Одличје се носило на траци плаво-белих ивичних линија.

Фалеристичка признања из времена Великог рата „започиње“ *Медаља за храброст*. Ово признање је вредно за струку, али се није много додељивало у Српској војсци због непристајања ратника да прихвате лик младе жене на аверсу као метафоре храбрости у Срба.[5] Знак је дат у виду жене са штитом

[3] *W.M.E. von Müllersheim* оп. цит., стр. 31.

[4] М.Пилетић,Одликовања југословенских народа 19 и прве половине 20 века)пве три децени је),Београд,1987,стр.52.

[5] Н. Тодоровић, *Домаће и иностране медаље,* Београд, 1964.год., стр.15.

и дијадемом на глави, а на наличју је државни хералдички симбол, док је у средишњем делу исписан ћирилични текст у два реда: *ЗА ХРАБРОСТ,* опточен храстовом граном. Медаља је израђена у високом рељефу у непознатој иностраној радионици.

Поводом ослобођења од Турака и победе у Првом балканском рату устројена је спомен-медаља „*ОСВЕЋЕНО КОСОВО*“ због своје барељефне теме косовског поља са симболом манастира Грачанице и година 1912. и текста ОСВЕЋЕНО КОСОВО. На реверсу су имена познатих битака у рату и државни грб Краљевине Србије. Добијала се масовно, тако да је сачувана у приличном броју. Производ је ковнице “Huguenin Freres” у Швајцарској.

После Другог балканског рата уведено је једно искључиво војно одликовање - *Медаља за храброст* „*Милош Обилић*“. Она је веома цењена међу српским војницима и официрима и њено добијање је било питање престижа свих родова јер је наследила раније поменуту медаљу. Симболика великог косовског јунака израђеним са војним штитом и оклопом на аверсу у орељефу и около, ћирилицом МИЛОШ ОБИЛИЋ. На реверсу је композиција крста са два укрштена мача и ловоровим венцем као симболом победе и текстом: ЗА ХРАБРОСТ. Израђивана је од позлаћене бронзе у занатској техници ливења у страним медаљерским радионицама.

Следеће одликовање из периода 1912-1913. год. је *КРСТ МИЛОСРЂА*.. Са лица, у црвено емајлираном медаљону у форми крста, стоји ћирилични текст: ЗА *НЕГУ, опточено РАЊЕНИКА И БОЛЕСНИКА 1912*. На наличју је државни грб. Израђиван је у великом броју од бронзе и црвеног емајла и додељиван српском санитету и свештенству. Признање које се добијало за исту намену је *МЕДАЉА ДРУШТВА СРПСКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА* (златна и сребрна). На аверсу је знак у црвеном емајлу друштва, женевски крст, испод, трака са ћириличним натписом: *За услуге српском Црвеном крсту 1912-13*. Из овог периода су познате: *Медаља за ревносну службу и Медаља за грађанске заслуге*. Поред ових, додељиван је и *Спомен-крст* из 1913. године, као ратна споменица у облику позлаћеног православног крста. Аверсна страна је са крунисаним монограмом краља Петра I, док је на реверсу година завршетка балканских ратова – 1913. Имао је црвену траку за ношење, у виду машне. Израђиван је од позлаћене бронзе, у иностраним медаљарским радионицама.

Завршетком Великог рата 1918. г. дошло се до интеррегнума у додели фалеристичких обележја. Наиме, Краљевина Србија је уласком у заједничку државу унела и део изражавања свог суверенитета кроз давање одликовања која су постала заједничка институција. Можда је одлука да се у новом државном поретку, *de jure,* додељују друштвена признања Краљевине Србије била исхитрена, јер се са инсигнијама која је требало да карактеришу нову државу и њено устројство ишло „постепено“. Прво визуелно обележје те нове државне заједнице представља успомену на „Велике године рата“, две

ратне спомен-медаље из 1920, и то: „*Албанска споменица*“, намењена свим учесницима[6] „албанске голготе“ српске војске 1915. На аверсу је, у плитком рељефу, портрет регента Александра, улево и полукружно, ћирилични текст: *СВОЈИМ РАТНИМ ДРУГОВИМА КРАЉ АЛЕКСАНДАР, а* на реверсу текст *ЗА ВЕРНОСТ ОТАЏБИНИ 1915*. Са рангираном круном у надвишењу двоглави орао обухвата ову композицију.

У категорију послератних одликовања спада и *Споменица рата за ослобођење и уједињење 1914-1918. год*. Аверс: профил краља Петра I израђен у рељфу удесно и интитулација *ПЕТАР I КРАЉ СРБИЈЕ* и године *1914 - 1918*. На реверсу је крунисани двоглави орао у полету, а на крацима крста, ратне године *1915, 1916, 1917*. Израђена је од патиниране бронзе са траком за ношење црвено-плаво-беле боје.

Занимљиво је напоменути да је међу награђеним свештеницима било и људи са одликовањима других оновремених држава. Тако је, на пример, међу руским духовним лицима који су после грађанског рата у Русији 1917. год. уточиште нашли у Србији било и оних који су понели са собом чисто династичка одликовања – *Свете. Ане*, орден *Станиславског* или војнички орден *Георгиевског* II и III степена који су се носили око врата и на прсима.[7]

ПРИЛОГ I [8]

Владике нишке епархије Доситеј Васић и каснији епископ Димитрије имају само биографске податке, али занимљиво је, да о њиховим фалеристичким признањима немамо податке.[9]

а) Протопрезвитеријат нишки.

- Тансије Урошевић, ордени Светог Саве V и IV степена, Бели орао V реда.
- Габровачка парохија са ђаконом Видаком Остовићем, са Златном медаљом за храброст Милош Обилић.
- Грбавачка парохија, Никола Бошњиновић, орден Светог Саве III степена
- Личка парохија, ђакон Александр Сапунин, орден Георгиевског (Светог Ђорђа)[10]
- VI нишка парохија, парох Јован Поповић, златна и сребрна медаља.[11]
- Нишевачка парохија са седиштем у Сврљигу, протојерej Вуле Милојевић, орден Светог Саве.[12] Ђакон Никола Божиновић, одликован је орденом Светог Саве III степена.

---

[6] *Службени војни лист* од 6. новембра 1921.год., стр. 2418-2420 доноси одлуку о додељивању Албанске споменице и духовним лицима.

[7] В. Спаски, Ордени Русије, Лењинград, 1963. стр. 63.

[8] Награђена свештена лица у раду нису дата по абецедном реду већ по територијалној заступљености.

[9] Епископ нишки Димитрије је раније добио орден Св. Саве I степена са звездом, што смо нашли у Шематизму одликованих из 1895. г., под ред. бр.28. Шематизам источноправославне Патријаршије, издање Св. архијерејског синода СПЦ, Београд, 1924. год., стр 195.

[10] Без податка о степену орденског знака. Исто, стр.198.

[11] Највероватније се радило о медаљи за храброст Милош Обилић. Исто, стр.199.

[12] Без податка ког степена. Исто, 199.

- Горњестуденичка парохија, парох Станко Златановић, орден Светог Саве V степена.

- Островичка парохија, парох Радосав Марковић, одликован Златном медаљом за ревност из 1913. г.

- Ћурлинска парохија, ђакон Анђелко Вујиновић, одликован Сребрном медаљом српског Црвеног крста, ратном медаљом Милош Обилић и медаљом Албанска споменица.

- Хумска парохија, ђакон Ђорђе Ј. Поповић, одликован Сребрном медаљом за ревносну службу 1913.

б) Намесништво алексиначко

- Парохија алексиначка, парох Бранислав Коруновић, одликован Сребрном медаљом за ревносну службу краљевског дома, Споменица за ослобођење и уједињење 1914-1918. год.

- Грејачка парохија, Јован Радоњић, орден Даниловог крста V степена.[13]

- Добројевачка парохија са Илијом Јанковићем, орден Светог Саве и Таковског крста.[14]

в) Протопрезвитеријат пиротски

- Михајло Недић, ордени Светог Саве IV степена и Белог орла V реда.

- III пиротска парохија, парох Милоје Јанчић, орден Светог Саве V степена.

- IV пиротска парохија, Димитрије Мијалковић, орден Светог Саве V и IV степена.

- V пиротска парохија, парох Станоје Ранђеловић, Златна медаља за ревносну службу, орден Светог Саве V степена и руски орден Светог Станислава III степена.

- Расничка парохија, Славко Поповић, Златна медаља за ревносну службу 1913.

- Станичевска парохија, ђакон Љубомир Момчиловић, Златна и Сребрна медаља за ревносну службу 1913.

г) Намесништво белопаланачко

- Белопаланачка парохија, Сретен Поповић, орден Светог Саве V степена и Сребрна медаља за ревност.

- Пајежка парохија, Јоасаф Русњак, Златна медаља за ревност.

д) Намесништво лужничко

- Парохија Велико Боњичка, парох Антанасије Поповић, орден Светог Саве V степена.

- Столска парохија, Велимир Здравковић, Медаља за верност отаџбини.[15]

ђ) Презвитеријат топлички

[13] Највероватније да је црногорско одликовње пимљено у периоду 1893-1916. год., јер је по последњој реорганизацији из 1893. год. овај знак имаоо 5 степена. Радоњић је рођен 1860. г. Исто, стр. 200.

[14] Нема података ког су степена поменута одликовња. Орден Таковског крста је добијен раније јер је сменом династија у Србији 1903. г. укинут. Исто, стр. 201.

[15] Немамо прецизније податке о медаљи. Исто, стр.206.

- Александровачка парохија, парох-архимандрит Клименкорелов, ордени Свете Ане II степена и Светог Владимира III реда.

- Друга блачка парохија, Адам Кнежевић, Златна медаља за ревносну службу 1913.

- Гојиновачка парохија, Павле Каличанин, орден Светог Саве V степена.

- Дубравска парохија, Николај Максимовић-Рурцов, орден Свете Ане III и II степена.

- Прва прокупачка парохија, протојерej Захарије Константиновић, Сребрна медаља српског Црвеног крста.

- Петровачка парохија, Серожа Добричанин, Златна и Сребрна медаља за ревност 1913. и ордени Данилов крст V степена и Светог Саве истог реда.[16]

- Придворичка парохија, Антоније Богатијев, орден Свете Ане III и II степена.

е) Намесништво косаничко.

Куршумлијска парохија, Богослав Поповић, орден Светог Саве V степена

ж) Протопрезвитеријат врањски.

- Протопрезвитер Никола Недељковић, Сребрна медаља од војних власти.[17]

- Четврта врањанска парохија, Милан Јовановић, Сребрна и Златна медаља.[18]

- Горњожапска парохија, Љубомир Поповић, Златна медаља за храброст Милош Обилић.

- Првореčка парохија, Николај Балбај, орден Свете Ане III и II степена.

з) Намесништво лесковачко

- Друга лесковачка парохија, Михајло Поповић, орден Белог орла са мачевима IV степена, Златна и Сребрна медаља за храброст Милош Обилић.

- Четврта лесковачка парохија, ђакон Хараламnије Цветковић, орден Светог Саве V степена

- Пета лесковачка парохија, Милун Стојадиновић, орден Светог Сава V степена.

- Печењевачка парохија, Јевтимије Поповић, орден Данилов крст V степена и Медаља доброг стрелца.

и) Намесништво масуричко

- Друга власинска парохија, Михајло Цветковић, спомен-медаља.

ј) Намесништво власотиначко

- Добропољска парохија, Серафим Армељановић, Златни крст 1913. (споменица).

к) Намесништво пољаничко

[16] Исто, стр.209.

[17] Немамо више података о признању, Исто,стр.211.

[18] Без више података, Исто, стр.211.

- Прекодолска парохија, протојерej Сима Угариновић, Сребрна медаља за храброст Милош Обилић и Албанска споменица.

л) Јабланичко намесништво

- Гајтанска парохија, парох Петар Шаулић, орден Данилов крст, Сребрна и Златна медаља.[19]

- Прекопчеличка парохија, Драгиша Поповић, орден Светог Саве V степена

љ) Крушевачки протопрезвитеријат

- Јасичка парохија, Светозар Станковић, орден Таковског крста V степена

- Друга Крушевачка парохија, Душан Васић, Златна и Сребрна медаља за ревносну службу 1913. и орден Светог Саве V степена.

- Четврта Крушевачка парохија, протојерej Александар Поповић, Споменица за грађанске заслуге.

м) Ражањско намесништво

- Ђуниско-копаоничка парохија, Антоније Оглоблин, орден Свете Ане III степена.

- Прва Ражањска парохија, Ђорђе Милетић, ордени Таковског крста IV и Светог Саве III степена.

- Прва ћићевачка парохија, протојерej Валентин, орден Свете Ане II степена.

н) Намесништво жупско

- Александровачка парохија, Марко Богдановић, Сребрна и Златна медаља Милош Обилић, орден Таковски крст V степена (из периода пре 1903. године).

њ) Намесништво царибродско

- царибродска парохија, Јован Поповић, Сребрна медаља за ревносну службу 1913.

Михајло Амушански, Ордени Свете Ане III и II и Светог Владимира V степена.

Извори и литература:

а)Извори:

1. Архив Србије, Шематизам српске Православне цркве у периоду 1920-1924 године.

- Службени војни лист од 6. новембра 1921године, стр. 2418-2420.

2.Народни музеј у Нишу, Збирка Фалеристике

-Књига ивентара одликовања и медаља.

б) Литература:

1. Д.Јеремић, Закон и уредбе о орденима и медаљама 1883-1935.год., Београд, 1951.

[19] Без више података о њима у документу. Исто, стр.219.

2. Спаскиј, Иностранije и Рускије ордена до 1917, Лењинград, 1963.год.
3.Н.Тодоровић, Југословенске и иностране медаље, Београд, 1964.год.
4. Д.Николић, Наша одликовања до 1941., Београд, 1971.
5.М.Пилетић, Одликовања југословенских народа IX и прве половине XX века (до 1941.), Београд, 1987. год.

Медаља за храброст из 1912.
у лику жене (аверс-реверс)
Инв. бр.107

Албанска споменица из 1920.год.
без траке(аверс-реверс)

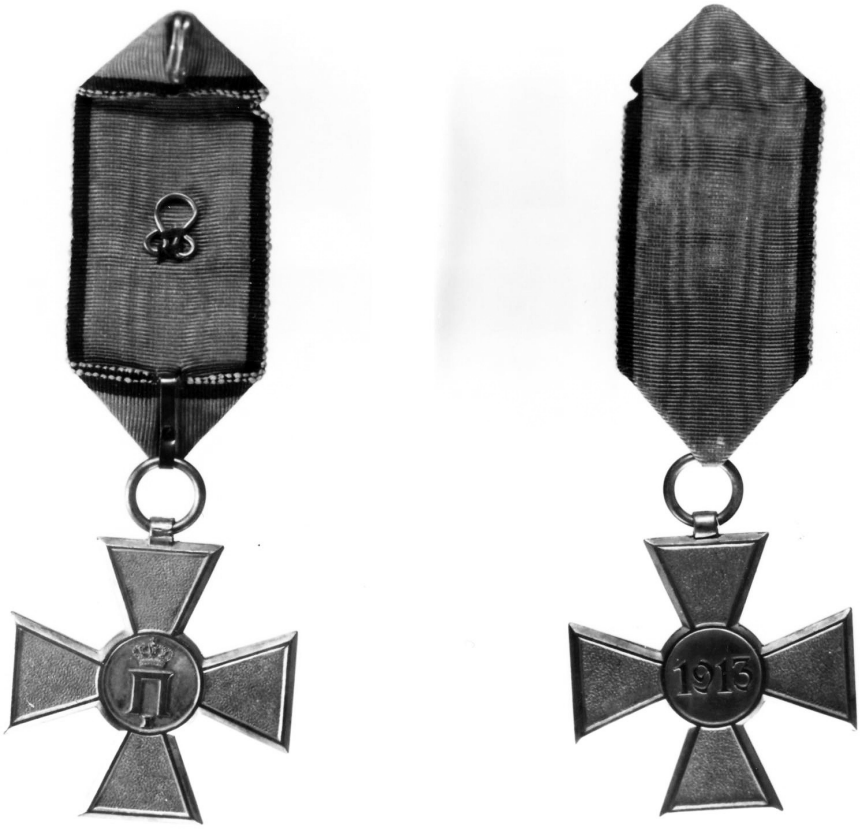

Спомен-крст из 1913.год. (аверс-реверс)

Медаља за храброст Милош Обилић из 1913. год., без алке и траке (аверс-реверс). Инв. бр. 91

Споменица рат за ослобиђење и уједињење 1914-18.год 1920. год.(аверс-реверс)

Сребрна медаља друштва Црвеног крста 1912-13 год. (аверс-реверс)

Крст милосрђа из 1913.год

Орден Светог Саве 5. степена(аверс-реверс),Инв.бр.153, ковницеФран Сорлини из Вараждина.

Summary

Tasa Jovanović

EPARCHY OF NIŠ PRIESTHOOD IN WARS OF 1912-1918

Wars of liberation in our homeland in period of 1912-1918. caused often assignments existing medals comparing the prior period of Kingdom of Serbia. Among awarded persons, honorable position was given to the priests of Nis Eparchy; thus, we honor them.

Among awarded priesthood, the most frequent were Medal of St. Sava, Medal of White eagle with swords and Danilo I for Independent of Montenegro (Danilo's cross. Among military types of medals there were given Medal for bravehood Miloš Obilić and particularly valuable and particularly valuable for this period Albanska commemoration sign as well as a number of citizens' awards for devoted service in 1913. national earnings. As particular type of public awards were medal of Serbian society Red Cross and Mercy Cross in1913 etc. and memorial character commemoration. According to submitted elements, we can see it was about lower level of phaleristic items/characteristics.

Similar to craftwork work, material, serials and level of importance, they still reflect awards for national commitment among which Serbian priesthood of Nis eparchy took particularly important position, as it is noted in this paper.

УДК 94(497)”1912/1913”
355.087.2(497.11)”1912/1913”:929

Хранислав Ракић

УЧЕШЋЕ УЧЕНИКА ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ И ДР МОРИСА ШАПИЈЕА, ШВАЈЦАРЦА, У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА (1912-1913.)

Почетком XX века балканске државе, после анексије Босне и Херцеговине (1908), убрзале су припреме за обрачун са Турском. Зато је марта 1912. склопљен уговор између Србије и Бугарске за рат против Турске, а такође и уговори са Црном Гором и Грчком.

Крајем септембра 1912. године Србија је објавила општу мобилизацију. Позиву су се масовно јављали обвезници Лесковца и околине. Међу њима је било доста добровољаца који нису могли да се прикључе оперативним јединицама. Војни обвезници су поносно, са песмом, одлазили на зборна места и сврставали се у ратне јединице I, II, и III армије, а било је обвезника трећег позива.

У пограничним појасима горње Јабланице у борбама су учествовали и старији људи који су још у миру имали пушке и пре објаве рата прикључили се граничарима. У то време на овом простору активирана су и два четничка одреда: Лисички и Гњилански. Они су били састављени ос Срба који су побегли са Косова, добровољаца из Јабланице и војника граничне чете.

На овом делу фронта, четнички одреди су повели борбу, пре објављивања рата. Између 15/16. октобра напад је извршио Лапски четнички одред у правцу Подујева, а Гњилански четнички одред напао је турске положаје и обладао Вељом главом и Свирачким платоом.

Одмах по објављивању рата Турској, 18. октобра 1912, српска Врховна команда наредила је команданту Треће армије да крене у наступање са Преполца и Медвеђе ка Приштини и да је заузме.

Интересантно је напоменути да су српској војсци притекле у помоћ многе жене, са старцима и децом, из села Моравца, Тулара, Реткоцера и др.

После жестоких борби, турска војска је разбијена, српске јединице су продрле на Косово и ослободиле Приштину. У тим борбама погинуло је шездесетак, а рањено преко две стотине бораца из Јабланице.[1]

[1] Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић и Хранислав Ракић, Историја Лесковца, Београд, 1992, стр. 167-169.

Као што смо већ напоменули, људи из лесковачког краја масовно су се одазвали мобилизацији и борили се у Другом гвозденом пешадијском пуку „Књаз Михајло“ и Топличком гвозденом пешадијском пуку. У познатим биткама које су се водиле у балканским ратовима борци лесковачког краја, посебно у Другом гвозденом пешадијском пуку Моравске дивизије, учествовали су у биткама на Куманову, код Прешева, Миратовца, Лојана, Табановаца, Црног врха, Скопља, Битоља, Бакарног гувна, Брегалнице и друге.

Све догађаје крајем XIX и почетком XX века лесковачки гимназијалци пратили су са великом пажњом и трудили се да њиховом разрешењу дају пун допринос. Они нису могли да остану по страни од догађаја у њиховој непосредној близини. И пре објаве рата 1912. ратовало се песмом, речју и војним припремама. Ученици су добијали оружје за обуку од Министарства просвете и увежбавали да што боље рукују с њим, а нешто касније ће то исто Министарство просвете наредити директорима гимназија да ученике уписују у стрељачка друштва, а нарочито у гимнастичко душтво “Душан Силни”.[2]

Мешовита шесторазредна гимназија у Лесковцу отпочела је да ради 1. септембра 1912. Међутим, нову школску годину школа такорећи још није почела, морала је престати са предавањима и своју зграду уступити војсци за војну болницу. Гимназијалци и гимназијалке, окупљени први пут у заједничкој гимназији, распуштени су на неодређено време. Балкански рат који је започет дејствима црногорске војске почетком октобра 1912. године беснео је на свега стотинак километара јужно и северозападно од Лесковца. Војници под оружјем одлазили су здрави, а након десетак дана враћали се увијених рана, тражећи лек и негу у лесковачкој војној болници. Војна ситуација мења живот града. У граду се на све стране виде људи под опасачем и са шајкачама. Ученици су видели и своје професоре у ратним униформама, и то: Стеву Живковића, Уроша Грбића, Ж. Поповића, Милоша Димитријевића, Радивоја Ненадовића, Власту Милутиновића, Трандафила Коцића, директора гимназије Марковића и друге. Били су и они у војничким униформама и тешким војничким ципелама.

Не желећи да остану само посматрачи, ученици Гимназије су одлучили да предузму све што је у њиховој моћи како би учествовали у овом великом рату за српски народ. У неколико покушаја група лесковачких гимназијалаца узастопно је ишла у Врање, јављајући се Окружној војној комнди, молећи их да их узме и уврсти у редове – ратника добровољаца. Међутим, те голобраде младиће, који су били спремни за борбу, враћали су их са војничким тајином и бесплатном возном картом, речима – Идите својим кућама, још није дошло време да наша деца ратују. Разочарани поступком војних органа, они нису

[2] Радош Требјешанин, Лесковачка гимназија од оснивања до 1918, (Сто година лесковачке гимназије 1979-1979), Лесковац 1979, стр. 103-104.)

остали пасивни већ самоиницијативно одлазе на железничку станицу да сачекују возове с југа, помажу при истовару рањеника болничком особљу. А када возови нису долазили, ти младићи су упадали у воћњане и баште сугрђана брали необрано воће и поврће и носили рањеним војницима као свој дар.

Међутим, неки од њих су се снашли. Сима Бунић, ученик IV разреда, од првог дана рата учествује у четничком одреду; Душан Стојановић, ученик VI разреда, учествује као редов болничке чете итд.

Ученице су пружале помоћ као добровољне болничарке. Радиле су у војним превијалиштима, у згради Првостепеног суда, у фабрици куделье и лана, у гимназијској згради итд. Предњачиле су у том раду Вука Марковић, ћерка директора Гимназије, Бранислава Наумовић, ћерка председника Народне одбране, Мица Поповић, ћерка лесковачког проте, и друге.

Поред гимназијалаца који су желели да се боре у овим ратовима, било је и других људи са читавог подручја лесковачког краја. Овом приликом осврнућемо се само на једну групу из села Петровца, надомак Лесковца, у којој је поред земљорадника било и неколико средњошколаца, ученика лесковачке гимназије.

Село Петровац било је насељено Србима из Црне Горе. Крајем јуна 1912. дошло је коначно решење о насељењу и породици Милатовић. Син Милуна Милатовића овако се сећа позива на мобилизацију: "Сећам се врло добро, тај дан ми је нарочито остао у сећању. Отац је помагао мајсторима у прикивању летава за цреп на крову, журили су да што пре покрију кућу због јесењих киша које су могле да наиђу. Мајстори су ужурбано радили, кад дође гласник из Лесковца и саопшти да је Србија објавила рат Турској и да је проглашена општа мобилизација. Саопштио је још да сви војни обавезници који су добили ратни распоред морају одмах да се јаве својој команди. У исто време рече да Црна Гора већ недељу дана ратује против Турске. Отац одмах сиђе с крова, пресвуче се и са још неким сељацима који нису имали ратни распоред пође у Лесковац да се јави ради распореда. Отац није имао ратни распоред због тога што по ондашњим законима Србије нови досељеници нису били обавезни да плаћају порез за три године и за исто то време нису били подложни тој обавези. Али отац је, по бичају који је владао у Црној Гори, хтео одмах да иде у рат са осталом војском... Војници хитају својим комадама... Војници загрљени по неколико у групи с песмом одлазе, као да иду у сватове, а не у рат. Такво одушевљење никад нисам видео, нити ћу видети."[3]

Иако су тражили ратни распоред, они нису могли да буду распоређени, јер овом приликом позвани су само они који имају ратни распоред по мобилизацијском плану. Њих је то увредило и са таквим понашањем нису могли

[3] Сава М. Милатовић, Сећања и размишљања, Београд, 1992, стр. 47-49.

да се сложе. Не успевши да у Лесковцу регулишу ратни распоред, пошли су у команду Другог пука у Прокупљу, верујући да ће их команда радо примити и упутити на фронт. Командант их је лепо примио, похвалио њихову храброст и патриотизам, али им је рекао да сада иду кући, а да ће им послати позиве чим буде потреба.

Рат се водио, а од позива није било ништа. Због тога су одлучили да у Београд пошаљу Ивана Петровића и Грујицу Поповића, да оду лично код министра војног и да га замоле да их што пре упути на фронт. Но и тамо нису имали успеха. Разочарани и огорчени што их не примају у војску, пошли су на железничку станицу да се врате кући, али су том приликом наишли на једног емигранта из Црне Горе који их је обавестио да је Данило Гатало добио одобрење у Београду да може да сакупља добровољце. Иван и Грујица су пронашли Гатала, он им је том приликом рекао да иду кући и да се спреме и да ће их он позвати за неколико дана. Кроз недељу дана дошао је телеграм од Гатала којим их обавештава о свом доласку. Они су га сачекали у Лесковац и он је повео из Петровца добровољце, и то: шест нераспоређених војника и шеснаест стараца и непунолетних младића, а међу њима и четири гимназијалца. Гимназијалци су били: Михаило Петровић, ученик седмог разреда, Андрија Петровић, ученик шестог разреда, Владимир Перовић, ученик петог разреда и Миро Петровић, ученик четвртог разреда гимназије. Овог последњег Гатало није хтео да прими јер није имао ни шеснаест година, него га је вратио да иде кући. Осталима је дао оружје, одећу и муницију. Међутим, Миро није хтео да се врати. Ишао је са њима све до Урошевца, и видевши да се Миро неће вратити, Гатало је наредио да му дају пушку и муницију.

Чета Данила Гатала кретала се правцем од Лесковца преко Лебана, Медвеђе, Тулара, Приштине, Липљана, Урошевца и Призрена на Љум Кулу у Албанији, где су се побунили Арнаути и поубијали много српских војника.

У тешкој борби чета Данила Гатала је десеткована од Арнаута око Љум Куле. У тим борбама од шеснаест стараца и непунолетних младића погинуло је седам, а међу њима и сва четири ученика гимназије, на Везировом мосту из заседе. Тако су завршили Миро Петровић, Михаило Петровић, Андреја Петровић и Владимир Перовић 4. новембра 1912. године.

После балканских ратова лесковачки гимназијалци, на основу одобрења министра просвете, подигли су спомен-плочу овим храбрим младићима. Плоча је постављена на зид која пада у очи са улаза, поред самог дворишног степеништа. Спомен-плоча је откривена 27. јануара 1914. године на дан школске славе Св. Саве. На плочи је написано: "СПОМЕНИК – Андреји Перовићу, ученику VI разреда; Владимиру Петровићу, ученику VII разреда, Миру Петровићу, ученику IV разреда и Михаилу Петровићу, ученику VII разреда, који су славно пали у рату за ослобођење 4. и 5. новембра 1912.

године на Везировом мосту – подигнут од његових наставника и другова ученика Лесковачке реалке".

При откривању Спомен-плоче чинодејствовао је Стеван Комненовић, наставник хришћанске науке у школи. Он је тада одржао говор "О врлинама у поштовању ученика". Говор је био веома дирљив да је гануо до суза све присутне. Плочу су сломили бугарски окупациони војници 1916. године, иако су знали да су погинули као савезници против истог непријатеља.

У ратовима за ослобођење Србије и српских крајева поред добровољаца из наше земље било је и добровољаца из европских и ваневропских земаља. Међу њима веома значајно место има и др Морис Шапије из Швајцарске. На апел српске владе уочи Другог балканског рата дошао је као добровољац и као лекар да помогне у најтежим данима за српски народ, и то за време Другог балканског рата. Не двоумећи се, др Морис Шапије дошао је у Србију и у Београду је тражио распоред. Распоређен је као лекар у нишкој војној болници. Дао је велики допринос у лечењу рањеника који су масовно допремани у Ниш са балканског ратишта. Својим искуством и организационим способностима у најтежим ситуацијама проналазио је решење како би ублажио ране веома храбрим ратницима. Он се дивио њиховој спремности да се на њиховом телу могу вршити хируршки захвати понекад и без правих хируршких инструмената. Из његове заоставштине можемо видети да су српски војници веома хумани према заробљеним бугарским рањеницима и да су се они лечили у истој болници. Др Морис Шапије је на основу хируршких интервенција констатовао да су бугарски војници још у то време употребљавали дум-дум метке. Дао је веома интересантну анализу карактера бугарског војника за кога каже да је лукав, а за српског војника истиче да је дружељубив и веома отворен. Бугаре је окарактерисао као људе који су увек спремни да се прикључе јачима, али и спремне да их брзо напусте. Поред тога што нам је оставио записе из лекарске праксе, он нам дочарава како је изгледао Ниш у време Другог балканског рата, даје нам податке о изгледу Пирота, као и неколико података о борбама око Књажевца за време Другог балканског рата. Исто тако, интересантно је његово запажање приликом путовања кроз Србију.[4]

Тема о учешћу добровољаца у балканским ратовима је вома значајна за поколења која долазе. Данас када су девалвиране скоро све моралне вредности, неопходно је да се вратимо нашој блиској прошлости и да из ње извлачимо поуке, како треба да се односимо према сопственој држави и сопственом народу у ситуацијама притиска и потребе одбране суверенитета отаџбине.

[4] О др Морису Шапијеу, поднео сам реферат на научном скупу у Нишу који је одржан поводом осамдесетодишњице балканских ратова, али реферати нису објављени.

На основу изложеног може се закључити да су средњешколци и добровољци лесковачког краја дали велики допринос за успех балканских ратова, али ово питање које смо покренули, несумњиво заслужује да се темељитије истражи и научно обради.

Summary

Hranislav Rakić

PARTICIPATION OF LESKOVAC GRAMMAR SCHOOL STUDENTS AND DR MORIS – SAPIJE IN BALKAN WARS (1912-1913.)

The last days of September, 1912, Serbia proclaimed army mobilization. All army reserve forces from Leskovac and its surroundings requested on it. Furthermore, there were a lot of volunteers who could not be accepted into operative army units, as secondary scholars from Leskovac. Leskovac grammar school students could not allow not to be engaged into those events. Even prior war proclaiming, 1912, they were armed and got weapons for army training from Ministry of Education; they used those weapons to practice its use.

During wars for liberation of Serbia and Serbian areas, there were both volunteers from our country and volunteers from other European countries.

Among them, very important place is given to dr Moris Spaije from Switzerland. On the appeal of Serbian government prior Second Balkan War, he came as the volunteer and doctor to help and provide needed medical aid to Serbian people during those most difficult days.

УДК 94(100)”1914/1918”(093.3)
394.46(497.11)”1918”(093.3)

Хаџи Драгољуб Стојановић Никац

ПРОСЛАВЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Приказ првих прослава после Првог и Другог светскг рата[1]

Док се важни датуми из Првог светског рата у неким државама, а посебно код Француза, прослављују на изузетно високом нивоу (чак и у присуству самог шефа државе), код нас је то препуштено невладиним организацијама углавном резервних виших официра војске и полиције. Данас има неколико организација које воде српски народ на разне прославе везане за ове датуме, али ретко која од њих и зна како су се они обележавали у првим годинама после Првог светског рата. Овде су, осим описа посете Кајмакчалану Васе Стојановића, човека који је прешао албанску голготу, био борац на Солунском фронту и учесник Добропољке битке и пробоја, дата и два описа претходних прослава, који говоре и о сећању француских учесника рата. Посебно је Васа имао част да избије на бугарску границу кад је дошла фамозна одлука да се не прелази, јер су наводно Бугари капитулирали. Тада је послужио шампањац који је у Градском нашао у заплењеним вагонима на станици. Бугари су пожурили са капитулацијом јер су страховали од одмазде за недела која су починили у Топлици и Јабланици за време познатог топличког устанка. Војници су били веома разочарани оваким актом наших свезника, али, шта је ту је, наредба је прихваћена.

Све је то дато у следећим чланцима:

1. **Детаљни опис путовања на Кајмакчалан после Другог светског рата**, из пера Васе Стојановића а поводом прославе пробоја Солунског фронта.

2. **Четрдесетогодишњица Кајмакчалана , Горничевска битка.**

3. **Прослава 10 година пробоја Солунског фронта**, „Политика“ 17. 09. 1928. чланак Луја Кордијера.

[1] Овај чланак је део из књиге „Прошлост и размишљање“ биографија Василија Стојановића која треба да изађе ускоро у целости..Он је као непунолетан младић отишао у подофицирску школу у Скопљу.и стицајем околности приликом једне ноћне узбуне ушао у погрешан воз који је ишао за Албанију а не у воз који највећи део тих младића одвео у Солун и одатле у Бизерту ради наставка школов ања. Тако је он прешао албанску голготу док су другови ченаиз школе отишли у топлу Африку. То је «судбина» описана у једној књизи и од стране Нушића а има је у овој књизи.

4. **Добропољска битка**, генерал у пензији Н. Цоловић. Пробој Солунског фронта 1918. год.

5. **Француски ратници одржали су јуче помен изгинулим французима на Кајмакчалану**. Љ.Стојовић, „Политика“.

Ових пет текстова, сваки за себе, дају лепу слику сећања старих ратника на своје изгинуле другове и буде успомене, уз понос и жалост, посебно код оних чији су преци учествовали у српској голготи. Понос на наше претке који су се борили за слободу и да сачувају и ослободе своју отаџбину. Жалосно је кад видимо данас да се једва боримо да сачувамо ово мало Србије што су нам оставили Брозови комунисти а за коју су херојски дали своје животе Срби ратници Првог светског рата.

У Француској тим прославама увек присуствује шеф државе. Писац овог чланка имао је прилику да се рукује на једној од њих са Жаком Шираком. Јасно је зашто је то тако, па то је последња велика победа француске војске у својој историји. Они су у Другом светском рату веома брзо неславно пропали, а симболично су уз англоамериканце учествовали у ослобађању Француске. Код нас је слична ситуација, али гора утолико што је због мржње новостворених нација према Србији као пијемонту југословенства, онемогућен приступ и прослава величанствених победа на местима где су се дешавале јер су све биле у оквиру Југославије. Српске власти, да не увреде новостворене нације, нису имале снаге нити воље да било шта учине да се та места очувају и да се на примерима историје подигне морал и дух народа. Јер ови други нису имали никакву историју. Да не кажем да је то било схватање и у врху Југхославије. Солунаштво је служило за подсмевање и погрду, ако не и прогон, јер су одмах по окупацији многи солунски борци били прогањани. Све победе Србије у борби за ослобађање од Турака, Бугара, Немаца и Аустријанаца означаване су као окупаторске. Свако би се поносио величанственим спомеником на Зебрњаку код Куманова, Храмом славе на војничком гробљу код Скопља, споменицима и обележјима на Кајмакчалану и Добром пољу и другим обележјима славних победа српске војске у Првом светском рату, а истовремено и савезника, јер је Србија припадала јединственој коалицији савезника Првог светског рата.

Веома је потресан и дирљив пример француског осећања заједништва у борбама на Солунском фронту а за слободу Србије. То осећање заједништва је дуго неговано али се у Другом светском рату распало, мада се не може рећи да је нестало. Можда ће време учинити своје и обновити љубав према француској нацији, али је све рађено да се то уништи (Узмимо пример наше непотребно ангажовање у Алжирском рату.)

Србија није успела да победу на Добром пољу искористи за себе да спои све српске крајеве него је утопила своју победу у поразе своје браће и њима омогућила да се некажњени извуку из пораза и злочина у Првом светском рату, а то се поновило и у Другом светском рату.

1. ДЕТАЉАН ОПИС ПУТОВАЊА НА КАЈМАКЧАЛАН, ПРВИ ПУТ ПОСЛЕ ПРВОГ И ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Петак, 12. септембар 1958. г. Лесковац

Прекјуче 10. ов.м. дође Радован Лукић[2] и рече ми да су се тамо у граду на улици неки распитивали о томе који су људи из Лесковца били на Солунском фронту. Дао им и моје име.

По ономе како су се распитивали рече ми да је у изгледа да треба ти људи да иду некуда на неку прославу.

И док ми је он то причао, дошао је у кућу Начелник Секретаријата за просвету при НО среза Лесковац и тражећи да ме види, рече: „ … а ви сте В.С., па ја вас знам само нисам знао да сте то ви по имену…"

„То сам ја", рекох.

„Да, да… дакле, пало је на Вас и Ђоку Новаковића сарача да идете на „Кајмакчалан" где ће се 15. ов.м. положити венац на гробове палих војника у борби за то место... Можете ли и хоћете ли поћи..."

Мада ме је збунила та брзина од догађаја: тек што сам сазнао да се нешто припрема, треба већ да се и одлучим!... Но како тренутак пре тога и Лукић и жена беху инсистирали да идем у случају да ме позову – после малог оклевања – рекох....

„Па, најзад и да идем... чини ми се да би могао издржати..."

„У реду, дакле, значи можете и стога сматрајте ово као позив и као уговор", рече Миладин Павловић, начелник.

"Е, сад молим да ми одговорите на нека питања".

Пошто је узео неке „генералије" као: годину рођења, у којим сам јединицама био, да ли сам одликован и дали сам сарађивао са НОП- диже се и оде, где на поласку рече: „... готово, сматрајате да сте позвани и припремите се. Звaћемо вас да вам исплатимо путне трошкове и дамо још неке упуте..."

Иако ми никако није било до неког путовања, ипак када је дошао у питање овај пут, за који у мислима чезнем толико година, збиља није било потребно да се много размишља, па да се решим да идем и да дам свој пристанак. Значи, дакле у име Господа Бога идем.... идем понова да макар само погледам путеве и места огромних искушења, али и велике славе, да се поклоним гробовима оних који се с нама не вратише уз дужну другарску пошту...

Очекивао сам да ће нас јуче 11.00 звати да нам саопште нешто детаљније о овом нашем путу. Међутим, ништа. Помишљам да ће се можда нешто изменити и да нећу ићи. Јер данас је све могуће...

Пошто је жена у међувремену отишла за Лебане, написах јој карту да о путовању још ништа нема. Тако је и прошао тај дан, а ја сам и поред тога свеједнако у неком нервозном ишчекивању...

[2] Татин веома блиски пријатељ и свакодневни гост из околине села Стубле у Горњој Јабланици, један од бораца НОБ-а

Данас одох до Ђоке. Рече ми, чим ме виде, ја таман мислим да те позовем - а ти испаде сам преда мном.”

”Звали су нас у пола дванајест данас да одемо у срез да нам исплате путне трошкове. Значи, остало се при томе да идемо нас двоје”. Одговорих: ”У реду, Ђоко, бићу у одређено време ту, па ћемо заједно отићи”.

После тога на захтев једног службеника из савеза бораца, а нешто и пре тога, прикупио сам по граду нека имена бораца са Солунског фронта за које ће се у недељу у НО општине приредити пријем у знак сећања на 40-те годишњицу пробоја Солунског фронта на Добром Пољу 14.09.1918.г.

Затим је настало планирање и припреме за полазак. Као прво, купио сам две беле векнице, пошто до њих сутра у суботу, тешко могу доћи. По подне, жена ми послала питу и поховано место од кокошке, још нешто купићу овде и то ће бити све и ваљда довољно.

Најгоре ми је шта да носим на себе. Помислих на зимски капут, али како је он много тежак, то сам одустао од тога. Обућићу вунене ствари па ћу носити мантил који је лакши и доста стар, те ми неће причињавати тешкоће. Иначе, и време, ма колико да буде свеже, па чак и на самом врху „Кајмакчалана“ – лето је и неће бити толико хладно да би требао да носим зимски капут, пошто ћемо се тамо задржати мање, док ћемо у путу провести више дана, па ће ми тако капут сметати.

Субота, 13.09.1958.г.

Интересантно је да забележим и то да сам почео да пишем о овом мом изненадном путу, а и да се стварно почнем припремати за њега, баш на дан годишњице мога рањавања - ето прошло је тачно 42 пуне године, јер сам рањен 30.08. по старом односно, 12.09.1916.г. по новом календару, на Островским положајима испод Кајмакчалана. Некако се то само и ваљда случајно подудара, а да при том на то нисам се одмах сетио, но тек данас. Просто као нека судбина.

Данас сам узео возну карту за пут до Битоља. Успут, купио још неке ствари потребне за пут, углавном за храну. Затим се обријао и окупао да би тако кренуо на овај пут чист и уредан.

Рекоше ми да су синоћ, извесан број људи имали састанак у гр. Комитету ради организовања пријема и неке свечаности сутра у недељу у част пробоја Солунског фронта. Међу присутнима највише оних који су били на С. Фронту.

Већ је вече и сматрам да сам учинио, све што је требало, да би на пут пошао потпуно опремљен. У име Бога путујем у 3,05 ч. Брзим у недељу 14.09.1958.године преко Скопља за Битољ, у друштву са Ђ.Новаковићем, сарачем.

Недеља 14.09.1958.г.

У пола три сата ујутру био сам већ на станици. Ђока ме претекао, био вреднији од мене.

Воз је дошао на време. Једва смо успели да се угурамо у један вагон. Толико је било света да смо престајали скоро до самог Скопља. Тек од Ристовца смо могли са Ђоком да се мењамо на једној помоћној столици у ходнику вагона.

У Скопљу смо стигли у 6,50 ч. Тачно на време. Остајемо на станичном перону, пошто ћемо сачекати брзи из Београда, преко Краљева, којим иде главна група солунаца, па да им се овде и ми придружимо. Вагон којим смо дошли у Скопље носио је бр. Ва. 34249.

Ту на станици, а већином из нашег воза, нашли смо још и друге делегате из других места; из Ниша њих троје – међу њима и један мој Јабланичанин из Тулара, капетан у пензији Бајо Милуновић који живи у Нишу. Један из Врања, један из Јагодине и још неки из Тимочке крајине. Чекамо и већ је 8 сати.

Тачно у 8,40 ч. воз је кренуо за Битољ. Овога пута све је добро, имамо добра места и вожња од Скопља до Битоља била је пријатна. Ишли смо пругом којом до сада нисам пролазио као ни местима кроз које она иде пошто је релативно то нова пруга од Велеса до Битоља.

Најлепши утисак прави на том путу долина реке Бабуне, село Богомиле као њен центар и пиринчане њиве дуж те реке који је, бар како нама изгледа, тек у сазревању. Много орахових стабала свуда том долином. Али најупечатљивији утисак остављају на мене стравично оштри гребени планине Бабуне. Познајем многе велике планине највише по Македонији, али овако стравичне као Бабунини ћини ми се да нема. Али баш са том својом стравичношћу дивље лепе.

После Велеса прошли смо кроз станица: Чашка, Стари град, Теово село, још две станице са нечијим именима не запамтих, Оска бабуна, село Согле, село и ж. станица Гостиражна. Колико то ја знам пруга пролази кроз средине т.зв. краја Азота краја од старине нашег српског и краја одакле је чувени национални српски радник и комитски војвода Јован Стојковић -"Бабунски". И са те стране било ми је пријатно што сам ето једном прошао и кроз тај крај. Каже, се , по казивању једног старца из Гостиражње који је с нама дотле путовао, да до њиховог села, тај крај се назива велешким а одатле до Прилепа прилепски. До Прилепа, је равница "Пелагонија" и даље од њега до Битоља, па иза њега. Забележио сам до Прилепа да смо прошли и кроз ова места: Слепче, Барилово (село у ком је живео Василије Трбић б. четнички војвода и б. Нар. Посланик), Сенокос, Мачужиште и затим Прилеп.

Од Прилепа према Битољу забележио сам само две станице: Галичане и Даме Груев. Биле још неке, него не видех како се зову. И око Велеса и око Прилепа земљиште јако голо, око нема где да се одмори – око Велеса велика брда, али око Прилепа камена и гола.

Што се више приближавамо Битољу, земљиште све више и боље обрађено. Много баште. У многим њивама поред пруге види се у већим комплекси-

ма засађен црни лук. Пераја зелених као у мају код нас крупан, бујан, главице вире из земље крупне ко веће тацне.

Тамо лево, према Кајмакчалану, према Црној реци, коти 1212 и 1050 видик покривен маглом.

Око 13 часова воз је приспео у Битољ.

Изненађени смо, бар ја и Ђока, ако не и други. Испред саме станице постројена већа група, махом виших официра са ешарпама, ваљда преко тридесетак. Како од свих путника и делегата ја и он идемо баш последњи, кажем му тихо: Ђоко, бре, ово изгледа за нас! Ајд море, ко зна зашто су се постројили, одговара Ђока. Али већ после неколико тренутака онако у гомили скоро збијених делегата солунаца, пилази један од оних постројених официра, млад пуковник и срдачно нас поздрави добродошлицом. Покуша да претстави све оне официре који су у строју били да се они с једне стране и ми са друге и рукујемо, но при том се измешасмо, да се незна ни ко се коме претставља, нити ко се с ким рукује, те главно је да смо ето, свечано дочекани, што смо сви најмање очекивали. Још на првом том кораку интимност старих ратника са новим војницима била је успостављена, што је давало наде да ће све даље бити још пријатније.

Пошли смо затим излазу кроз станичну зграду. Испред станице већ су бректали велики нови аутобуси спремни да нас приме и превезу у већ одређене хотеле за нас. Дакле иде добро.

Ја и Ђока држимо се заједно и са још неком групом смештени смо на преноћиште у хотелу ”Трудбеник”. Ја и Ђока сами у једној соби, а само ту и два кревета. Још при укрцавању у аутобусе објаснили су нам да ћемо бити одведени у своје собе да се умијемо, очистимо и мало одморимо, па да потом дођемо на ручак у Хотел ”Македонија.” Тако смо и учинили.

У хотелу ”Македонији” у једној великој сали све већ постављено и делегати заузимају места ко где хоће. Ручак беспрекоран – богат и обилан. Пиће ко шта жели.

Одмах после ручка потоварили смо се у исте аутобусе и отишли да положимо венце на гробове палих војника. Најпре смо отишли и положили венце: наш старих ратника и венац ЈНА на гробље изгинулих и помрлих српских војника у балканском и у 1/ом светском рату које се налази код градског гробља, а потом сасвим на другој страни Битоља, на северозападу и на гробље изгинулих француских војника. Били смо сви изненађени колико је огромно то француско гробље, крст до крста све у линији на пољу од неколико хектара и ко зна колико хиљада тих крстова. То су гробови палих Француза за нас, за нашу слободу и зато двострука наша обавеза и велика народна светиња. Полагању венца и кратким поздравима изреченим од неких делегата погружени и сами ћутањем одали смо последњу нашу пошту том мору поређаних мртвих синова поносне и велике Француске нације-наших правих, дивних пријатеља и савезника.

По повратку са гробља довезени смо у својим хотелима где смо требали да се одморимо и да у 20 часова понова дођемо на вечеру у исти хотел где смо и ручали. Ја и Ђока на вечеру нисмо отишли, јер смо јели оно што смо сами понели, уствари Ђокино печено прасе. Јер ако би ишли на вечеру, морали би га бацити. По вечери речено нам је да сутра поранимо у 5 сати да би у 6 сати џиповима са трга испред хотела Македоније кренемо за Кајмакчалан. Легли смо одмах, отспавали лепо, одморили се и желели да нас на путу киша не прати јер је у току ноћи киша мало и пала. Међутим, киша и даље није било.

Понедељак, 15. септембар 1958.г.

Устали смо још пре пет сати и у 5 били на доручак у истом хотелу и на наше изненађење за време доручка упали су у салу ко да су падобранима били бачени петорица Француза све виши официри, који су се борили на солунском фронту. Наши стари ратници направили су урнебес од овација кад им је речено да су то стигли браћа и другови Французи, јер кад су ушли нико није запазио да су то они. Авион којим су путовали негде задоцнио па зато и они место да су дошли јуче, они стигли тек данас. Грљењу и сузама није било краја.

Доручак је на брзину завршен и пожурили смо на трг где су џипом били постројени и њихови мотори бректали пуном снагом

У сваком џипу сем шофера, могло је да се укрца још четворо нас делегата и других гостију. Кад су сви џипови попуњени испоставило се да за неке 4-5 нема џипова па су се растрчали по Битољу да нађу и за њих те смо морали мало да ччекамо.

И најзад кад су сви смештени, опет у Име Бога, кренули су стари, мрки ратници Солунци за историску и велику светињу српског народа што се зове ”Кајмакчалан”.

По реду, кад смо изашли из Битоља, негдо на завоју пребројао са џипове који су били испред нас. Ми смо били 13 по реду. Пред селом Кременицом (раније Кенали) и поред саме Грчке границе, један од џипова испред нас је застао и одатле све до Скочивира наш је џип био 12 по реду.

У нашем џипу поред шофера (звао се Ванђел и чини ми се да ради у неко пољопр. добро или томе слично) било је нас четворо: Ја, Ђока и Рајко Вучић, учитељ у пензији из Приштине са својом женом. Старији људи од мене.

Док смо ишли према Кајмакчалану нисмо скоро ништа разговарали, али кад смо се отуда враћали, тек смо се онда боље упознали. Испало је да је он школски друг и одличан пријатељ Јове Поповића, па испаде тако као да смо и ми такви пријатељи и другови. А ја сам га из Јовиних писама и разговора знао и раније, а сада ето и лично. Кад смо већ код њега, да напоменем откуд ту са њим и његова жена. Има свакојаких људи па ето и таквих као они. Њој

у 1916. г. ту негде око Црне реке погинуо рођени брат Зафир Васић, рез. официр и сада јој се дала прилика да у те крајеве дође, по могућству да нађе његов гроб, али ако не нађе, онда да на Кајмакчалану у црквици запали свећу колико за спомен свим изгинулим толико и за спомен своме брату. И то је извршила – па сматра да је извршила и један људски и братски дуг. Иначе третирана је и она исто као и ми остали делегати.

Као што рекох, вожња је почела. изашли смо из града и кретали се лепим и равним друмом кроз пространу Пелагонију право на југ према грчкој граници у правцу Лерина. Десно од друма под високим планинама Бабе виде се нека села. Шофер рече да су та села: Буково, Велушани и друга која не запамтих. Време лепо – сунчано, па ми онако натрунтаном чак и врућина, јер се и знојим. Тако је кад човек слуша друге.

Одједном видим да џипови који иду испред нас скрећу лево под правим углом. Шофер нам објашњава: ето, ту је одмах грчка граница, скрећемо лево и ићи ћемо даље све поред саме границе. Тамо десно види се село: то је Негоричани, само оно је на грчкој територији. Село познато ми по војним извештајима још из балканских ратова. Скренули смо дабоме и ми и после мало вожње прешли жељезничку пругу која иде од Битоља за грчку и за Лерин, и потом прошли кроз село Кременицу (раније Кенали) селу на самој граници. Затим пролазимо кроз друго село – види се турско, које се зове Меџитли. Изван села на пољанама лево и десно од пута избија вода из земље у облику гејзира кроз нарочито постављених цеви. Нешто слично као што има и Сијаринској бањи код нас. ”Кисела вода” рече шофер. Прођосмо убрзо кроз друго опет турско село, али му име не упамтих.

Возимо се даље доста дуго све уза саму границу са Грчком и сечемо попреко са запада према истоку линију нашег српског фронта која је ишла са југа на север. Пролазимо баш преко фронта којим је наступала наша прва армија, наша Вардарска и Моравска дивизија у правцу села Борда и Црне реке, после мога рањавања.

Тамо даље лево под чукама види се село: шофер каже да је село ББрод на црној реци. На те његове речи тргох се и намах у мени оживеше оне давно усађене мисли и успомене: Брод...Брод...Чуке... Камените чуке изнад села Брода... Прилаз селу и реци и прелаз преко ње под борбом тешком, крвавом... и избијање на чукама... али тамо остадоше за вечна времена каплар Аксентије Милошевић, нишанџија са 1-ог митраљеза, наредник Ранковић, мој друг из Шатора, и митраљезац Светислав Петровић, из Блажева на Копаонику и други.

Отворих врата џипа и замолих шофера да лакше вози да би ту слику коју сада видим што боље упио у своје памћење. Шофер даље рече тамо преко чука је село Тепавци и друга села, сетих се нишанџије 3-ег митраљеза Михајла Михајловића, из Чумића, који ту код тог села погибе и још других.

После 42 дуге године прођох, ето, овим пољем части и огромних напора српских синова да се домогну своје поробљене земље – пољем натопљеним крвљу најбољих и најхрабријих јунака српских. ту где су злокобно фијукали куршуми и летеле и експлодирале топовске гранате стварајући страшну урнебесну рику, ту где су они јадни српски пешаци погурени под том пакленом грмљавином претрчавали пољем чистим и равним ко длан руке, - ми данас спокојно, мирно џиповима идемо...идемо... али мислима окренути сасвим на те октобарске дане тешке, али славне 1916. године.. шапћући више за себе: Слава вама палим друговима...

Наилазимо затим на село Добровени, које је на самом друму. Село веома познато сваком српском војнику, јер је оно било главна раскрсница путева и снабдевачка база за читав тај фронт око црне реке. Лево преко реке и иза чука је село Ивени, такође добро познато из те године, као база наше војске. У Добровенима се нисмо задржали, али после вожње, још 5-6 км. уђосмо у село Скочивир, такође, јако познато место по борбама вођеним око њега – Дунавска дивизија, а после и јаком нашом базом за снабдевање фронта у окуци црне реке.

Ту код овог села се завршава пелагониска равница одакле настају огромна брда-планине према југу, југоистоку, истоку и североистоку. Северна страна Ницанских планина у чијем је систему и сам Кајмакчалан.

Ту је направљен застој – одмор. Изашли смо из џипова да се мало раздрмамо и надишемо оног чистог свежег планинског ваздуха који струји кроз клисуру црне реке, јер нам се у џиповима од она испарења бензина и мазива већ гади. „Кључ црне реке" а по бугарском „завојната на черна". С десне стране пута и реке тече један бистар – хладан планински поток који долази из масива кајмакчаланских негде горе високо око Старковог гроба, Сиве Стене и Совића и ту се улива у црну реку.

Око овог села, ове реке и овога потока вођене су врло крваве и тешке борбе са Бугарима. Бранили су се жилаво јер су имали положаје по природи јаке, а још и утврђене те су нас те борбе скупо стајале. Гробља и у Скачивару и у Добровенима раскопана и кости негде однете. По свој прилици или на врху Кајмакчалана у оној општој гробници или у војничком гробљу у Зејтинлику код Солуна. Али има још по који споменик но нисмо имали времена да их погледамо.

И овде тишина и мир делују некако свечано док се нама по памети врзмају познати примери тешких искушења те 1916.г.

Пењемо се понова у своје џипове и почиње тек одавде наш прави хаџилук, јер се крећемо кривудавим путем уз огроман хрбат гордог планинског масива кајмакчаланског. Пут у серпентинама, а поред пута и са једне и са друге стране, дакле на почетним стазама – неке њивице, без сумње њиве села Скочивира, јер је оно најближе њима, док је мало село Петелино које је постојало на томе путу свакако расељено, можда још за време рата, пошто више не постоји.

Иде се све навише. Њивице нестају и поред пута појављује се ситна храстова шума, а после вожње од сат и више почињу да се назиру кроз ту храстову шуму и борова стабла, да убрзо после остане само бор и јела све до познате заравни на Кајмакчалану који се зове ”Јелак”. До Јелака нисам приметио ни једно буково стабло.

На Јелаку смо имали други одмор. Овде на Јелаку постојала је т.зв. „Краљева кућа“, где је регент Александар са својим оперативним штабом Врховне команде имао седиште. Одатле је имао поглед на цео фронт наше војске у окуци црне реке, а са Флоке која је ту близу и на фронт преко Доброг поља Ветерника и све до Кожуха. та зграда постоји и сада, сва од камена, само без крова. Ту је некаква шумска манипулација која изгледа врши смоларење на том терену, па је због тога називају „шумска кућа“.

Онај ко је за ову кућу изабрао баш Јелак, тј. ово место, имао је заиста веома добар укус. Висина довољна. Свуда докле ти поглед допире на све стране само јела и бор. Просто и у ово позно лето све мирише опојним мирисом. Траве, траве зелене, високе на све стране. Газиш ко по каквом ћилиму. Једном речи место где те природа сама тера да дишеш дубоко и пуним грудима. Душу дало за летовање, за одмор, само да је неког бољег пута и саобраћаја.

На том месту је војска образовала прави логор. Сала дугачка више од двадесет метара направљена од војничких шаторских крила, већ подигнута. Образују се кујне. Чесме за воду и постављају се столови. Све донешено на камионима из Битоља још јуче, ноћас и јутрос пре нас. Ту ће бити општи ручак за све по повратку са Кајмакчалана. А до врха треба да путујемо скоро још два сата.

Ђока је на путу до Јелака једва издржао. Повраћао је два или три пута. А и ја сам се једва уздржавао да не повраћам. Некако ни ја сада не подносим ова бензинска испарења, а раније ми ни мало то није сметало.

Требало је да пођемо.џипови скоро сви одоше. Остаде само наш. Не можемо пронаћи Ђоку – куд се он деде. Лево-десно гледам, дерем се колико ме глас носи: Ђоооооко....Ђоооооко.... но њега нигде. Тамо иза шатора један војник ми рече да је мало час један крупан господин овуда прошао и отишао наниже. Осмотрим и заиста, скоро пола километра доле опет на једном сличном месту видим Ђоку где догледом са једне стене посматра пределе далеко преко црне реке, т.зв. ”Полог” – доцније како ми рече места где је са својим 16-им пуком водио борбе 1916.г. Раздерем се што сам више могао: ”Ђоооко... Ђооокооо... хајде бре...сви одоше, само остасмо ми...пожури...! А Ђока отуда одговара: ”Идите... идите...ја не могу....чекаћу вас овде....”

Брзо се вратих џипу и рекох шоферу-терај, овај не може даље и таман да се кренемо наиђе један службеник те шумске манипулације и замоли шофера кад већ има празног места да га одвезе до врха Кајмакчалана, што овај и учини, и одмах кренусмо.

Нисмо се дуго возили, али изађосмо из предела обраслих бором и јелом. Овде-онде по која буква, па и то престаде и затим го ккамењар, нека трава, лишаји неки. Пут далеко хрђавији од оног до Јелака. Кривине на сваких двадесетак метара и успон све оштрији идемо баш уз сам хрбат Кајмакчалана. Дрндање џипа све јаче и мени се одједном све ускомеша, те брзо отворих врата и два пута повратих. Би ми одмах лакше, те сам остатак пута прешао без тешкоћа.

У џипу сам седео с десне стране, оне стране где су испод пута прави амбиси. Кад погледам какве су стрмине и какве дубодолине просто ми се кожа најежи. Боже, да се којом несрећом џип стрмекне низ ове литице, рекло би се само једно: ...ух...аааах... и готово. Нити би се могло нити би имало потребе да се спасава, јер прилаза нема ниоткуда.. Возимо се читав сат, а дубодолина и литице све стравичније једна од друге. Успон све оштрији. Наилазимо на појас густе непрозирне магле, скоро сталног пратиоца ових врхова, па шофер успорава вожњу будно прати кривудаву путању.... Али ипак се иде... иде....

Магла се разређује, видик се шири.. полако, полако магла сасвим нестаје, хоризонт све шири, сунце сија – топло нам и у џипу.

Наилазимо на место где је кућа Др. Рајса. И сада, објашњава нам овај шумски службеник, што се с нама вози, она се назива кућом Др. Рајса. Налази се лево и нешто изнад пута којим ми идемо. Колико ми видимо кућа добро очувана, а овај рече и то да она и сада служи за потребе њихове службе, а и за геодете који често врше овде нека мерења.

Најзад, рекоше шофер и овај шумар, да се приближавамо самом врху и после краћег времена кочнице нашег џипа оштро зашкрипаше и шофер се огласи: другови.. ту смо...!

Даклен, најзад смо ту, стигли на врх славног и гордог Кајмакчалана на висини од 2525. м. надморске висине испред саме костурнице издигнутих у борбама за ове стравичне врхове,. Костурница сама налази се иза саме линије која дели грчку и нашу земљу – на грчкој територији. А црквица лево од гробнице баш на самој глави, на правом највишем врху изнад гробнице за педесетак метара, кроз коју како кажу, пролази гранична линија. Као што рекох, сунце сија баш на те врхове, а ниже по оним дубодолинама притисла са све четири стране густа, влажна магла да се сем ове ближе околине ништа на ма коју другу страну не види. А желео сам баш да са тих висина видим Острвско језеро доле према југу и на истоку Добро поље и даље према Кожуху.

Кад смо се сви прикупили код костурнице, почела је одмах свечаност око полагања венаца и поклона изгинулим уз учешће не само нас Срба Солунаца, но и војске садање великог броја других гостију и Француза.

На нашу срамоту, ми смо без иједне ратне заставе, а петорица Француза донели са собом две своје старе ратне заставе оних пукова који су се борили на Солунском фронту.

Обадве заставе су развили и њих двоје мирним војничким кораком су их носили према костурници, док су иза застава истим кораком ишли она тројица Француза и кад су дошли до саме костурнице на средини ограде, такође војничким кораком један је дошао на левом, а други на десном углу и у ставу мирно држећи заставе сачекали крај свечаности. Иза њих пришли смо онако у гомили сви ми, па је свечаност почела.

Најпре на саму гробницу – она је сва од бетона на средини уздигнућа у облику сааркофага, а са стране ограда у бетону и гвожђу – положена су три венца: најпре венац Француских бораца, затим наш Солунаца и онда венац ЈНА. Претходно је музика отсвирала нашу и Француску химну, а вод почасне чете командовао поздрав. Венац нас Солунаца положио је Генерал у пензији Ђорђе Лукић.

Потом је минутом ћутања одата последња пошта онима чије кости леже у гробници која је пред нас.

Иза тога је Миша Јовановић, вођа нашег пута, иначе Јавни тужилац Србије и ратни инвалид из НОП одржао управо прочитао један свој говор, врло објективан и врло импресиван. Затим Француз, пуковник и вођа њихове групе, а за њим како нам рекоше, садањи Командант дивизије у Битољу по имену Никола Бановић, што тек ту сазнах, иначе Црногорац. Његове прве речи из говора којег је такође читао, биле су ”Другови, у борбама за Кајмакчалан и око њега пало је 42.000 српских војника....итд.”

Овим је свечаност одавања поште палима код костурнице био завршен.

Иза овога престојала је посета црквице горе на врху. И како сам био скоро позади свих присутних пожурио сам узбрдо да би међу првима ушао у црквици јер је немогуће да она прими све нас. А желео сам да је разгледам.

Црквица веома мала, ко једна омања соба, подељена на олтар и цркву само без преграде. Лево и десно између олтара и цркве по један свећњак, а са десне стране одмах иза десног свећњака УРНА од белог мермера. На врху сама урна у облику издужене лопте са поклопцем на врху. Испод урне ноге дужине око 1 метар које урну држе.

Споља на самој урни исклесане ове речи: ”Овде почива срце великог пријатеља српског народа и борца Др. Арчибалда Рајса”. Отприлико тако, мада нисам сигуран да је баш тај ред речи, јер их бележим по сећању. Подигао сам поклопац и на жалост, видео да је урна празна. Срце нашег заиста великог пријатеља и ратног друга неки наш заједнички непријатељ одатле однео и уништио. Кажу да су то бугари урадили.

Но пре него што смо се испели на врх и ушли у цркву код једног старијег човека беле главе и белих бркова, рекоше б. пуковник, приметио сам да држи под мишком једну прилично велику белу картонску кутију увезану канапом. А на улазу саме цркве затекао сам га где ону кутију развезује и хоће из ње нешто да извади. Никако се нисам сетио да би то могле бити свеће, а у ствари биле су то баш оне, две огромне жуте свеће дебеле ко рука, превезане

новом новцијатом чистом српском тробојком дугом ваљда 3-4 метра. био сам изненађен призором тим, као и оним што је иза тога дошло. тај пуковник ушао је у цркву и стао испред олтара, држећи у рукама обе оне свеће, а за то време црква се је дупке напунила. Она два Француза који су носили заставе ушли су са заставама развијеним као и доле код костурнице и стали један десно, а други лево од улазних врата цркве. Друга тројица пробили су се горе према олтару и дошли до оног старца који држи свеће.

Тада се је стари пуковник окренуо према нама и рекао дословце ово:

„Браћо! Дошли смо овде да се на овом светом месту за наш народ поклонимо и нашим палим друговима из борбе за ове планине одамо дужну пошту и нашу другарску захвалност. По нашем српском обичају, ми ћемо се одужити палим друговима паљењем ових двеју свећа за вечни покој и славу њихову!

Али и ове свеће биће запаљене старом српском шибицом израђеном у Србији пре балканских ратова (дигавши руку високо изнад главе показује ту ШИБИЦУ) да тиме и овако симболично покажемо да смо и ми у духу са свима њима који су пали овде на граници наше отаџбине.

Умољавам генерала госп. Лукића да ову свећу прими и као наш по чину најстарији друг исту припали на десни светњак. Умољавам и нашег ратног друга и пријатеља француског пуковника да другу свећу запали на левом свећњаку...”

Прилазе и генерал Лукић и пуковник Француз примају свеће, пале их и стављају у свећњаке. За њим су запалили своје донете свеће већ поменути Рајко Вучић и његова жена и онда минутом ћутања завршена је свечаност и у црквици.

Изашао сам из цркве и разгледао црквену ограду која је направљена од кованог гвожђа а као коље уграђене празне рововске бомбе, пушке, сабље и друго ратно оружје, а на левом ћошку до олтара, ту на огради и мала кула звонара. После оног јарког сунца, одједном ветар поче поред цркве да носи велике пахуљице снега. Па одједном то преста и понова грану сунце.

Сишао сам опет доле и прошврљао по заравни па из земље извадио неколико мањих парчади од експлодиралих бомби и граната којих још има и на самој површини, а делом затрпаних да понесем као успомену.

Мало потом, поштошто је свечаност завршена, потрпали смо се у џипове и почели да напуштамо врх Кајмакчалана и да се спуштамо према Јелаку на ручак. Било је тек прошло 13 часова.

Ручак на Јелаку био је безпрекоран. У оном салону направљеном од војничких шаторских крила постављени столови као у неком најлуксузнијем ресторану. Све донето из Битоља па и сама послуга из хотела ”Македоније” где смо јели и јуче и јутрос. Ручак врло богат и обилан, - састављен од предјела (сира, шунке, саламе, и др.) и јела: супе, печења, прасећег и јагњећег гарнирана прженим кромпиром на француски начин, салате од паприке и па-

радајса све у количинама толиким да се ни мањи део тога није могло појести. Пиће такође које жели гост: пива, вина, три врсте и ракије такође 2-3 врсте.

Са стола сам устао први, јер нити могу више да једем, нити да пијем, па ни да седим. Пођох да мало кроз оно море бора и јела и оне зелене траве прошврљам са намером да нађем неку малу јелу, да је ископам и понесем за Лебане где би је посадио за успомену на овај мој хаџилук на Кајмакчалану.

Нађем једну која се мени учини да је добра и покушам да је искубем из земље, јер нема чиме да је ископам, ал у то опази ме један шофер и веома љубазно рече ми: ” Неваља та, велика је за пресађивање, а и стара, нађите мању и млађу, па њу понесите, ако то хоћете..” Послушах га и потом нађох једну далеко мању, некако је извучем па око корена натрпам земљу и то завијем неком хартијом. Оставим је на моје седиште у џипу. Кад сам хтео да уђем у џип, при поласку на мом седишту било је поред моје јеле, још десетак комада још мањих и бољих од моје. Онај исти шофер их нашао по шуми, извадио и обавијених земљом око корена ставио на седиште у нашем џипу, што ме је веома пријатно изненадило. Шоферу сам се топло захвалио на таквој пажњи.

О организацији око ове наше експедиције на толикој даљини од најближег већег места као што је ББитољ и на толикој надморској висини, треба да кажем још коју реч.

Преко целога пута испред шатора где је смештена трпезарија постављена је била транспарента исплетена од гранчица јела и борова и на њој је писало ”ДОБРО ДОШЛИ”.

С друге стране трпезарије направљен умиваоник са десетак славина, двадесетак нових новцијатих пешкира и две кутије мирисавих сапуна за умивање и прање руку гостију. Једно велико буре постављено високо између грана једне јеле пуно воде и онда цевима вода доведена на славинама. Врло просто, али врло практично онде на оној висини.

Одмах после ручка почела је да свима војна музика. Одмах се створи коло – играли и стари и млади. Али, однекуда се створи и један сељак са гајдама, огромним чини ми се већим од њега.

Прво коло повео је један наш делегат – Солунац из Аранђеловца у чистој шумадијској ношњи. Кола, свира музика, а чим она стане наставља гајдарџија. Уз његово гајде коло чак и веселије. Неки се већ изопијали па певају у колу, други тамо у трпезарији, а у колу су већ и сви Французи.

Ја на клупи поред шатора седим и гледам оро слушајући музику.

После извесног времена у оном предаху, видим да Французи прикупљају на једном месту наше Солунце. рекоше хоће са њима да се сликају. Пођоше многи тамо, но они оне који су у градском оделу учтиво враћају, остављају само оне који су у народној сељачкој ношњи. Траже их и тамо у трпезарији и свуда по логору и кад су их све покупили, онда су се сви петоро њих између њих сврстали и апарат који аутоматски ради сликао их је у неколико позици-

ја. Кад је то фотографисање завршено, између Француза и тих наших старих бораца – сељака, почело је такво грљење и љубљење као да су се сда први пут срели и као да је то најрођенији род. Међу тим нашим старим борцима био и један сељак у неком суром клашњеном оделу са масном старом шајкачом налик на неког циганина. Изљубили се са њим, кажем као са неким својим најрођенијим, с којим би се чак и ја тешко пољубио. Кажем најрођенији – па нама Србима Французи заиста то и јесу. Ми немамо нигде бољег рода, и искренијег брата и пријатеља но што нам је Француз – француски народ. то сродство и то пријатељство и братство сковано је заиста на мукама и зато је тако и присно.

Посматрајући тај призор са сликањем и поздрављањем мени су навреле сузе на очима и почеле тећи низ образе иако сам покушавао да их не пустим. Па не само то. Разумео сам одмах и зашто они то чине – тражећи наше сељаке – знају они ко је тај који је понео мученички крст да би одбранио и своју и туђу слободу – знају да је то тај Српски сељак коме ето и на овај начин хоће да му кажу: ХВАЛА...Брате...Пријатељу...!

На ручковима и вечери у Битољу нисам их приметио, али овде на Јелаку преко пута мене за столом седела су и 4 Солунца – Македонца од којих двојица или тројица баш из Битоља. Свој четворици преко прсију наређана разна одликовања. Тиме сам био изненађен али врло пријатно. Јер сам сматрао да таквих ту нема или и ако их је било да су давно-давно исчезли. Сви четворо борци српски од 1914. године прешли Албанију, Крф и ратовали све време на Солунском фронту. За ручком само сам са њим и разговарао. Шалама и смеху у разговору није било краја тако да смо и осталим скренули пажњу на нас. Један од њих по занимању самарџија. Сув, дугачких још црних танких бркова са качкетом на глави- типичан наш Македонац. Весељак какав само може човек тога краја бити. Јео је добро, али пио још боље. Пио све од реда и ракију и пиво и вино... Онима до себе својим другарима, мало, мало па ће им рећи: ”јединте...бе...пијте...овој...данас има, утре нема..”

Многи страхују да је у прохујалим деценијама па донекле и вековима, за нас Србе Македонија изгубљена. Бугари су својом пропагандом, својим парама однародили оне који су славили славу који су држали наше царство... али, ипак крај оваквих Македонаца, а има их свуда-није...није српство изгубљено.

Али у вези са овим испричаћу и ово што сам доживео у возу између Велеса и Прилепа.

Негде пре или после села Богомила у наш купе попео се и један сељак, човек наших шездесетих година. По ношњи и по лику рекао би сељак овога краја, но буни ме једно. На глави има стару ону широку српску шајкачу масну скоро до половине, оног преклопа за уши. Вала четврт литара масти лежало је тој шајкачи.

Са таквом шајкачом већ ређе се виђају људи и у нашем крају, а још мање са таквом масном, што значи да је дуго ношена. А са њом нисам могао замислити

човека овога краја иако добро знам који је овај крај, наш стари чувени српски ”Азот”, као што рекох постојбина ”Бабунског” па и војводе чувеног Глигора Соколовића и још других. Имам на уму да су овде господарили Бугари од 1941. па до краја 1944. г. да се и сада од ослобођења на шајкачу такву какву носи овај старац и код нас подозриво гледа, а у Македонији још и више као на симбол ”великосрпског шовинизма” – (казаћу овде под заградом да сам ја за реч ”шовинизам” први пут сазнао од Бугара. У борбама око Гњиланске Каменице у једном бугарском рову кад смо их из њега отерали – то је било на другој половини октобра 1915. г. нашли смо неке бугарске новине. Ја сам узео два листа, на једном је био наслов: ”Камбана” а на другом ”Препород”. Лежећи у рову , ја сам почео да их читам. Прилично добро сам разумео што пишу и у том тексту наишао на ту реч ”шовинизам” коју нисам разумео шта треба да значи. Запамтио сам уз то да је на ”маргинама” тих листова, на оним празним местима са свих страна писало: ”Пазете се от шпиони”. И то ми је било непознато, она реч ”шпиони”, али сам ипак схватио да се о њима ради, о потказивачима и слично.Али ето, доживео сам да и српска шајкача, која ми је тада била на глави, буде проглашена за симбол ”великосрпског шовинизма.”

На моје питање, одговори да је ”от село Гостиражна – ете сега чим прођемо кроз тунел ће дојде нашего село. Има туа железничка станица...” Нисам имао потреба да га даље испитујем. Све ми је било јасно, па и она стара искрзана и масна српска шајкача, ко зна када купљена и ко зна како сачувана кроз све ветрометине које су овуда прохујале, и да овога дана (14.09 1958.) још стоји на глави овог ”велико-српског шовинисте” из села Гостиражне на граници Велешке и Прилепске области. И нека стоји! Зна та Шајкача, ако не њен носилац, шта она чува. Неће потонути то што она чува, као што није потонуло ни на Косову када је и онда као и пре четрдесет и више година све потонуло у море крви. Да си ми још дуго живи стари – мој случајни сапутниче у возу кроз ”Азот”.

Дошло је време да се и са Јелака пођe. Потрпасмо се понова у своје џипове и весело кренусмо низ стрмине кајмакчаланског масива, веома задовољни хаџилуком који смо данас обавили и пред сам мрак докотљасмо се у Битољ.

Моја и Ђокина соба по повратку са Кајмакчалан примила је била све ствари другова из других соба које су већ биле издате новим гостима. Ми после вечере путујемо кућама.

Наишао је у собу вођа пута Миша Јовановић и рече: умијте се, очистите и мало одморите па у 8 сати на вечеру да сте сви..

Кажем друже Јовановићу, па ко ће опет јести после онаквог данашњег ручка на Јелаку. Ја не могу.... Е, вели он ”сад то кажеш у 6 сати, а око 8 питаћеш има ли вечере”. Ја сам ишао на вечеру не ради вечере, но ради растанка пошто ноћас идемо, и од свега што је било за јести и пити, ја сам појео тањир салате од парадајса и 2 комада ”тулумба-татли”. Ђока није ишао.

На вечери поред нас делегата било је овога пута више гостију приличан број омладине, који су уз вечеру и после певали македонске и српске песме. Било је заиста весело..

Како је вечера уједно и опроштајна, претседник среског одбора у Битољу, један згодан млад човек одржао је говор у коме је отприлике казао ово: ”Ви ћете нам увек бити драги гости... увек боље и боље дочекивани... Ми вас не питамо који сте и какви... Ваша дела говоре о вама и те светиње ваше оне су и наше и чуваћемо их као своје..” Затим је говорио француски пуковник евоцирајући успомене из рата, а за њим наш пуковник Бановић за збогом па онда неки од делегата, чиме је свршена и вечера а и наше гошћење.

Око пола десет укрцали смо се последњи пут у аутобусе, одвезли се на станицу, а потом у воз. Размештени по купејима чекали смо да кренемо према Скопљу. Пуковник Бановић и претседник НО обишли су све купеје и лично се са сваким поздравили пожелевши нам сретан пут...- да после краће паузе осетимо да воз почиње да клизи и да клопара кроз тамну септембарску ноћ у правцу Скопља. Ујутру смо били у Скопљу, а око 12, ја и Ђока у Лесковцу - чиме је наше ходочашће било завршено...

2. ЧЕТРДЕСЕТОГОДИШЊИЦА КАЈМАКЧАЛАНА

ГОРНИЧЕВСКА БИТКА

Док испод нас, у баровитој солунској равници владају несносне врућине и маларија коси, на обронцимаџиновске Ниџе планине, ноћи су влажне и ледене. Буре и олује бију плећати врх овог планинског била које је вечито у облацима, изложено ветру који фијуче и ваља густа повесма магле. Ноћу је врх запаљен експлозијама граната, па се издалека види као неки горостасни светионик, чија светлост час запламса, а час утрне. То су експлозије, граната којима наша артиљерија засипа бугарске положаје, заштићујући нашу пешадију, која излази из својих заклона и плитких ровова да освоји нове положаје, ближе врху. Дању седимо шћућурени иза гомиле камења, јер бугарски положаји су више нас, па нас бију у теме. Тако је изгледало крајем септембра 1916 године на овој горостасној планини, чија северна половина лежи на територији Србије. Још само мало, неколико стотина корачаја, па смо на родној груди.

Кајмакчалан! Колико радосних и болних успомена изазива ово име у малом броју оних који су пре четири деценије на овоџиновској стени, стопу по стопу, отварали капију слободе. Наши су испод самог врха, а Бугари на врху и Сивој стени. Дринска дивизија, југословенски добровољци (батаљон) одред Војводе вука. Укупноа 17.000 бораца са армиском артиљеријом од 118 топова и 10 рововаца), а код Бугара 6. и 8. дивизија (23.000 људи са 60 топова и рововаца). Код Бугара надмоћ у броју и стратегиском положају, код нас надмоћ у артиљерији и – моралу.

Када смо 1/13 септембра прешли у офанзиву Дринска дивизија се налазила на положајима : Родива – Јурки Кимбелери – Метеризи Тепеси – кота 1850 - Чеганске планине – Горничево – Кале. Бугари су држали линију : Кајмакчалан – Старков Гроб – Совил.

Борбе на Кајмакчалану почела је Дринска дивизија са 18.000 бораца, а завршила са 10.500. Седми пук из Дунавске дивизије, који је крајем септембра дошао као појачање, испод самог врха, имао је такође велике губитке.

Тунџанска и Видинска дивизија повлачиле су се сваке ноћи за један или два реда ровова, под неодољивим притиском Срба. Наши су први ровови испод самог врха. Свеже хумке и поломљено оружје показују крвави пут који су за седамнаест дана прешле наше трупе. Дошло је вече 29 септембра. Са наступом мрака почео је жесток артиљериски двобој, а уколико је ноћ одмицала, канонада и пушчана паљба били су све жешћи. У кратким паузама, између грохота пушака, чуло се громко: „ура!" Наши јуришају. Артиљерија обуставља паљбу да не би тукла нашу пешадију, али Бугари бесомучно пуцају. Врн као у котлу. Почео је одлучан напад за освајање самог врха, јер је то последња препрека на путу у отаџбину.

Све слабија је пушчана паљба, а све громкије наше „ура!" Одједном завлада тишина. Бој је завршен! Освојен је врх висок преко 2.500 м., отворена је капија слободе. Наше претходнице су ступиле на родну груду. Хладно је, ветар звижди око ушију чим се усправиш из рова. Изнурени војници који ноћима нису спавали збили су се па спавају. Умор их је савладао. Јутро 30 септембра дочекали смо на освојеном Кајмакчалану. Једва чекамо да сване. Испод нас је свуда густа тама, а на врху већ свиће. Срце куца од узбуђења, да прсне, а ми дижемо главу и зуримо у правцу замагљеног врха. Видимо заставу како се лепрша на ветру, али све гушћа магла омета видик и ускоро цвокоћемо у влажној леденој измаглици. Рањеници једнако силазе. Већ су провели и заробљенике. Поцрнели, заплашени и изнурени. Из Видинске су дивизије. Пођосмо ка врху. Прозебли, уморни, али весели. Ускоро ћемо ступити на тле отаџбине. Пролазимо поред напуштених бугарских ровова на самоме врху. На све стране лешеви, крв, бајонети, поломљене пушке; шлемови и чутурице. Ветар све јачи. Опет пуцњеви са оне стране брда, у замагљеним врховима Морихова. То наше претходнице гоне Бугаре, који нагло отступају на целом фронту. Стигли смо на сам врх. Ветар леди срж у костима. Ужасно изгледа разбојиште. Још увек има рањеника, који чекају да буду однети. То није лако са овакве висине снети рањенике у болницу. Наши болничари носе и наше и Бугаре. Овде је лешева мање, јер на самом врху Бугари нису дали огорчен отпор, пошто су наши продрли са две стране. Спуштамо се мало низбрдо. У Србију!... Сваки хоће да што дуже буде на родној груди, на тлу отаџбине. Сви узбуђени. Многи се нагињу и љубе земљу. Сви се војници интересују да им се тачно покаже одакле почиње Србија. То не зна ни наш командант батаљона. Граничне ознаке су Бугари употребили

за грудобране. У љутом камену се не копају ровови, већ се од камена праве заклони. Сви знамо да је врх био граница и да са ове стране, северне, треба да буде Србија. То је свима доста. Зато се и гробови за погинуле копају на северној страни. Да они који падоше за слободу, почивају у српској земљи. Један млад брадат поручник је и у самртном грчу задржао осмех. Срећан, вероватно, што је доживео да ступи на родну груду.

Из даљине се чује грмљавина топова. То су наши који продиру у правцу Црне Реке и Французи још западније. Цео фронт се помиче на север. Веровали смо тада да ћемо се зауставити тек у Београду. Нисмо били свесни колико нас је мало и колико смо имали губитака само за овај месец. Остали смо без резерве, без одморних трупа који би могли искористити пробој. Па бар да су то могли наши савезници, али и они су били малобројни. Те 1916 године, Срби су чини гро и главну ударну снагу солунске војске, па су ту почаст од августа до октобра 1916 године платили са не колико хиљада свежих хумки. Већ у августу, те 1916. године, када смо морали да издржимо терет бугарске офанзиве, у правцу Солуна, која је сломљена на домаку Острвског језера, били смо једина одбрана солунске базе, као што смо у септембру – октобру били главна ударна снага офанзиве. Тек када смо освојили Кајмакчалан и допрли у окуку Црне Реке, Французи су пошли у офанзиву на линији Кенали-Костур и заузели јужни део Пелагоније са Битољем. Мора им се признати да су се храбро борили на котама и ћувицима источно од Перистера. Висина тих кота „дуз-дуз" и „ди-сенкант" толико су понављане у разговорима, да су и наши војници проговорили француски. Ти мали "поали", шарена војска са неколико континената, али сви ведри и весели, престављали су дивне ратне другове које никад нећемо заборавити, али их нажалост, није било довољно да се Црном Реком спусте до Вардара и изврше онај стратегијски задатак, који је српска војска тек у септембру 1918 године сјајно завршила на Добром Пољу.

Заузимање Кајмакчалана представља једно од најсјајнијих страница српске ратне историје, величанствен подвиг оне војске која је прешла албанске кршеве, као поворка костурова у дроњцима, да би васркрсла на пољима Македоније и као урагана обасула смртоносном ватром горди врх Ниџе планине, који је изгледао неосвојив.

Када смо на десетогодишњицу Кајмакчалана, године 1926 посетили ово бојиште, били смо задивљени да смо учествовали у овом величанственом војничком подвигу. Јер само пењање на ову стеновиту громаду представљало је тежак и велики напор, а како је то изгледало под смртоносном ватром, стотина топовских и двадесет и неколико хиљада пушчаних и машинских оружја.

Сећајући се данас тог величанственог подвига српске војске и освајања Кајмакчалана, ми преживели чланови солунске војске овим одаје-

мо признање нашим ратним друговима који су своје кости оставили на Кајмакчалану и кривини Црне Реке, клањајући се њиховим сенима.

Својој отаџбини су се одужили подносећи највећу жртву.

Слава им!

3. ПРОСЛАВА ДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

„Политика“, 17. септембар 1928. г.

Добро Поље – Ветреник

Луј Кордје, професор на Риона, који је као подофицир учествовао у 3 колонијалном пуку при заузећу Доброг Поља, бавећи се сада у Београду написао је за “Политику” ово неколико редака својих успомена на тих Великих Дана.

„Ноћу између једанаестога и дванаестога септембра, седамнаеста колонијална дивизија француске пешадије, под командом генерала Прино-а, заменила је шумадиску дивизију, на фронту који се пружа од Тестерастога Камена (где се додиривала са нашом 122 пешачком дивизијом) па на исток до Обле Чуке, где се наслонила на тимочку дивизију. Стражарски низ десетога и дванаестога српскога пука остао је у првој линији. Требало је од Бугара тајити ту промену. Они не треба да сазнају да су наши људи ту. Кад би могли само и помислити како се страшан оркестар припрема од Пожара па до Гривице. Његови инструменти се веће дотерују да би могли да почну најлепши концерат који се може замислити у овоме амфитеатру међу овим вековним стењем и шумама!! И још исте ноћи непријатељ је извршио један страшан напад на Котку. Са наше стране ни једна од новопостављених батерија није отварала ватру. Надајмо се да ће оне остати у тајности до дана употребе.

Ово је већ други пут како трећи колонијални пук (потпуковника Пеншона) смењује своје српске другове. Двадесет другога јануара 1917. код Рапеша, он је братски поздравио ону шачицу хероја, која је била формирана у моравску дивизију после сјајне епопеје на Горничеву, старковом Гробу и коти 12-12. Данас смо међутим, дошли на сектор оних, који још од лета 1916. године отимају од Бугара стопу по стопу ове фантастичне Могленске зидине. У Владову, где се дивизија преформирала после укидања педесет шестога колонијалнога пука, **генерал Депере је одушевио официре. Одјек његових речи доспео је до трупа: “Ви ћете се показати достојни оних дивних људи какви су Срби. Ако успемо да пробијемо фронт, ослободићемо, може, бити, читаву Србију”.**

Четрнаести септембар. – Тачно у седам сати сва артилерија од 75 и 65 милиметара ступила је у дејство одједном. За трен ока непријатељске ос-

матрачнице су биле засуте ватром. Кривички Камен, Слоново Уво и Обла Чука, чије су шумовите падине као зид стојале над нашим рововима, биле су тако јако тучене, да су њихови врхови били обавијени сивим облацима дима, који се није растурао кроз читава три четврти сата. Горе високо под облацима, шестарили су авиони. Они су управљали ватром тешких батерија која се тек сад регулисава. Око седам и три четврти, ватра лаке артиљерије одједном престаде, а ваздухом захујаше зрна великога калибра, од 120 и 155 милиметара. ватра је била управљена нарочито на непријатељске ровове Рибарева, чији су бедеми над нама стајали као терасе. Они су били разрушени на више места. И препречна средства су рашчишћена. Бука је неописана. У Драговоме Потоку, између прихватнога положаја и Гривице, бацачи бомби од 24 сантиметра пуштали су уз ужасну грмљавину плотуне њихових тешких бомби са крилима. Видите како се у ваздух пење као стрела једна велика црна тачка, за тим, одједанпут из шуме избија једна огромна лепеза од земље и дима. Огромни црвенкасти стубови дижу се ка небу и јасно се види како се у њима претурају делови људскога тела, крпе од одела, комади дрва, ит.д. И док је земља дрхтала, да би ларма и бука достигла врхунац, четири митраљеска одељења са више од педесет оруђа, размештена на положаје од Перинога Брда до Говедарскога Рида, отварају преко наших глава ватру из свих својих оруђа. Оштро так-так митраљеза јасно се пробија кроз грмљавину артиљерије. Нико никога не може више да чује и да разуме. Примећујете само како људи узалуд отварају уста. Није могућ више ни рад на телефонима.

Непријатељ слабо одговара. Само се с времена на време јавља његов ровоски топ. Тек од подне јављају се и рафали од 150 милиметара, које непријатељски топови бацају у врло уску удољину Гивице. Ускоро је пролаз био претрпан лешевима људи, мазги и коња.

Око 15 сати обустављена је артиљериска ватра. Изгледало вам је као да је одједном угашена нека снажна локомотива, која је кроз читаве сате бректала на своје вентиле и дувала вам своју пару поред ушију. Авиони су кренули да фотографишу. Са врха обле Чуке, са њене падине разривене јутрошњом ватром, један немачки митраљез дуго је сипао ватру противу њих. Шеснаеста батерија за бомбардовање понова отпочиње дејство. Бугари изгледа и не чују и не виде митраљезе, чијих су шест оруђа пласирани на Перином Брду на земљишту потпуном отвореноме, са једне и друге стране старе осматрачнице српске брдске артиљерије.

Преко ноћи на свима странама виделесу се ватрице. Око поноћи отворила је изненада брзу ватру једна батерија од 75 милиметара. Она ја гађала једну ватру црвенију од осталих која се јавила у шуми на северној падији од Обле Чуке. Осматрачи батериски сматрали су ту ватру као сигнализациону тачку, међутим то је био пожар који је избио у шуми. У два сата јутра мајор Анчел који је командовао нападним батаљоном, послао је патроле да извиде ивицу. Али, бугари су ту и наши људи су сачекани бомбама и пушкама.

У четири и по сата ујутру, артиљерија која је била успорила ватру, отвара брзу паљбу. Са свих страна долећу као бесни наранџасти бугарски шрапнели. У пет сати је непријељска баражна ватра управљена (НЕЧИТКО) гробље где су наши српски другови били сахранили своје јунаке. Пробила је и ранила много људи из нашег 86 сенегалског батаљона, код Драгошевог потока. Горе, на Котки, појављује се наша 122 дивизија. Кроз димове топовских зрна од 155 милиметара виде се наши другови како брзо претрчавају гребен и губе се. Ми имамо да чекамо њихов сигнал којим ће да нам јаве да су дошли до своје прве мете. Бугарски шрапнели се распрскавају више наших глава, али високо те не наносе губитке и изгледају смешни. Одједном се појављује једна новост на овоме фронту. Наилазе наши авиони. Они лете ниско, чешу се о дрвеће поред Безимене Косе и Западног Ветреника. Изгледа као да су се спустили на земљу, па клизе по гребену. Ове падине се још не виде јасно, још су покривене полумраком, али се ипак види блесак од авионских митраљеза. Они се мало повијају у страну, колико да напуне своја оруђа, па опет јуришају на ровове, да загрокћу над Бугарима.

Браво авијатичари!

Седам сати. Сигналисти 122 дивизије пустише свој букет ракетли. Напред, јунаци 3 пука! Ах! Откуда сад то?... Јавља се против нас један митраљез система Максим Поручник Гије, из прве чете изби први у висину нападне колоне, на челу свога вода. Десетак зрна га ударише, које у груди, које у трбух. Он се сруши. Наступају нови редови. Ту су колонијалци капетана Пешино, капетана Блоше, поручника Латона д' Афора. Они су већ у рову. У другој линији наступају митраљесци са својим Хочкисима. Неколико бомби В.Б. (из пушке) уђуткале су нишанџију на митраљеза Максим: то је неки немачки капетан, одликован гвозденим крстом. Сам је гађао из свога митраљеза. Из заклона, а нарочито из овога где је био рововац, излазе, тринаестак бугара, забезекнути, дроњави, скоро голи. Они дижу руке у вис и трчећим кораком одлазе у позадину. Видим како два бугарска војника извлаче из гомиле дрвећа што је артиљерија оборила, једну грану и на њу међу једну кошуљу, која им представља белу заставу за предају. Чим их наши угледаше, ударише у грохотан смех. Они нас гледају разрогачених очију и продужују повлачење, носећи високо своју "белу заставу". Али, иза једне линије заклона која се једва види иза оборених дрвета осу се јака пушчана паљба и противнапад отпоче. Један млади студент декоративне уметности, наредник-водник Лисијен Пежак, нареди одмах те два митраљеза отворише ватру. Али је велики број војника из ове две бугарске чете већ навалио на нас Поручник Бенезак из рововске батерије, стари борац, проседих бркова (то је онај, што је 1 јануара 1919. године носио пуковску заставу када је наш батаљон дефиловао у Београду) – уби из револвера бугарскога капетана, који се борио са командантом батаљона Анченом, који је по својој старој навици, ту у првом борбеном реду сред својих војника, који га обожавају. Бидори, басканац, баца бомбе са двадесетак својих бомбаша и убија педесетак људи.

Скаче се у заклоне који се чисте, док из густе шуме излазе патроле. Напред, од заклона до заклона уз припомоћ кратке припреме топова од 75 милиметара, све напред до 15 часова. Сад смо на пропланку Кравице.

Наши другови из 54 пука ту су још од подне. Они су из пушака потукли послугу једне бугарске батерије која је постављена на другу страну платоа гађала на њих са 400 метара. Сазнали смо да је Шумадиска Дивизија на Боровој Чуки, а да је Добро Поље заузето. У 18 часова ескадриле за бомбардовање прођоше небом пловећи ка северу. На врху Кравичкога Камена појави се једна велика француска застава. На нас се просуше рафали шрапнела 105 милиметара. Ето и Срба. Они избише из шуме, брзо промакоше напред и расуше се у стрелце. То је била Југословенска Дивизија. Они су певали Марсељезу. Зауставише се за тренутак да нам стисну руку. Један чича са дугим брковима пољуби ме у оба образа. Они иду, како нам се чинило, да сутра нападну други положај који је пред нама. Козјак. Они одоше узвикујући:

Хајде у Софију! Хајде у Београд!

"Красни, дивни људи!" вичу француски ратници. Други сасвим гласно исказују своју мисао: "Мош мислити како ће да покуње нос они у Паризу сутра кад прочитају извештај. После овога неће више смети да нас зову солунским забушантима!"

Дакле, ето, истина је: пао је ужасни положај. Добро Поље – Ветреник!

Цео свет до последњега човека схватио је и осећао, да се тиме десио један велики догађај.

Луј Кордје

4. ДОБРОПОЉСКА БИТКА (слике и мапе у прилогу)

Пробој Солунског фронта 1918. године

На данашњи дан пре двадесет година српска војска пред Солуном потпомогнута двема француским дивизијама и многобројном артилеријом пробила је бугарско-немачки солунски фронт, који је био и почетак свршетка великог Европског рата.

После освајања Кајмакчалана и Битоља у јесен године 1916. српска војска са својим савезницима – као Источна војска, задржала се на освојеним положајима према бугарско-немачкој војсци. Због своје малобројности задржала се на огромном фронту од преко 400 км, а продужила рововски рат образујући такозвани Солунски фронт. Бугарско-немачка војска држала је у то време линију одбранбених положаја од ушћа реке Струме у Орфански Залив преко Сереза - Демир - Хисара - Дојрана - Мачукозе - Хума - Зборског - Ветреника - Доброг Поља - Градешнице - Отешева и св. Наума до Охридског језера.

Планови за продужење офанзивних операција рађени су и предлагани једнако, нарочито за време командовања генерала Гиоме. Али у току целе 1917. па и прве половине 1918 године, сем малих локалних бораба око отимања и преотимања појединих тачака више ради задржавања немачких трупа да не оду на Западни фронт, операције већег стила на Солунском фронту нису извођене. А кад је 18 јула 1918 дошао за команданта Источне војске француски генерал Франше д' Епере и прикупио знатне снаге савезника, нарочито нове грчке војске (око 10 дивизија) питање офанзиве поново је покренуто. Овог пута оно је решено и дефинитивно одобрено крајем августа од Међусавезничког вишег ратног савета у Версаљу.

У главном генерал Франше д'Епере, после дубоке и зреле студије извршене на српском сектору, на висовима Флоке, усвојио је у Врховној команди Престолонаследника Александра 29 јуна план напада у коме је главна улога намењена српској војсци. После дуже конференције, 3 јула, са војводом Мишићем, начелником штаба, наше Врховне команде израђен је 6 јула дефинитиван пројект операција у циљу напада и пробоја бугарских армија на Солунском фронту. – И, пошто је постигнут споразум са британском и италијанском владом, Кламенсо је телеграфисао генералу д' Епереу 10 септембра у Солун Овлашћени сте да отпочнете операције када ви то нађете за сходно".

Пошто су припреме за напад биле већ увелико извршене, дан напада био је одређен за 15 септембар с тим да се артилериска припрема изврши дан пре тога – 14 септембра.

Битачна просторија, на којо је вођена офанзива наших савезника, протезала се од Орфанског Залива до Охридског Језера, а сам пробој непријатељског бугарско-немачког фронта извршен је на делу између Вардара и Црне Реке, на отсеку који је држала српска војска. То је био високи планински гребен Ниџе Планине-Сокол-Добро Поље-Кравица-Козјак-Тополец. Тим гребеном иде углавном и наша јужна ганица према Грчкој, који је и вододелница наше Црне Реке и Бошаве, на север и Могленице на југ.

ОДНОС СНАГА

На солунском фронту дуж целе борбене линије, однос снага био је скоро једнак по бројности бораца. И једна и друга страна имале су приближно по 600.000 људи и то;

Источна војска имала је:

1. Француску војску: 8 пешадијске дивизије и коњичку бригаде, свега око 180.000 војника

2. Енглеску војску; 4 пешадијске дивизије са великим бројем тешке артиљерије, око 120.000 војника.

3. Српску војску: 6 пешадијске и једна коњичку дивизију, свега око 140.000 војника.

4. Италијанску војску: експедициони кор од 4 пешадијске бригаде око 42.000 војника

5. Грчку војску: око 10 пешадијских дивизија са 135.000 војника.

Укупно око 617.000 војника.

Немачко-бугарска војска на Солунском фронту састојала се из:

1. Немачке 11 армије од 6 бугарских дивизија:

2. Једног аустро-угарског корпуса од 2 пешадијске дивизије и

3. Бугарске војске; 7 пешадијских и два коњичке дивизије: (1,2 и 4 армија).

Укупно око 600.000 људи снабдевени одличном тешком немачком артиљеријом и утврђени на најбољим положајима, дуж целог фронта по последњем искуству, савремене војне фортификације. Скоро сви тактички положаји били су ограђени са два, а местимично и три реда бодљикавих жица. Ипак, дужина фронта од 450 км са овим бројем војске представљала је слабост т.з. кордунског распореда за одбрану, што су наши савезници уочили и искористили.

ПЛАН НАПАДА

План немачко-бугарске војске за битку, вероватно да није постојао, пошто је била стално у одбрани, а део на коме је пробој извршен, сматран је за неосвојив.

План, пак, наших савезника био је; груписати се, пробити немачко-бугарски фронт на отсеку српске војске; Сокол – Добро поље - Ветреник, око 30 км. главни напад да изврши српска војска појачана двема француским дивизијама, с тим да разбије 2 и 3 бугарску дивизију пред собом и избије што пре на линију Кавадар-Неготин у долину Вардара до Скопља и тиме пресече бугарски одбранбени фронт и бугарску војску на два дела. Чим овај централни напад успе, предузеће се напад и остале савезничке војске источно и западно, да задрже бугарско-немачке трупе пред собом.

Према овом општем плану пробој фронта имала је да изведе српска војска, а главни напад наша ојачана 2 армија. – За извршење овог пробоја 1 српска армија добила је фронт Лешница – Сокол, с тим да напад предузме пошто наша 2 армија заузме прве бугарске положаје. Ојачана 2 армија добила је фронт за напад Сокол-Добро Поље-Ветреник.

Распоред снага пред саму битку био је 1 српска армија са две дивизије. Дринском и Дунавском, у првом, и трећем Моравском, у другом реду. Ојачана 2 српска армија са три дивизије: Шумадинском, 17 Колонијалном и 122 Француском у првом реду и двема: Југословенском и Тимочком у другом реду. Ове две последње, Југословенска и Тимочка дивизија, имале су задатак,

чим предње дивизије пробију фронт, да прођу кроз њихове редове и предузму брзо гоњење и освајање гребена Козјак – Катунци и даље. Коњичка дивизија за време пробоја придодата је била 1 армији и груписана у изворном делу реке Строшнице.

Распоред бугарско-немачке војске пред битком није углавном мењан ма да је команда 11 немачке армије свакако знала за све припреме на нашој страни. Она пре свега није веровала у успех, а најмање о тако брзом почетку и месту главног напада. Нема сумње да је била обавештена чак и о гомилању муниције и ратне спреме према Добром пољу, али је и то сматрала више за демонстрацију. Она је била убеђена да је немогуће вршити напад и пробој, нарочито са српском војском за коју су и Бугари и Немци били такође убеђени да је бројно толико слаба, да се са њом не може ни рачунати, нарочито на оном страшном планинском терену. – Да су пак Бугаро-Немци заиста били обавештени о спреми напада и наредили опрезу може се судити и по томе што су бугарски војници из својих ровова у завоју Црне Реке довикивали сваке ноћи нашим војницима из Прилепског Одреда: "Ајде, бре Срби, полазите једанпут, досади нам ова ратна спрема на леђима дању и ноћу." Као и "Хајде Срби, хајде тргајте, ама Добро поље нема да земате!"

АРТИЛЕРИСКА ПРИПРЕМА

Према утврђеном плану за напад савезничка артилериска припрема почела је 14 септембра у 8 часова изјутра и трајала преко целог дана и ноћи на целом фронту. На месту пробоја против појединих важнијих тачака, вршена је концентрација ватре највећег броја оруђа и најтежих калибара.

По причању самих бугарских официра по закључку мира, артилериска ватра била је ураганска и неиздржива. На појединим тачкама падало је и експлодирало по 20 и више зрна у секунди. Од утврђених и уређених бугарских линија створена је пустош. Покидане су и уништене све жичане ограде, испретурани и порушени сви ровови и заклони и што је најгоре, покидане су и уништене све телефонске везе да се нико ни ским није могао споразумети. – нити што наредити, нити што известити.

Бугаро-Немци били су не само тучени савезничком артиљеријом, већ и изненађени и поражени силином њеног дејства. Бугарско-немачка артиљерија одговорила је била одмах у почетку и чешће баражирала осетљива места, али је доцније у току дана знатно ослабила, што је било знак да је већим делом ућуткана.

НАПАД АРМИЈЕ

Пошто су осматрачи артилериског дејства известили с вечера, да је на целом фронту постигнут потпуни успех и непријатељска артиљерија ућут-

кана, продужено је у току ноћи слабије бомбардовање непријатељских линија, да би се спречила поправка порушених ограда и прилазак појачања. А у току ноћи све три нападне дивизије наше 2 армије: Шумадиска, 17 колонијална и 122 француска пришле су одређеном месту за пробој и заузеле своје полазне положаје за напад.

Сутрадан, 15 септембра у530 часова, све три дивизије прешле су у напад, и то Шумадиска против бугарско-немачких трупа на Ветренику, 17 колонијална против непријатеља на Кравици, а 122 француска дивизија против непријатеља на Добром Пољу и Соколу.

Напад наше Шумадиске дивизије на десном крилу армије био је врло крвав и после неколико снажних узастопних напада, у којима је долазило више пута до бајонетског судара, прса у прса. Шумадинци успеше да овладају целим западним Ветреником и заузму кључ т.зв. "Слоново Уво", После подне после крваве борбе, Шумадинци потиснуше Бугаре и са источног дела Ветреника, а око 15 часова и са положаја Голе Рудине и Борових Чука.

Бугари су били приморани да се повуку и у центру испред 17 колонијалне дивизије, која је у почетку врло енергично наступала, па била заустављена и јуначки одбила пет бугарских контра напада.

Око 15,30 часова, потпомогнути Шумадинцима, Колонијалци потпуно овладаше и утврдише се на Кравичком Камену.

На левом крилу 122 француска пешачка дивизија напала је непријатеља на Соколу и Добром Пољу. Напад је трајао целог дана и био врло тежак, нарочито на Соколу где су се степеницама морала освајати поједина непријатељска гнезда на вертикалним и високим стенама. Тек око 22 часа Соко је пао у ноћном нападу. На Добром Пољу после крваве борбе, делови ове 122 дивизије успели су око 16 часова да избију на гребен положаја и потисну Бугаре пред собом на целој линији.

НАПАД АРМИЈЕ

За време напада 2 армије, 15 септембра, нападала је и 1 армија својим дивизијама прве линије. Дринском и Дунавском, али у току дана није било великог успеха. Дринска дивизија, била је отела део Сокола, али га није могла одржати без садејства са 122 француском дивизијом, чији је напад био успорен тешким тереном и упорном бугарском одбраном. Дунавска дивизија успела је да освоји пред собом К. 1338, али је на Рововској Коси задржаха јаким отпором бугара и тек по ноћи, када је командант 1 армије наредио обема дивизијама ноћни напад, напад је потпуно успео и 16 септембра у зору цела бугарска линија првих положаја била је у рукама наших и савезничких трупа.

16. СЕПТЕМБАР

Септембра 16. по утврђеном плану, све три нападне дивизије 2 армије: Шумадијска, 17 колонијална и 122 Француска, остале су на освојеним положајима као армиска резерва, а продужење напада предузеле су Тимочка и Југословенска дивизија.

Тимочка дивизија, упућена је тешким планинским и беспутним тереном ка селу Тополцу, а Југословнеска против Козјака, који је био највиша и најважнија тачка на другом бугарском положају. У једном снажном налету Југословенска дивизија успела је до подне да потисне Бугаре и да овлада двема највишим тачкама на Козјаку К. 1825 и К. 1810.

Међутим, командант 11 бугарско-немачке армије генерал фон Шоли, ценећи правилно ситуацију и пад Козјака, послао је и последње резерве за задржавање Срба и преотимање Козјака. И доиста, Бугари су свежим трупама од 2 пука око подне успели били да контранападом преузму К. 1810. Али је Југословенска дивизија новим отсудним нападом још истог дана разбила Бугаре и коначно овладала Козјаком, чиме је и бесповратно био пробијен цео фронт немачко-бугарски на томе најважнијем правцу.

Код 1 армије овог дана све три дивизије продужиле су за 15 км успешно наступање. Дринска дивизија око 10 часова једним снажним нападом успела је да разбије Бугаре на Градешничкој Коси и да је заузме, гонећи бугарске трупе у нереду. – Дунавска дивизија наступала је ширећи се ка Разим-бејовом мосту на Црној реци, који су Бугари очајно бранили. Моравска дивизија после крвавих борби, дошла је до Кучковог Камена и ухватила тесну везу са Југословенском дивизијом, а коњичка дивизија избила је току ноћи 16/17 септембра код села Лабинице.

ГОЊЕЊЕ НЕПРИЈАТЕЉА

Сутрадан, 17 септембра, и надаље, почело је српско гоњење бугарско-немачке војске у правцу добијене победе, пошто је пробој непријатељског Солунског фронта на целом нападном делу потпуно успео.

Српска војска, коју Бугаро-Немци давно беху огласили за изумрлу и морално сахрањену, наступала је сада незадржавано са свих својих седам дивизија. За њу не беше замора, ни застоја, свак се претицао ко ће брже ићи, ко ће више заробљеника довести. А бугарска војска, чију смо храброст и пожртвовање увек ценили и признавали, тучена до слома и предвојена на два дела, отступала је сада без реда и са мало отпора једним делом пут Вардара и даље преко Штипа и Кочана за Бугарску, а другим делом од Битоља и Прилепа као 11 армија, на север преко Гостивара, Тетова и Скопља за Куманово и даље за бугарску.

Пред неодољивом навалом српске војске, за којом су наступали савезници, ширила се зона пробоја у обе стране и падала су значајна места и градови

један за другим: Кавадар, Неготин, Криволак и Демир Капија на Вардару. Затим Велес и св. Никола на Овчем Пољу, најзад Штип, Кочане и Царево село на Брегалници. Освајајући и ослобађајући ове намучене крајеве и градове наше јужне Србије, српска војска журно се приближавала бугарској граници код Џумаје и Ћустендила према Софији.

За време пак овог журног наступања српске војске ка бугарској граници, генерал Франше д' Епере, још за време освајања Велеса, 25 септембра, упутио је тајно преко планине Голешнице, десном обалом Вардара свој коњички одред генерала Гамбете од три коњичка пука са пешадиском бригадом генерала Транијеа и две групе брдске артиљерије, а одмах за њима и целу 76 пешачку дивизију. Задатак овог великог одреда био је да престигне немачко-бугарску 11 армију и да јој у теснацу на Вардару код Скопља пресече пут повлачења за Бугарску и да је доведе у безизлазан положај.

Сјајни подвиг француског коњичког одреда генерала Гамбете извршен је задовољавајући својом тајношћу и брзином за 4 дана и 4 ноћи. Његова појава пред Скопљем 29 септембра ујутру, напад и уништење немачко-бугарске коморе, дејствовале су поражавајуће на немачко-бугарску главну команду и њеног команданта генерала фон Шолца. Од овог момента 11 немачко-бугарска армија од шест дивизија са око 90.000 бораца, била је осуђена на капитулацију – да буде заробљена и положи оружје на отвореном пољу.

БУГАРСКА ТРАЖИ ПРИМИРЈЕ

Бугарска је, видећи српску војску на граници према Софији, одлучила брзо да напусти своје велике савезнике и да моли за сепаратан мир. Она је 29 септембра увече закључила у Солуну са главним командантом савезничких војсака генералом д' Епереом примирје примајући све наметнуте услове, само да српска и грчка војска не уђу у Софију. Међутим, и Престолонаследник Александар и Венизелос изјавили су великодушно и широкогрудо генеалу д' Епереу, да у жељи повратка што скоријег мира и споразума на Балкану, не полазу на то да њихове трупе уђу у Софију.

Тест закљученог примирја, који су 29 септембра увече потписали генерал д' Епере и Андреја Љапчев и генерал Луков, гласио је углавном:

1) Брза евакуација још поседнутих крајева у Србији и Грчкој. Са тих територија ништа се не сме одвести нити уништити од стоке хране и опреме

2) Брза демобилизација целокупне бугарске војске сем три дивизије од по 16 батаљона и 4 коњичка пука, за одржавање реда, чување граница и железничких пруга

3) Депо оружја, муниције и ратне опреме, одредиће савезници и они ће бити под њиховом контролом

4) Повраћај Грчкој целокупног материјала 4 кора одузетог грчкој војсци за време бугарске окупације источне Македоније

5) Бугарска војска, која се данас налази западно од скопског меридијана као 61 немачка армија, положиће оружје и сматраће се до новог наређења као ратни заробљеници.

6) Употреба бугарских заробљеника од стране савезника до закључка дефинитивног мира, без реципроцитета за савезничке ратне заробљенике који се имају одмах ослободити као и интернирано грађанство

7) Немачка и Аустроугарска у року од 4 недеље да повуку све своје трупе и дипломатске и конзуларне преставнике, као и све њихове поданике са територије Бугарске

Сем ових наметнутих услова Бугарској била су и 4 поверљива услова који се односе на случај потребе савезничког поседања извесних стратегијских тачака у Бугарској, као и на контролу телеграфске, телефонске и бежичне телеграфије, и употребу пристаништа – које је све за себе резервизао генерал Франше д'Епере.

Непријатељства су према Бугарској прекинута 30 септембра у подне.

Том приликом разоружано је и одведено у ропство 77.000 бугарских војника од којих 3 генерала и 1500 официра, 400 топова не рачунајући још толико у путу остављених, 10.000 коња јахаћих, теглећих и товарних, 20.000 рогате марве и други огроман плен.

ГУБИЦИ

Укупан број губитака – избачених из строја на нашој страни био је за време пробоја Солунског фронта око 3300 људи. Бугарско-немачки губитци непознати су, али је у борби заробљено преко 4000 официра, подофицира и редова и заплењено 36 топова са огромним ратним материјалом.

Са капитулацијом 29 септембра од бугарске војске пало је у ропство укупно око 90.000 војника са преко 800 топова и огромним ратним материјалом.

ЗНАЧАЈ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Добропољска битка од огромног је значаја по својим последицама. Са војничког гледишта победа на Добром пољу је за српску војску победна и завршна битка на Балкану, и почетак свршетка великог европског рата 1914-1918 године који је на Балкану и започео. У Добропољској битци српска војска, уз садејство свих савезника, играла је главну улогу како у пробоју још више у гоњењу. У њеној акцији оличени су високи морал и по стоти пут онај силни и уроћени исполински дух српске војске, која је са јединственим самопрегором јуришала и освојила непријатељске положаје на висинама орлових гнезда, а затим дано-ноћно – до последњег даха људи и коња, гонила непријатеља до слома и капитулације. И најзад, победом на Добром Пољу српска војска је, завршавајући свој четворогодишњи рат, задивила још једном цео свет – и пријаатеље и непријатеље својом верношћу према савезницима и својом храброшћу

и истрајношћу до краја рата. Она је у Добропољској битци задобила сјајан војнички престиж на Балкану и високу репутацију једне од најбољих војсака у свету.

Са политичког гледишта победом на Добром Пољу и падом Бугарске убрзали су пад и капитулација Турске 30 октобра. Аустро-Угарске 4 новембра и најзад, Немачке 11 новембра, другим речима – победа наших савезника на свима ратиштима.

Са чисто српског гледишта победом у Добропољској битци српска је војска ослободила Србију од окупације Бугара, а српски народ добио је пуну сатисфакцију у успешно завршеном рату и капитулацији Бугарске, а потом у слому и распаду Аустроугарске.

Најзад у Добропољској битци победом српске војске и српског оружја остварен је сан вековних идеала – ослобођење и велико национално уједињење сва три племена нашег југословенског народа у једну велику моћну и недељиву Краљевину Југославију.

Н. Цоловић

5.ФРАНЦУСКИ РАТНИЦИ ОДРЖАЛИ СУ ЈУЧЕ ПОМЕН ИЗГИНУЛИМ ДРУГОВИМА НА КАЈМАКЧАЛАНУ

(Слика Г.Шантера у обиласку почасне чете у Скопљу)

Кајмакчалан, 14 септембра

Јутрос у 3 часа, у шест војничких камиона кренули су педесет француских ратника са још двадесет гостију из Битоља на прославу, која се данас и сутра одржава на Кајмакчалану и Добром Пољу. Остали француски ратници путују данас за Солун у посету солунским ратницим,а где им се припрема срдачан дочек.

НА КАЈМАКЧАЛАНУ

Ујутру, кад су шест камиона са Французима, борцима са Доброг Поља, Флоке, Сокола, Кравице, Плетерница и других положаја, кренули, било је лепо време. Французи су били раздрагани и једва су чекали да се камиони успну уз стране масива Кајмакчалана. Дан их је затекао у Мориховском Пољу, које су Французи са великим инересовањем посматрали, потсећајући се жестоких борби и окршаја који су се ту одиграли у пробоју солунског фронта 1918. године. Један другом показивали су места куда су јуришали за својим четама и одредима заједно са српским војницима.

Успут, сељаци који су ишли на своје пољске радове, насмејани и весели, поздрављали су их уздигнутим вилама и мотикама, скидајући капе и машући за њима. Дуж целога пута до Кајмакчалана, пролазећи кроз мориховска села, сељаци су поздрављали француске ратнике. На Кајмакчалан су стигли

нешто око осам и по часова ујутру. И Французи и гости, као и званични представници, искупили су се пред капелом у којој је одржао кратак помен прота Г. Антоније Јакшић. Помену су присуствовали изасланик Њ.В. Краља помоћник команданта вардарске дивизије области бригадни генерал Г. Десан Илић, изасланик Сената Г. Милош Драговић[3], сенатор изасланик Скупштине народни посланик Г. Светозар Тасић, изасланик команданта Треће армиске области потпуковник Г. Цукавац, носиоци Карађорђеве звезде на челу са Г. Радомиром Елезовићем и претставник Удружења резервних официра председник Г. Богдановић. После помена, француски ратници положили су у капели леп венац, а затим је генералштабни мајор начелник штаба вардарске дивизиске области Г. Риста Петровић одржао предавање о Кајмакчаланској битци, у коме је, између осталога, рекао следеће:

ПРЕДАВАЊЕ МАЈОРА Г. ПЕТРОВИЋА

"Кроз неколико дана навршава се 22 године од историског дана кад је српска војска 1916 године заузела Кајмакчалан и кад је, после две године проведених у изгнанству ван отаџбине, поново ступила на тле своје домовине. Напад је имао отпочети 12 септембра, то јест ноћу између 12 и 13 септембра око четири или пет часова. Десна колона заузела је Кара Тепе јуришом. Тринаестог септембра, у седам часова, делови исте колоне заузели су јуришом највишу тачку на Кочобеју, те су заустављени снажни бугарски противнапади. У току 14 и 15 септембра, услед велике магле, напад није могао бити продужен, већ је само пешадија подишла непријатељским препрекама од жица на отстојању од 200 метара. Септембра 16 у шест часова, продужен је напад, али је већ у седам часова пала магла, због чега је попустио ѐелан код трупа. Деветнаестога септембра, у четири часа, непријатељ је учинио врло снажан препад на наше трупе на Кајмакчалану, али је одбијен са великим губицима.

У српском званичном извештају овога дана поред осталога речено је следеће: "Заузећем Кајмакчалана наше победоносне трупе први пут ступају на земљиште своје отаџбине. Отсудни напад одређен је за 30 септембар. Тридесетога септембра, у 5,30 часова, отпочела је артилерија са припремама за једновремени напад наших помоћних снага на спољним крилима обеју нападних колона. У 12,40 часова делови петога пука ускачу у бугарске ровове и после једночасовног гушања успевају да завладају на том врху Кајмакчалана.

У свом излагању Г. Петровић изнео је детаље даље борбе до дефинитивног освојења положаја, па је на крају завршио:

[3] То је онај Драговић брат Милана Драговића о коме посебо говори мој отац у својој књизи у делу о изборима. Одмах на почетку рата као сенатор убивен од стране партизана.без икаквог разлога осим што је био виђен грађанин у јабланичком крају.

"**Данас, после двадесет и једне године од крвавог боја, кад вео заборава већ почиње да пада на историски дан тога доба и на легендарне јунаке који су ту историју створили, сећам се, и сви преживели учесници ове историске борбе, и ми млађи који у то време још нисмо порасли за крваве обрачуне са непријатељем који нам је земљу поробио, сећам се славних палих хероја на овом месту и узвикујем "Слава им!"**

СТАРИ ПОЛОЖАЈИ

Присутни су пажљиво саслушали стручно предавање г. мајора Петровића, које је одржао на француском језику. После предавања ходочасници су се попели на Кајмакчалан и вратили се до карауле др. Рајса, где је приређен ручак око 16 часова. Ручак је прошао у врло пријатном расположењу уз причање догађаја и анегдота из минулих борби које су се овде одиграле. У 10,30 часова ручак је завршен и кренуо се караван ходочасника на мазгама и брдским коњићима преко карауле Флока, Милетине Косе, Сокола и Белога Брда на Добро Поље.

Дирљиво је било посматрати старе француске ратнике са каквим пијететом посматрају некадање положаје, где су многи њихови другови занавек покопани. На свакој окуци они се заустављају, посмтрају још потпуно незатрпане ровове који их живо потсећају на надчовечанске напоре у тешким борбама. Међу њима има доста рањених на овим положајима. Они се обраћају један другоме и показују рукама говорећи: "Овде сам рањен".

Брдски коњићи и мазге споро одмичу и има се довољно времена да се сви положаји добро осмотре и да се старе успомене оснаже. Колико коњи иду споро, Французи још више успоравају, само да би дуже гледали ова за њих света места. Они су усхићени до суза сећајући се како су још пре двадесет година морали пролазили ова места пешице и са бајонетом у рукама под фијуком непријатељског зрна. Они кажу да би се овде задржали месецима да детаљно прегледају сваки положај и да се сете појединости ових крвавих борби. И ово што прећу на коњима тешким каменитим стазама, довољно их потсећа на оне тешке дане и на последњу победу која је била славна. **Они су онда били свесни да је источна војска решила светски рат.**

Код Сокола се караван мало дуже задржао. Ту бивши ратници посматрају са оне усправне косе овога тешко добивеног положаја и сад се диве оним великим подвизима које су пре 20 година, у налету једног неописивог одушевљења, учинили. Разгледају камење, стазе, жбуње и ровове. **Пред очи им излази дан 15 септембра кад су јуришали на ове положаје заједно са српским дивизијама. Срце им дрхти од неког узбуђења које не може познати онај који се није борио на овим положајима. Путовање је трајало дуго, али нико није осетио умор. Свакога је интересовала свака прећена стопа, јер је она пре 20 година нартопљена крвљу савезничких војсака.**

НА ДОБРОМ ПОЉУ

Већ се и дан ближио крају кад се караван са ходочасницима приближио Добром Пољу. Сви су били нестрпљиви да једанпут, после 21 године, виде то Добро Поље на коме су толико живота положили, јер су решили једну велику битку. На Добро Поље стигло се нешто после 18 часова. Долазак ходочасника дочекан је звуцима Марсељезе, коју је свирала војна музика и уређавачи логора. Одмах су затим размештени гости по шаторима у караули и у кући финансиског одељка, па је потом била заједничка вечера у којој је пало неколико срдачних здравица. Многи нису могли да заспе. У сећању им је била ноћ између 14 и 15 септембра кад је Врховна команда решавала о великом нападу. Ову ноћ проводе они сада, после двадесет година, у миру под звезданим небом на истом месту где су некада били засипани јаком артилериском ватром са непријатељских положаја.

Сутра рано почињу свечаности на Добром Пољу освећењем спомен плоче и говором пуковника Г. Казеја.

Љ. Стојовић

Регент Александар и војвода Живојин Мишић на положајима Солунског фронта пред почетак офанзиве

Положај Прве и Друге српске Армије пред пробој и фазе пробоја фронта

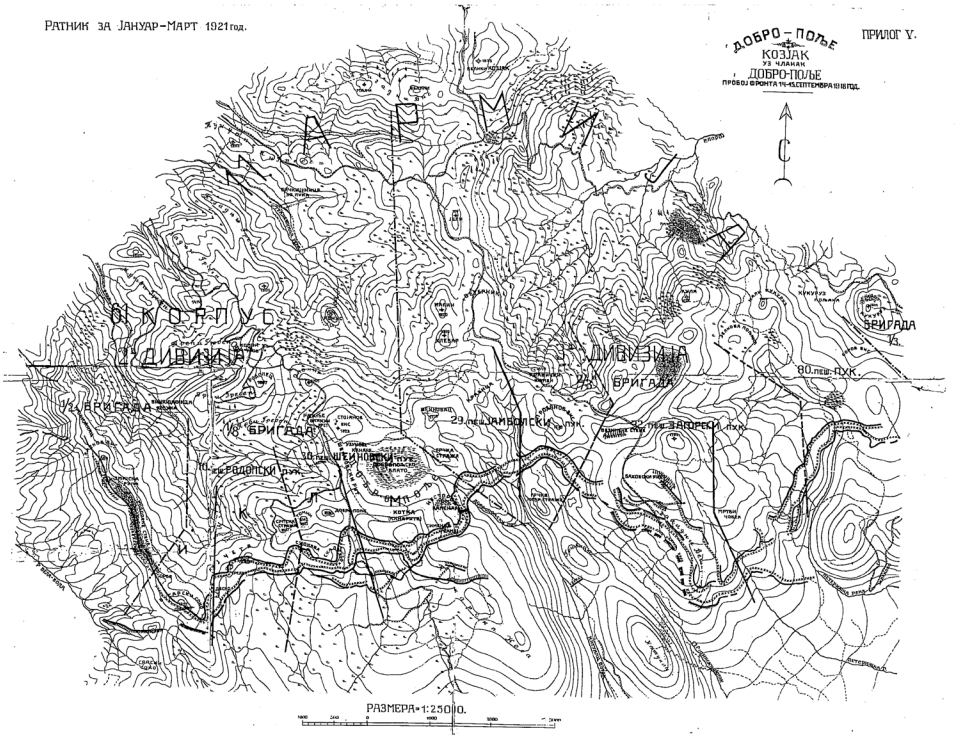

Положај трупа коалиције Немачко-Аустоугарске и Бугарске пред српску офанзиву на Добро Поље и Козјак

Г. Шантерак обилази почасну чету у Скопљу приликом прославе пробоја солунског фронта

Генерал Жорж Ембер, предводник прве помоћи српској војсци

Summary

Hadži Dragoljub Stojanović Nikac

CELEBRATIONS FOR BRAKTROUGH OF THESSALONICA FRONT
Review of first celebrations after First and Second World War

The annex covers brief intro about celebrations organized due to events important for Serbs and their history period of First and Second World War, as well as reprints of previously published texts, mostly related on Breakthrough of Thessalonica front and battles at Kajmakčalan and Dobro Polje.

1. Due to celebration of Breakthrough of Thessalonica front – detailed description of traveling to Kajmakčalan after Second World War, written by Mr. Vasa Stojanović.

2. Forty years of Breakthrough of Thessalonica front, the battle at Gorničevo.

3. Celebration of 10 years after Breakthrough of Thessalonica front, published in Politika newspaper, on 17.09.1928, article written by Mr. Louis Cordier.

4. Battle at Dobro Polje – Mr. N. Colović, pensioned general. Breakthrough of Thessalonica front in 1918.

5. French warriors yesterday held commemoration for Frenchmen, killed in battle of Kajmakčalan – Lj. Stojović, Politika newspaper

УДК 371(497.11)"1918/1941"

Јован Миљковић

ЗЛАТНЕ ГОДИНЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ШКОЛСТВА (1918-1941)

1. УВОД

Само месец дана после атентата на аустријског надвојводу Фердинанда и његову супругу Софију Хохенберг, на Видовдан 1914. године, Аустроугарска је објавила рат Србији. Србија је ушла у рат који није желела. Трећи за две године!

Био је то локални рат само три дана. Већ 1. августа Немачка је објавила рат Русији да би до почетка новембра у рат ушле скоро све европске земље.

Био је то већ светски рат.

Величанстена победа на Церу. Колубарска епопеја и безглаво бежање аустроугарске војске. Херојска одбрана Београда.[1]

А онда-Бугари. Опет Бугари! После жестоких борби окупирали су Лесковац 8. новембра 1915. године. Најпре су се окомили на људски ресурс, на интелигенцију. Већ првих дана окупације почеле су егзекуције. Међу првима су ликвидирани учитељ и протођакон Трандафило Коцић и учитељ Марко Јоковић. Нешто касније Бугари су из постеље одвели тешко болесног учитеља и некадашњег управитеља школе Јована Биволаревића и убили га на путу за Сурдулицу, а последњег дана децембра на сличан начин је убијен Глигорије Горча Миленковић, учитељ и један од најранијих управитеља основне школе код реке.

Одмах су насрнули и на институције. Наравно, најпре су окупирали школе. Бугарски војници су ушли у гимназијску зграду, а од основне школе код цркве буквално су направили касарну. Ухапсили су Александра Пржића, професора лесковачке Реалке, а са њим и судију Бранковића и председника првостепеног суда Тасу Димитријевића. Одведени су у непознатом правцу и успут, поуздано се зна, немилосрдно масакрирани. Ни свештенике нису поштедели. До краја те ратне године зверски је поубијано неколико лесковачких свештеника на губилишту у Сурдулици (прота и намесник лесковачке цркве Стева Комненовић - Дубровчанин, Михајло Игњатовић, свештеник Рударске цркве и Петар Ст. Вељковић, свештеник лесковачке цркве)[2].

---

[1] Андреј Митровић, Србија у Првом светском рату, СКЗ, Бгд, 1984, 84-85. Интерпретација.

[2] Ј.С. Миљковић, Слово о мојој школи, Народни музеј у Лесковцу, 1988, 40. Интерпретација.

Окупатор је брутално кренуо на школе, језик и културу. И то не први пут. Преко Ексархата, у другој половини деветнаестог века, за дуже време је контаминиран српски језик на овом подручју. Код оваквих акултурација (додира култура), Лесковчани су у ранијем периоду увек били слабији. У овом рату то није био случај. Мада је на родитеље и ученике вршен велики притисак, само је мањи број ученика на позив окупатора кренуо у школе. На позив гувернера за Моравску област у Лесковац су пристигле бугарске учитељице, неколико професора, па и један свештеник. Безобирно су спроводили план о денационализацији и бугаризацији овдашњег становништва. Српски језик је скоро потпуно потиснут у школама, званичним институцијама и цркви. Бугарска администрација комуницирала је са становништвом само на бугарском језику. Новорођенчад су добијала бугарска имена. На крштеницама и сведочанствима само бугарско писмо. Српске књиге и географске карте избачене су из употребе, а окупатор је своје књиге нудио бесплатно. Окупатор је смишљено спроводио свој гнусни план о културном геноциду.

Међутим, окупацијска власт се све чешће у свакодневној комуникацији с народом суочавала са спонтаним отпором, који је у појединим сегментима (школство) прерастао у бојкот. Ниједно од шесторо деце учитеља Јована Пешића, некадашњег управитеља школе код реке, није пошло у „бугарску школу“. Учитељ Јован Пешић кренуо је са српском војском према Албанији, а његова храбра супруга Лепосава, до доласка Бугара у град, учитељица основне школе код цркве, ето, тако је оспоравала легитимитет “блгарског училишча”.[3]

А професорку лесковачке Реалке Миланку Грбић, приморали су да ради најтеже послове у фабрици мармеладе у Лесковцу. Известан број лесковачких гимназијалаца прешли су Албанију са српском војском. Савезници су им обезбедили даље школовање у Француској, Енглеској и Швајцарској. Српски професори су све лесковачке гимназијалце распоредили по градовима широм Француске. Највише их је било у Ници, Нанту и Auц le Ben (О л Бан-у). Двадесетак гимназијалаца завршило је високе школе у Енглеској и Швајцарској. Највише је лесковачких гимназијалаца било у Ници. Неки су матурирали, а добар број су чак завршили више и високе школе.

Ево краћег и непотпуног списка лесковачких ђака који су се за време Првог светског рата школовали у Француској:

1. Спаса Ивановић, матурирао 1917. године
2. Борко Ковачевић, матурирао 1917. године
3. Миша Ковачевић, матурирао 1917. године
4. Владета Вуксановић, матурирао 1917. године
5. Гргур Вуксановић, матурирао у Ници 1917. године
6. Душан Динић, завршио је медицину у Француској
7. Тодор Тоша Тонић, познати лесковачки адвокат, завршио је правни факултет у Француској

[3] Исто, на истом месту.

8. Стојадин Николић, завршио је права у Француској
9. Добривоје Гичић, завршио је технолошки факултет
10. Бата Ђуровић, студирао је технику у Француској
11. Ђока Блажић, завршио је техничке науке у Француској
12. Гојко Давидовић, дипломирао је медицину у Француској
13. Угљеша Давидовић, завршо је медицину
14. Стојан Лазић, дипломирао је на правном факултету
15. Божидар Тасић, завршио је права
16. Душан Поповић, завршо је гимназију у Солуну
17. Драгутин Поповић, учио је у Енглеској
18. Миле Соколовић, дипломирао је медицину у Енглеској
19. Владета Поповић, студирао је енглески језик и докторирао
20. Жак Конфино, чувени лесковачки књижевник и лекар, дипломирао је на медицинском факултету у Цириху (Швајцарска).[4]
21. Тома С. Томић, завршио је George Heriot's School у Единбургу, с правом да настави студије на Београдском универзитету.

Неколико ученика лесковачке Реалке били су одведени у Бугарску где су провели извесно време у интернацији.

Међутим, бугарски окупатор је баш настојао да своје присуство на неки начин јурисдикцијски потврђује отварањем својих школа, стварањем неких нових институција које српске власти нису раније познавале, али и мењањем имена и назива географских појмова. Тако су, на пример, за окупиране крајеве увели синтагму "Моравска Бугарска". Почела је са радом и "бугарска гимназија"[5] која је радила све до краја школске 1917/18. године. Лесковчани и ученици с индигнацијом су се односили према "бугарској гимназији". Тек десетак ученика је завршило нижу гимназију за време рата. Настава је извођена искључиво на бугарском језику и по окупаторском програму. Огроман број лесковачких ученика једноставно су бојкотовали наставу на бугарском језику. Овакав бруталан покушај окупатора да наметне свој језик и своју културу у окупираном граду, представља праву парадигму културног геноцида. Индоктринација ученика спровођена је преко језика и историје. Пошто је у гимназијској згради извесно време била бугарска војска, ђаци-гимназијалци су ишли у нову школску зграду код цркве, а основци су такође слушали наставу на бугарском језику, само у старој Ча Митиној школи, која је већ поприлично дотрајала. Најмлађи су по мало заборављали свој језик. У школи је доминирала бугарска учитељица Бајкушева, коју су деца, а и Лесковчани, погрдно називали "Гекова". Она је у српској школи српској деци причала о некаквој "великој Бугарској", и "великој бугарској војсци", док је њен брат, виши официр бугарске војске, командовао водом који је на Хисару у Араповој долини стрељао, скоро свакодневно, српске родољубе.[6]

[4] Сто година лесковачке Гимназије, Радош Требјешанин 1979, 110.
[5] Наведено дело, на истом месту.
[6] СМШ, нав. дело, 1988, на истом месту.

Пред сам крај рата, када је већ скоро све било сасвим јасно, Бугари су од женске школе направили болницу у којој су се лечили бугарски, немачки и аустроугарски војници. Свакодневно је умирало од 5 до 8 рањеника. Они који нису умрли од рана задобијених у борбама са српском војском, умирали су од пегавца или неких других заразних болести.

А онда, 7. октобра 1918. године, Прва армија војводе Бојовића, ослободила је Лесковац. Аустријанци су се коначно повукли из града, остављајући своје и бугарске рањенике, чак и не покушавајући да их евакуишу.

И коначно - 11. XI 1918. године, у 11 сати, немачки војници су на свим фронтовима истакли натпис: Schiß nicht! (Не пуцај!).

2. ПРВЕ ГОДИНЕ МИРА

Обнова

Непосредно после ослобођења града, почели су да се враћају учитељи, професори и ђаци, који су били у рату, интернацији или избеглиштву. Са учитељима, који су се за време рата притајили, одмах су почели са припремама око организовања наставе. Међу првима се вратио професор Власта Милутиновић, који је већ новембра месеца самоиницијативно отворио једно одељење лесковачке Гимназије од ученика свих разреда. Рад није најбоље организован, што је и разумљиво, ако се узме у обзир да сем одушевљења није било ни просторија, а ни књига. Лесковчани и ђаци су са одушевљењем прихватили ову "гимназију Власте Милутиновића", мада се она одржала само месец дана.

Школски надзорник Сретен Динић, у слободном разговору с Владом Петковићем, начелником одељења Министарства просвете, који се при повратку из Солуна краће време задржао у Лесковцу, добио је одобрење да просветни радници самостално организују наставу према тренутној ситуацији и могућностима. Школске зграде су врло брзо оспособљене за рад. Основне школе су биле у доста добром стању, али је гимназијска зграда била поприлично оштећена, јер је три године служила као касарна и болница у којој су се лечили бугарски и аустроугарски рањеници и болесници од пегавца. Разваљена врата, поломљени прозори, оштећене и упропашћене учионице, уништен инвентар, збирке и наставна средства, поломљене клупе, столице и школске табле. Бугари су са школских зграда код реке и цркве скинули спомен-плоче на којима је писало да су школе подигнуте у част стогодишњице Првог српског устанка, а спомен-плоча која је красила пространи гимназијски фоаје, на којој су била исписана имена погинулих гимназијалаца у балканским ратовима, била је потпуно уништена.

У свим основним школама и гимназији организовани су течајеви на којима су основци и гимназијалци по скраћеном програму надокнадили изгубљено у ратном периоду.

Пристизали су и учитељи из свих крајева Србије који су завршавали учитељску школу, такође по скраћеном, убрзаном програму, који је одобрило Министарство просвете новоствореле Краљевине СХС. Димитрије Јекић из Манђелоса у Срему, завршио је по убрзаној динамици учитељску школу 1919. године у Неготину и одмах после дипломирања постављен за учитеља у Лесковцу. А ученицима, који су завршили један, два или више разреда у бугарским школама, признат је постигнут успех, тако да су одмах могли нормално да наставе своје школовање. Учило се из старих уџбеника. Наглашен патриотизам и потпуно нов друштвени и државни реалитет, наметали су као императив штампање нових књига, и уџбеника. Убрзо су ђаци добили нове уџбенике са правом поплавом ратних текстова и штивима пренаглашеног патриотизма. Међутим, још увек су наставници користили старе уџбенике, па је Министарство просвете било приморано да хитно успостави некакав ред у овом сегменту-забрањена је даља употреба неодобрених уџбеника.

Учитељи су на Првом конгресу свога Удружења, који је одржан 18. јула 1920. године, захтевали од Министарства просвете СХС, да се у статусу изједначе са државним службеницима. Законодавац је овај дистинктно дефинисан закон у целости уградио без икаквих измена у чл. 33 Закона о народним школама. Сем тога, због свог несигурног материјалног статуса, учитељи су, даље, тражили да основне школе буду у надлежност државе. "Само тако ће школа бити основ основама, темељ темељима" – наглашавало се у Конгресним документима.[7]

Убрзо су уследили укази о постављењима нових учитеља, професора, суплената, дипломираних и недипломираних наставника. Од учитељске предратне елите, био је активан само Јован Пешић, који је одмах постављен за управитеља Основне школе II кварта. Кренула је са радом и Основна школа Ветерничког кварта. Мада је школска зграда направљена још 1912. године, услед ратних догађања, примила је своје прве ученике тек после рата.

3. ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Град је до Првог светског рата имао пет школских зграда. Ча Митину школу Лесковчани су саградили далеке 1854. године поводом педесетогодишњице Првог српског устанка. Зграда Женске школе, коју су Лесковчани подигли 1872. године, а за коју је Владислав Тителбах рекао да је у том периоду била једна од најлепших у граду, означила је и организовани почетак образовања и васпитавања женске деце. И ова школа се налазила у црквеном дворишту. Лесковачка Општина је 1904. године, уз помоћ грађана, финансирала изградњу три нове школске зграде, опет у част Првог српског устанка-две код реке

[7] СМШ, нав. дело, 50.

и једну код цркве. Била су то дивна партерна здања сличног архитектонског решења. После рата продата је на лицитацији стара и дотрајала Ча Митина школа, тако да су остале само четири школске зграде са 24 учионице.

ШКОЛСКИ ПРОСТОР ПОСЛЕ РАТА

Основна школа Првог кварта (код реке)	6 учионица
Женска школа (код реке)	4 учионице
Основна школа Другог кварта (код цркве)	8 учионица
Основна школа Ветерничког кварта (III кварт)	6 учионица

Приказ опадања броја ученика у Основној школи II кварта
у неколико година после Првог светског рата

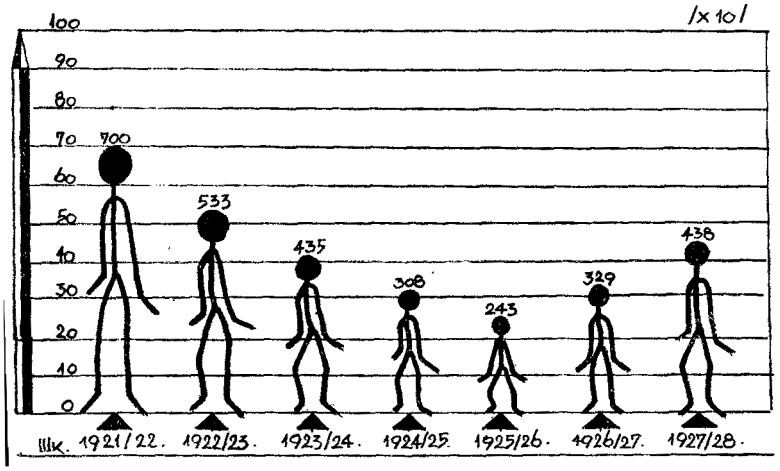

J.C.M. Слово о мојој школи

Број деце се у ратном периоду поприлично смањио због слабијег наталитета. Расположив школски простор, за почетак, био је сасвим довољан. Са редовним радом кренуло се већ 1919. године. Најпре су у учионице ушла деца (течајевци) која су за време рата била ометена у своме школовању. Школе су заблистале. Наставни кадар се нешто променио, а због недовољног броја учитеља, школе су биле принуђене да запосле и недипломиране учитеље, па чак и гимназијалце. Управитељи школа имали су проблем да формирају одељења са оптималним бројем ученика, па су били приморани да стварају гломазна одељења, нарочито у старијим разредима (чак и са преко седамдесет ученика), али је зато у првим разредима било далеко мање ученика него што је то нормално. Тако на пример, у Основној школи Другог кварта било је само 92 првака-47 девојчица и 45 дечака. Формирана су само два одељења првог разреда-женско одељење водила је учитељица Евгенија Динић, док је дечаке поучавала учитељица Лепосава Стојановић. Ипак је постигнут нека-

кав педагошки оптимум. Најбројнији је био III разред са четири одељења и 168 ученика.[8] Слична ситуација је била и у осталим школама. Основна школа Првог кварта имала је само једно одељење првака, али са 65 ученика. Крајем школске године, као и ранијих нератних година, школски надзорник Сретен Динић, посетио је све учитеље. Скоро сви учитељи оцењени су одличним и врло добрим оценама.

Продаја Ча Митине школе није успела. Председник Општине Михајло Бабамилкић сазнао је да лицитација није спроведена на најбољи начин и да је управитељ Основне народне школе Другог кварта одговоран што је том приликом школска зграда била неприпремљена за јавну продају. Председник је хитно позвао управитеље школа, школског надзорника и учитеље, а онда им саопштио љутито: "Ви, господо учитељи, тражите од општине све, а школско имање не чувате. Ја сам отишао да одржим лицитацију за продају старе "Чича Митине школе", али није било услова за лицитацију- молим вас да ми одговорите како је то било могуће. После подужег објашњења између Манојловића и председника, сазнали смо да је управитељ школе Другог кварта као надлежан по овом предмету прописао услове о продаји што је и сам изјавио кад је доцније стигао. Онда нас је председник замолио да сви отидемо до старе "Чича Митине школе". На његов позив отишли смо на лице места. Школска зграда била је закључана па смо позвали служитеља Васу Гичића, трг. који је зграду откључао, тада смо уишли и нашли смо стање ово: По свима ходницима и учионицама на патосу разапете коже, да ли су од заклане стоке или угинуле, нисмо могли без санитета констатовати-а смрад нам је страшно досађивао да смо једва чекали да се дохватимо свежег ваздуха. Коже су све за патос приковане ексерима па и говеђи репови, тако да смо све скакали са ексера на ексер!.. (Из записника са седнице Наставничког већа Основне школе Трећег кварта, одржане 23. марта 1922. године).

Мада је све кренуло лепо, ипак су највиши просветни органи били незадовољни стањем у школству. После ослобођења у читавој Србији било је само 3183 учитеља и 1654 основне школе. Број неписмених у градовима био је огроман (45 одсто), а у селима невероватних 85 посто. Запањујуће мали број писмених у женској популацији-само 7 посто, а од укупног броја деце од 6 до 12 година (око 380 хиљада) наставом је обухваћено само 20 хиљада. Ван школских клупа било је безмало две трећине деце основношколског узраста. А ако се узме у обзир узрасна група деце од 13 до 18 година, онда је ситуација била заиста трагична. Од 370 хиљада деце тога узраста, средње школе је похађало само 10 хиљада. Читава армија деце после завршене основне школе није могла да настави школовање. Анализујући ове забрињавајуће податке, Министарство просвете је одлучило да ово стање промени реформисањем

[8] Исто, 58-59.

Основна школа I кварта
(С.Д., Историја , дописница 1907)

"Под претпоставком да ће наша народна школа бити осморазредна-наглашавало се у предлогу једног учитељског удружења – и да ће се од IV разреда вршити бифуркација, не само за средње школе, већ и за грађанске и професионалне, ми држимо да би се према свим педагошкм начелима могао замислити нацрт основа за будући план и програм у нашим школама. Као наставни предмети требало би да буду заступљени у нижим разредима: матерњи језик, историја, земљопис, рачун, природне науке, певање, цртање, ручни рад и гимнастика. У вишим разредима могли би се увести: књиговодство, кореспонденција, познавање грађанских права и дужности, народна економија и правопис. "...Што се тиче веронауке, која је досад фигурирала у свим наставним плановима, мишљења смо да би требало да отпадне."[9] Међутим, овакви разговори и предлози остали су у границама чисте фикције и брзо су потиснути у заборав.

Следећих неколико година школе су покушавале да се кадровски среде. Учитељи су, због смањеног броја ученика, често прелазили из једне градске школе у другу. Књижевник, публициста, али пре свега учитељ, Сретен Динић се вратио у наставу. Тако је школа код цркве добила изврсног педагога, који је читавих десет година вршио надзорничку дужност. Само годину дана раније постао је лауреат на конкурсу Америчког друштва за помагање српске деце. Прву награду је делио са коаутором Владимиром Милутиновићем

[9] Исто, 54.

за уџбеник "Школска хигијена за народне школе". Министарство просвете је одобрило употребу овог уџбеника у свим народним школама.

Управитељ Народне школе Другог кварта прихватио је дужност градског школског надзорника, а Живојин Стојичевић, дотадашњи привремени школски надзорник, постављен је за управитеља исте школе. И школа Ветерничког кварта добила је новог управитеља-Љубу Митића, једног од најискуснијих учитеља.

Све градске школе су сваке године, 27. јануара, одржавале светосавске свечаности. Програм забаве су припремале учитељице и учитељи, ђаци, па и ђачки родитељи. Неколика дана после успешне забаве, секретар Основне школе Ветерничког кварта, морао је да поднесе наставничком већу биланс прихода и расхода. Ево како је он то урадио:

Приход:	
Добротворских улога	1100 дин.
Таксе од 6 издатих диплома	60 "
Од прилога на каси	1520 "
	Свега: 2680 дин.
Расход:	
Плаћено свирачима	400 дин.
За писање диплома "ронд пером"	25 "
За штампање 300 позивница	70 "
Шпенадле	12 "
Свеће	24 "
Финансијској контроли 20%	217 "
	Свега: 748 дин.

Али од тих пара требало је да се плати једна поломљена столица, а остатак је предат г. Чеди Тодоровићу, школском благајнику, који је уједно и благајник школског фонда.

Даље опадање броја ученика и те како је забрињавало учитеље. Број одељења се непрестано смањивао, а број ученика кретао се од 22 до 25 у одељењу, што је био некакав педагошки минимум. То је, пак, с друге стране, подигло квалитет наставе и довело до побољшања општег успеха.

Учитељи су од школске 1925/26. године у I и II разреду радили по новом наставном плану и програму. Те школске године у основној школи код цркве у учионицама је било најмање ђака од оснивања-само 243. Тешке последице рата и даље су се осећале у свим школама у граду.

НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ за I, II, III и IV
разред основних школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца

Ред. бр.	Предмети	р а з р е д и I,	II,	III	IV	Свега
1.	Наука о вери и моралу	2	2	2	2	8
2.	Српско-хрватско-словеначки језик	7	7	7	7	28
3.	Почетна стварна обука	3	4	-	-	7
4.	Земљопис	-	-	2	2	4
5.	Историја Срба, Хрвата и Словенаца	-	-	2	3	5
6.	Рачун са геометријским облицима	4	4	4	4	16
7.	Цртање	1	1	1	1	4
8.	Лепо писање	1	1	1	1	4
9.	Ручни рад-мушки и женски	2	2	2	2	8
10.	Певање	2/2	2/2	2/2	2/2	
11.	Гимнастика и дечје игре	2/2	2/2	2/2	2/2	4
		22	23	26	27	98

Нови наставни план и програм обећавао је много. Министарство просвете и учитељи сматрали су да ће неке иновације, можда, помоћи да педагошка легислатива афирмише и објективизује неке нове замисли, да се школа макар мало удаљи од оног традиционалног часа и његове класичне артикулације. Било је и нечег доброг, на пример-инаугурисана је први пут на најбољи начин комплексна настава која је од учитеља захтевала додатне напоре и одржавање часова, макар повремено, ван учионица. Али, углавном-нови наставни план и програм је као ветар све узбуркао, да би, ипак, све остало на истом месту. Ништа битно се није променило-један архаичан систем образовања и васпитавања наставио је да и даље егзистује, а просветно законодавство и педагошка пракса и даље су остали веома удаљени.

Неке наставно-васпитне области добиле су нове називе. Тако на пример, да би се удовољило западним варијантама српског језика и југословенству штросмајерског типа, тражила се употреба неспретне језичке конструкције "српско-хрватско-словеначки језик", а "српска историја" и "општа историја" добили су у новом наставном плану и програму наглашено југословенски назив "историја Срба, Хрвата и Словенаца". Био је то још један неразумљив уступак другим срединама.

У школе је кренула још једна генерација првака бројнија од свих послератних. Дозиђивњем једног спрата са осам прелепих учионица, школа је

могла да пригрли све ђаке из свога кварта. У првом разреду у свим основним градским школама било је више ученика него у свим осталим разредима. Школа је само посустала у ратном периоду. Почело је њено опорављање. Све градске школе затражиле су од Министарства просвете да "распише стечај" за седам учитеља

СТЕЧАЈ

за учитеље у варошима и варошицама

Г. Министар просвете одлуком својом ОН бр. 22861, од 4. IV 1927. године на основу чл. 35 Закона о народним школама, одлучио је , да се објави стечај за попуњавање празних и привремено попуњених учитељских места у ниже именованим варошима и варошицама

Име вароши или варошице	м.	ж.	меш.	Свега
...				
10. Медвеђа				
11. Лесковац	3	3	1	7
12. Сурдулица				

Молбе се подносе Министарству просвете до 23. априла 1927. године закључно.

Те, 1927. године, Лесковчани су свечано прославили педесетогодишњицу ослобођења града од Турака. Грађани, основци, гимназијалци, текстилци, радници и сви они који су волели овај град, узели су учешћа у овој прослави. Учитељи и њихови ђаци припремали су пригодан програм. Била је то лепа прилика да учитељи својим ђацма испричају понешто из прошлости града. Главни организатори прославе били су учитељи Сретен Динић и Драгомир Миловановић. Њих двојица осмислили су читаву прославу и припремили штампање програма и "Споменице на ослобођење града од Турака." У центру града откривен је споменик незнаном јунаку у славу изгинулих војника у свим ратовима за ослобођење Лесковца. А учитељица Евгенија Динић, отворила је врата Женске раденичке школе у коју су први пут ушле девојчице да изучавају на организован начин жељене занате.

Марта 1928. године, са првим пупољцима, Основна школа Другог кварта, отворила се за најмлађе-почело је са радом Забавиште. Учитељица Рада М. Ћирић посветила се најмлађима.

А школски надзорник Арсеније Тубић, после једнодневне ревизије, унео је у школски уписник: "Данас сам извршио завршни преглед у Забавишту, у коме је радила Рада М. Ћирићка.

Уписано је 51 ђак. Сви су били на испиту. Рад и успех г-ђе Ћирићке оцењујем са оценом ОДЛИЧАН.

23. јула 1928. године Школски надзорник
Арсеније Тубић
Лесковац

Учитељи свих градских школа трудили су се да кроз наставно-васпитне области подигну бар мало здравствену културу својих ученика. Тај смисао имала су и популарна предавања која су учитељи држали ђачким родитељима. Резултат је био скоро никакав. Цревне болести код школске деце биле су врло честе. Дијареја је, нарочито у летњим месецима, била најчешћа болест. У дечијим трбушчићима најчешће паразитске глисте су биле дечија и бела глистица. За школске лекаре то је био прави епидемиолошки проблем. Родитељи су били скептици чак и према пелцовању, тако да су учитељи и учитељице, најчешће, организовано водили своје ученике на вакцинацију.

Сиромашна деца су на часове долазила гладна. Учитељи и учитељице настојали су да им обезбеде бар један млечни оброк. Скоро све основне школе имале су своје "ђачке кујне". Новац за ђачке кухиње делимично је обезбеђивала Општина, али и ђачки родитељи и добар број лесковачких богаташа. Наравно да је и Подмладак Црвеног крста обезбеђивао један део финансијских средстава, мада је његова функција у школама била чисто едукативно-хуманитарна. Школски надзорници су редовно надгледали рад ђачких кухиња и о томе редовно обавештавали главни одбор ПЦК.

Ђачки родитељи, учитељи, па и Министарство просвете, нису били задовољни важећим Законом о народним школама. У припреми је већ била прва верзија нацрта новог закона о народним школама. Међутим, изгласавање овог закона у Народној скупштини није баш било извесно. "Народна скупштина, овако нехомогена-писао је уредник прокомунистичке "Искре"-састављена од разних политичких група са потпуно дијаметралним погледима на школу, никако није у стању да донесе један прогресиван просветни закон". Нека учитељска удружења су јавно изнела свој став да је Нацрт закона о народним школама у неким деловима нехуман и немилосрдан. На пример, чл. 95. је према учитељима неправедан, јер предвиђа да учитељ само са једном недовољном оценом буде премештен, док је чл. 118. предвидео право жалбе само за негативну оцену, али не и за неке друге оцене. Политичари су и ове разговоре о Нацрту закона пренели на нездраве политичке терене, али је и разумљиво, што су учитељи тврдили да је предлог овога закона, пре свега "културни проблем par excellence".[10]

Закон о народним школама је, ипак, усвојен скоро без икаквих промена.

За време школског распуста, те, школске 1928/29. године, преко школских надзорника, све градске школе, добиле су ново Правописно упутство. О новом правопису већ се нешто сазнало у јавним дискусијама. Језички реформатори су игнорисали предлоге грађана, учитељских удружења, па и лингвистичких стручњака и других струковних удружења. Потпуно су изневерена очекивања. Текст Закона је био пун компромиса. Поново политички, а не лингвистички разлози. Опет уступци другим срединама и удаљавање од изворне Вукове концепције. Језички експерти су расправљали о генези и

[10] СМШ, 64.

предностима неких лексема са једног или другог језичког простора, ремећи тако општу лингвистичку мапу штокавског језичког ареала, а српски језик је и даље остао једини европски језик без нормативне граматике.

А министар просвете Божидар Максимовић је захтевао хитну инаугурацију новог Правописа. Све основне, средње и средње стручне школе на територији Краљевине Југославије добиле су "Правописно упутство који се има увести од почетка нове школске 1929/30. године."

Ево неколико краћих извода:

1. У свим крајевима наше земље употребљава се један Правопис, заснован на великој језичкој и правописној реформи Вука Караџића. Али и поред тога што се Правопис држи истих основних принципа, ипак су се у различитим крајевима наше земље развиле језичке неједнакости. У интересу уједначавања наставе, што правилнијег оцењивања ученика и што боље писмености у нашој школи, овде су побројана колебања досадашњег правописа и показано је: чега се ваља убудуће придржавати у тим случајевима. У ретким случајевима допуштена су два начина. Наставници ће настојати да се у тим случајевима у једној школи или код истих ученика употребљава само један од допуштених начина;

2. Начин писања изнесен у овом Правилнику мора се применити у свим новим издањима школских књига. Ниједан уџбеник, било да представља ново издање раније издате књиге, било да се сада први пут издаје, не може бити одобрен за школску књигу, ако није израђен по овим Правилима.

А после доношења Закона о југословенском држављанству, сви ученици свих школа од Триглава до Ђевђелије уписивани су у школске прозивнике као Југословени. Штросмајерова идеја југословенства је тако вехементно продрла у све основне и средње школе и универзитете. А пред крај школске 1930/31. године, престижна Народна школа Другог кварта (код цркве) добила је име по ђаковачком бискупу и прелату Јосипу Јурају Штросмајеру, оснивачу ЈАЗУ. Школа је уписала у свој радни календар један празник више (4. фебруар, дан његовог рођења).

Актом својим О.Н. бр. 41 053, од 4. јуна 1931. године, господин министар просвете одобрио је да основне школе у срезу лесковачком могу носити називе, и то:

у Лесковцу I кварт "Јован Цвијић"

II кварт "Штросмајер"

III кварт "Скерлић"

Тако су све школе у Србији добиле имена. Нису више биле безимене.

Нешто касније уследила је још једна промена наставног плана и програма. Просветни савет Србије захтева да се читанке за I, II, III и IV разред од Вујанца тек сада могу штампати и латиницом. Тако се латиничко писмо увукло у простор који му природно није припадао, али је писање страних имена и географских појмова остало фонетско (Вуков принцип).

А у називима наставно-васпитних области долази до праве збрке. У новом наставном плану и програму нестала је "стварна настава" као посебна наставно-васпитна област у I и II разреду, али се захтева реализација наставних садржаја из ове области у оквиру "народног српско-хрватско-словеначког језика". Предмет "гимнастика и дечје игре" замењује се синтаксичком конструкцијом "телесно вежбање по соколском систему". Наставно-васпитна област "ручни рад" преименована је новом синтагмом у "практична привредна знања и умења" (алтернативно-"домаћинство с ручним радом"). Ученици су имали за поједине предмете неке своје називе (веронаука, српски језик, рачун, познавање природе, ручни рад, гимнастика). Ниједна реформа није могла то да потисне.

НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ
за основне школе у Краљевини Југославији

Ред.		Разреди			
бр.	Предмети	I	II	III	IV
1.	Наука о вери с моралним поукама	2	2	2	2
2.	Народни језик (српскохрватскословенски)	10	9	6	5
3.	Земљопис	-	-	2	3
4.	Историја	-	-	1	3
5.	Познавање природе и поуке о здрављу	-	-	3	3
6.	Рачун с основама геометрије	5	5	4	4
7.	Цртање	-	1	1	1
8.	Лепо писање	-	1	1	1
9.	Практична привредна знања и умења (домаћинство с ручним радом)	-	-	3	3
10.	Певање	2/2	2/2	1	1
11.	Телесне вежбе по соколском систему	4/2	4/2	2	1

Било је покушаја да буквар буде нешто друкчији и да се камена таблица, коју су много година уназад користили прваци, бар мало промене. Неки учитељи су сматрали да ћириличко писмо које користе поједини аутори буквара и није сасвим аутентично и да ликовна опрема није најбоља, мада илустрације прате поједине садржаје. Најмлађи не доживљавају визуелно боје онако како су оне кроз ликовне садржаје понуђене. Бановинске границе представљају праву препреку за природније презентовање наставних садр-

жаја из земљописа. Камена таблица је прави архетип римске табуле, права педагошка археологија. Нова таблица Војислава Стевановића, професора цртања, "употребљаваће се само школске 1931/32. године-био је децидан господин министар просвете, с тим да се на пракси опроба уколико је она боља од камене таблице која је данас у употреби". Све је остало само на покушају.

Мада је актуелни наставни план и програм већ неколико година био на снази, још увек су у основним школама били у употреби стари уџбеници који нису сасвим одговарали новопостављеним захтевима.

Министар просвете је 15. фебруара 1935. године расписао општејугословенски конкурс за израду свих уџбеника у државним основним школама. При изради уџбеника аутори морају уважавати следећа начела:

1. Психолошки принцип, а то значи да понуђени садржаји у свим уџбеницима морају одговарати узрасту деце и

2. "У свим уџбеницима, при избору, распореду и излагању наставног градива, како с погледом на његову садржину, тако и на његов облик, држати се општих дидактичких начела и методских принципа појединих наставних предмета као и параграфа 44. закона о народним школама, расписа господина Министра просвете О. Н. Б. 8185 од 5. фебруара 1935. године, увек с погледом на то да се и уџбеницима тежи потпомоћи остварење задатака народне школе, који је прописан у параграфу 1. Закона о народним школама."

За најбоље уџбенике Министарство просвете је обезбедило врло високе награде, које су се кретале од 15 до 40 хиљада динара.

Основне школе "Штросмајер" и "Јован Цвијић" добиле су спратове, а школска дворишта су ограђена. Све три основне школе обогатиле су своје школске збирке новим наставним средствима-земљописне бановинске карте и зидне слике за познавање природе. Известан број старих клупа (за осморо ученика) замењене су бољим, савременијим.

Традиционалан школски час био је на врхунцу. Учитељи и учитељице заиста су се трудили. Најбоље радне оцене су биле питање престижа. Ђаци су ишли у школу пре и поподне (бифуркација наставе). Поподне су ђаци ишли само на часове певања и гимнастике. Четвртком су имали слободно поподне.

Уочи Другог светског рата Основна школа ''Јован Цвијић'' добила је још шест пространих и светлих учионица. Обе школе су померањем покретних шпанских зидова добиле лепе и функционалне сале за школске приредбе и друге свечаности. Међутим, ни то није било довољно за прихват свих дорасслих ученика за школу. Изграђена је још једна школска зграда у радничком насељу "Рупе", у Улици Пере Велимировића, где је било највише деце стасале за школу. Била је то модерна школска зграда, изузетно функционална, са четири велике и светле учионице.

После стварања Хрватске бановине, штросмајеровско југословенство није више било тако важно. Учитељи основне школе код цркве замолили су министра просвете Краљевине Југославије да одобри неке измене у називима лесковачких основних школа.

Министар Просвете Антон Корошец уважио је употпуности разлоге Државне народне школе "Јосип Јурај Штросмајер" и одобрио тражене промене.

"Одлуком г-на Министра просвете III бр. 53314 од 29 септембра 1940 године одобрено је да Државне народне школе у граду Лесковцу, бановине вардарске, убудуће носе називе:

а) Новоподигнута школа у Улици Пере Велимировића: Државна народна школа "Штросмајер",

б) Досадашња школа "Штросмајер" Државна народна школа "Учитељ Јосиф".

ШКОЛСКИ ПРОСТОР И БРОЈ ОДЕЉЕЊА УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

		Број учионица	Број одељења
1.	Основна школа „Учитељ Јосиф“	16	15
	Виши разреди (I и II)	-	-
	Забавиште (посебна зграда)	2	2
	Свега	18	20
2.	Основна народна школа „Јован Цвијић“	12	13
	Женска школа	4	-
	Виша настава (Iи II)	-	2
	Забавиште	-	1
	Дефектно одељење (дефектолошко)	-	1
	Свега	16	17
3.	Основна школа „Јован Скерлић“	6	8
	Забавиште	-	1
	Свега	6	9
4.	Основна школа „Штросмајер“	4	4
	Тотал	44	50

Прилог:

Сертификат Томе С. Томића који је у Единбургу завршио George Heriot's School, с правом да настави студије на Београдском универзитету.

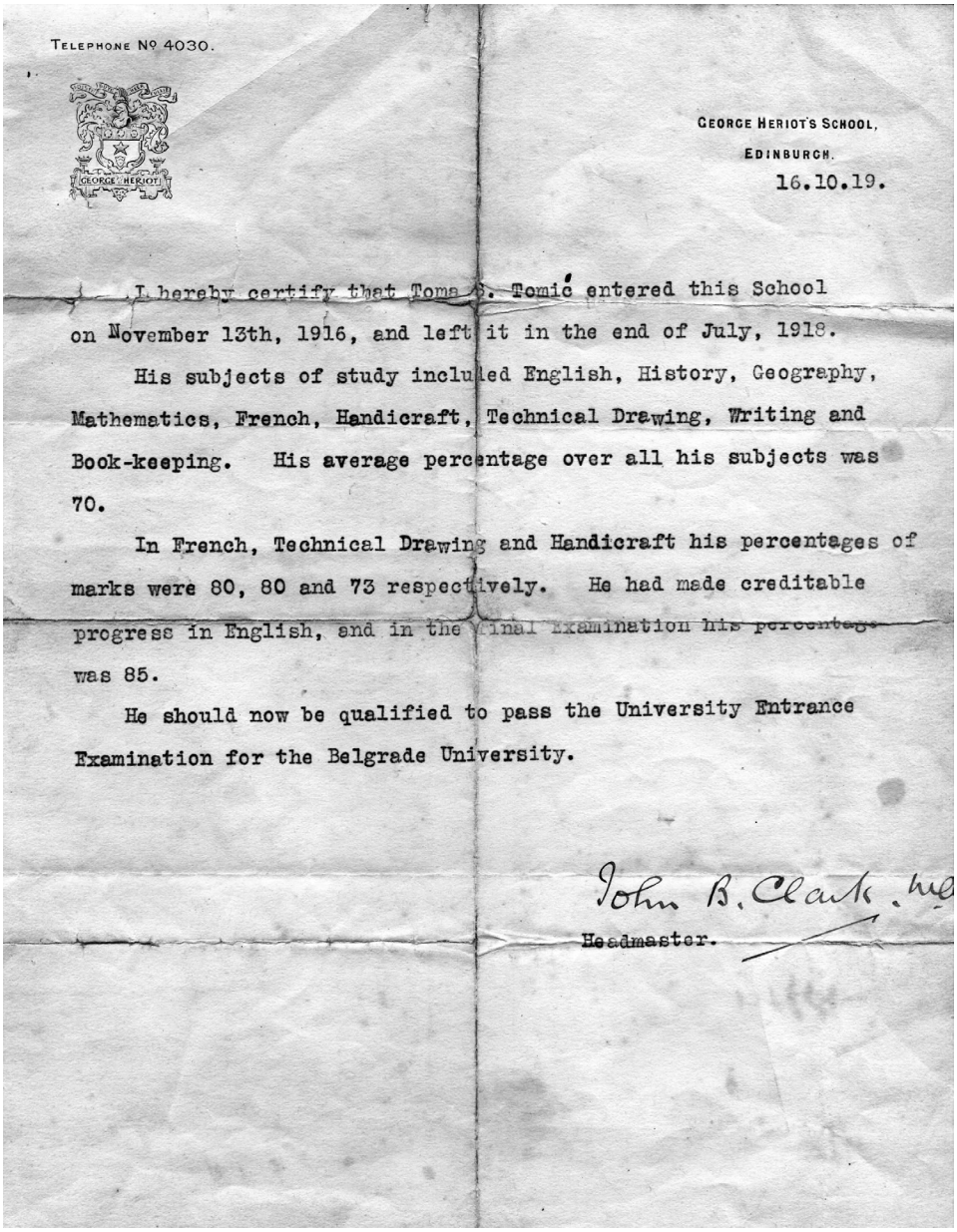

TELEPHONE Nº 4030.

GEORGE HERIOT'S SCHOOL,
EDINBURGH.
16.10.19.

I hereby certify that Toma S. Tomić entered this School on November 13th, 1916, and left it in the end of July, 1918.

His subjects of study included English, History, Geography, Mathematics, French, Handicraft, Technical Drawing, Writing and Book-keeping. His average percentage over all his subjects was 70.

In French, Technical Drawing and Handicraft his percentages of marks were 80, 80 and 73 respectively. He had made creditable progress in English, and in the final examination his percentage was 85.

He should now be qualified to pass the University Entrance Examination for the Belgrade University.

John B. Clark. M.A.
Headmaster.

Summary

Jovan Miljković

GOLDEN YEARS OF EDUCATION/SCHOOLING IN LESKOVAC (1918-1941)

It was not hard for resident of Leskovac due to war and its consequences. They considered wars as natural disasters – they come, devastate and run off/disappear. However, Bulgarian occupation during that year, 1915, when they occupied the town, recklessly and studiously came down the language and culture of this area. Planned denationalization and Bulgarisation of Serbian nation presented vivid cultural genocide. Implementation of Bulgarian language into schools, cultural institutions and administrative infrastructure, residents of Leskovac accepted as vulgar attempt o total i.e. complete bulgarisaiton done by occupiers. Residents boycotted education/classes, resisted on re-baptizing, considering Bulgarians and their government, teachers and priests as the occupier, which was total truth. It was first and true discontinuity of schooling since beginning of organized education and schooling in this town. After the war, all town schools organized schooling/classes respecting abb curriculum program students who were not educated during the war. Regular education was started on year 1920/21. Regular curriculum education was implemented with many difficulties. Lack of students in lower classes of town schools and lack of syllabus and teaching tools as well as insecure position of Secondary Realka school, were issues which could not be so easy or so fast resolved. education in Leskovac needed almost whole decade for recovering. During school year 1927/28Txtile school started with functioning/education of workforce/personnel qualified for textile industry which used to be in expansion. Newly established Agriculture school was opened for first 60 students planned to qualify for animal husbandry and farming. 13 generation of students successfully graduated. The last generation graduated in 1940/41.

The crafts were studied on traditional method: using experience and reviewing. There were attempts to modify these methods. Nevertheless, they were only attempts.

All segments of education put up with frequent reforms, but they were not so successful, due to inadequately and insufficiently implemented and deficient projects particularly on linguistic level;

Goal segments of reform focused on education/syllabus system were only primary and secondary schools. Schools for educators/teachers and universities were left untouchable. Education/Schooling of teachers and professors/educators were maintained as through the 19th century. Thus, in two-world wars period i.e. period between World Wars was still characterized with teachers graduated in seminary schools.

УДК 336.76(497.1)”192/193”

Иван М. Бецић

СКОПСКА ПРОДУКТНА БЕРЗА

Берзе су установе у којима се врше стални и организовани састанци трговаца и посредника у циљу куповине и продаје робе, хартија од вредности, девиза и валута. На берзама се тргује само унапред одређеним артиклима од стране лица која на то имају права, на тачно одређеним местима, у тачно одређено време и под тачно одређеним условима. Одликују се тиме што се послови купопродаје закључују удаљено од саме робе и ефектива, које су предмет купопродаје. Значај берзе састоји се у томе што се место у коме се она налази и његово уже економско подручје и домаће тржиште на којем се котирају роба и ефективе, развијају и централишу. Рад приказује настојање привредника из Скопља да преко берзе постану центар трговине аграрним производима и наметну своју привредну превласт у југоисточном делу Југославије. Истовремено, због тренутка у којем је настала, проучавањем пословања ове берзе добија се слика о раду привредних установа у периоду светске економске кризе.

Традиција берзанског пословања пре Великог рата постојала је у Краљевини Србији само у Београду. Београдска берза свечано је отворена 1. јануара 1895. године, а сутрадан отпочела са радом.[1] Покретање берзе није наишло на повољан пријем свих привредних чинилаца у земљи, па је из тог разлога рад на берзи био прекидан. Београдска берза отпочела је прави и непрекидан рад тек у лето 1898. године, мада је закон о јавним берзама донет још 3. октобра 1886. а статут израђен 1887. године.[2] Разлог за оснивање берзе није имао само економски, већ и национални значај, јер је читав период деведесетих година XIX века носио обележје привредне еманципације од

[1] Иницијатор оснивања берзе у Београду био је министар финансија и заступник министра привреде Чедомиљ Мијатовић. Међутим, његов напор није наишао на повољан одзив. Српско трговачко удружење 1894. године покренуло је нову иницијативу, јер се у Србији осетила јача потреба да се организује увозна и извозна трговина и створи значајан регулатор трговинских послова. (Милорад Зебић, О берзама и посебно о Београдској берзи, Београд 1990, 42)

[2] Алманах Београдске берзе, Београд 1938, 5. У М. Зебић, нав. дело, стоји да је Закон о јавним берзама донет 3. новембра 1886. године.

Беча и Будимпеште.[3] Стварањем Краљевине СХС због распореда индустријског потенцијала земље и новчаних завода, у Загребу је 1919. године основана берза, да би се прва продуктна берза појавила 1921. године у Новом Саду. Веома брзо, политичке елите југословенских покрајина схватиле су да се преко берза пружа могућност да се одређена подручја концентрацијом новчаних токова економски и привредно развију, што је утицало да се и оне укључе у процес развоја берзанског тржишта у држави. У Љубљани је 1924. године основана берза, чиме је и трећи конститутивни народа – Словеначки – добио у свом средишту берзу. У периоду од 1919–1921. године било је неколико покушаја да се оснују берзе. Привредни кругови Осијека, Великог Бечкерека и Сплита покушали су да добију дозволу за оснивање берзе, међутим, у томе нису успели. Индикативно је да су против конституисања берза у овим местима били политичко - привредни кругови који су се налазили у седиштима већ постојећих берза, који нису желели да се део привредника на овај начин одвоји од њих и тиме смањи њихов сопствени значај. Каснији покушај да оснује берзу безуспешно је покушао Сушак, док су две продуктне берзе успеле да се конституишу, у Сомбору 1928. године и у Скопљу 1929. године.

Под Јужном Србијом подразумевају се они крајеви Старе Србије и Македоније који су ослобођени у балканским ратовима и присаједињени Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори. Састојала се од више засебних географских области: Старог влаха (новопазарски санџак), Косовске области, Горњег Повардарја, Источне и Јужне Македоније, Западне Македоније и Метохије. Укупна површина ових области износила је 45.572 квадратна километра.[4] Завођење личног режима краља Александра I Карађорђевића имало је за последицу и преуређење административне поделе државе. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године Скопље је постало центар новоосноване Вардарске бановине. Ван области бановине остали су Стари Влах и Метохија, као делови Јужне Србије, а прикључен јој је цео Врањски округ, чиме су се Лесковац и Врање нашли у овој бановини. Новом поделом Скопље је постало центар области чије је површина била 39.566 квадратних километара и бројала 1.656.000 становника.[5]

Основни облик привредне производње била је пољопривреда. Гајене су цереалије (пшеница, кукуруз, јечам, раж, овас, зоб, пиринач,), индустирјско биље (дуванопијум и маково семепамук, конопља), махунасто биље (пасуљ, сочиво), коренасте биљке (кромпир, сточна репа), баштенско и сточно биље.

[3] У том периоду основани су и Српско бродарско друштво и Српско кланичко друштво. Прво је требало да обезбеди независност на пловним рекама, а друго омогући припрему најважнијег извозног артикла (живе стоке) за извоз на удаљенија подручја. Берза се развила као продуктна јер је жеља политичко-привредних кругова у Србији била да се избегне диктирање цена будимпештанских комисионара. (Алманах Београдске берзе, 6)

[4] Мил. Р. Гавриловић, Привреда Јужне Србије, Скопље 1933, 7

[5] Др Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939, II, Лесковац 1998, 20

Од воћарских култура најсзаступљеније су биле шљиве, јабуке, крушке, ораси и кестен. Веома заступљено било је виноградарство, док је свиларство било у повоју. Ниска основа индустрије учинила је да се остварени резултати сматрају значајним, иако је Јужна Србија била једно од најнеразвијенијих индустријских области у Краљевини Југославији. Најзаступљенији облици индустрије били су: млинарска, индустрија уља, пиварска, индустрија теста, текстилна, кожарска, хемијска, шумска и керамичка. Готово сва инустрија била је у власништву домаћих привредника.

Своју битку за оснивање берзе привредници са југа државе водили су пуних пет година. Молба за оснивање упућена је Министарству трговине и индустрије 15. јануара 1923. године.[6] У захтевима који су постављени истакнут је повољан географски положај Скопља, које се налазило на путу Београд-Солун, а тиме у близини солунског пристаништа, које је играло важну улогу за извоз из источног дела државе. Прва идеја покретача била је да то буде потпуна берза која би извршила концентрацију капитала и регуслисала и дисциплиновала рад са девизама у овом крају земље, а истовремено била одлучна потпора Београдској берзи. Истакнута је и национална потреба за уређивањем робног тржишта јер би тиме ова институција била оружје против уплива солунских утицаја и моћно средство против несавесних спекулација солунских предузетника, који су куповали у бесцење аграрне производе пошто јужносрбијански пољопривредници нису знали праву вредност робе коју су производили и продавали.[7]

Потреба да се организује тржиште цереалија у Јужној Србији и смање трошкови услед закључивања послова у Солуну, омогућила је да се дозвола за рад продуктне берзе добије. Статут берзе потврђен је 10. октобра 1928. године, а прва управа изабрана је 8. фебруара 1929. године.[8] Први берзански састанак одржан је 9. септембра 1929. године. Радно време берзе утврђено је у периоду од 11 до 12 часова, а првог радног дана берзе владало је ванредно живо интересовање. Први председник берзе постао је Таса Тасић, док је потпредседник био Сава Печеновић. Чланови првог управног одбора берзе, осим двојице поменутих били су: Хаџи Драги Патрногић, др Јосиф Амодај, Војин Варошчић и Стеван Настић. Председник берзе од 1932. године био је Стеван Настић. Управни одбор берзе бројао је шест чланова, а од 1934. године то су били: Тома Поповић, Влада Пуздерлијевић, Ђока Коцић, Димитрије Мацура, Павле Стојковић и Јован Димовић. Надзорни одбор бројао је пет чланова и у њега су изабрани: Исак Албахари, Михаило Шкаперда, Мемдух Халид, Филота Дича и Ђорђе Миновић.[9]

На првом састанаку нису могли да се постигну сви они резултати које дају берзе јер је одмах дошло до изражаја непостојање утврђених типова пше-

[6] АСЦГ, 65–1605–2632, Молба трговачко-индустријске коморе у Скопљу Министарству трговине и индустрије од 15. јануара 1923. године

[7] Политика, 5.307, 1. фебруар 1923, 6

[8] М. Р. Гавриловић, нав. дело, 176

[9] АСЦГ, 65–1605–2632, Записник VI редовне скуп¬штине Скопске продуктне берзе одржане на дан 3. јуна 1934. године, 3

нице и других житарица који ће се котирати, мада су извесни послови били закључени. Отежавајућу околност по успешност рада берзе чинило је то да је она кретала са радом у тренутку када се привредна депресија у Европи већ навелико осећала, а већ неколико година посебно погађала пољопривреду. Рад и пословање у првој години одвијали су се у последњем кварталу 1929. године и број закључених послова није био задовољавајући. Један од узрока била је незапамћена незаинтересованост европских земаља за цереалије или уколико би се она и превазишла, низак ниво цена није могао да покрије трошкове производње. Одлична коњунктура за пољопривреднике током Првог светског рата и непосредно по његовом завршетку, као и поимање важности пољопривреде за исхрану појединих земаља у ратним околностима, утицали су на повећавање површине култивисаних поља и рапидну рационализације пољопривреде у свим државама, нарочито индустријским, које су раније подмиривале своје потребе увозом из аграрних земаља. Тако је дошло до појаве хиперпродукције пољопривредних производа и великог пада цена. Већина индустријских земаља приступила је аграрном протекционизму, делимично из разлога одбране и обезбеђења исхране становништва и случај ограничене међународне трговине, али и да би помогла сопствене пољопривреднике, чиме се погоршао положај земљорадника у аграрним државама. Други узрок слабог рада био је тај што берза није могла за кратко време да отклони старе навике пословања, које су деценијама, па и вековима биле присутне. Трговци у Куманову, Овче Пољу и на Косову нудили су робу која није могла да задовољи берзанске нормативе и због тога су је продавали ван берзе. Трговци из Куманова и Овче Поља убацивали су раж и песак у пшеницу, а песак и отпад у јечам и овас, док су трговци са Косова кукољ, раж и разни отпад убацивали у пшеницу, јечам и овас.[10] Овакви поступци наносили су велике непријатности извозницима, који су морали да врате робу и надокнаде нанесену штету страним купцима.

Велики проблем нормалном раду представљало је стање путева и железница. У Јужној Србији је после Црне Горе железничка мрежа била најслабије развијена. Метохија, као најплоднији део Јужне Србије није имала изграђену пругу, па су пољопривредни производи превожени колима до Митровице или Урошевца. Овај превоз је услед ниских цена аграрних производа често коштао и до половине вредности робе, тако да је произвођач био у крајње неповољној ситуацији и није био у стању да покрије ни сопствене трошкове производње, док о заради није могло бити ни говора. Закључењем примирја у октобру 1918. године на територији Краљевине Србије железнице и нормалног и уског колосека биле су порушене и девастиране, тако да се саобраћај није могао одвијати. Војска је за непуна четири месеца успела да реконструише и за саобраћај оспособи железничку пругу од Ђевђелије до Скопља све до Ниша и Митровице. Скинуте старе шине са босанских железница употребљене су за замену на ратним пругама уског колосека од 60 центиметара на пругама Градско – Прилеп – Битољ и Скопље – Тетово

[10] Исто, 65–1605–2632, Извештај председника скопске продуктне берзе са друге редовне скупштине одржане 25. маја 1930. године.

– Гостивар – Кичево – Охрид – Струга. Прва пруга била је дуга 228, а друга 132 километара. Како су грађене као ратне пруге које је непријатељ користио за доток трупа и ратног провијанта, оне су изграђене без икаквих грађевина и постројења, па је улагање у Краљевини Југославији морало бити обимно. Уз ове пруге, изграђене су у периоду од 1923 – 1926. године пруге Велес – Штип и Штип – Кочане.[11] Јасно да је дужина пруга била крајње оскудна, а тиме и шанса за бржи привредни развој онемогућена. Уз то, железничке пруге Скопље – Охрид и Градско – Битољ у привредном погледу уопште нису биле експлоатисане, док је потреба повезивања и стварања јединственог привредног подручја налагала изградњу пруге Приштина – Пећ – Котор, за коју држава није имала средстава.

Даље пословање берзе зависило је у великој мери од распламсавања економске кризе, која је почела сломом Њујоршке берзе, а 1930. године захватила индустријске земље западне Европе. Хиперпродукција житарица у свету, совјетски дампинг, али и развијање пољопривреде у индустријским земљама условили су дотада незабележени пад цена житарица, чиме је стандард пољопривредника смањен на минимум, а тиме су и индустрија и трговина изгубиле најбројнијег потрошача. Пласирање вишкова житарица постало је не само европски, већ и светски проблем и низ конференција на којима су учествовали водећи европски привредници био је посвећен управо овом проблему. Краљевска влада била је принуђена да предузме низ мера чији је циљ било обезбеђивање егзистенције сељаштва као далеко најбројнијег дела становништва у Краљевини Југославији.[12] Једном од тих мера, законом о трговини пшеницом, ражи и брашном, држава је задржала за себе ексклузивно право откупа и продаје жетвених вишкова Привилегованом извозном друштву (ПРИЗАД), које је 1930. године формирано управо из ових разлога. Контрола над унутрашњим прометом такође је била у рукама државе, па је произвођачима обезбеђена минимална цена од 160 динара за 100 kg пшенице као гаранција рентабилитета, без обзира на паритет светских цена. Да би се смањили губици државе применом ове мере закључени су трговински уговори са Чехословачком, Аустријом и Француском којима је Југославији обезбеђен преференцијални третман одређеног броја контигената пољопривредних производа.

Ситуација у 1932. години била је у привредном погледу још лошија. Царински ставови повећани су у 42 земље, док у 25 земаља где се услед уговорних обавеза нису могли повећавати, повећан је или заведен нови порез на увоз, а у 7 земаља увоз појединих артикала, посебно пољопривредних, потпуно је забрањен. Последица збивања била је да је светска производња у односу на претходну смањена за 23%, док је међународни промет смањен за 31%.[13]

---

[11] Инг. Милош П. Стефановић, Наше железнице, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918 – 1928, II, Београд 1929, 584–603.

[12] Пољопривредом, шумарством и рибарством се 1931. године бавило 76,58% становништва. (Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918–1988, I, Београд 1988, 67)

[13] АСЦГ, 65–1606–2632, Извештај Управног одбора Скопске продуктне берзе поднет III редовној скупштини на дан 28. маја 1933. године, 1–2.

Житни закон имао је значаја за југословенску привреду, али је његов основни недостатак био тај да није успостављена сарадња са домаћим продуктним берзама. Берзе су реаговале на одржаној седници од 11. јула 1931. године у Београду и предложиле да се сав промет између ПРИЗАД-а и трговаца врши преко продуктних берза, чиме би се олакшао ток пословања, упростила администрација и омогућила контрола тржишта. Даље је предложено да ПРИЗАД све продаје у држави врши преко ових берза и посредника које је то друштво сматрало способним, а да се они региструју на берзама, како би се омогућила евиденција промета пшенице резервисане искључиво за друштво. Последњи предлог био је да се избор узанса и компетенција берза оставе слободним за уговарајуће стране, како би се могле равнати према провенијенцији робе и седишту трговаца.[14] Сарадња берза и ПРИЗАД-а није остварена, што је делимично утицало на укидање житног закона.

Многи покушаји да се путем међународних договора дође до споразума у циљу олакшања економске кризе нису дали резултате. Захтевима земаља аграрног блока да се уведу преференцијалне царине индустријске земље нису се могле оглушити у потпуности. На конференцији у јануару 1931. године поспешено је закључивање билатералних споразума о преференцијалним тарифама, али се даље није ишло. Како је то било крајње недовољно за превазилажење аграрне кризе у Европи, нови покушај учињен је на конференцији петнаест земаља Централне и Југоисточне Европе у Стрези, у септембру 1932. године. Према мишљењу делегата Краљевине Југославије М. Тодоровића, расположење држава увозника било је коректно и биле су вољне да закључе преференцијале. Италија и Швајцарска то нису биле у могућности, прва због веза са Латинском Америком, а друга због ниских аграрних царина. Ипак, и ове државе биле су спремне да дају специјални режим сличан преференцијаном. Захтеви појединих држава аграрног блока били су неумерени. Тражили су преференцијалне царине за све аграрне производе, што би значило смањење царина за пуних 80% и да државе увознице приме формалну обавезу да ће откупити све вишкове аграрних производа.[15] Закључак је био да се и даље инсистира на преференцијалима у трговини као и на постепеном укидању рестрикција у девизном промету, које су пољопривредне земље водиле директно у инсолвентности и појачавале финансијску кризу. Међутим, предвиђене финансијске мере нису се могле извршити. Без конкретних резултата остала је и велика монетарна и економска конференција одржана у Лондону у јуну 1932. године. На њој су учешће узеле 61 држава, које су у својим рукама држале 90% светске трговине. Све државе дошле су до идентичног закључка, да се мере царинске заштите морају ослабити. Али, када се дошло до расправе о конкретним мерама, међу учесницама су наступиле такво размимоилажење и супротности, да се никакав договор није могао постићи.[16] Изузетак је донекле чинила Житна

[14] Исто, 65–1606–2632, Извештај Управног одбора Скопљанске продуктне берзе поднет III редовној скупштини на дан 24. маја 1931, 3.

[15] Исто, 70–465–763, Извештај М. Тодоровића министру иностраних послова Богољубу Јевтићу од 10. септембра 1932. године.

[16] Чедомир Попов, Од Версаја до Данцига, Београд 1995, 267.

конференицији у Лондону одржана крајем августа 1933. године, на којој су учешће узеле 32 заинтересоване државе. Основна идеја конференције била је да се путем смањења залиха пшенице у свету и успостављања равнотеже између понуде и потражње стабилишу цене пшенице на светском тржишту на паритет који би условима производње боље одговарале од тренутне. Према постигнутом споразуму четири највеће прекоморске извозничке земље: САД, Аргентина, Канада и Аустралија, смањиле би површине засејане пшеницом за 15% и да у року од две године ликвидирају залихе, које су и утицале на пад цене пшенице. Извоз им је ограничен на 1.256.640 вагона. Европским извозничким земљама: Југославији, Мађарској и Румунији, овим договором одобрен је контигент од 146.000 вагона за извоз у 1933/34. години, који би се у 1934/35. години требало нешто да смањи. Земље увознице подстицале би потрошњу пшенице и не би фаворизовале домаћу производњу, а појединe од њих обавезале су се на пропорционално смањење царина на увоз пшенице чим цена достигне 12 златних франака по метричкој центи.[17] Конференција је одржана после завршене извозне кампање јер су се у 1933. години показали као крајње негативни сви утицаји кризе. Извоз земаља европског Аграрног блока био је готово у потпуности онемогућен не само у западноевропске државе, већ и у оне које су до тада пшеницу набављале готово искључиво у њима. Скопска привредна берза и аграр Јужне Србије били су тешко погођени онемогућеним извозом пшенице у Грчку, тако да је због изузетно ниске цене кукуруза овај продукт био једина битнија ставка у извозу. Председништво берзе сматрало је да је за јужносрпску пољопривреду неопходна преоријентација. Домаће тржиште потраживало је индустријско биље, уљано семење и воће, што су климатски услови дозвољавали. На тај начин, пољопривредници не би зависили од ситуације на светском тржишту житарица, а Југославија би се ослободила дела увоза ове робе из иностранства. Услед смањења послова и прихода берзе, у циљу завођења штедње код личних и материјалних издатака управа је крајем марта 1934. године извршила редукцију чиновника и смањила њихове принадлежности као и остале материјалне издатке.

Пад берзанског промета робом услед светске економске кризе најбоље се може уочити према висини промета Сомборске берзе (у метричким центима):[18]

година	Пшеница	раж	зоб	јечам	кукуруз
1929.	1.365.175	2.700	44.400	23.250	1.336.800
1933.	125.800	600	33.150	12.600	276.950

Од 1934. године знаци опоравка светске привреде примећују се и у Југославији. Систем јавних радова смањио је број незапослених и појачао еко-

[17] АСЦГ, 65–1605–2632, Записник VI редовне скупштине Скопске продуктне берзе одржане на дан 3. јуна 1934. године, 2.

[18] Исто, 65–1606–2633, Обим рада Сомборске берзе у 1933. години и Извештај Сомборске пољопривредне берзе о раду у 1929. години, Сомбор 1930, 37.

номско оживљавање, нарочито индустријске делатности. Процес пада цена индустријских и пољопривредних производа је заустављен, а код неких индустријских производа цена је и повећана. Ипак, осетно побољшање цена пољопривредних производа није се могло очекивати све док се не смање велике залихе сакупљене током претходних година и не појача куповна моћ широких потрошачких слојева. Опоравак светских цена аграрних производа приметан је приликом упоређивања извоза Краљевине Југославије у односу на претходну годину. Извоз кукуруза повећан је за 12% по количини и 30% по вредности, док је извоз пшенице поново отпочео и до краја године износио 97.900 тона. Истовремено, дошло је до делимичног повећања железничког промета док је промет морским путем повећан за 5,8%.[19] Извесни пораст цена кукуруза, пшенице, јечма и ражи опажао се у Југославији услед појачаног извоза, али због лошег жетвеног приноса (осим кукуруза) опште стање пољопривредника није се битније променило.

Привредне прилике у Вардарској бановини у 1935. години нису се у некој осетнијој мери побољшале. Увоз из Грчке је повећан у односу на претходну годину, док је извоз остао готово непромењен. Главни извозни артикли Јужне Србије били су пасуљ, крупна и ситна стока, качкаваљ, бели сири маслац. На берзи је пасуљ био заступљен са прометом од 380 вагона у вредности од 934.700 динара. Како је укупан извоз био у вредности од близу 14 милиона динара, јасно да Скопска привредна берза ни у седмој години свога постојања није успела да се наметне као централно место за трговину у области, већ се највећи део промета и даље обављао изван ње.[20] Главни увозни артикли из Грчке били су: суво грожђе, лимун и поморанџе, смокве, памук и памучна предива и свила. Положај спољне трговине у Јужној Србији био је неповољан, али је стање у унутрашњој трговини било повољније. Већу зараду становништво је остварило од дувана и опијума. Бољи приноси житарица нису се могли очекивати јер је род подбацио, а употреба агромеханизације у овим крајевима била је страна. Принос пшенице у Вардарској бановини износио је само 7 метричких центи по хектару, а кукуруза 9 метричких центи. Цена пшенице варирала је од 90 динара у јануару до 170 динара у у октобру, тако да се тренд повећања цена житарица настављао. У таквим околностима није се могао очекивати ни интензиван рад на берзи. Промет је забележио драстичан пад од преко 600 вагона, а највише се испољио код пшенице и износио је 320 вагона. Ово смањење било је првенствено последица неучествовања берзе у снабдевању војске јер је набавке за исхрану војске треће и пете армијске области преузео ПРИЗАД. Са друге стране, млинска индустрија Вардарске бановине, нарочито млинови у Скопљу и Куманову, снабдевали су се преко берзе пшенницом у мањим количинама, док су већину својих потреба набављали преко комисионара из разлога непостојања кредитног система код приватних банака. Зато су се привредници млинске индустрије служили кредитима које су пружали

[19] АСЦГ, 65–1606–2632, Извештај управног одбора Скопске продуктне берзе за 1934. годину поднет на VII редовној скупштини на дан 24. маја 1935. године

[20] Исто, 65–1606–2632, Извештај управног одбора Скопске продуктне берзе за 1935. годину поднет на VIII редовној скупштини 1936. године, 7–14.

комисионари. Код промета са јечмом берза је подбацила зато пто су војне потребе, услед недостатка овса, подмирене јечмом, опет изван берзе. Како принос јечма није био довољан извоз сточне хране је забрањен, па је и промет уљаних погача, кукоља и мекиња такође опао.

Иако је промет опао, управа берзе посвећивала је озбиљну пажњу активирању послова на берзи. Тако су председник берзе Стеван Настић и Павле Стојковић одмах после жетве обишли све важније житарске центре у Јужној Србији и преко конференција и састанака са привредницима указивали на користи које су проистицале из пословања преко берзе и берзанских узанса. Трговци из унутрашњости окарактерисали су као свој највећи проблем комисионаре из Скопља, који поред тога што су се бавили фиксним куповинама за свој рачун, у великом броју случајева фигурисали су и као купци и као продавци у једном истом послу и на тај начин везивали су трговце из унутрашњости за себе јер су их кредитирали, а са друге стране онемогућавали су реално формирање цена јер понуда никада није одговарала тражњи, што је погађало интересе и трговаца из унутрашњости и берзе.

Управа берзе интервенисала је и меродавних државних фактора око куповине коју је вршио ПРИЗАД за потребе извоза. Према решењу управног одбора ПРИЗАД-а друштво је требало да интервенише само преко берза у Сомбору, Новом Саду и Београду. За Јужну Србију предвиђено је, да уколико дође до интервенције оне не буде вршена преко берзе већ би се цена рачунала као „Паритет Скопље". Овакав приступ био је посве штетан за произвођаче који су удаљенији од Скопља, па је захтев представника берзе усвојен а ПРИЗАД се обавезао да своје потребе око набавке пшенице и пасуља изврши преко берзе у Скопљу.

Табела 1. Производи којима се највише трговало на Скопској продуктној берзи у периоду 1930–1935. године (у вагонима)[21]

година	Пшеница	кукуруз	јечам	раж	Укупно
1930.	116,5	23	21	2	196
1931.	95,5	69	107	36	459,5
1932.	270,5	148,5	45,5	30	698
1933.	370	44,5	38	33	668
1934.	429,5	40,5	232	63	1.089
1935.	111	46	45	20	408

Кретање укупног промета на берзи није било у складу са вредности која је означавала тај промет, а за то је било више узрока. У 1932. години промет је износио 698 вагона у вредности од 8.747.000 динара. Наредне године промет је био 30 вагона мањи, али по вредности већи за 1.020.000 динара. Повећање промета по вредности било је последица повећања цена појединих врста роба, нарочито жита, чија је цена у првој половини 1933.

[21] Исто, 65–1606–2632, Извештаји са редовних скупштина берзе на састанцима од 1931. до 1936. године

године све до нове жетве била знатно већа у односу на претходну годину, али и повећању промета нових и скупљих артикала као што су били шрот од маковог семена, кикирики, маково семе, ораси итд. Насупрот оваквом тренду, промет у 1934. години био је највећи који је Скопска продуктна берза имала и чак 421 вагон већи од претходне године. Међутим, по вредности он је био чак мањи за 367.000 динара. Смањење промета по вредности било је последица што се радило углавном пољопривредним производима који су имали малу вредност, попут мекиња, млинског кукоља итд, али и зато што је цена пољопривредних продуката у првом полугођу 1933. године била виша од оне у 1934. години.

Поред решавања текућих и статутима прописаних послова, управа берзе учествовала је у свим заједничким акцијама берза које су имале за циљ побољшање извозне трговине житом. На конференцији берза у Бечу, априла 1927. године, договорено је да се оснује савез југословенских берза. Конференција је одржана 1928. године и на њој су донети закључци о проблемима берза, али најважније питање, изједначавање узанса за трговину робом и специјалне узансе за трговину житарицама није решено. Почетком децембра 1929. године поново је дошло до конференције на којој је главна тема поново било изједначење узанса, али и овог пута договор није постигнут.[22] Питање изједначавања провлачило се читав низ година, а разлог неуједначавања потицао је из различитих интереса пословних људи из различитих крајева, које нису желели да жртвују. Делимична сарадња берза на унификацији производа и пропратних докумената дошла је до изражаја 1930. године. На седници делегација берза одржаној 13. новембра 1930. године постигнут је споразум у погледу изједначења посебних узанаса и формулара берзанских закључница.[23] Усвојен је и предлог да се убудуће састављају једнообразни типови брашна на свим југословенским берзама. После сваке жетве на свим берзама састављао се по један генерални тип од свих врста брашна, на основу којих ће берзе периодично састављати своје типове у току целе године. Утврђивање типова вршило се на оној берзи која је вршила дужност председништва делегације берза и на тај начин што су све берзе саставиле свој узорак у тежини од 10 kg и доставило берзи на којој су се утврђивали генерални типови. При састављању типова учествовали су делегати свих берза, а предвиђено је састављање три берзанска типа брашна. На наредном састанку постигнут је договор да се утврди једнообразно нумерисање брашна у целој земљи и да се убудуће састави и четврти тип брашна.[24] Број експертиза које су вршене на Скопској продуктној берзи растао је из године у годину и од почетних 8 током 1931. године, попео се на 84 у 1935. години.

Проблематика берзанског пословања расправљана је са представницима ПРИЗАД-а на конференцији у Београду 28. августа 1934. године. Постигнут

[22] Исто, 38–581–751, Политика, 9. децембар 1929.

[23] Исто, 65–1605–2632, Извештај Управног одбора Скопљанске продуктне берзе поднет III редовној скупштини на дан 24. маја 1931, 3.

[24] Исто, 65–1605–2632, Извештај Управног одбора о раду Скопске продуктне берзе у 1931. години од 29. маја 1932. године, 4.

је споразум да ПРИЗАД највећи део своје куповине зрнасте хране врши на берзама, а да се куповина обављена ван њих региструје на берзама. Без обзира на договор ПРИЗАД је највећи део пословања овбављао ван берза, док преко скопске берзе није обавио ни једнан посао.[25] Берзе су критиковале монополски систем у извозној трговини житом јер он није дао задовољавајуће резултате. Главни циљ, већа цена пшенице, није био постигнут, па су упућивани захтеви Министарству финансија да се укину сва ограничења извоза пшенице. И овом приликом распарављано је о изједначавању узанаса и правилника југословенских берза, овог пута за вештачење робе, како би се привредницима из различитих покрајина олакшало сналажење у међусобној трговини. На седници делегација домаћих берза у Загребу одржаној 10. новембра 1934. године договор није постигнут, услед размимоилажења у гледиштима између представника појединих берза. Председништво Делегације берза Краљевине Југославије прешло је на Скопску продуктну берзу и она је била домаћин скупа 1935. године. Седница је одржана 28. новембра и решавани су актуелни проблеми југословенских берза. Утврђена су правила приликом вештачења одређених производа, одбачено је увођење терминских послова на берзама и да се у циљу оживљавања и повећавања промета на берзама, члановима који долазе на састанак четвртком одобри повластица у превозу од 50%. Министарство саобраћаја је касније позитивно решило овај предлог.

Од свог оснивања берза је уложила много напора да жито из јужносрбијанских крајева побољша, типизира и оспособи за извоз, чиме би порастао њен значај и могућност профита. Због сукоба интереса дошло је 1933. године до размимоилажења у мишљењу са новосадском берзом. На седници одржаној 23. августа расправљало се о предлогу новосадске берзе да се измене посебни узанси за пшеницу рода 1932. године.[26] Скопска берза отворено је одбила овај предлог, јер је он био мотивисан заштитом прврредника северних крајева услед слабог квалитета жетве на њиховим пољима. Својим вишегодишњим мерама берза у Скопљу успела је да ова жетва буде и квалитативно и квантитативно богата. Зато је ово жито било тражено и пласирано чак и на подручју житом богатих северних крајева државе. Одбијањем предлога новосадске берзе, Скопска продуктна берза штитила је своје интересе и у погледу извоза. Честа варирања типова и квалитета југословенског жита утицала су да у Грчкој буде уведена њихова анализа. Одступањем од прописаних узанаса грчко тржиште било би затворено за жито из Југославије, чиме би највише била погођена управо берза у Скопљу. Међутим, када су лоше временске прилике 1933. године утицале на род кукуруза у целој држави, управа Скопске берзе је у сагласности са осталим берзама подржала доношење решења о привременој измени узанси за трговину житарицама за род из ове године.

[25] Исто, 65–1605–2632, Извештај Управног одбора Скопске продуктне берзе поднет на VII редовној скупштини на дан 24. маја 1934. године, 6.

[26] Исто, Извештај Управног одбора Скопљанске продуктне берзе поднет V редовној скупштини на дан 28. маја 1933, 4.

За пословање у Јужној Србији од великог значаја било је формирање берзанског суда. Берзански суд Скопске продуктне безе стекао је углед и поверење, тако да је све већи број предузећа при склапању трансакција предвиђао његову надлежност за евентуалне спорове. У 1930. години вођено је 20 спорова у укупној вредности од 262.657,06 динара.[27] Значај суда растао је из године у годину, па је 1931. године број спорова био 186. У односу на пораст промета на берзи суду је поверен несразмерно већи број спорова, што указује на поверење пословних људи у исправност, стручност и брзину рада овог суда. Добар глас суда повећавао је област његове надлежности, па су надлежност овог суда у својим уговорима предвиђали и неки привредници из других бановина. Пораст промета на берзи, али и спорост решавања грађанских спорова код редовних судова одразили су се и на пословање суда, па је у 1932. години број поднетих предмета био 566. Повећању пословања Изборног суда допринео је и Закон о заштити земљорадника од 19. априла 1932. године, који је заштитивши сељака у неповољан положај ставио банке и трговце. Криза је утицала да се трговачко пословање на кредит смањи, па је после 1932. године смањиван и број спорова, који је 1933. године износио 245, у 1934. години 179, а у 1935. години 235.[28] Брзина решавања спорова на берзи била је експедитивна, па је у 1934. години време од подношења тужбе до коначног решења било мање од месец дана код 112 спорова, док је за 15 спорова било потребно време преко месец дана.

Табела 2. Укупни промет на продуктним берзама 1930–1939. године (динара)[29]

Година	Нови Сад	Сомбор	Скопље
1930.	387.965.000	378.274.000	3.049.000
1931.	144.566.000	141.357.000	5.196.000
1932.	148.771.000	60.763.000	8.747.000
1933.	154.987.000	45.464.000	9.767.000
1934.	147.270.000	53.051.000	9.400.000
1935.	196.742.000	38.487.000	4.888.000
1936.	233.864.000	34.348.000	5.729.000
1937.	248.441.000	46.538.000	5.339.000
1938.	271.667.000	49.398.000	4.872.000
1939.	238.415.000	66.938.000	7.244.000

[27] Исто, Извештај Управног одбора Скопљанске продуктне берзе поднет III редовној скупштини на дан 24. маја 1931, 3.

[28] Исто, Извештај Управног одбора Скопљанске продуктне берзе поднет VI редовној скупштини на дан 24. маја 1935, 6.

[29] Статистички годишњак 1930, Београд 1933, 256; Статистички годишњак 1931, Београд 1934, 242; Статистички годишњак 1932, Београд 1934, 242; Статистички годишњак 1933, Београд 1935, 234; Статистички годишњак 1934–5, Београд 1936, 213; Статистички годишњак 1936, Београд 1937, 272; Статистички годишњак 1937, Београд 1938, 222; Статистички годишњак 1938–9, Београд 1939, 306; Статистички годишњак 1940, Београд 1941, 288.

Табеларни приказ показује кретање и обим пословања на југословенским берзама. Из њега се може приметити да је супротно од старијих берза промет на Скопској продуктној берзи растао управо у годинама када је промет на берзама у Новом Саду и Сомбору опадао. Напротив, када су се број и величина послова на војвођанским берзама повећали, на скопској берзи они су драстично смањени. Раст послова на скопској берзи био је последица снабдевања војске прехрамбеним производима, првенствено пшеницом, па је сходно преласку тог посла у руке ПРИЗАД-а промет смањен. Од 1936. године промет је опет у порасту, али до почетка Другог светског рата није достигао ниво из 1933. године. Упоређивањем висине обрта послова може се видети да је промет на берзи у Скопљу био незнатан у односу на друге две продуктне берзе и да у том погледу берза није испунила очекивања.

Овоме је у многоме допринело и понашање самих чланова берзе. Иако је показана жеља да пословање цереалијама буде заступљено стриктно на берзи, велики број чланова берзе није пословао у складу са заједничким циљем, већ је своје трансакције закључиво ван берзе. Овим је промет на берзи у великој мери био умањен, што је погађало њене интересе. Иако је промет на берзи, са извесним осцилацијама, био повећаван, он је остао незнатан у односу на производне могућности покрајине. У 1934. години стављено је у промет 6.000 вагона зрнасте хране, од које је извезено за Швајцарску, Аустрију и друге земље јечма за око 1.000 вагона и око 1.000 вагона мекиња и млинских отпадака, што потврђује да је промет преко берзе био незадовољавајући. Управа берзе је за овакво стање кривила несолидним и незаконским начином рада појединих спекуланата који су се користили недовољном обавештености продаваца и везивали за свој рачун веће количине робе, вршећи ове послове под маском посредника. Управа је у више махова расправљала о овом проблему, остваривала одређене контакте са појединцима, али није се могла изборити са проблемом.

Берза је 1932. године имала само једног овлашћеног посредника, а закључивање послова ван берзе и даље. Током 1932. године управа је стално расписивала конкурс за још једног посредника, док је ово питање скинула са дневног реда тек пред скупштину маја 1933. године. Обављање послова ван берзе у периоду економске кризе утицало је да се VI редовна скупштина не одржи у првобитно предвиђеном термину. Од 175 чланова берзе на заказану скупштину 24. маја 1934. године био је присутан 71 члан берзе, па је она одржана 3. јуна а према статуту берзе пуноважне одлуке доношене су без обзира на број присутних чланова.[30] Непословање привредника на берзи одразило се и на њену рентабилност. Однос прихода и расхода берзе показује да она није увек оптимално пословала. У 1933. години забележен је дефицит од 12.000 динара, док је наредне године показан суфицит од 3.370 динара, који је употребљен за отпис намештаја. Недисциплина чланова берзе огледала се и у неплаћању чланарине, а приметна је од 1934. године. Управа је имала у виду економске прилике и тешкоће са којима су се привредници

[30] Приликом одржавања скупштине 3. јуна одазив чланова био је још слабији, тако да их је било присутно 54. (АСЦГ, 65–1605–2632, Записник VI редовне скупштине Скопске продуктне берзе одржане на дан 3. јуна 1934. године, 1).

сусретали, па је у циљу олакшања финансијских обавеза својим члановима и повећања интересовања и активности, смањила чланарину. Она је за чланове из Скопља са 240 динара смањена на 200, док је за чланове из унутрашњости са 200 смањена на 150 динара. Смањене су и берзанске таксе за вађење, печаћење и чување узорака, као и за експертизе. Овај потез управе берзе није много побољшао стање и јасно указује на менталитет који је који су чланови берзе, а тиме и највећи број привредника Јужне Србије поседовао. На скупштини 1935. године многи чланови нису присуствовали јер нису измирили чланарину за претходну годину. Број чланова берзе је крајем 1934. године износио 218.[31] У наредним годинама број чланова берзе се смањивао а биланс пословања берзе све чешће бивао је негативан. Највећи губитак у свом пословању берза је имала 1938. године и он је износио 12.409,87 динара.[32]

Уопште посматрано, модернизација трговачких метода није наилазила на плодно тле у Јужној Србији. Берза није успела да се наметне као најсигурнији пут у погледу трговања квалитетном робом и брзином достављања.

Summary

Ivan M. Becić

SKOPJE STOCK EXCHANGE – PRODUCTS & SERVICES

Many-sided economy progress/expansion of Southeastern Serbia in Kingdom of Yugoslavia caused need for establishing economy institution similar to the other political – economy centers in the state. Thus, Skopje economy stock exchange was established in 1929; the reason for establishing this type of institution is caused for the following reasons: increasing scope of business and needs for more precise and faster business start ups and agreements through stock exchange agreements; need to establish classification of sorts of wheat whose quality in turnovers was extremely bad, as well as the institutions of stock exchange courts, which would, considering the slowness of regular court legal system in law cases, more efficiently insure trade & market revenues and their realization. If there would be paid attention or focusing on turnovers, realized on this stock exchange, they did not manage to overbalance during agreement of more important business, comparing the previous method of business; nevertheless, it achieved related to two goals. There was fulfilled wheat sorts classification from the areas tending to Skopje, achieving to establishing constant type of all types of corn, causing wheat. As addition, selection Stock exchange court significantly contributed to faster and regular resolving of litigations resulted of economy-credit relations.

[31] Исто, 7.

[32] Извештај Скопске продуктне берзе за 1938. годину, Скопље 1939, 12.

УДК 821.163.41.09 Цветковић Н.

Живан Стојковић

ПРИЛОЗИ НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА О РАТНИМ ЛИСТОВИМА У ПАРТИЗАНСКИМ ЈЕДИНИЦАМА

Значајна сфера интересовања проф. др Николе Цветковића, песника, научног и просветно-педагошког радника, књижевног критичара, есејисту и историографа је период Народноослободилачког рата 1941-1945. године. Са већ изграђеном методологијом научног радника најпре је, наравно, темељито проучио овај период са историјског и књижевног, али и социолошког аспекта. Схватио је да је борба против фашистичког окупатора, која је прерасла у револуционарни преображај друштва, богато подручје за разноврсна истраживања. Она не сме да се сведе само на евидентирање борби као оружаних сукоба, што би представљало огољену историографску обраду, већ је била обогаћена, поред осталога, и народним песничким стваралаштвом у које је он заронио изучавајући га више од три деценије. Ради се, дакле, о лирским и епским песмама, прозним, и осталим граничним поетичким видовима. Своју способност за бриљантне анализе свих ових облика стваралаштва др Цветковић је исказао у бројним чланцима, књигама и наступима на научним скуповима, показујући да често један једини стих у лирској или епској песми може да каже више о догађају него више сувопарних историографских докумената.

У његовом двотомном делу "Стилско-изражајне одлике народних песама ослободилачког рата", објављеном у Београду 1995. године, по оцени др Момчила Златановића Цветковић се "студиозно удубљује у поетику ове поезије и налази у њој оно што је изворно, надахнуто и поетски савршено. Он расправља о њеним мотивима, ликовима бораца, посебно о борбеним ликовима жена, о моралним и другим вредностима, а то чини и на одговарајућем теоретском нивоу. Зналачки расветљава и објашњава и неке специфичности песама појединих подручја-жаришта устанка и револуције". Посебну целину чини разматрање народног стваралаштва у ратним листовима појединих партизанских јединица. Анализа се односи на поетичко, фолклорно и лирско у тим листовима, са поентом на стилске и изражајне одлике народног стваралаштва. Са тог аспекта он закључује да је писана реч у Народноослободилачкој борби имала не само културно-просветну и сазнајну него и акционо-борбену, покретачку идејно-политичку и мобилизаторску улогу и функцију. Имајући у обзир да је гласило Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије „Млади борац",

чији је први број изашао 1. јануара 1944. године издавао Окружни одбор УСАОЈ –а Лесковац, родни град проф. др Николе Цветковића, учинићемо краћи осврт на врло успешну анализу наредног стваралаштва у овом листу као једном од вредних прилога у поменутој студији.

Цветковић период Народноослободилачке борбе назива крвавим данима рата у којима је "Млади борац" требало да испуни три задатка: ангажовање нових бораца, јачање борбеног јединства и учвршћивању нове власти на ослобођеној територији. То се поклапа и са историографским промишљањима. Са нескривеном симпатијом, опредељујући се за детаљнију анализу лирско-епских прилога, др Цветковић говори о томе да омладина не само да остварује своје ослобођење већ и да у тој херојској епохи ствара културне вредности, као основу за преображај друштва. Овакво настојање редакције листа он назива визионарским. Наше интересовање за ову проблематику односило се на скромну алазу прозних текстова у листу "Млади борац" са поентом односа према непријатељу, што је 1995. године објављено у "Нишком зборнику". Међутим, тек упознавање са анализом лирско-поетских прилога др Цветковића може се употпунити слика и о томе која нас је интересовала. Упоређујући прозне текстове који говоре фашизму и песничке прилоге које анализира др Цветковић, уочавају се исте карактеристике фашизма с тим што су преко песама још упечатљивије. У прозном тексту Немци и Бугари се означавају као "мрски фашистички окупатор", а у песми као "швапске крвопије и гадови", док су његови помагачи означени као "изроди народа", а у песми као "гадови и све крвникове слуге". Песме које проф. Цветковић анализира а односе се на фашизам са пуно упечатљивости говоре о његовом скором крају и кретању новим путем за који он закључује да је већ утемељен у свести народних маса.

Врло је интересантно и за посебну је анализу да се листовима, па и у "Младом борцу", пажња посвећује и пионирима како у прозним саставима тако и у песмама и илустрацијама. Њих Цветковић оцењује као документаристичка указивања на облике борбеног организовања пионира, али главна поента је у њиховом ангажовању за подршку младим ратницима, као и за разумевање те борбе. Оне су углавном са скромним уметничким домашајима посебно у стилско-фигуративном погледу, али су значајне у ритмичко-музикалном правцу.

Већ препознатљив став према фашизму изречен у песмама провлачио се кроз цели период Народноослободилачке борбе. Тако и у једном прозном тексту, описујући како се почело од скојевских акција до великих победа, Живорад Петровић фашизам назива крвавом аждајом која је хтела да пламеним чељустима прогута поробљене народе. То су концентрациони логори, мучилишта, вешала, робијашки рад. А проф. Цветковић закључује да је циљ партизанске борбе да се затре сваки траг фашизму, као и да се униште издајници, та опака дражиновска куга, а у прозном тексту Дража Михаиловић је назван "злогласним издајником народа", а појам "дражићевац" тумачен је тако да се ради о убицама, пљачкашима и онима који служе окупатору против сопственог народа, и траже повратак у старо стање несрећа, ропства и националне мржње. Омладина није могла да буде мирна поред немачких официра, надмених и поганих који су се кретали по поробљеној земљи као да је њихова. Крв је прокључала, омладина је почела са диверзантским ак-

цијама, а бес фашиста због саботажа "до неба их радовао". Овакви лирски изливи и у празним текстовима у сваком случају заслужују посебну пажњу. Зато је омладина са одушевљењем кренула у борбу, била поносна на то, а будућим генерацијама оставила у аманет младалачки занос, бујни полет, неустрашивост и песму која је била најдражи пратилац кроз патњу и победе. Овакве ставове потврђује и анализирана песма без наслова Новице Крстића. Њу др Цветковић назива младалачком и пропагандистичком, која позива у бој против издајника, кољаша и фашиста, против ропства и за ослобођење од фашизма који "треба затрт". Омладина се ту, истиче он, означава у народном духу као снага, уз призвук борбених традиција. Она потиче из јуначког гнезда. И ту др Цветковић уочава зрачно свитање у гушењу фашизма који треба да цркава као пасји гад. У овом делу проф. Цветковић објашњава и појам освете која је у ствари у непосредној вези са слободарским и националноетичким мотивима. Она је уперена против издајника које треба уништити, а припадање Српству мери се спремношћу да се приступи осветницима.

Треба посебно истаћи упечатљиву аналазу песме "Осветник" која, иако са доста понављања, почетничких слабости и невештине, граматичких грешака и стилских пропуста, по својој поруци која следи из самог наслова јасно указује на однос према фашизму и његовим помагачима. Упечатљиво је исказано поимање борца-партизана-осветника који не жали да у крвавој борби часно умре млад борећи се против клетог фашизма који је опљачкао земљу, донео глад, попалио домове, родитеље пострељао, а браћу и сестре у тамнице отерао. Др Цветковић наглашава да је идејно-пропагандна порука ове песме снажна и да је прожета изражавањем љубави према слободи. Он освету овде означава као моралну дужност. Дакле не ради се о недостојном осветољубљу нити о освети човека над човеком већ о освети као моралном чину и дугу према слободи и слободарству. Може се уочити да се скоро у свим написима партизани приказују као осветници јер је то саставни део багате народне традиције отпора непријатељу који је он доживљавао и као освету за недела, али и као израз жеље да се преко тога чина створе услови за развијање свести о потреби стварања друштва у коме освету замењује хуманост, а ропство слобода. Међутим, проф. Цветковић не пропушта прилику да укаже на помало наивну слику о једној рајској земљи што је означено у лирском привиђању песника, која треба да буде створена после успешно завршене борбе. Као одушевљени аналитичар лирске и епске поезије у листовима партизанских јединица, песму "На Ђулици", посвећену палом Мирку Ракићу, упоређује са песничком традицијом повезаном са Бранком Радичевићем, уз складни дистих и динамичку дијалошку форму. Своју смрт он крвљу на камен бележи, што подсећа на антологијске стихове Бранкове који говоре о болном опроштају са светом. Песник не дозвољава да Топлицу даље гази гамад свака и позива све оне који то не прихватају да своје синове шаљу у бригаде. Позив омладини у песми "Резерви омладине" Радоја Драгутиновића проф. Цветковић означава као подстрекачки и буднички за велику резервну снагу омладине коју треба покренути у борби против фашиста, тирана и домаћих издајника, користећи и хајдучке борбене традиције, али и совјетско искуство. Поента песме је констатацији да су издајници земље мрљама грозног срама нагризали златна слова историје српског народа. Зато је било потпуно јасно да у таквим преломним тренуцима за опстанак земље и слободе не може бити неутралаца, што проф. Цветковић посебно наглашава.

Са искуством зрелог научника он пише да су песнички прилози у овом листу прожети борбено-пропагандним духом, али и лирско-стваралачким појединостима. Наравно, упућује и на јасну разлику између народне партизанске поезије, као вредније и чак антологијске и лирско-уметничких ауторских прилога, који су знатно скромнији. Али и једни и други сасвим сигурно доприносе остваривању циљева борбе и афирмацији плодова културног и уметничког стварања новог друштва. Оно пак што је тема његовог интересовања – стилско – изражајне одлике – навеле га је на закључак да због композиционих иновација и делимично модерног прелома стихова анализиране песме упореди са песмама Мајаковског, и истакне да су коришћена углавном поређења и персонификације, а ређе метафоре и друге стилске фигуре.

Кроз све песме јасно је истакнут однос према непријатељу и домаћим издајницима током Народноослободилачког рата који се може посматрати са различитих аспеката. Један од њих је самозаштитна свест, односно свест о потреби пружања отпора окупатору који је насрнуо на најсветију одлику човека - на живот у слободи и истовремено донео један од најцрњих режима у историји човечанства, затим свест о отпору који се мора пружити и домаћим издајницима који су издали сопствени народ и били још бескрупулознији од окупатора. Штампа је врло успешно деловала на свест бораца, омладине и народа, развијала им осећај мржње према непријатељима, мотивисала их за борбу и указивала на начине пружања отпора.

Несумњиво је да је значајна активност у културно-просветном раду било издавање листова и часописа у бригадама и дивизијама. Тако на пример, формирање Пропагандног одсека XXIII српске ударне дивизије, формиране јуна 1944. године, и радом културно-просветних одбора у бригадама омогућено је излажење листова и часописа не само на нивоу дивизије и бригада већ и батаљонима и четама. Међутим, у уводном чланку дивизијских новина "Наш глас", од 26. марта 1945. године, даје се доста критички осврт на батаљонску и четну штампу. Покретање батаљонских и четних новина ишло је, углавном, на иницијативу руководилаца културно-просветних одбора, па се зато догодило да у деветој бригади скоро сви батаљони и већи број чета имају своје новине, што није био случај са седмом бригадом. Но, и поред тога, новине су рађене са великим ентузијазмом, па и кад није било могућности да се умноже техником, преписиване су руком и рађене као џепне новине. Инсистирало се такође да се уместо општих тема пише о догађајима у самој јединици, борбама, животу, раду, проблемима, људима.

У својој двотомној студији проф. Цветковић је обрадио лирске народне песме у ратним листовима XXI српске ударне дивизије и поетичко и лирско у ратним листовима нишког краја и околине (45. дивизија). Како је XXII дивизија у време покретања листа боравила у источној Србији на позив Главног штаба Србије, прикључили су јој се борци из Топлице и Јабланице. У листу су најчешће описиване борбе, а једна од таквих вођења је са Бугарима код Белог Потока, 30. јуна 1944. године, са циљем да се пресече одступница Бугарима. Заробљени бугарски војници говорили су да је њихов командант убијао своје војнике за које је мислио да су склони предаји. Партизани су однели победу, али је после осмочасовне битке погинуо командант Трећег батаљона Седме бригаде Борис Стефановић. Погођен смрћу свог вољеног ко-

манданта, за кога пише да је један од најбољих команданата XXIII дивизије, борац Сретен је написао песму под насловом „Тужна вест у помен другу Бори". Пролазећи поред Белог Потока, сетио се свог команданта, друга Боре, који је погинуо „усред букове горе". У другој строфи каже:

„Командант је био батаљона
Оног трећег, самих соколова
Што поносан на свог хероја
Даје завет да се борит мора."

Интересантна је и песма „Устајте сужњи" Драгана Петровића у којој аутор позива све сужње света да подигну главу јер је дан светла дошао, јер се колоне људи са свих страна света уливају у једну захукталу реку. Ту бујицу води човек са барјаком као симболом братства, јединства и слободе. У таквој борби јасна је порука новог поколења да се нови свет ствара. Анализа макар и само четири броја листа Седме бригаде даје делимичну слику богате културно-просветне активности у овој јединици, али и драгоцене податке о појединим борбама и личностима. Натписи су деловали ограбрујуће не само на оне који су се одлучили да пишу већ и на све остале борце, подизали борбени морал и били доказ да се није водила само оружана борба него и борба за нова схватања, начин мишљења и културе. Јер, то је истовремено била и припрема бораца за нову, исто тако тешку борбу просветну, културну и идејну и изграђивање новог, бољег друштву анализу искусног пера проф. Цветковића.

Своју везаност за југ Србије проф. Цветковић је потврдио и опредељењем да прикаже ликове бораца у народним песмама кроз њихову биографску обраду аутора Хранислава Ракића и др Милана Миладиновића, који су највећи део свог историографског опуса посветили управо лесковачком крају. За њега су то у првом реду борци изузетних етичких својстава, пуни врлине, истрајности и предузимљивости и целовите личности. Следе затим даље њихове особине: патриотска осећања, јака воља, велика лична одважност, борбена неустрашивост и јасна мисаона и идејна опредељења. Ови борци су били без икаквих карактерних мањкавости, како би били пример за углед другим борцима. Но, проф. Цветковић ипак истиче да су то донекле идеализовани ликови, без тако неопходних особина које их чине обичним, присним и непосредним. И зато су они, углавном, једносмерни подвижници спремни да надвладају све препреке и тешкоће. Оцењујући богат и историографски и публицистички рад Хранислава Ракића, дугогодишњег директора Народног музеја у Лесковцу и покретача угледног годишњака „Лесковачког зборника", чији је био уредник, проф. Цветковић оцењује да је биографска активност најзначајнија област његовог стваралачког деловања. Утврдио је да је Ракић написао 70 већих и мањих биографских прилога, чланака, портрета, записа, укључујући и неколико књига. А правећи компарацију између приказа ликова бораца у народном песничком стваралаштву и биографско-монографској обради Хранислава Ракића, уочио је сразмеру између важности и улоге које су поједине знамените личности из Народноослободилачке борбе на југу Србије имале у борбама и њиховог одјека у песмама. Да би потврдио ту своју тезу, определио се да прикаже лик Мирка Сотировића Сотира, познатог црнотравског борца и хероја. А Ракић је писао о њему обрађујући и поједине догађаје о којима говоре и песме. Народни песник га проглашава

великим црнотравским сином, који је пао у борби са Бугарима. Лирску песму о погибији Мирка Сотировића проф. Цветковић сврстава у ред најлепших и најпотреснијих на југу Србије, као антитужбалицу. Не слаже се проф. Цветковић са тврдњом Душана Недељковића да се у овој песми антитужбаличка усмереност мање види него у класичној Вуковој „Косовка девојка". За њега из ове песме извире херојски мир и унутрашња смирајност. Важан је и закључак да и биограф и народни песник настоје да лик борца сагледају сасвим конкретно, с тим што историчар бележи фактографске детаље, а песник их сликовито стваралачки транспонује.

Сличан пример су и песме о Милошу Диманићу у биографској обради др Милана Миладиновића. Прва и важна карактеристика песама посвећених овом борцу су фолклорне творевине које су испуњене магијским духом Слажући се са проф. др Миланом Миладиновићем и Душаном Недељковићем, проф. Цветковић песму о погибији Милоша Диманића такође сврстава у антитужбалице, али додаје и изразити баладични тон, док је мање вероватно да орски двостих упућује на певање или играње. Ову антитужбалицу он сврстава у ред оних које су се певале на Кордуну и Косову и Метохији.

Литература:

Никола Цветковић, Стилско-изражајне одлике народних песама ослободилачког рата I и II , Београд 1995.

Живан Стојковић, Борбе Седме НО бригаде у бригадној штампи, Лесковачки зборник, XXVIII, Лесковац 1988, стр. 313-323.

Др Живан Стојковић, Однос према непријатељу у листу "Млади борац", гласилу Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије 1944. године, Нишки зборник, Ниш 1995, стр. 151-165.

Summary

Živan Stojković

ANNEX WRITTEN BY NIKOLA CVETKOVIC ABOUT PARTISANS UNITS WAR PAPERS

Noteworthy sphere of interest of Nikola Cvetkovic, the poet, scientist and scholar, literary critics, writer of important essays and historiography is the period of National liberation War 1941-1945. Using already constructed methodology of scientific worker, he firstly researched the specific period in details focusing on historical and literature, as well as social aspect and realized the struggle against fascism, which became revolutionary metamorphosis of the society, one cultural area interesting for various explorations. His ability for brilliant analyses of all types of art creativity in National Liberation struggle (lyrics and epic poetry, prose and other types of poetry) Cvetkovic expressed in the best possible way by numerous articles, papers, books and scientific presentations. He proved the fact that even one rhyme in lyrics and even epic poetry can express more details of the event comparing it/then many lifeless historiography documents. He studiously analyzed poetics of the specified poetry and discovered its specific source, inspiration and poetic perfection.

УДК 821.163.41.09 Доментијан
821.163.41(091)-94”12”

Виолета Ђорђевић

ДОМЕНТИЈАН ПЕСНИК СВЕТЛОСТИ*

Доментијанов књижевни рад одвија се за време владавине краља Уроша I, у коме српска држава непрекидно снажи, а економски успон прати и културни и сваки други процват. „Са Доментијаном српска средњовековна књижевност XIII века добија необично ученог и монументалног књижевника.“[1] „Доментијан је прави византијски мистичар, у чијем посматрању и доживљају света влада светлост и радост у сазнању дубљега смисла живота.“[2] Дакле, експлицира опште светске тј. источно хришћанске литерарне токове, али имплицира своју стваралачку самосвојност.

Почетак свих почетака писане хришћанске речи *Библија*, најсветлија и најсветија књига света. *Свето Писмо* је светла реч Господња и извор свих будућих светлих писанија. Ову истину је добро знао Доментијан, те као да се молио: „О Господе свесилни, помози нам да примимо реч Твоју и да на њој зидамо сав живот свој и у овом и у оном свету.“[3] Отуда многи наводи из те свете књиге на којој је градио своје књижевно дело и свој живот. Зато нам се писац и ликови представљају као људи који управљају поглед ка небу, вапијући за Богом тј. светлошћу, љубављу и вечношћу и бивају осветљени том нестворeном Божјом светлошћу.

Он пише, два књижевна дела о првим српским свецима, *Житије светога Саве* и *Житије светог Симеон.*

Ово су дела житијног жанра, па га можемо сматрати прозним писцем. Међутим, структуру његових житија обележава метафизички аспект светитељевог живота, који је чини у извесној мери поетском. Поред поетске структуре, текстови житија садрже и друге књижевне облике и врсте, као похвале, песничко мољење или плач... Зато што су Доментијанова житија саздана од низа песничких облика он се данас сматра песником, и то песником светлости.

Поетика Доментијанових житија је богатија од поетика његових претходника, „разрађенија у примени реторских и песничких фигура, сложенија

* Рад је награђен наградом “Старац Исајиа” Центра за црквене студије у Нишу 2007. год.

[1] Ђорђе Трифуновић, *Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 1, Београд, 1965, стр. 150.

[2] Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1991, стр. 158.

[3] Монах Тадија*, Пролог*, Манастир Ћелије, 1984, стр. 331.

у композицији дела и грађењу духовног лика главних јунака. Не само дуги и чести библијски наводи, парафразе и реминисценције, него и нарочита средства синтаксичког проширавања мисли у дугим периодима и нагомилавању истозначних речи, налазе се у служби поетског уопштавања. То је 'високи стил', стил 'плетенија словес', својствен панегиричко-хагиографској књижевности Византије... Сложена, али веома симетрична стилска структура житијног текста у Доментијана, међутим, не поништава лирске елементе, изражене симболима и метафорским сликама. Казивање тече у одређеном ритму, нарација прелази у размишљање које води усхићеној контемплацији и виђењу духовне суштине збивања."[4] „Малаксалост епских токова код Доментијана доживела је свој врхунац. Непрегледним метафорама, симболима, епитетима обременио је приповедање и делу дао један одмерен , величанствен и спор ход."[5]

„За читање његових страница треба открилити машту, која се лако вије са земље на небо и слеће опет на земљу, међу људе... По земљи је Доментијан ходао, а на уздигнутим рукама носио невидљиве светове.Зидао је куле и стварао градове између неба и земље. На обалама сна и јаве у светлости се купао. Разапињао је мреже кроз васељену и проповедао о злобама незахвалног Стреза. Небеса је бројао и описивао ратове братоубилачке. Пратио је сунце на путовањима и живописао аждају-град у српској земљи..."[6] Међутим, за сво време свог живота и стварања трага за нестворeном пресветлом светлошћу, која има огромну покретачку моћ тј. оплемењује и усавршав.

„Аутор житија нам се представио као одличан зналац теологије и као књижевник несумњиво великих реторичких способности, што је у науци одавно примећено и фиксирано као неоспорна чињеница."[7] Његова житија су сведочанство те образованости, нпр. Савина поука епископима инспирисана је беседом св. Григорија Богослова или Доментијанова интерпретација *Похвале Владимиру* кијевског митрополита Илариона у *Житију Светог Симеона,* али и низ других примера. Дакле, „искусни богослужбени практичар, јеромонах Доментијан, знао је многе химнографске целине и делове напамет. То су општа места култа које аутор житија и зналац химнографије и црквеног појања усваја као своје, и природно преноси у домен књижевног жанра у којем се стваралачки изражава."[8] Дакле, своје стварање засновао на византијском књижевном и теолошком наслеђу, али га оплеменио и продубио локалним етничким особеностима. Доментијан је сатворио и ангеологију тј. светлосну естетику небеских бића, аналогну мотивском и идејном кругу библијских текстова.

Византијску књижевну традицију Доментијан продубљује својим доживљајем симболике светлости. Преко ове симболике се може допрети до оност-

[4] Димитрије Богдановић, наведено дело, стр. 158.
[5] Ђорђе Трифуновић, наведено дело, стр. 150.
[6] Исто, стр. 332.
[7] Милорад Лазић, *Естетика Доментијанових житија*, Подгорица, 1997, стр. 111.
[8] Исто, стр. 106.

раног и вечног, до саме Светлости Господа Бога, који светлост и љубав дарује свима који су се уподобили Господу Исусу Христу. У напору да изрази неописиво и неизрециво Доментијан посеже за симболиком светлости, која сваки пут када би замукао или замуцао излије млаз светлости. Зато је најизразитија особеност његовог стварања симболика светлости и зато се Доментијан назива песником светлости, јер таква танана и осетљива стремљења је немогуће изразити прозним обликом.

Доментијанова житија нас уводе у једно доба славе и сјаја почетка српске духовности и државности, у једно племенито време у коме је постављен темељ свих нас. Део тог темеља је и сам Доментијан са својом експлицитном и имплицитном поетиком, поетиком светлости и љубави која стреми метафизичком пространству. Светлосна поетика полако почиње свој ход у књижевном делу св. Саве; кулминира у Доментијановим делима и читавој уметности XIII века; слаби и добија друге манифестационе облике код Теодосија, Данила II и Данилових настављача; па изнова метаморфира код Димитрија Кантакузина.

Ниво и светлост Доментијанових житија су неизмерни, јер свако ново читање открива још неки скривени смисао и значење. Дакле, Доментијан је својим делима постигао вечност, тј. свевременско значење. Његова житија данас делују као сан који нисмо сањали, али чија нам је светлост толико позната.

СВЕТЛОСТ ДОМЕНТИЈАНОВИХ ЖИТИЈА

„Доментијаново *Житије Светог Саве* спада међу најзначајнија а уједно и најсложенија дела српске средњовековне књижевности. Ту је по први пут, у целини представљен животопис првог српског архиепископа и оснивача самосталне српске цркве. Обимна грађа, богатство садржаја и значења, стилско-уметничка сложеност, нека су од богатих својства тог житија.“[9] „Дело се одликује изванредном и добро промишљеном композицијом... Основни принцип јесте низање мотива, према хронолошком редоследу (почетни мотив је рођење јунака а завршни пренос моштију из Бугарске).“[10]

САВИНО УПОДОБЉАВАЊЕ СВЕТЛОСТИ

„Житије се састоји од тридесет три поглавља. Оваква подела формално није назначена али се лако открива када се прате мотиви.“[11] Ову имплицитност симболичке композиције открио је још непознати редактор. Доментијан је и композицију градио по принципу: описива(створена) - неописи-

[9] Љиљана Јухас-Георгијевска, *Књижевно дело јеромонаха Доментијана, Доментијан: Житије Светог Саве*, Београд, 2001, стр. XIV.
[10] Исто, стр. XV.
[11] Исто.

ва(нестворена) светлост. Дакле, конститутивни елемент те композиције је симболика светлости. Како видљива светлост, која је доступна физичком виду и која се може описати; тако и духовна светлост тј. нестворена Божанска светлост, која је доступна очима ума и која је принципијелно неописива.

„Распоређујући грађу, Доментијан се очигледно старао да досегне жељени број; ***несумњиво је да овим путем сугерише паралелу: Сава - Христос***... То значи да је композициони план у овом случају схваћен као средство за преношење битне поруке дела.“[12] Порука дела је експлицитна у Савиној поуци епископима у дому Спасовом: „Пожурите се, браћо, и са љубављу сачувајте заповести моје, да рајских радости истинити наследници будемо и достојни славе небеске светлости, што нам је достојно у Господа да молимо, не ове светлости која на истоку излази и на западу залази, која са временом свршава се, и која се доласком ноћи разлучује, коју ми заједно са животињама видимо, већ светлости молимо коју једино са анђелима можемо видети, којој ни почетка нема ни краја не престаје, ка тој истинитој светлости пут је права вера, која нас уводи у вечни живот и у светлост бесконачну Господа нашег Исуса Христа, кога разумемо и видимо, и делом Га наслеђујемо.“[13] Дакле, Господ Исус Христос Светлост од Светлости, а Свети Сава подобан светлости.

На почетку житија откривамо светлосне сегменте који назначују будући Савин лик, а касније се та светлост у млазевима излива и постаје значајан конструкциони елемент. Сам Савин животни пут је непрекидна духовна лествица ка Светлости. Тај живот, од ране младости до краја, уподобљава Христу; јер је тражио сјајно лице Господње, да би осетио насладу којом се ангели небески наслађују. ‘’Свака Његова реч показује нам једну црту лица Његовог. Сваки Његов апостол показује нам понеку особину лица Његовог. Свако Његово дело показује нам неку црту лица Његовог. Сваки Његов светитељ показује нам понеки зрак светлог лица Његовог.“[14]

Велики жупан Стефан Немања и његова супруга Ана моле Бога да им подари још једно дете; те Ана „роди по вољи Божјој сина, добро изникла изданка од доброга корена, у коме родитељи његови примивши богосветлу радост, благодарише свога добротвора.“[15] „’Богосветла радост’ и симбол епифаније Бога је и пренадзначено рођење будућег свеца Саве.“[16] Симетрија „истинито сунце“ (Христос) – „богосветла радост“ (св. Сава) симболизује консупстанцијалност. „Симболизам Христовог рођења има светлосни естетички карактер.“[17] „Светлост небеска засијала је прво у Витлејему - Христос Господ ту се родио.“[18] Њему претходи Јован Крститељ, али ће претходити и рађању св. Саве.

[12] Исто.
[13] Доментијан, *Житије Светог Саве*, Београд, 2001, стр. 337.
[14] Монах Тадија, наведено дело, стр. 322.
[15] Доментијан, наведено дело, стр. 5.
[16] Милорад Лазић, наведено дело, стр. 103.
[17] Исто.
[18] Монах Тадија, наведено дело, стр. 632.

„Мотив крштења једна је од значајних карика у грађењу јунаковог лика.“[19] „Човјек који ступа у хришћанско друштво, прије свега укључује се у почетну фазу божанске свјетлости, добива прву количину свјетлости – ‘просвјећује се’... Иако сви јерархијски чинови предају ‘свештену свјетлост’, само се прва од њих – крштење – назива ‘просвјећење’, јер она даје ‘првобитну свјетлост’ и јавља се као ‘почетак сваког провођења свјетлости’.’’[20] Зато ‘’писац дететово име схвата као стварну животну и симболичку категорију. У првом случају основу чини етимолошко полазиште да име Растко потиче од глагола р а с т и и означава оног који ће уистину веома узрасти божанственим врлинама. У другом се потенцира посредни смисао: ‘велики светилник Божји, који расте и светли се Божјом благодаћу, хотећи да просветли своје отачаство’.’’[21]

Још у младости у палатама „пребиваше велики светилник Божји, који расте и светли се Божјом благодаћу, хотећи да просветли своје отачаство.“[22] Дакле, од младости наоружан Светим Духом „и великом уздржљивошћу као светилник који гори Христу“[23] „Према старозаветној естетичкој симболици ‘светилник ‘је симбол присуства светог човека.“[24] Међутим, Растко зна да је пут озарења, пут уподобљавања Христу. Зато се моли Богородици: „Умоли Сина свога и Бога мога створитеља, ‘да ми пошаље светлост своју и истину своју, да ме упућују и уведу ме у Свету Гору Твоју и у насеља Твоја’(Пс 43,3).“[25] или самом Богу: „и к Њему светлим умом погледајући и дотичући Га се душевним рукама, вапијаше:... Лице Твоје просветли на слугу Твога, и научи ме оправдањима Твојим, да сачувам речи Твоје и жив будем у векове.“[26]

Растков одлазак на Свету Гору је пут ка преображеном човеку, јер „’преображени’ човјек се замишља као ‘просвијетљени’.“[27] Ово је преображај од световне индивидуе ка духовном лицу. Сава се „по Господњој заповести, одрекао свега рода и имања и слугу, штавише и своје душе, ову једину хотећи пресветлу јавити у небеским обитељима“[28] Међутим, на Светој Гори Сава многим различитим трудовима распиње своје тело подобећи се своме Владики Христу. Сава је „држао истинито подобије монашког чина, по целој Светој Гори светим животом као сунце сијаше.“[29]

Родитељи му упућују писмо, у коме назначују паралелу Јован Крститељ - Сава, јер обојица имају исти значај за своје родитеље: „Богом послана нама

[19] Љиљана Јухас-Георгијевска, наведено дело, стр. XIX
[20] Виктор Бичков, *Византијска естетика*, Београд, 1991, стр. 116.
[21] Љиљана Јухас-Георгијевска, наведено дело, стр. XIX
[22] Доментијан, наведено дело, стр. 7.
[23] Исто, стр. 9.
[24] Милорад Лазић, наведено дело, стр. 104.
[25] Доментијан, наведено дело, стр. 11.
[26] Исто, стр. 15.
[27] Виктор Бичков, наведено дело, стр. 118.
[28] Доментијан, наведено дело, стр. 107.
[29] Исто, стр. 123.

светлости и небеска зрако, пројави на истинито сунце, Христа љубитеља твога, коме си из младости изволео да послујеш.“[30] Савин одговора родитељима ставовима Господа Исуса Христа: „Ходите к мени сви уморни и обремењени, и ја ћу вас одморити (Мт 11, 28) и у рај уселићу вас, и увешћу вас у места светла.“[31] и „Докле ћете се лишавати мога светога дара... , и моје светлости велике.“[32] или „’Устаните и хајдемо одавде’ (Јн 14,31), и ући ћемо у вечну радост; јер ваш живот овога света кратак је и привремен, а мој бесконачан и вечан и испуњен радошћу и весељем, и свагда светлост бесконачна и радост коју ви не можете замислити...“[33] Родитељи одговарају на синовљев позив, те је тако Сава њихов посредник ка царству небеском тј. светлости пресветлој. Његов отац Стефан се одриче световног живота и придружује се сину на Светој Гори. Дакле, отац и син творе Божју вољу на земљи. Зато их Доментијан назива „’саврсници светлосних анђела’. У библијској традицији, светила као преносници Божанске светлости не разликују се од анђела који представљају окружење Божје.“[34]

На Светој Гори Сава „ходећи по пустињама и по пећинама“ посећивао је свете мужеве „који трпе Христа ради, и све хранећи и одевајући, ... као сунце све горе и брда осветљавајући.“[35] Један свети пустињак са Свете Горе прориче Сави „да је Богом послан на служење светима који страдају Христа ради, који и отидоше ка Христу радујући се светлим душама.“[36] „Овај богоносац хтеде да у јединењу пребива по Божјем примеру све творећи, и хотећи нам собом сваки узор указати, и нађе место пресветло и изванредно, украшено свим лепотама, по подобју рајском, усред Карије, ... и сатвори себи мучалницу и у њој цркву светога Саве Јерусалимскога,... У њој... живећи сав свој живот по подобију анђелском.“[37]

Смрт духовног сина, а физичког оца, веома ражалости Саву, но Симеоново посмртно јављање, тј. посмртна егзистенција, снажи Савино духовно узрастање: „Славу, коју видиш на мени, пресветлу и неизрециву, том ме славом прослави Господ славе, Исус Христос, истинити Бог.“[38] Међутим, то сновиђење има вишеструки значај. У сну Сава „читавим својим бићем, премошћава разлику између земаљског и небеског; антиципира прелепост Царства небеског.“ То је „’временски и надвременски презент и благодатни доживљај у Христу’, ... јер Божанска трансцендентност представља неисцрпни извор могућности органског сједињења и узрастања личности с Богом и

[30] Исто, стр. 29.
[31] Исто, стр. 49.
[32] Исто.
[33] Исто, стр. 57.
[34] Милорад Лазић, наведено дело, стр. 105.
[35] Доментијан, наведено дело, стр. 33.
[36] Исто, стр. 123.
[37] Исто, стр. 103.
[38] Исто, стр. 113.

у Богу.“[39] Сновиђење, такође, антиципира будући Савин живот: „помазани апостолском благодаћу још пре рођења свога, чијег ћеш се учења и стојања у збору заједничар јавити, и подобећи се онима зракама сунчаним које су оптекле све крајеве васељене, неистражене путеве Владике својега, које је на земљи походио пресветим ногама својим, све ћеш оптећи и поклонићеш се свим његовим стопама светим,... И Богом јављену благодат примићеш на истоку и власт небеску на земљи да везујеш и дрешиш грехове људске.

-И земље и градове оптећи ћеш, као Игњатије Богоносац, проповедајући чисто учење Христово,...

-И своје отачаство научићеш побожности и многима узоре врлине показаћеш, и многи ће кроз тебе познати Бога истинитога....

-... пошто све испуниш, од истока ћеш доћи к мени...“[40]

Сава „оставши сам, и разумевши, Духом Светим, да је његов родитељ нашао тражено, покрену се на још већу врлину.“[41] Међутим, његов брат Стефан га моли да пренесе „добромирисне мошти Светога, да се просвети отачаство његово“[42] и Сава, иако волеше живот пустиње, не оглуши се о братову молбу. Дакле, са моштима Симеуновим одлази у Србију. „И колико остаде ту, не престаде да учи дан и ноћ, све утврђујући у страху Божјем и казујући, показујући сам собом примере врлине.“[43] Са братом жупаном Стефаном зида дом Спасов, зван Жича. „И друге свете цркве по свим изабраним местима започевши и завршивши, и старе утврди и нове сазда и све постави на сваком добром закону,... свагда имајући у своме срцу Онога који се поје Светим Духом у устима праведника, и Његовом силом све приведе на побожност; подобећи се Владици своме Христу који је ‘небо звездама украсио’, по истоме чину он украси своје отачаство сваком добром вером и светим црквама, поља и удоља и брда. Где не доспе цркве сатворити, ту крст постави, да се на сваком месту име Божје прослављало.“[44]

Сам ђаво рече у себи: „’Поставићу престо свој на облацима и бићу подобан Вишњему’(Ис 14,13). И постајући охол веома, и иступи из чина анђелског и светлост Божја би одузета од њега, и испаде са небеса сам, ради грехова својих, и многи анђели који беху око њега, последовали су његовој охолости. По истом начину... ђаволи син Стрез, подиже борбу на отачаство Светога.“[45] Зато Сава иде к Стрезу и опомиње га да се не оглушује Бога, али отац Стрезов је ђаво и „учини његив врат непокоривим, да преступи реч Светога Јеванђеља и да испадне од светлости Божје и да се приложи ка својим оцима лишеним светлости Божје, и да се настани у тамнини и у сени

[39] Љиљана Јухас-Георгијевска, наведено дело, стр. XXXIX
[40] Доментијан, наведено дело, стр. 115.
[41] Исто, стр. 117.
[42] Исто, стр. 143.
[43] Исто, стр. 169.
[44] Исто.
[45] Исто, стр. 173.

смртној, са оцем својим ђаволом, и да буде лишен и истините светлости оба живота, као што и би.“[46] Међутим, Сава насупрот Стреза узда се у Божју помоћ и моли се Богу „ ‘стани у помоћ мени, потегни оружје и затвори пут онима који ме гоне; и да буде као прах пред лицем ветра, и анђео Твој, Господе, нека их изагна; и нека буде пут њихов таман и клизав, и анђео Твој нека их гони’ (Пс 35, 2-6). И у име Твоје, Господе, погнаћу непријатеље своје, и стићи ћу их; и уздајући се у Тебе, нећу се вратити, док не погину и уништићу их силом Твојом, и неће имати моћи да крену на моје отачаство. И посла Бог милост своју и истину своју, и изврггну поразу оне који ме газе.“[47] Исте ноћи Стреза анђео прободе невидљивим копљем и умори га злом смрћу и би на поругу свима.

„Подигавши се оде на исток, ка пријатељу своме цариградском цару кир Теодору, званоме Ласкару.“[48] Од Теодора Сава добија архиепископију, те постаде први српски архиепископ, јер нико из његове пратње немаше толико врлина и способности као он; по мишљењу самог цар: „Ни један од ових није достојан толике светиње осим твога преподобија и Богом дароване ти светлости“[49], „јер нико други до ти не може осећати за стадо твоје као ти, истинити пастир.“ [50]...

Тако се кроз све сегменте духовног и телесног живота Сава уподобљавао Господу Исусу Христу. Зато је он народу српском Богом дан тј. „Богом послано светило“, који је „светим молитвама све просвећиваше, различитим чудима и богогласним поучењем удивљујући, показујући им истинити живот и пренебесни живот.“[51] Духовне карактеристике Светог Саве остављале су траг на људе са којима је долазио у контакт, о чему сведоче историјски документи. Ова сведочанства су послужила Доментијану да кроз призму других ликова постигне потпуни светлосни круг лика. Почев од оца Макарија коме је Сава ‘налик сунцу’; Светом Симеону је помазан „апостолском благодаћу још пре рођења свога“[52]; а за свог брата Стефана је ‘богоносни’ и ‘светлодушни’ тј. земаљски анђео а небески човек; преко Теодора Ласкара, патријарха Атанасија, угарског краља и светих стараца у Јерусалиму; па до бугарског цара Асена Калојована, који зажали што таквог светилника отпусти из града. Дакле, човек који је ходао са царевима, а није губио разум за обичне људе тј. пресветли Божји човек

Сегменти Савина живота експлицирају његово уподобљавање Господу Исусу Христу, те је Доментијанова намера, постизања жељеног броја поглавља преко низања мотива из живота Светог Саве, успешно реализована тј.

[46] Исто, стр. 175.
[47] Исто, стр. 177.
[48] Исто, стр. 193.
[49] Исто, стр. 195.
[50] Исто, стр. 197.
[51] Исто, стр. 223.
[52] Исто, стр. 115.

имплицирана за духовне очи. Међутим, Доментијан је и експлицитно и имплицитно осликао један живот; који постепено хита светлости и постиже жељени циљ.

СВЕТЛОСТ САВИНИХ ПУТОВАЊА

„Цело житије реализује се на *девет целина*, уколико се посматра кретање главног јунака по оси: Запад-Исток. Број девет симболизује збир небеских сфера односно анђеоских зборова. Очигледно је да се овим путем алудира на вечни живот.“[53] Дакле, још једна композициона димензија светлости, јер оса Запад-Исток симболизује стремљење ка висинама, небеском, светлошћу, непролазном и вечном. Стреми се Истоку јер је Исток синоним Господа Исуса Христа тј. истинито сунце света. Претеча истинитог сунца је Јован Крститељ „који проповеда истинито сунце света. Христа Бога нашег.“[54] тј. „симбол епифаније Бога“[55]...

Исток је исходиште Савиног духовног кретања, зато је он налик Сунцу. Његова путовања и прате физичку осу кретања Сунца од запада ка истоку. Но, Савина овоземаљска путовања се реализују у девет целина. Први искорак ка истоку је његов долазак на Свету Гору, која је исток у односу на његову домовину. Затим, одлази у Цариград, где од цариградског цара Алексеја III Комнина добија хрисовуљу за манастир Хиландар. Онда са моштима св. Симеона долази на запад у своје отачаство. Потом се враћа на Свету Гору, одакле одлази у Никеју цариградском цару Теодору Ласкару и добија архиепископију. Враћајући се са истока иде своме отачаству да удари темељ српској духовности, јер „земаљски анђео и небески житељ, имајући пуна уста Очеве речи и Синовље, Светим Духом позлаћена, на Истоку Богом подигнута, унапред јављаше западнима духовно обновљење, и све будеће ка истинитом покајању.“[56] Зато у Жичи сазива сабор и поучава своје западно отачаство, епископе и народ и проклиње безбожне јеретике. „Обнављаше своје отачаство сваким начином, једне учећи побожности, друге освећујући Светим Духом и Богом дарованом њему благодаћу, треће венчавајући новом благодаћу.“[57] Потом Преосвећени кир Сава одлази у Јерусалим. А Сава у Јерусалиму беше „богом удостојен вишњега царства и Овога благодаћу као сунце у целом свету просветли се.“[58] Затим се Сава враћа на запад у Србију и у Жичи благосиља свој народ, „мир Божји давши свој деци својој, и уздигнувши ка Вишњему своје преосвећене руке, и уздавши му благодат ради велике Његове милости ... , а богосветлу радост прими сав лик ученика Пре-

[53] Љиљанљ Јухас-Георгијевска, наведено дело, стр. XVI
[54] Доментијан, наведено дело, стр. 5.
[55] Милорад Лазић, наведено дело, стр. 103.
[56] Доментијан, наведено дело, стр. 205.
[57] Исто, стр. 247.
[58] Исто , стр. 299.

освећенога.“[59] Међутим, Сава поново одлази на исток у Јерусалим, и „својим великим богољубљем и својим премногим подвигом своје отачаство приопшти Светој Гори, и пустиње градовима сатвори, и показа чеда своја житељима Свете Горе. И раније и опет сада обнављајући им пресветли пут ка Јерусалиму, увек све спремаше ка пренебесном животу, знајући вољу свога љубитеља Христа, и хотећи све уместити у царство небеско, сам собом све тегобе подносећи.“[60] На ходочасничком путу Сава помишља, „чега ради је ово моје течење од запада ка истинитоме истоку, и шта је добитак мој? Христос сведобри Господ, просвећење мени и моме отачаству, и спаситељ народу моме, који је рекао: ‘Тражите и наћи ћете, куцајте и отвориће вам се...’ (Мт 7,7-8). Ради те заповести Господње имао је увек у уму неуклоними дан који ће доћи, у који ће се и небесни цар наћи са славом, дајући наплату свакоме према његовим делима.“[61] Затим Сава долази у Трново, где усну. А „његове умне овце, Богом вођене, саме пођоше тражећи свога пастира, Даницу пресветлу, која је на истоку под земљу зашла, која им је пре показала истинити живот, и који их је учинио удеоничарима безвечерњег дана. И пођоше са радошћу, веселим ногама, хотећи открити пресветло светило на истоку, богоразумну зраку која у срцу земље сија.“[62] Те тако, Сава „иде са богољубним чедима својима од истока ка западу. Овај Преосвећени из младости примивши Павлово течење, и сада још богосветло откровење примивши на истоку, и као свећа неугасима и богочасна глава другога Претече, од утробе земље израставши, ка Западу иде, хотећи љубављу божанственом преклонити часне главе и срца верне деце свога отачаства ка Оцу Небесном, друга источна звезда богозарна, са великом радошћу води друге мудраце, богољубну децу своју у своје отачаство.“[63] А народ српски иде у сусрет моштима, „течаху у сретење издавна жељеноме, богосветлој зраци која од истинитог сунца иде... И светло га пресретоше,... и с љубављу целова богосветлога свога учитеља, богогласну свиралу другога Павла, који је оптекао истоке и западе, и који је богомисаоним духовним крилима облетео крајеве целе васељене, и у пренебесној обитељи покој стекао, и који опет сада иде ка западу, своме отачаству, хотећи пресветлу радост донети и сабрати га на сабор празничне љубави своје.“ [64]...

Кретање главног лика по оси Запад – Исток алудира на бескрајну сунчану путању, што оправдава многа Доментијанова поређења св. Саве са сунцем. Реализовање тог плодотворног земаљског кретања у девет целина назначује постепено стремљење ка оноземаљским сферама. Међутим, стих „земаљски анђео, а небески човек“, имплицитно повезује поделу житија на тридесет

[59] Исто, стр. 313.
[60] Исто, стр. 345.
[61] Исто, стр. 393.
[62] Исто, стр. 413.
[63] Исто, стр. 427.
[64] Исто, стр. 429.

три поглавља са поделом на девет целина, што сугерише стремљење ка истом циљу тј. светлости.

СИМБОЛИКА СВЕТЛОСТИ И СИМБОЛИКА БРОЈЕВА

Симболика светлости је у непосредној вези са *симболиком бројева*. Број један симболизује Једног Бога „Господ је вјечно видјело“ (Књ. пророка Исаије 60). Два је симбол Господа Исуса Христа „давалац светлости Христос“, који је у себи потпуно сјединио Бога и човека тј. две природе божанску и човечанску и симбол броја три је Света Тројица, извор нестворена Божанска светлост.

„Праћењем бројева који се користе у похвалама из састава житија, открива се постојање још једног вида унутрашње поделе.“[65] У похвалама сусрећемо бројеве један, два и три. „Пратећи њихово коришћење, уочавамо три целине у делу. Почетни део, до описа Немањиног одласка у Свету Гору и завршни део, од описа смрти Стефана Првовенчаног па до краја, посвећени су у потпуности Сави“[66] и ту доминира симболика броја један. У почетном делу је Сава семе светлости: „А он, истинито семе Божје, из младости своје ни ка једној слави од земаљских не приону, већ само молитвама и постом из млада Господу привеза се.“[67] Потом, то семе светлости постепено клија и после Стефанове смрти ће засијати као сунце. „Увек један ка једноме вапијаше дан и ноћ, све уздање имајући горе ка Вишњему, који живи на небесима, и од кога помоћи чекаше, који ће пут њему најпре показати, по коме ће, идући без закашњења, доћи к љубитељу своме, ка коме приону од своје младости. И Његову вољу хотећи до краја сатворити, и Његовом благодаћу сијајући као и сунце, увек украшен божаственим добродетељима, љубитељ чистога девичанства, сретник светих, свесветска труба, ... увек имајући будне очи ка своме добротвору, који га је прославио...“[68]

Међутим, самостално Савино делање тј. симболику броја један, која кореспондира са светлошћу, налазимо и изван похвала. Пред Симеунову смрт он: „један о једноме бринући, а нико му није помагао“[69], а после смрти: „богоразумна зрака, оставши сам, ... покрену се на још већу врлину.“[70] При чину крунисања Стефана, где доминира симболика броја три, Доментијан се поново враћа Сави и симболици броја један, јер је он стожер његовог дела. „А овај један, од двојице телом најмлађи а би прворођен Светим Духом, и Божјом благодаћу вођен, показа своме родитељу пример Божје заповести, и брата свога научи сваком богољубљу, и сав страх Божји прикуца у његову богољу-

[65] Љиљана Јухас-Георгијевска, наведено дело, стр. XVI
[66] Исто.
[67] Доментијан, наведено дело, стр. 9.
[68] Исто, стр. 277
[69] . Исто, стр. 107.
[70] Исто

биву душу, и умно стадо свога отачаства свакој доброј вери научи, и све венча у име Господње. Као Бог који све испуњава добротом, и он непрестано подобећи се Владици своме, недостатке свога отачаства испуњаваше...“[71] На крају експлицира паралелу Сава – Господ Бог, ‘као Бог’ тј. као Светлост. За симболику бројева везана је и Савина поука угарском краљу у којој Доментијан даје хришћанско схватање Једнога Господа Бога као троједаног извора светлости. Дакле, симболика бројева један и три се непосредно прожимају: „Један је, дакле, божаственом природом и господством, а разумева се, истинит у три сопствена лица: један Бог Отац Сведржитељ, и један Господ Исус Христос, Син његов јединородни, од самога Оца рођен а не сатворен, ни у години ни у времену, већ је од искони са њим увек будући, исти Бог као и Отац, и исти Владика и Творац свега; од једне је природе овај будући, и рођен од Њега неизрециво, по Духу, како, сам једини Он зна, који је њега родио пре векова, без почетка, од своје бестелесне и неизрециве утробе. И један Бог и Дух Пресвети и животворећи, којим све прима живот и бива увек, такође од Бога изашавши и непрестано исходећи и у Сину почивајући и увек пребивајући, не имајући почетка данима исходу од Бога Оца, ни краја живота, већ увек са Оцем и са јединочедним Сином његовим, Господом нашим Исусом Христом, заједно у једном божаству трима лицима и трима образима и трима сопственостима будући свима владају.

-Једина, дакле, Света Тројица нераздељена је, будући заједно и не може се саставити, а Пресвета и неразделима, а делима и не делећи се никада - Бог Отац, Бог Син Његов, Бог Свети Дух, али једино божаство је све три сопствености, из једне божаствене светлости сијају трима светбама, као трима сунцима, сами у себи садржећи се природом, као што је лепо самоме томе Господу. Не исповеда се дакле само јединство Бога нашега, већ и тросопство, тј. Тројица у јединству и јединство у Тројици.“[72]

Код Доментијана откривамо преливање симболике броја два у симболику броја један, што назначује једно исходиште ка Богу тј. Светлости. У дому Свете Богородице Божји изабраник Сава и Свети Симеон „Богом сатворени бише велики светилници на небесима и на земљи; још у телу равни анђелима и са мученицима страдалци једино мислећи и на једно погледујући, један пут живота нашавши и изволевши своју заједницу, уистину смрћу живот купише, оставивши све пропадљиво и непропадљиво примише, и са апостолима саврсници јавише се и са преподобнима равностатељи, обојица у телу једнодушни, обојица опет духовно сједињени, увек нераздвојно веселећи се.„[73] Овај одељак нас уводи у симболику броја два.

„Средишњи део текста који описује време Немањиног боравка на Светој Гори, његове смрти, преноса моштију и мироточења подједнако прославља и Саву и Симеона, и стога Доментијан ту презентује похвале са симболиком броја два.“[74] На пример, део текста који говори о Симеоновом доласку на Све-

[71] Исто, стр. 251
[72] Исто, стр. 261.
[73] Исто, стр. 141
[74] Љиљана Јухас-Георгијевска, наведено дело, стр. XVII.

ту Гору експлицира повезаност сиболике бројева са симболиком светлости, јер Симеон „нађе своје љубљено јагње, Христом назначено. И видевши се оба богоносна друга, вршњаци светлосних анђела, заједно сатворише благодарну молитву ка Христу.“[75] Доментијан их често назива „небески људи земаљски анђели [76] “и тиме имплицира светлосну карактеристику унутрашњег њиховог лика. „Обојица земаљски анђели, небески људи,...који су својом светошћу и превеликим уздржавањем узлетели на небеску висину.“[77]...

Број оба тј. два и симбол светлост Доментијан користи неодвојиво у много случајева, на тај начин он таре светлост о светлост, те њихова једноврсна природа још јасније долази до изражаја. Зато су они „многосветли светилници цркве Христове“[78]… Дакле, „обојица светлодушни и једнаког облика светилници, који су рекама суза окрилатили свете молитве и узлетели ка своме љубитељу Христу.“[79]…

„Краће похвално место у XII поглављу, где се помињу Сава и Стефан, *два* брата, представља увод у трећу целину, у којој се говори о догађајима у Србији до Стефанове смрти. Најзначајније место овде представља опис добијања краљевске круне. Опис је пропраћен похвалом у којој доминира симболичан број три; у њој се прослављају Сава и Симеон и Стефан. Похвала је заправо кључно место целог житија, јер Доментијан одређује место и заслуге сва своја три најзначајнија јунака.“[80] Симболика броја три у похвалама, али која кореспондира са симболиком светлошћу, почиње описом благостања у Србији за време владавине жупана Стефана... То благостање, које је плод духовног и државничког делања Светог Симеона, Саве и Стефана, Доментијан опширније описује да би експлицирао њихово уподобљавање Светој Тројици. Потом, нарушава то јединство Савиним повратком на Свету Гору, и у одсуству духовног пастира греси галопирају, па Свети Симеон мироточиви ускрати извор добромирисног мира. Зато жупан Стефан моли брата да поново успостави тројичност...

Кључно место симболике броја три, које интензивно кореспондира са светлосном симболико, је опис крунисања Стефана Првовенчаног после литургије: „Венча благоверногa брата свога, и помаза га Духом Светим на краљевство, да се зове самодржави господин кир Стефан краљ свих Српских и Приморских Земаља, да од Бога буду венчана сва три помоћника Христова... И Господу и његовим светим анђелима познати постадоше, и још у телу, вазљубљени бише Богу и анђелима ради своје добре вере, и свим људима бише на удивљење.

Три светила сведочанства Божјега; истинитим Богом подигнута на привођење к Богу свога отачаства.

Три љубитеља пресветле вере Христове....

И три вољу Тројисе сатворише на земљи, отац са два чеда вазљубљена, свети Симеон са богоносним кир Савом, и са њима помоћник Божји кир Сте-

[75] Доментијан, наведено дело, стр. 71.
[75] Исто, стр. 81.
[77] Исто, стр. 99
[78] Исто, стр. 85.
[79] Исто, стр. 99.
[80] Љиљана Јухас-Георгијевска, наведено дело, стр. XVII.

фан, првовенчани краљ, вољу Божју сатворише на земљи, и јавише се као небесни грађани на небесима.“[81]

Дакле, композиција Доментијановог *Житија Светог Саве* се може назвати композицијом бројева. Почев од имплицитне поделе на тридесет три поглавља, која указује на мистички смисао паралеле св. Сава – Христос тј. постиже се број Христових година живота на земљи, а њему је аналоган Савин живот.Преко друге унутрашње поделе која почива на симболици броја девет, праћењем кретања св. Саве по оси Запад – Исток. До самог експлицитног Доментијановог коришћења бројева, који назначује још један вид унутрашње поделе на три сегмента. Семантика читавог житија је заснована на мистици и симболици бројева. Византијски писци су ову мистику и симболику бројева преузели из антике, јер се византијска естетика образовала на основама античког и блискоисточног културног наслеђа. Зато је хришћанска симболика бројева аналогна античкој. Средњовековни српски писци су умели да приме византијско културно наслеђе, али и да га преобразе, што је у знатној мери случај са Доментијановим књижевним делом, код кога симболика броја кореспондира са симболиком светлости, а број је обликовни фактор композиције, на коју много полаже.

Summary

Violeta Djordjević

DOMENTIJAN, THE POET OF LIGHT

Light is a physical and spiritual/religious category; thus, it is often motive in literature. The paper „Domentijan about the light“highlights the light presented in work „The life of St. Sava“, plus focusing on comprehension of light prior Domentijan. It begins with symbols of light in Holly Bible, including Byzantine literature and theological heritage enriched by Domentijan, till his comprehension of symbols of light. This paper brings us into period of glory and glow of very begins in Serbian theology and constituted state, the period known as the foundation i.e. baseline of each of us, although its important part covers up Domentijan's explicit and implicit poetics of light. The poetic of light made its first steps with literature work of St. Sava, culminated in Domentijan works and entire XIII century art. Thus, mystic i.e. theological point of view and talent of Domentijan enriched the oasis of light related to given topic of the biography. Domentijan even designed the composition of his work respecting principle described (created) – non-described (uncreated) light; therefore, the constitutive element of the composition is the light. The life i.e. the biography gives motives chronologically presented in 33 chapters, implicitly highlighting the Sava – Christ parallel. Entire biography is realized through nine chapters if the traveling of main character is presented throughout contour: West-East, which is physical path of Sun. The final part presents the parallel between symbols of numbers and light.

[81] Доментијан, наведено дело, стр. 251.

УДК 398.43(497.11)
811.163.41’373.21

Бранко Димић

ТАРАИЈАНКА

Једно паганско веровање, трансформисано и трансповано у топоним Тараија и хидроним Блато (Власинско)

У средини Власинског блата било је природно језеро које се пружало правцем север-југ. Његове обале биле су обрасле шеваром што је прелазио у густу, сочну траву коју су становници села Власине косили. На северној страни природног језера извирала је и формирала свој ток река Власина око чијих је обала опет био шевар и многе баре „потресуље” у дужини тока око два километра. Са јужне стране у Власинско блато (језеро) уливале су се реке Шундина и Симановска река. Са источне стране у ово (природно) језеро уливале су се Мурина река, са југоисточне стране Милованска река, са североисточне стране уливала се Бабина река (неки су је звали Бабина долина) и већи поток Појиште, као и још низ мањих потока који су између Појишта и Милованске реке.

На западној страни Власинског блата (језера) уливале су се Јанчина долина (неки је називају Чердаровска река) и са југозападне стране Братанштица (или, како је зову - река Шаовица).

Све ове реке које су се уливале у Власинско блато (језеро) напуштајући своје падинасте токове прелазиле су у мирне токове Власинске депресије, око чијих обала су се формирали густи шевари са барама „потресуљама” које су прелазиле у густе, травнате ливаде и пашњаке.

У средњем веку Срби су природна језера, нарочито мања, око чијих су обала били густи шевари са барама, звали Блато са придевом као неком ближом одредницом (пример: Власинско блато).

Не зна се ко је дао имена Власинском блату, реци Власини, и висоравни око Блата нити да ли су затечена или дата приликом досељавања данашњих становника и насељавања Власинске висоравни.

Писаних докумената нема, али се сматра да је име природном језеру Власинско блато дато у средњем веку у доба владавине Немањића. Придев

Власинско блато, а сада језеро, и данас траје, као и хидроним река Власина, топоним висораван Власина, етноним Власинац (становник села Власине) и ојконим Власина.

Постоје претпоставке да је Власинска висораван добила име по номадима Власима који су напасали своја стада по њој и на планинама Чемерник и Плана. Ако се узме у обзир да име Блато (Власинско) вуче етимолошке корене из средњег века, што је веома вероватно, висораван око Блата (природног језера) названа је Власина по сточарима који су чували своја стада на овој висоравни и насељавали је. У средњем веку су Србе који су живели полуномадским животом звали Власи.

Ове топониме, хидрониме, етнониме и ојкониме прихватио је од ретких староседелаца касније, поновним досељавањем, данашњи корпус становништва села Власине. Било како било, у прошлости, када су се становници Власине расељавали или поново насељавали, задржали су топониме, хидрониме, етнониме и ојкониме у изворном облику, што наводи на несигурну тврдњу да су они сачувани још из средњег века, а како су се они очували до данас то је хипотетичко питање на које се поуздано не може одговорити.

Колико дубоке корене топоним Власина и хидроними Власина (река) и Власинско (језеро) имају у прошлости, толико су оставили своје дубоке трагове и касније, током деветнаестог и двадесетог века до данас.

Насеље које се формирало око обала Власине у њеном доњем току названо је Власотице, а у њему су по овој реци названи: фудбалски клуб „Власина“, трговинско предузеће „Власина“ и текстилни комбинат „Власинка“. Етноним за становнике Власотинца је Власотинчанин и информативни локални лист Власотинца зове се „Власина“.

Сви ови топоними, хидроними, ојконими и етноними рефлексије су средњовековног живота и споразумевања (говора) становника који су живели номадским и полуномадским животом на овој висоравни у чијој је депресији било природно језеро које су они називали Блато. По њима, будући да су их називали Власима, цела висораван је добила име.

Залеђе Власинског блата, природног језера формираног у депресији власинске висоравни, било је обрасло густим шеваром који је сакривао дубоке баре које су у говору Власине и Црне Траве називане „потресуље“. Ове „потресуље“ биле су веома дубоке, те су биле сличне живом блату и врло опасне за стада која су пасла око њих и за људе ако у њих загазе.

Кад се загази у „потресуљу“ и кад се извлачи нога из житког блата, површина баре тресе се скоро цела, или, ако је бара већа, тресе се њена површина од места где се загазило на два или три метра. Ако је неопрезан онај који загази у бару “потресуљу” и пође према њеном центру, излаже се опасности да пропадне ако нема кога да му помогне. Ако тежа животиња загази у овакву бару тешко је било да се било како извуче.

Ове баре "потресуље" што су се налазиле близу природног језера, биле су живо блато обрасло шеваром и врло опасно за било кога ко би у њега загазио, тако да му скоро спаса није било. За оне који не би обилазили шевар око Власинског блата, а хоће да пређу са источне стране на западну, или обрнуто, становници села Власине знали су "сигурне" путеве кроз шевар, да не наиђу на баре "потресуље". Старији становници Власине нису пуштали саму децу да иду овим путевима.

Главни пут који је водио кроз шевар био је на јужној његовој страни, између шевара и северне стране брда Страторије и избијао је изнад утрине Тараија, прелазећи зараван јужне стране огранка Плане и спуштао се према селу Клисури.

Када падне густа магла или кад је јака снежна вејавица, нико се није усуђивао тим „пречим" путевима да иде преко шевара, ма колико да је храбар. Морало је тада да се иде около, преко Кртеће ћуприје, или да се обилази брдо Страторија са његове јужне стране, зависно коме је која страна Блата била ближа, односно из које је махале села Власине.

Многи становници села Власине „нестали" су у шевару Власинског блата, или су се утопили у језеру. Исто тако, страдала је стока кад залута у шевар који „вешто" сакрива веће и мање опасне баре „потресуље" на које се одједном наиђе.

Када су Бугари изненада напали Србију 1913. године, без објаве рата, незадовољни поделом територија у Македонији, десила се њиховом коњичком ескадрону "несрећа". Власинско блато и стара баба Севделина су му пресудили. Ескадрон је наишао из правца села Клисура да запоседне висове према Предејану. Са висова према железничкој прузи у Предејану успешно би пресекли главну жилу куцавицу за снабдевање Српске војске на југу и тиме олакшали операцију своје војске на јужном крилу српских снага.

Баш када је ескадрон из села Клисура избио на зараван звану Ћумрук, пала је густа магла да се прст пред оком није видео. Командант је неопрезно наредио да се за пут пита нека баба Севделина у Поповој махали, јер им се журило да што пре запоседну положај изнад железничке пруге у Предејану.

Чим је баба Севдалина видела војнике и коње који вуку топове, схватила је да мора да буде веома опрезна. Бугарски војник представио се као српски и рекао да су он и његови другови залутали у магли, па да им она покаже пут за Чемерник, односно Предејане. Војник је лоше говорио српски, мешајући га са бугарским, па баби није требало много да схвати превару.

Одмах је пристала да "српским" војницима покаже пут, чак им је понудила ракију – можда су „ожеднели од дугачак пут".

Баба Севделина је повела Бугаре низ утрину Тараију, право у Биљане баре где су најопасније баре „потресуље"" из којих се нико није могао спасити кад би у њих загазио. Непосредно од ових бара пружала се стрма падина према Тараији где су напасали своја стада становници Власине. Кад се пође низ

ову стрмину, тешко се могло застати а да се не загази у дубоке Биљане баре, чији су унутрашњи ободи прелазили у природно Блато (језеро).

Баба је, правећи се да на све пристаје како од ње захтевају „српска деца“ довела бугарске војнике до стрмине чији су крај Биљане баре. Кад су дошли до стрмине, баба је рекла бугарским војницима: „Децо, еве ја ве доведо до прав пут, па се спуштите низ овуј ливаду. Доле је колски пут и по њега има право да искочите на големи Чемерник. Немој да скрећете ни лево ни десно по тија пут има да отидете у Предејане. А саг нека ви је срећан пут, децо, у здравље да идете и нека вас срећа ваша одведе до оној место које треба да дочекате”.

Не сумњајући ништа, бугарски војници пошли су низ падину како им је баба рекла. Кад су дошли негде до средине падине и подножја, коњи као да су полудели, појурили су низ стрмину према равници, како се чинило бугарским војницима.

Гледајући их одозго, баби се учинило да је коње „надијала“ тараијанка која се „довукла“ одозго из Биљане баре “потресуље” да тражи своју жртву – одавно „неје“ некога “надијала”. Баба је после причала да је видела тараијанку како је пресрела бугарске војнике, танка, висока, убава, из чије очи је одједном синула некаква ватра да је обасјала целу „Тараију и Писани камен на Тумбу. Од онија пламен, ватру уплашили су се коњи и појурили у луди неконтролисани трк у Биљане баре.“

Помахнитале коње нико није могао да обузда у њиховом трку према барама, а они коњи који су вукли топове, како су их сустизали топови низ стрмину, још су луђе јурили. Несрећу није могао нико да заустави, ма колико се трудио. Први коњи, стигавши до подножја стрмине, загазили су у густи шевар, а већ су их други коњи сустизали и гурали да газе напред према Блату. У оној пометњи ништа се није могло контролисати.

Коњи са војницима, дошавши до дубоких бара „потресуља“, које су више биле живо блато него баре, већ су почели да тону. За њима су стизале нове жртве којима није било спаса, због тежине коња, војника, товара, топова. Све се догодило за веома кратко време, па се баби Севделини чинило да је сам Бог послао тараијанку да казни бугарске освајаче.

Да све буде још тајанственије, у моменту кад је последњи војник нестајао у бари “потресуљи” (живом блату), магла се подигла и сунце је синуло. Баба је стајала на брду Тумби поред писаног камена и мирно гледала како је последњи бугарски војник нестајао у “потресуљи”, убеђена да јој је тараијанка помогла.

Случајно, или је тако Бог хтео, војник је видео бабу како мирно гледа како се мучи да се извуче из живог блата, па јој довикну: “Е, бабо, бабо, које нам направи овој? Да смо знали овој што саг знамо, ми би од тебе живу кидали месо, и не би могал иједан Србин да прође низ Грделичку клисуру“. Већ је било касно и за тог бугарског војника. Док је полако нестајао у живом

блату баре "потресуље", Севделина викну према барама колико је „носи" грло: „Какво сте тражили тој сте и нашли, проклетије ниједне. Дошли сте нашу децу да утепујете ни криву ни дужну, куј ви је викал да дојдете овам, нел ви несмо дирали ништа. Знате ли колко су из моју вамилију деца не вронт, двајес душе. Све би ви тој потепали и наше куће у црно завили. Што ви ваше матере не питаше кад сте пошли у Србију нашу децу да утепујете: „Куде ћете, децо, за које ће да гинете, кад тој неје нашо какво ви зло учинише тија људи, те идете с толко оружје на њине домове?" Жал ми је, децо, за вашу младост што је такој трошите, али ники вас неје овам викал да дојдете, по жал ми је за моју децу коју би потепали ни криву ни дужну и пред божји закони и пред људски закони".

Баба Севделина се прекстила према Писаном камену и као за себе проговорила: „Опрости ми, Боже" што овој данас уработи, овој несу твоји путници намерници па да ги преварам, него овој су сотонини путници који дарују смрт. Ако сам грашна, моја ће душа да испашта".

Када пође од Писаног камена, учини јој се да чује језиви смех Тараијанке који се губио преко падина утрине Тарајине према Блату. Само се прекрсти и брзо умаче кућама, не окрећући се да тараијанка не „појде сас њу и не направи чудо по малу".

Вративши се кући, Севделина је испричала својима шта је урадила. Касније се по целој Власини причало о баби Севделини њеној мудрости и храбрости којој су се сви дивили. Није прошла ниједна слава нити неки парастас а да се не прича о храброј и мудрој баба Севделини.

Остала је прича да је баба Севделина преживела Први светски рат и кад су се њени унуци вратили, умрла је од радости, „заспала је мирно ко дете". На њеној сахрани били су становници из целог села Власина и „овамње околине", па чак и солунци из села Црне Траве који су слушали о њеном подвигу.

Причало се да је бабу Севделину похвалила команда Српске војске јер је спречила да главну железничку комуникацију прекину бугарске војне снаге и тако спасила многе младе животе српских војника.

О њој се причало док су били живи њени савременици, па и њихови потомци. Време је чинило да прича о баба Севделини лагано избледи. Више нико не помиње њено име, заборавило се. После шездесетих година двадесетог века, у наглој миграцији младих становника села Власине, заборављен је духовни живот предака. Сви су ишли у бели свет, ка „бољем животу", не хајући за то што је живот у ствари пунији и садржајнији, духовно целовитији на огњиштима својих дедова.

Биљане баре су се својом равном површином на западној страни простирале до Блата а на северној страни га обилазиле и простирале се до падинасте стрмине западне стране депресије, а на источној страни завршавале се до подножја падине утрине Тараије. Цела површина Биљаних бара била

је обрасла густим шеваром, у почетку ретким, а од падине Тараије и густом травом. Како се иде према средини шевар је био све гушћи, да би до обода Блата (природног језера, или, како се стручно назива, водено окно), био густ и висок, па је све личило на површину обраслу густим жбуњем.

У Биљане баре смело се загазити око двадестак метара и да се косе ливаде обрасле густом травом и шеваром који је ту био ређи. Кад се окоси, шевар су одвајали од сена и бацали га или су од њега плели рогоже, а њиме су покривали и помоћне зграде, уместо сламом. Даље се није смело газити у Биљане баре нити да се тамо коси. Ко би се усудио да коси по барама „потресуљама“, мора да га је натерала нека голема мука, као што је несташица сена кад су лета сушна. Више косача у “потресуљама” није смело да коси истовремено него само један. Па и тад је требало да буде најмање један способан мушкарац на сигурном „тлу“, ако се деси да косач пропада у „потресуљу“ да му забаци конопац и извуче га.

Нико није смео сам да зађе дубље и коси у Биљаним барама па маколика га “мука натерала”, па чак и да зна „сигурна“ места где неће пропасти. Дешавало се да косач нормално коси у Биљаним барама и да одједном пропадне у бару „потресуљу“ као да га је нека сила изненада понела. Ако у том моменту нема кога да му помогне, са њим је готово, а што више покушава да се спасе све брже пропада у живо блато.

Они који су пропадали у „потресуљу“ па су им помогли да се извуку причали су да је испод „површине“ шевара вода ледена и да одједанпут „пресече“ човека да не може сам себи да помогне док га не извуку са стране. То је навело косаче, кад косе у Биљаним барама да на ивицу баре „потресуље“ направе отвор у који је вода избијала, а дно као да је живи извор, и разливала се по шевару. Косачи би у овај отвор гурнули „стовну“ (тестију) пуну воде која је после, кад се пије, била „ледена“.

Зими, кад падне снег и ледом се „окове“ површина Блата, непосредно у његовој околини остајали су отвори без снега и леда, које су становници Власине звали топлици. Колико год да је био снег и мрез ови отвори никад нису били затворени, у њима се видео шевар зелен као да је „сред“ лето.

Поједини младићи који су били „млади и зелени“ за опкладу да ће донети воду са таквих таплика, ишли су на скијама да њих. Кад дођу до таплика, захвате воду у неки суд, најчешће у „ставну“ и донесу да је пробају они који нису смели да пођу са „херојима“ на скијама.

Заиста, кад се вода са таплика пије у зимско време има се осећај да је топла, а неки су је пили јер су веровали да је здрава и лековита, нарочито за очи, те су њоме деци на Водице ујутро „премивували“ очи да имају здраве очи „цел век“.

Сви они који су ишли на скијама до таплика причали су да се види кад им се приђе како вода у „кломбурци“ извире у њиховом средишту. Ако би неко, обично дете, боловало од очију и није му било лека, на Водице би ти храбри

младићи ишли на скијама до највећег таплика по лековиту воду. Један од њих веже конопцем за „дршку“ бакарни котлић (друго није имало) и баци га према центру таплика, где вода извире у „кломбурци“. Онда чека да се овај напуни водом и почне да пропада, па тек тада почиње да вуче конопац према себи. Кад довуче котлић, узима га и преломи неколико „прутова“ шевара па пође назад.

Кад однесе воду, баба којој иде „од руке да лечи очи“ узима котлић и у води гаси жар који је „жаровит“ или, како су га звали, „алавит“ тек извађен из „алавиште“, што значи да на њему није смело да буде ниједна тачка црна, већ је морао да буде отворено црвене или јаркоцрвене боје. Машама „узима жар из алавиште“ и спушта га у воду која је донета из топлика, говорећи басму: *„Тараијанке, тараијанке, чујеш ли овија жар како цврчи воду, он је алавит, он је божје дело, беж, беж, тараијанке, у дубоке воде доле у Блато, заједно сас овуј болес, такој ћу тебе да врљим у овија алавит жар.“* Баба пушта жар у воду који се гаси пиштећи, и ако пропадне на дно котлића то значи да ће болесник излечити очи, а ако остане угашени жар на површини воде у котлићу, то значи да је победила тараијанка и да се не могу излечити болесне очи.

Ако жар пропадне на дно, баба га вади и у воду баца различите „травке“, прекрсти се и котлић „окачиње“ на вериге изнад алавитишта у огњишту. Изнад котлића на вериге веже крстић од бадњака, да „набрзи тараијанку“ која може да „огади“ воду у котлићу.

Када се вода прокува, баба се прекрсти и каже: *„Ајде, бошке, помогни, ти си свемоћан и све видиш, да набрзимо овуј проклету тараијанку из овуј кућу”,* и тад скида котлић од верига и каже болеснику да главу „наднесе“ и да гледа изнад вреле воде у котлићу а она га покрије белом, ланеном крпом. Кад се болесник добро презноји, баба му каже да устане и оном ланеном крпом обрише му очи. Кад му обрише очи, веже му око главе „ален“ конац, на коме је крстић од бадњака који стоји на челу болесника, да га случајно тараијанка ноћу не „огади“ и да лечење буде узалудно.

Воду из котлића не сме нико да просипа увече, јер се можда тараијанка крије око болесникове куће да поврати болест од коју се може ослепети. Вода из котлића расипа баба ујутру, у време изласка сунца, када се тараијанка крије доле у шевару Блата, „куде су најдубоке баре потресуље”.

Баба која лечи болесника „од очи“ тог дана кад је лечила болесног не иде кући већ остаје у његовој кући да преноћи. Она устаје пре поноћи, ложи ватру у огњишту и скоро сваки час прекрсти болесника крстићем од бадњака који држи у руци да је не превари тараијанка. Јер она хоће да се прикраде болесноме и на његове очи баци своје чини које су направљене од траве које само она зна а налази их у дубоким барама “потресуљама” у које не сме нико да загази.

Кад баба „расипе“ воду из котлића на све четири стране у облику крста, крijући се да је нико не види, враћа се и окачи котлић о вериге изнад алавитог жара да се загреје. Кад се котлић добро загреје, сипа у њега воду која се пиштећи испарава, а кад престане да пишти, узима котлић просипа воду од прага куће према истоку говорећи: *“како се овај вода коју расипа врне у котле, такој да се врне тараијанка сас болест у овуј кућу”*.

Онда даје котлић најстаријој жени у кући, да га сакрије, да нико не зна где је сакривен, и тако да стоји сакривен двадесет и један дан. Кад прође двадесет и један дан, котлићем могу да се нормално служе. Пре него што се сакрије котлић у њега ставе гранчицу дрена, да болесник оздрави и буде здрав ко дрен, здравац, за здравље и милоглед плаве боје да гледа болесник „бели свет“ ко ведро небо. После стављања „заштитног“ биља у котлић, прелије се водом од „одврт“ да се тараијанка одврне да се више не „врти“ по кућу у коју се настанила и не дава кућа да „прогледа“ од болест.

Веровало се да се котлић после гашења жара и умивања мора испарити, прво добро да се загреје на „алавити“ жар па да се тек тада сипа у њега вода која ће „прштећи и цвилећи“ да уплаши тараијанку, ако је „огадила“ котлић да га „разчини“. Кад се вода сипа у загрејан котлић, цвилећи уплаши тараијанку да се више не „врти по кућу“, нарочито ноћу кад се све смири.

Жену која не може да има пород сматрали су невредном, кривећи њу за ту несрећу која ће је пратити кроз цео живот. Веровало се у селу Власини да је такву жену три пут облетела тараијанка у утрини Тараији кад је чувала овце и плела спремајући дарове. Тараијанка, сакривена у шевару, вребала је прилику кад ће да учини неку девојку несрећном, да је „облети“ сас „некакве травке“ које само она зна и које расту у „потресуљама“ поред Блата.

Чим се укаже прилика, нарочито кад падне густа магла, или пред мрак, тараијанка изађе из шевар и маје се по Тараију. Веровало се да тараијанка има изглед прелепе девојке, са дугачком косом која се пружа до њеног појаса. Веровало се да је слична вили „загоркињи“, али је различита од ње зато што само зна зло да доноси младим људима. Ако ма који путник залута у маглу или ноћу на утрину Тараију дође, тараијанка га наведе у густи шевар Тараије да пропадне у неку бару „потресуљу“ и нестане заувек.

Млади пастири упозоравани су од старијих да кад магла падне а они се нађу близу “потресуља” на утрини Тараији и сретну тараијанку, која у руци носи некакве траве и око њих се „умиљкују“, да се одмах окрену према истоку, прекрсте се и покажу јој крстић од бадњака који су носили са собом. Никако да се не усуде да је погледају у очи, јер је спремна да их опчини, „осотоњи“, да не знају шта чине и тад да их одведе према барама “потресуљама”. Тараијанка „простреле“ очима оног који се усуди да је погледа у очи које су сличне мућама, и тад „прострељени“ губи разумн. „Прострељени“ замишља да га је срела прелепа жена којој треба да верује и да иде са њом ма где га

повела. Кад своју жртву доведе до „потресуље“, пушта га да иде сам према средини баре и више му није било спаса – нестане у живом блату.

Ако се деси да се у моменту када тараијанка опчини своју жртву и поведе је према барама „потресуљама“ појави куче које ју је нањушило, онда је жртва спасена. Веровало се да тараијанку може да „надуши” куче и да му она не може ништа, као што му не могу ништа ни „вапири“. Кад куче „надуши“ тараијанку, јурне на њу и нападне је да је удави, лајући као да је побеснело. Тараијанка коју је куче напало оставља све и бежи према шевару. Куче одјури за њом, а пастир га посматра као да се ништа не догађа док се не „просвести“ где је. Куче које је одјурило за тараијанком или се брже врати или га нема по неколико дана док се не врати кући. Није се десило да иједно куче нестане кад „брзи“ тараијанку да пропадне у баре „потресуље“.

Кад неко снажно куче, веровало се, стигне тараијанку, зубима је ухвати за косу и покушава да је удави, али се ова одбрани тако што косу ишчупа и остави кучету, а она побегне према шевару где се сакрије. Причало се да су косачи кад су косили ливаде утрине Тараије налазили у трави ишчупану косу тараијанке и да су таква места остављали некошена док нека баба Магда из Величеви не донесе воду од „одврт“ и живи огањ алавит да рашчини то место. Ако се случајно окоси трава са косом тараијанке, онда је фамилију оног косача који је то учинио чекало неко зло.

Веровало се да тараијанка осети када се коси трава у коју се њена коса уплела и тад је спремна да се немилосрдно освети косачу који коси такву траву. Она користи прилику да „замаје“ косача кад остане сам, нарочито у предвечерје, кад коса најбоље сече траву док вечерња роса пада. Вечерња свежина покрене уморног косача и он са новом снагом „граби“ да покоси што више. Тад тараијанка изађе из шевара и пође право према њему чинећи се прелепом вилом што је дошла из горе да га самог разговори. Косач заборави да је то зла лепотица из баре „потресуље“, и погледа је у очи. У том моменту тараијанка га прострели погледом и он изгуби разум, а ова га поведе да загази у најдубљу бару „потресуљу”.

Колико год да су храбри косачи, ниједан није смео сам да коси ливаду у равници Тараије. Веровало се да тараијанка може и усред дана да се „довуче“ из шевара, одведе косаче да пропадне у бару „потресуљу“ и нестане без „трага и гласа“. Зато, кад су се косиле ливаде у равници Тараије, удруживали су се косачи из више фамилија, да се ливаде што пре окосе. Увече, остајали су удружени да косе док не падне мрак, али ако су из „онамње“ Власине, из мале која се налази на западној страни Власинског блата, иако уморни, морали су да иду кућама преко Крстеће ћуприје на реци Власини, удаљеној од последњег шевара Тараије око триста метара. Нико се није усуђивао да иде пречим путем, иако су га сви добро знали и иако је био сигуран дању јер није постојала могућност да се скрене с њега и пође према барама „потресуљама“. Иако је пут преко Крстеће ћуприје дужи, ишли су њиме својим кућама

ноћу Власинци јер су веровали да тараијанка вреба сваког из шевара и зачас може да га „осотоњи“.

Трава у којој је остала коса тараијанке сматрана је алавитом те је морала баба Магда из Величову малу да место рашчини, да је она мртвачким српом ожње, да је сабере на куп и да је, иако је трава сирова, стави на алавит жар. Око жара и траве направи круг водом од одврт, прекрсти се према истоку, држећи у десној руци крстић од бадњака, и онда „стражари док гори трава“. Главњом од бадњака подстиче „алавит“ жар да што боље гори, и ако чује да „пишти цвили огењ“, сигурна је да мучи тараијанку, да испашта за своје грехове, што је учинила злом душом.

Кад алавит жар сагори и на њему трава, баба Магда мртвачким српом сакупи остатке од жара и „умота“ их у шевар који набере поред ливаде. Прекрсти шевар и жар крстићем од бадњака, пресипе водом и тад носи „замотуљак“ да га баци у бару „потресуљу“. Нико није знао како се баба Магда усуђивала да сама зађе у густ шевар који је био виши од ње да се није видела кад је кроз њега ишла.

Причало се да „онај проклетија“ тараијанка ништа не може баба Магди зато што ју је мајка родила поред вилинског извора горе на Чемернику где су је виле „дарувале“ снагом да види оно што обичан смртник не може а да јој ниједан вампир не може ништа нити тараијанка да је „осотоњи“.

Док носи шевар и остатке од алавитог жара, баба Магда у другој руци држи крстић од бадњака и мртвачки срп, ако случајно сретне тараијанку да је одједном ухвати за косу и да је „осече“ мртвачким српом. Одсечену косу тараијанке баба Магда би одмах обмотала шеваром који носи са собом, а крстићем од бадњака би је прекрстила. Тараијанка не би имала снаге да било шта учини јер је њена моћ била у коси која је опчињавала све кад се „расплетена играла са ветром на њеним леђима“.

Изгубивши моћ, тараијанка би, док још има снаге, побегла према густом шевару да се спасе од баба Магде која у моменту кад јој сече косу има већу моћ и може да влада њеним чинима. Баба Магда не жури да је сустигне јер је знала да може да налети на бару “потресуљу” у коју би обе загазиле и пропале у живо блато.

Замотуљак од шевара и остатке од алавитог жара баца у прво „водено око“ на које наиђе. Пре него што га баци, прекрсти се крстићем од бадњака и пресече га мртвачким српом. После бацања замотуљка, опере мртвачки срп у води, и кад „премије“ очи окрене се и одлази кући, носећи мртвачки срп и крстић од бадњака који”забоде у појес”. Ма шта год да чује, било ко да је зове, баба Магда се не окреће, јер је сигурна да је куша тараијанка да се окрене да је превари да погледа у њене очи како би покушала да је „прострели“ погледом и освети јој се што јој је спалила и „осекла“ косу.

Баба Магда није ишла преко Крстеће ћуприје, „тој је за њене старе ноге далеко“, него би пречицом кроз густи шевар отишла кући. Мрвачки срп „ока-

чила“ би о суво дрво које је на западној страни од куће, а кад преноћи, однесе га на гробље и „окачи“ о дрво које расте на улазу гробља.

При повратку одлази котлићем да „узме“ воду од одврт и да њоме обиђе малу ноћу и попрска пут, да одврне тараијанку, којој би се враћала снага после дан-два кад јој се „осече“ коса, да не чини „чуда по малу“.

Мртвачки срп срп могао се до скора наћи у сваком гробљу Црне Траве и Власине, „заврљен“ поред неког гроба или заборављен у дрвету о које га је некад нека баба мађијарка окачила. Заборавило се на њега вероватно кад се баба „преселила на онија свет“. Вероватно се и данас може наћи мртвачки срп на неком давно „заврљеном” гробљу Црне Траве и Власине, у које нико не залази већ деценијама, па је урасло у трање и друго растиње, као да у њему нису сахрањени преци данашњих успешних Црнотраваца и Власинаца!

И ако би неко нашао мртвачки срп да је „застал“ у неком гробљу Црне Траве и Власине, не би обратио пажњу на њега јер не би знао за шта је служио. А то је било главно средство наших предака за опстанак у борби са злим силама које су угрожавале њихов биолошки, репродуктивни елементарни опстанак.

Мртвачки срп је онај срп који нађе нека баба „мађијарка“ који је заборављен од оне фамилије која се добровољно одселила у неки други крај или на неко друго место где је бољи живот. Кад баба „мађијарка“ нађе срп у напуштеној кући или на имању, ником ништа не казује него га однесе да га опере на одврт а псле тога га окачи о дрво у гробљу. Срп више нико није смео да узме и да га однесе кући, да не понесе са њим и сву „проклетију“ напуштене куће, и смрт „од гробље“.

Срп се пере на одврт да би се са њега опрале све „проклетије“ које су натерале неку фамилију да се сели или пресели на друго место, јер се веровало да се нико не сели зато што хоће него што је ударила нека „тешка проклетија“ његову фамилију и његово огњиште у коме мора да се гаси „огењ“.

Такав срп који стоји окачен о дрвету у гробљу назван је мртвачки зато што је њиме сечен прамен косе мртваку пре него да се сахрани. Одсечени прамен однесе баба „мађијарка“ те неколико власи баци у воду која је најбижа до гробља, да вода однесе смрт низ свој ток, а део сакрије испод крстати камен. Све се ово чини да се мртвак не „увапири“ и да не прави „лом“ по малу.

Ако се деси да се мртвак „увапири“ и да ноћу пушта говеда од јасала да се уплашена боду, или мир не даје ноћу људима, тад је баба „мађијарка” морала да употреби мртвачки срп. У подне мртвака изваде из гроба и баба „мађијарка“ га попрска водом од одврт и прекрсти крстићем од бадњака, а тад га прободе у стомак мртвачким српом па мртвака поново закопају у гроб. Није се упамтило да се после употребе мртвачког српа, кад се прободе мртвак који се „увапирил“, да се појавио поново да узнемирава људе или да им чини штету.

Веровало се у Црној Трави и на Власини да мртвачки срп има моћ да се бори и са оним силама које „оберу“ њиву и која има врло слаб род било шта

да се у њој посеје или посади. На „тај штирину“ сигурно су се ноћу збирали „вапири“ или ђаволи, или се по њој мајала тараијанка, све је обрала те не рађа.

Њиву која не рађа ништа или слаб род даје мора да прекрсти водом од одврт нека баба „мађијарка“, да је обиђе по међи са котлићем у коме је вода од одврт. Руком прскајући, говори да одврну све „проклетије” од њиве: *“Проклета проклетијо, одврни се ко овај вода од одврт у пусту гору горалију, у напуштено гробље па там навртај проклетије, там нека обирају које се роди и које се не роди . Нека буде проклет онија куј те доведе на овуј њиву, које тражиш овде иди на његову кућу па му врни и обери све оној што работиш овде.”*

Завршивши обилазак неродне њиве по њеној међи, баба „мађијарка“ остатак воде расипе у облику крста на њеној средини. После одлази на гробље, узима мртвачки срп, враћа се на њиву, и оним српом исече један руковет траве или пелина кога увек има негде у „ћошку“ њиве. Аленим концем веже мртвачки срп на два пелина које прекрсти те од њих направи крст у чијем пресеку је срп. Узме крст од бадњака и њиме прекрсти њиву говорећи: *“Проклета проклетијо вапирска и тараијанска, беште од овуј њиву, докле може да бегате, ће ви исече ноге овија мртвачки срп самосек”*. После овога, баба се прекрсти и одлази са њиве не окрећући се ма ко да је позове или да чује неке гласове. Ако се причало да се неки мртвак „увапирио“ па обира род на њиви, одлази на гроб његов да га прекрсти водом од одврт, веже крстић од бадњака „аленим“ концем за крстачу, а у гроб побије тањи глогов колац на који окачи неки одевни предмет који је носио мртвак.

Све се ово чинило да се спрече „вапири“ и тараијанка да чине зло онима који то нису заслужили, а испаштају због туђе злобе. Веровало се да кад „вапири“ и тараијанка виде мртвачки срп беже далеко од њега, да им њиме не исеку ноге виле загоркиње.

Веровало се да се „вапири“ или тараијанка понекад населе на њиви оног који их је довео да оберу њиву, ономе кога мрзи, и тад „чуда“ чине по његовој њиви: оберу род са ње да седам година не може да роди никакав род, ма како је обрађивао. То је била казна ономе ко зло хоће да нанесе другоме.

Мртвачки срп окачен у „прекрстени“ пелин стоји и чува њиву све док се род са ње не убере, или док не потреба да се њиме сече прамен косе мртваку пре сахране. Нико се није усуђивао да узме мртвачки срп и да га помери из нечије њиве или да га однесе на његову њиву да штити од неке „але“ да му не обирају њиву.

Када су на народ ударише велике болести, чуме и друге епидемије, баба која види „вапире“ и која може да осети тараијанку, за коју се веровало да „навртa“ болест на малу, понесе мртвачки срп и одлази да тражи тараијанку. Срп сакрије испод кецеље, а у малом котлићу носи воду од одврт, у којој је угашен „алавит“ жар. Баба која је рођена у совиту суботу непосредно испред

Тројицу, могла је и смела да преспава усред гробља и да јој ниједан „вапир“ ништа не може. Веровало се да јој ништа не може ни зла вила тараијанка из Власинског блата која је најопаснија од свих тараијанки које живе по другим тараијама у чијим барама „потресуљама“ живе тараијанке.

Кад је последња чума „била“ народ Црне Траве и Власине, тараијанка из Блато (власинско) удружи се са чумом, коју је преко дан гостила у својем пребивалишту у Блату. Веровало се да тараијанка чека да било ко прође путељком кроз шевар Власинског блата иако је „сред“ дан. Чека га тараијанка у друштву са чумом. Када несрећни пролазник дође до средине шевара, одједном пред њега изађе и почиње да му се „умиљкује“ док га не превари да је погледа у очи. Чим несрећник то учини, завршио је са својим разумом који скоро одмах изгуби и пође са тараијанком где она живи.

Она га не води према барама „потресуљама“ да пропадне у живо блато него позове своју сапутницу чуму која изађе из шевара а има страшан изглед. Коса јој је сва „чумава“, рашчупављена и умрсена, слична змијском леглу. Кад је погледа опчињени пролазник онакву страшну и претећу, остане зачуђен гледајући је у очи.

Чума је баш то чекала и онда жртву „прострели“ огњем који јој „сукне“ из очију и одмах се сакрије у шевару. Тад тараијанка изведе путника пролазника на прави пут, скине своје чини „са његовог разума“ и овај одлази својој кући. Чума га криомице прати до куће где се сакрије на неком скровитом месту, а кад почне да пада мрак излази из свог скровишта. Како кога сретне „прострели га“ огњем и њему више нема спаса. Тако све редом „потепа“ по кућу, па се пресели у малу где „истреби” и старо и младо те све запусти. Ако неки преживе или их чума сучајно не „прострели“, они беже из малу све остављајући, само што се усуде врели вршњик да окаче на врата од кућа кад их затварају и одлазе далеко преко седам вода да их чума не нађе.

„Совита“ баба којој је дато да види тараијанку, да спаси народ од тешког зла, одлази у Власинско блато да „набрзи” главну тараијанку у дубинама Блата, које “дно неје имало”. Са мртвачким српом испод кецеље и котлићем у коме је вода од одврт пође путељком кроз шевар Власинског блата. Негде око средине шевара изађе пред њу тараијанка и почне да је умилно гледа не би ли је преварила да је погледа у очи и тад да је „прострели”.

“Совита” баба слободно погледа главну тараијанку у очи полако јој прилазећи. Кад јој приђе довољно близу, остави котлић са водом од одврт поред њене ноге и одједном извади скривени мртвачки срп а другом руком хвата јој косу и једним потезом српа је сече.

Одсечену косу баба ставља у котлић са водом од одврт, а тараијанка кад јој баба одсече косу тако јако „писне“ да се учини да цело Блато пишти. Уплашена тараијанка, видећи да не може ништа „совитој“ баби, одмах бежи према барама „потресуљама“ да јој баба и ноге не исече мртвачким српом. Ако случајно чума из шевара гледа како је прошла њена сапутница

тараијанка, не сме да изађе пред „совитом“ бабом да и њој не исече „чумаву” (рашчупану) косу која личи на змијско легло и у којој је њена снага.

Осетивши да не може ништа „совитој“ баби, чума бежи кроз шевар према барама „потересуљама“, а чим падне мрак одлази у други крај где почне народ да „утепује“ заједно са тараијанком која је слушкиња главне тараијанке из Власинског блата.

“Совита” баба не сме да иде за тараијанком кроз шевар да је ова бежећи не наведе у највећу бару „потресуљу“, него узима котлић у коме је вода од одврт и одсечена коса тараијанке и одлази на зараван Тумбе која се налази на падини утрине Тараије.

Мало узвишење, зараван, која се полуокругло завршава и падинасто се спушта према равници Тараије, односно према ретком шевару који је на ободу равнице, звали су Тумба, а неки Писани камен. Лева и десна страна (северна и јужна) Тумбе спуштале су се падинасто према утрини Тараија благо се утапајући у њену падинасту стрмину која је у своме подножју нагло прелазила у равницу депресије Власинске висоравни. Зараван Тумбе на западној страни благо је прелазила у падинасту стрмину Тараије, а на источној страни пружала се зараван на око триста метара, која се завршавала полуокруглином што се лепезасто спуштала према равници Тараије.

Ширина заравни Тумбе била је око десетак метара и она се конусно ширила према темену која је било широко око двадесетак метара, на чијој се источној страни налазио Писани камен који је био у облику усправљеног паралелопипеда висине око метар и по, а његова се горња површина (страница) завршавала у облику правилног правоугаоника.

Кад баба дође на зараван Тумбе, наложи огањ источно од Писаног камена, и кад жар постане, алавит „совита” баба узима косу тараијанке из котлића и баца је на жар, на коме сагори пиштећи док баба изговара речи: *“Саг смо се сретле, проклетијо једна, и саг сам ти косу исекла, други пут кад се сретнемо ћу ти исечем и косу и ноће, па ћу на тебе да накладем огењ да више не мориш свет по баре потресуље, и да водиш онуј проклетију с чумаву косу да не морите и старо и младо”.*

“Совита” баба се не обазире на гласове тараијанке одоздо из шевара која је моли да јој не гори косу, њену снагу, обећавајући јој да више неће никакво зло да учини никоме и да ће одведе чуму да се удави у најдубљу бару „потресуљу“.

Док гори коса тараијанке, доле у шевару чује се плач са претњама да ће се код тад осветити баби иако је баба „совита“. Ништа није могло да спречи „совиту“ бабу да оствари своју намеру да спасе народ од проклете чуме. Чак и кад чује претње „вапира“ који су у њеној близини, да ће се и они њој осветити, али не смеју да јој се приближе, да их не прободе мртвачким српом.

Ако се неки „вапир“ осмели да се приближи „совитој“ баби, она га прободе мртвачким српом и са њим је готово. Баба ћутећи пође према њему и једним замахом мртвачког српа прободе га, а од „вапира“ остане само гомила „питијасте“ масе коју баба српом закачи и баци на „алавит” жар да изгори.

Док гори „питијаста” маса прободеног „вапира”, око бабе, али подаље, саберу се „вапири” да је куну и да јој прете што им гори њиховог брата.

Кад заврши са огњем на коме је изгорела коса тараијанке, баба крстићем од бадњака прекрсти огањ, онда се окрене према истоку те се прекрсти. Тада крстић од бадњака „забоде у појас”, узима котлић са водом од одврт и гаси “алавит”жар. Воду из котлића просипа преко жара прекрстивши је, а остатак просе око жара, да одврне све „але“ тараијанку, чуму, „вапире” да не море више народ.

Кад заврши са гашењем „алавитог” жара, баба прилази до Писаног камена, прекрсти се, пољуби га, и тад узима мртвачки срп и одлази низ падину Тумбе према равници. Не иде путем који води према Крстећој ћуприји, то је за њене „старе” ноге заморно, него, сишавши до равнице, иде путељком преко шевара не плашећи се да ће срести тараијанку или чуму. Путељак кроз шевар је пречица да оде најлакше до гробља недалеко од цркве, које су га неки звали Црквено гробље, а други су га звали Јанчинско гробље.

Кад стигне до гроба, окачи мртвачки срп о дрво које је најближе до улаза у гробље, прекрсти се и одлази до најближе воденице да узме у котлић воду од одврт и умије се. Тада шакама прсне водом од одврт на све четири стране и одлази кући.

Котлић са водом од одврт носи са собом и кад стигне до капије узима воду у шаку и прсне је у облику крста да прекрсти улаз, ако су се по њу „повукли вапири“ да их одврне вода да не пређу капију, и ноћу по шталу да не плаше стоку, или да плаше људе у глуво доба ноћи.

„Совита“ баба, улазећи у двориште са котлићем са водом од одврт, обилази кућу прскајући водом а кад дође до улазних врата, прекрсти их крстићем од бадњака, па тек тада и водом од одврт. Пресипе водом од одврт праг, и тад одлази те обиђе шталу, прскајући водом да направи круг око зграде.

Завршивши са прскањем, окачи котлић поред улазних врата куће на „куку“ и тад улази у кућу. У котлићу оставља воду од одврт, ако се неко од „вапира” кад га јурне куче у поноћ, покуша да утекне да се сакрије у котлићу, да га одврне вода од одврт, и тад је сигурна жртва кучета које га удави.

„Совита“ баба није се плашила да ју је тараијанка пратила кад је одлазила кући, иако је прошла кроз шевар у коме се ова крије. Знала је баба да тараијанка нема снагу чим јој је одсекла косу мртвачким српом, и да јој се снага неће брзо вратити кад јој је коса упаљена на „алавит”жар.

Кад је последњи пут чума „утепувала” народ у Власини и Црној Трави, „совита” баба Кадивка из мале Величеви обрачунала се са тараијанком и чумом доле у шевару утрине Тараије и народ је одахнуо. Вратио се из својих

склоништа у којима се крио од чуме. Требало је започети скоро нов живот и обновити нарочито биолошки. Чума је „потепала" силан народ, и старо и младо, није бирала. Кога прострели огњеним очима, тај је готов. Веровало се да чуми помаже тараијанка из шевара Тараије и да никоме нема спаса од ње, „кога како сретне такој га залуди, а чума га прострели огњем и с њиме је готово".

После обрачуна са тараијанком и чумом, кад се преживели народ вратио у своје домове, „совита" баба Кадивка је ујутро, на други Спасовдан од кад је „набрзила але" да не утепају народ, рекла својима: *„Ја ћу идим на гробље да умрем, да спасим моју душу, доста сам гледала вија бели свет. Више нема чуме да се поврне да утепује народ, а сас онуј тараијанку има да мучите муку, она је опасна, њојња снага је у косу која вој израсте и таг не може ники да се одупре кад га опчини. Него, које ја причам, време је да идем на гроб моје матере да умем." Неће се поздрављамо, ја ћу по свој пут да идем, а ви по свој напредлак, да пожурим, да претечем смрт, да не умрем на сред пут, да не плашим народ. Чујем моју матер куде ме вика, чека ме там на Стратарију. Не бојте се, нећу да се увапирим да ви плашим ноћу, иако ћу да умрем на гроб. Не верујте много у туј причу куј умре на гробље да ће се одма увапири, ја сам цел живот брзила вапири. За ништа ви не молим, кад умрем оправите ме како доликује на домаћини, учувала сам ви од онеј проклетије, чуму и тараијанку, тој је доста што ви остављам по мене. Доста је и мене да гледам овија бели свет, ја отидо, мати ме чека."*

Баба Кадивка је отишла према црквеном гробљу да умре, како је рекла својима. Нико од њених није поверовао да она озбиљно говори да ће да умре, њен најстарији син је само проговорио: *„Ма, које банташ, ти знаш кад ће да умреш, иди умри, кад те гледам такву - ништа ти неје. Него, ако баш ћеш да умреш, иди умри, али од тој нема ништа, још ћеш ти да водиш нашу кућу како треба, доста ни плаши сас твоју мрешку, ники те не брзи из кућу, ники ти не брани ништа. Сви те поштујемо, доста нам је да водиш нашу задругу у напредлак."*

Нису веровали њеним речима да иде на гробље да умре, изгледала је здраво и говорила разумно. Нису много обраћали пажњу на њене речи, него је свако отишао својим послома који је морао да обави тога дана и за кратко су сви заборавили на бабине речи.

Тек су се увече, кад се баба Кадивка није вратила кући, сетили њени да је потраже на гробљу, како је рекла, где је отишла да на њему умре. Нису много веровали у њене речи, мислили су да је отишла код ћерке у Соколову малу.

Нашли су је мртву на Црквеном гробљу. Лежала је на мајчином гробу. Када су мртво тело стављали на кола да је отерају кући, доле, у Блату, чуо се страшан врисак тараијанке, да се скоро чуо горе у Големи Чемерник.

Сутрадан, баба Кадивку су сахранили њени задругари како је она рекла „домаћински" без неких претеревиња. На сахрану су дошли сви преживели

Власинци, са стварном тугом у срцима што им је спасила животе да их више не „утепују онеј але чуме и тараијанка одоздол из Тараију и Блато."

После њене смрти више нико није смео да пође пречим путељком кроз шевар за „онамњу или овамњу" Власину, свеједно којим послом да иде. Маколико се некоме журило, пречицом преко шевара Тараије није смело да се иде, иако је „сред" дан сунчан, без опасности да ће магла пасти. Пастири и пастирице који су чували стоку на утрини Тараији пазили су да се стока не приближи равници Тараије и да не зађе у шевар, јер нико не би смео да иде да је тражи.

Сви становници села Власине, и „и овамње и онамње", бојали су се освете тараијанке и да она чека прилику да се освети баба Кадивки, „совитој" баби, која је спречила да заједно са чумом више не „утепује" народ.

Пастири из „овамње" Власине, мале које су на западној страни Блата, нису смели да дочекају предвечерје па да терају стоку кућама, кад је најбоље за стоку, и терали су је са утрине Тераије преко Крстеће ћуприје. Ако неко од пастира закасни кад мрак почиње да пада, сви из његове задруге су ишли да виде шта му се десило. Стрепели су да га није случајно пресрела тараијанка да га погледом прострели и онако опчињеног да га одведе у најдубљу бару „потресуљу"да се у њој удави, да пропадне у живо блато.

Кад су имали да косе ливаду на равници Тараије, где се могло косити и где је трава добро родила, а на другим ливадама није, косачи из мале „овамње и онамње"(села) Власине морали су да воде са собом псе које вежу на ливади коју косе. Везују их на крају ливаде према шевару Блата, са које стране може да дође тараијанка и да се неопажено привуче до неопрезног косача, да га опчини и да овај неприметно оде према барама „потресуљама" у чије живо блато пропадне.

Везани пас до шевара „надуши" тараијанку која се крије у шевару и почне да режи и, као да је побеснео, да лаје према шевару. То је био знак косачима да се тараијанка негде крије у шевару и тад пуштају пса да одјури према шевару, а они наставе слободно да косе скоро „до сам мрак" без страха од тараијанке.

Кад заврше са кошењем, нико се није усуђивао да иде пречицом преко шевара, па ма како био уморан, иако је куче сигурно најурило тараијанку. Сви би се ћутке, као по договору, упутили према Крстећој ћуприји, нико није смео да помене да својим кућама иду пречицом преко шевара.

Кад се пушти пас који најжешће лаје према шевару, сви остали косачи пусте своје животиње које одјуре у шевар за њим, то је био сугуран знак да је у близини „проклета" тараијанка.

Кад се сено сакупи „у коло" да се још просуши, нека баба из задруге којој „иде од руке" да „врћа" чини од „вапири" доноси котлић са водом од одврт, да одврне тараијанку од сено да га огади, па после да „закасају" са стоком када је хране.

Кад донесе котлић са водом од одврт, баба дође до сакупљеног сена које је у „куп“, окрене се према истоку, прекрсти се, и тад вади из „појес“ крстић од бадњака и прекрсти сено говорећи као за себе: *“Беж, беж, проклета проклетијо чак там у Блато па се удави у воду која дно нема. Што ћеш овде, које тражиш? Ако те видим, саг ћу те прободем сас мртвачки срп, ники те неје викал иди там одокле си дошла.”*

Држећи крстић од бадњака у руци и прскајући десном руком водом од одврт, баба направи круг око сена, прекрсти сено водом од одврт све прскајући водом у виду крста и тад пусти пса којег је повела са собом да оде према шевару, а задругари просушено сено одмах товаре у кола да га терају кући.

Веровало се да је тараијанка веома моћна, зла вила, да може да огади сено преконоћ чупајући сама себи косу и бацајући је по сену, тако да не може нико да је види. Преко зиме стока која једе сено што га је „огадила” тараијанка може да „полуди“, и да је не може нико обуздати. Краве и овце које једу „огадено” сено могу да изгубе млеко, што је било веома опасно за опстанак задруге.

Ако крава поједе сено у коме је коса тараијанке, могло се десити да остане трајно јалова, а сматрало се да таква крава није ни за шта, те се продавала „буду зашто, само да се откаче од њу“. Ако се чује да је крава јалова зато што је јела сено са Тараије са косом тараијанке, такву краву не би нико хтео, па чак и да му се да на поклон.

Неки задругари који су косили сено у равници Тараије и остављали покошену траву да преноћи, да се не би десило да је „огади” тараијанка, везивали су псе поред ливаде. Колико је која задруга имала паса, све их је везивала поред ливаде дужим конопцима да чувају покошену ливаду. Ако случајно наиђе ноћу тараијанка и неопрезно приђе псу, он је појури и кад је сустигне - ишчупа јој косу. Дугачак конопац којим је везан пас омогућава му да јури тараијанку скоро до шевара. Тараијанка се уплаши и више не сме да се врати да покуша да „огади”сено, а још ако је куче стигне и ишчупа јој косу, она изгуби снагу, те мора да се сакрије у шевару према Блату, да чека да јој нова коса израсте, да би јој се обновила снага.

Што су баре „потресуље“ или тресетишта била ближа Блату, била су опаснија и подмуклија. Те „потресуље“, тресетишта, личиле су на „мирну”, чврсту површину обраслу високим шеваром, и ситним биљем које је мамило жртву само да загази по њој. Било која жртва да загази по тој површини, да ли човек или нека животиња, није јој било спаса ако нема ко са стране да је извуче из живог блата.

Скоро да није било лета а да се не деси да не пропадне у „потресуље” понеки во или чак пар волова. Несрећа се дешавала у доба парења крава. Тад бикове и краву пастири нису могли да врате кад јурну према шевару Тараије.

Главни „Стамболски пут“ спуштао се од Големог Чемерника, водио преко Братановог дела, пролазио изнад Дугог дела са његове јужне стране, скоро поред самог узвишења Страторија (данашње острво у Власинском језеру) и избијао на висораван „код Ђумрук“ (данашња Дражина мала), водећи према селу Клисури. Путници који су ишли овим путем нису смели да скрену са пута кад сиђу у власинску депресију, равницу утрине Тараије и Блата, па ма што им се догодило. Ако дође до изненадног напада хајдука на турски караван, Турци или други путници бежали су путем одупирући се колико су могли, али да појуре нападаче ван пута нису смели.

Ако падне густа магла, путници, или каравани (турски), ако се погоде близу власинске депресије, стану да се одморе, чекајући да се магла подигне, па су тад настављали пут. Никакво чуђење није изазивало код становника Власине ако је неки турски караван нападнут код Страторије у власинској депресији кад је густа магла и опљачкан. „Ајдуци“ после напада „нестану“ у густом шевару утрине Тараије, а преживели Турци нису смели да их јуре јер су се бојали тараијанке. У густом шевару и дубоким барама „потресуљама“ их је чекала сигурна смрт.

Хипотетично је питање да ли је веровање у тараијанку аутохтоно формирано у свести становника села Цране Траве и Власине или је „донесено“ из места одакле су се досељавале фамилије ова два села. Поуздан научни закључак скоро је немогућ, јер би за њега требало извршити етимолошка и етнолошка истраживања у местима из која су се фамилије делиле, а са сигурношћу се не може знати која је задруга (фамилија) одакле насељена. У истој задрузи (фамилији) могло се чути од старијих њених чланова да говоре: *„Мој деда ми је причал, да су се наши доселили чак отуд иза неку високу планину.“* Од другог члана исте задруге могло се чути: *„Ма које он бланта кад не знаје, наши стари доселили су се отуд из Шумадију, али су се успутно, докле су дошли овам, живели по неколко године у пуно места“* (и почне да ређа имена места са речима: „*чини ми се такој беше*“).

Непоуздано је ни да ли је веровање Црнотраваца и Власинаца у тараијанку конгломерат древних паганских веровања која су имали чврсту подлогу у свести ових људи, зато што су били географски издвојена целина од главне трансверзале којом су се кретали становници других крајева. Ја мислим, али са сигурношћу не тврдим, да сва паганска веровања Црнотраваца и Власинаца нису аутохтона, већ да су она конгломерат донесених веровања вешто укомпонованих у христијанизовано веровање у једног бога, у чијим су основама првила живота и обичаја била паганска веровања њихових предака.

Можда је веровање у тараијанку, укорењено у духовни живот Црнотраваца и Власинаца, рефлексија веровања древних цивилизација у нове културе, путем сеоба, ратова или трговине.

Сва паганска веровања и схватања рефлексија су природног нагона за одрживост билошког живота. Неке заједнице насељавале су се (привремено) у мочварне пределе, јер им је главна стратегија одржања била да им мочварно

земљиште омогући вишеструку заштиту: од глади, од напада непријатеља итд. Нормално је да су такви предели представљали суштинску опасност за оне који бораве у њима. Вероватно су у таквим условима живота настала различита веровања у зле силе мочварних предела које угрожавају животе њихових становника.

Веровање у злу вилу тараијанку која угожава животе становника око таквих мочварних предела преносило се вековима у корпусу веровања и опстајало у свести генерација потомака. У њиховој свести главна опасност по њихов живот била су зла бића као што је тараијанка.

Ово опште веровање одржало се као аутохтоно у селима Црне Траве и Власине до недавно, односно док су биле живе генерације потомака чије су животно окружење биле баре „потресуље“ са свим тајнама живог блата у коме су, „нестајали” неопрезни путници или стока. Све приче о злој вили тараијанки и веровања у њу код Црнотраваца и Власинаца имале су циљ да створе индивидуални и колективни страх од бара „потресуља“ које су биле општа опасност и за људе и за стоку. Читав корпус веровања код становника Црне Траве и Власине вешто је уклопљен у свакодневни њихов живот са задатком да амортизује сурове услове опстанка.

После изградње вештачке бране северно од утрине Тараије 1949. године, на месту званом Водојажа, и формирањем вештачког Власинског језера заувек је „потопљен“ део утрине Тараије и њен равни део које се налазио на дну Власинске депресије. Потопљено је природно језеро које се налазило у центру равнице утрине Тараије, а такође и водена окна која су се налазила око овог природног језера. Око тих водених окана стварале су се баре „потресуље“ које су са својим живим блатом биле највећа опасност за све и за жуде и стоку.

Нестале су огромне површине тресетишта после изградње бране на Водојажи и промењен је састав биљног и животињског станишта које је опстајало као једна целина у еко ланцу на Власинској висоравни.

Потопљено је и мало узвишење на падини утрине Тараије које су неки звали Тумба, а неки Писани камен. Ово мало издужено узвишење, чија се зараван пружала правцем исток-запад, било је недалеко од Тараије, односно на источној страни ове равнице. Са Тумбе читава равница Тараија, са својим густим шеваром и природним језером Блатом, видела се као на длану.

На темену Тумбе налазио се Писани камен, који је по облику био сасвим друкчији у односу на друго „писано“ камење на узвишењима званим Тумба. На овом узвишењу одвијао се цео корпус веровања која су вешто христијанизована и уклопљена у правилима вере. Сва ова веровања прихватана су као правила духовног живота од којих се не сме одступити па ма колико неко од чланова колектива то желео. Свако непоштовање ових обичајних правила кажњавано је сурово и немилосрдно баш на овом узвишењу „врљањем проклетије“, после које је „проклетник“ морао да прође кроз густи шевар бара

„потресуља“. И ако би успео да прође кроз шевар Тараије и да избегне живо блато бара „потресуља“, није му било места у ужем колективу задруге, а још мање у ширем колективу села. Када се извршавала казна „проклетије“ сви становници села Власине, и стари и млади, морали су бити присутни: да гледају „проклетника“ како одлази и пролази кроз густи шевар Тараије. Ако прође кроз шевар утрине Тараије и не загази у бару „потресуљу“, веровало се да га је тараијанка „осотоњила“ и да га је она навела да прекрши неписана правила живљења у колективитету (крађа, превара или, не дај боже, лажна заклетва), те је то била још једна потврда колективитету да је исправно донео одлуку „врљања проклетије“.

Јавно кажњавање прекршиоца неписаних правила живота пред целим селом, без милости и сажаљења, имало је вишеструки циљ: да се психички утиче на младу популацију да не сме да крши неписана правила обичаја живљења у колективу, да се боји бара „потресуља“ утрине Тараије у којима се крије зла вила тараијанка (чиме се постиже циљ да се заштите животи и људи и стоке); да не сме да се усуди да краде, врши преваре, или неке паљевине из мржње; да без преиспитивања своје савести верује у „проклетију“.

Сва ова неписана правила живота, иако сурова и немилосрдна када се извршава казна, нису угрожавала живот кажњеног него су психички снажно утицала на оног на кога је „врљена проклетија“, кога је тараијанка „осотоњила“, и на чланове колектива. Све је ово утицало да се изгради чврст морални карактер становника села Црне Траве и Власине, где се није знало за крађу било које врсте, паљевине, преваре, јер је у њиховој психи био стално „стражар“, „проклетија“ и тараијанка као средство казне.

После изградње бране, вода Власинског језера потопиле су станишта зле виле тараијанке и воденог бика, за кога се веровало да, када се јави, најављује добар или лош преокрет у животу народа, најчешће рат.

Нагла миграција становника села Власине после шездесете године прошлог века обезвредила је целокупни духовни живот предака, који је грађен деценијама, а од њега савремени мигранти понели су ка новим завичајима две врло значајне компоненте психичке стабилности – вредноћу и поштење.

Од пребогатих духовних вредности становника села Црне Траве и Власине није остало ништа, јер нема више ко да „преноси“ новим генерацијама то духовно благо у виду народних обичајних песама и читавог корпуса веровања. Нема више ко да слуша и да памти то богатство духа наших предака. Празне и напуштене куће не памте ништа, оне су само неми сведоци некадашњег духовног богатства.

Данас је све покрила вода Власинског језера, а народни живот остао је у загрљају заборава и понеком бледом сећању које је заостало у „глави“ потомака старих Власинаца, које не изазива никакво интересовање код деце да га упамте.

Лексеме у говору села Црне Траве и Власине које су употребљене у овом раду:

Тараи – пл. нездраве. Вегетацијом и зверињем веома богате баровите равнице на јужном подножју Хималаја (Лексикон страних речи и израза, Милан Вујаклија, Београд 1966. стр. 933).

Тарајија ж. - пространо земљиште које служи као утрина. „Овој неје ливада него тараијија (љутеж). (Момчило Златановић, Речник говора јужне Србије, Учитељски факултет, Врање, 1998. стр. 396.)

Тарајинка ж. - неман која прождире људе, и то ноћу, „у ниједно време“. Кад петао закукуриче, она побегне. „Дошла тарајинка да дави дете”(нар. прича Доње Жапско). (, Момчило Златановић, Речник говора јужне Србије, Учитељски факултет, Врање 1998. стр. 397.)

Тараијанка ж. - зла вила која се крије у (шевару) барама „потресуљама“ и која опчини путнике, пастире и друге особе и наведе их да загазе у дубоку бару, у чије живо блато пропадне.

Алавит прид. - жар, отворено или јарко црвене боје.

Алавитиште с. - гомила жара отворено или јарко црвене боје.

Потресуља ж. - бара чија је површина обрасла густом травом и шеваром. Кад се загази по њеној површини, она се сва тресе, а најчешће у њиховим срединама је „подмукло“ живо блато.

Маше ж. - жарач

Аловит м. – особа коју су различите але опчиниле; фиг., особа лошег карактера.

Осотоњи га гл. – опчини га, те изгуби правилно доношење закључака.

Топлик м. – извор, у коме извире вода исте температуре, од 4 до 10 степени Целзијуса у сва годишња доба. Зими, кад су температуре испод нуле, не мрзну њен извор и водоток. Зими када се пије ова вода је топла.

Кломбурци м. – мехури воде, или пликови на кожи.

Жаровит прид. – који је боје жара, отвореноцрвене или јако црвене боје.

Совита – атриб. - женска особа која је рођена у ноћи у ону суботу у коју се „пада“ задушница испред Св. Тројице (Духова).

Тараија ж - утрина, пространо земљиште, које служи за испашу стоке, на чијем се потесу налазе баре „потресуље“ са живим блатом, или без њега.

Блато с. – у средњем веку у Србији природно језеро звали су блато, исти назив био је за природна језера (већа или мања) чије су обале биле обрасле шеваром који се простирао у дубљем залеђу које је већином барско земљиште. За природно језеро које је било на дну Власинске депресије задржао се овај назив Блато (Власинско) све до изградње вештачког језера после Другог светског рата (од 1945. до 1949. год.) Данас се овај назив задржао само у литератури о Власинском језеру, потпуно је изобичајен у свакодневном говору. (Др Милош Благојевић, др Сретен Петковић, др Сима Ћирковић, *Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства 1168-1371*, Београд, април 1989, стр. 122.).

Извори и литература:

1. Риста Т. Николић, „Крајиште и Власина, антропогеографска проучавања“, Етнографски зборник, књ. 18, Београд 1912.

2. Др Миливоје Перовић, *Хидроцентрала на Власини*, Београд 1952. год.

3. „Власинске године успона“, аутор и уредник публикације Бора Цветковић, 1985. год.

4. Др Димитрије Кулић, *Власинско језеро*, 1979. год.

5. Елаборат-студија тресета Власинског језера, „Енергопројект“, Београд, 1953.

6. „Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века“, друга књига, Београд 1985. год.

7. Бранислав Н. Михајловић, *Власина и Власинци*, Сурдулица 2000.

8. „Власинско језеро“ – хидробиолошка студија, Јелена Блаженчић, Биолошки факултет, Београд 1997. год.

9. „Власина“, биљна – географска студија, Недељко Кашанин, глас Српске краљевске академије, 81: стр. 85-186, 1910. год.

10. „Извори тресаве и водопади у источној Србији“, Јован Цвијић, Глас Српске краљевске академије LI, први разред 18**.**

11. „Власинска читанка“, мрТомислав Д. Марјановић, Власотинце 2005.

12. „Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства 1168-1371“, др Милош Благојевић, др Сретен Петковић, др Сима Ћирковић, Београд 1989.

13. „Лексикон страних речи и израза“, Милан Вујаклија, Београд 1966.

14. „Речник говора јужне Србије“, Момчило Златановић, Врање 1998.

15. „Култ дрвета и биљака код старих Срба, Мит и религија у Срба“, Веселин Чајкановић, СКЗ, Београд 1973.

16. „Природа у веровању и предању нашег народа“, Тихомир Ђорђевић, књ. 1, ЦЕЗБ LXXI 1985.

17. „Веровање о биљу и дрвећу“, Шпиро Кулишић, СКЗ, Београд, 1970.

18. „Живот Срба сељака” Милан Милићевић СЕЗБ I, Београд 1894.

19. „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави”. Драгутин М. Ђорђевић, СЕЗБ LXX, Београд 1958.

20. „Симболика света у народној магији јужних Словена“, Љубинко Раденковић, Ниш, 1996.

21. „Митолошке мапе“, Сретен Петровић, Ниш, 2000.

22. „Лапот и проклетија код Црнотраваца“, Бранко Димић, Лесковачки зборник, XLV, Лесковац 2005.

23. „Табу у традиционалној култури Срба“, Душан Бандић, БИГЗ, Београд 1980.

24. „Вампир и друга бића у нашем народном веровању“, Тихомир Ђорђевић, СЕЗБ, књига LXVI, Београд.

Информатори:

1. Ружа Димић (моја мајка) рођена у Козарници, удата у Козарници и целог живота живела у Козарници, 1910-1979 (Црна Трава).

2. Наталија Илић, рођена у селу Власина, целог живота живела у селу Власини, 1906. год.

3. Стамен Стаменковић, рођен у селу Власини, цео живот проживео у селу Власина, 1902. год.

4. Анђелковић Јованча, рођен у селу Власина, младост провео на Власини, 1936. год.

5. Стаменко Анђелковић, рођен у селу Власина, цео живот проживео на Власини, доживљавао и учествовао у обичајима који су се одвијали на Тумби на Тараији, тврдио је да се сретао са тараијанком, 1890. год. + 1980. год.

6. Савка Цветановић, рођена у селу Власина, цео живот проживела на Власини, и на Тараији, 1893. год. + 1975. год.

Имао сам још информатора из села Црне Траве и Власине чија имена нисам навео. Сматрао сам да су ми ови моји информатори казали суштину веровања у злу вилу тараијаку, и о топониму Тараија. Мој информатор Стаменко Анђелковић тврдио ми је да је имао сусрет са тараијанком, и да се спасио од њене чини, имао је код себе крстић од бадњака. Многи старији становници села Власине, моји информатори исто су ми тврдили са уверљивошћу као деда Стаменко.

Summary

Branko Dimić

TARAIJANKA

One pagan custom, transformed and transposed into toponim (name of community) Taraija and hydronim Blato (Vlasinsko)

The paper points out and express one pagan custom surrounding area of Vlasina, using authentic data of interviewed persons, i.e. Vlasina mug which became Vlasina lake after constructing earth dike of the Vlasina lake was built up. Living conditions nearby swamp area, covering „ ponds with live mud – potresulje “Vlasina people/the residents of Vlasine, designed the specific mythology as attempt to protect during everyday dangers, focusing on central place the evil вила „тараијанка“. It is specific interconnection of onomastics, i.e. etymology of toponyms, hydronims and oiconomos including mythological sequences the author believes they were made in medieval period, during migration of present corpus of the population on this area. Taraija is id est. a narrow slope which dangerously declining into Vlasinsko mug, but it was of high importance to the residents since they survived there thanks to farming and animal husbandry.

Лесковачки зборник XLVIII, 2008

УДК 75.052(=163.41)”1331/1355”

Анђела Гавриловић

ПРЕДСТАВЕ ЛЕПРЕ И ВОДЕНЕ БОЛЕСТИ НА СРПСКИМ ФРЕСКАМА У ДОБА СТЕФАНА ДУШАНА (1331-1355)

Мом оцу,
Prim. dr sci.med. Ђорђу
*Гавриловићу, кардиологу**

Српске средњовековне фреске извор су за бројна сазнања о изгледу предмета[1] који су се употребљавали у периоду средњег века, о радњама и догађајима који су се тада вршили и одигравали, али и за сазнања о знацима испољавања болести, које су озбиљно тиштиле људе средњег века. Премда су се представе болести на фрескама односиле на чудесна исцељења,[2]

* Овом приликом желим да најтоплије и од срца захвалим мом оцу, на саветима које ми је давао приликом писања рада.

[1] За предмете који су се користили у свакодневном и церемонијалном животу Византије, са аспекта њиховог приказа на фрескама и у поређењу са археолошким остацима истих, в. Parani G.M., *Reconstructing the reality of Images, Byzantine Material Culture and religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Boston, 2003. За предмете и радње, који су се користили у свакодневном животу код Срба, који су улазили у орбиту византијске цивилизације в. Хан В., *Профани намјештај на нашој средњовјековној фресци*, Зборник Музеја Примењене уметности, број 1, 1955, 7-53, посебно стр. 7 са осврtом на наведену литературу. За представе музичких инструмената в. Р. Пејовић, *Музички инструменти средњовековне Србије*, Београд, 2005.; за приказе дијачког прибора, в. Ђорђевић. М. И., *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству,* Зборник Владимира Мошина, 1977, 87-112; за алатке и справе које су се користиле у земљорадњи в. Благојевић, М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд, 1973, 21-26, 28-35, 52-54; Α.Λιβέρη, Βυζαντινά γεωργικά εργαλεία καί μηχανές, ΔΗΑΕ 21 (2000), 275-286, са наведеном даљом литературом.

[2] У живопису се јављају излечења која је починио Христос, која су починили апостоли и арханђели. Уопштено о композицијама Христових исцељења у споменицима Византијског царства исте тематике в. T. Gouma-Peterson, *Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Paleologan Program of 1303*, DOP 32 (1978), 199-216; P.A. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles*, у: The Kariye Djami, vol. 4, Princeton,1975, 245-302; за сцене исцељења у српској уметности у доба владавине краља и цара Стефана Душана в. М. Марковић, *Христова чуда и поуке*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије*, Београд, 1995, 133-147, посебно 135-141 (даље у тексту: Марковић, *Чуда и поуке*); Чанак-Медић, М., Тодић Б., *Манастир Дечани,* Београд, 2005, 382, 472, 473; в. напомене 14,15 и 16

приказујући догађаје из Светог писма и других светих списа,[3] склони смо да у приказу фресака поред објашњавања религиозних поука вишег реда, уочимо и врло реалистичан манир њиховог представљања. Тако, на примеру сцена Христових исцељења, можемо на још један начин сагледати преламање и прожимање божанског и овоземаљског света, у контексту комплексног објашњавања домостроја Христовог спасења људског рода. Ово спасење извршено је оваплоћеним Богом. Бог, Исус Христос је на себе преузео сву сагрешиву природу, да би све исцелио.[4] Божанска сила Христове Божанске личности оваплоћењем је као натприродна, ушла у оквире човечанске природе, те Господ учећи спасењу, исцељењима враћа људску природу у стање у коме се она налазила пре грехопада.[5]

Важан разлог за реалистично приказивање болести на фрескама је чињеница да су оне представљале догађаје из Христовог *земаљског* живота. Логос, који је Бог, постао је човек не престависши бити Богом.[6] Бог је примио људско обличје, искусио све кроз шта пролазе људи, осим греха, жртвовао се, управо да би људи на земљи од Њега добили живу наду, за непропадљиво и неувенуло наследство на небесима.[7] Он је у људском обличју живео и боравио међу људима, чинећи божанска чуда *у овоземаљском свету.* Стога, иако су болести на фрескама приказиване схематично, према устаљеним иконографским правилима византијске уметности, у функцији објашњавања божанских чуда и поука, као њихов образац послужиле су болести које су се између осталог и јављале у средњем веку. На ову чињеницу нас упућују сама иконографија фресака (тј. насликани симптоми болести и њихово упоређивање са клиничким симптомима датих болести које се јављају и у данашње време), подаци из писаних извора, као и поређење очуваних натписа на фрескама са сачуваним подацима писаних извора, који се тичу терминологије српске средњовековне медицине. У овом раду ћемо се ограничити само на две болести, на лепру и водену болест, зато што би за детаљнију анализу осталих обољења приказаних на српским фрескама из периода владавине Стефана Душана било потребно више простора.

У средњем веку, особито у Византији, идеалним и врлим владаром се сматрао онај који је живео по подобију Христовог деловања међу људима, у мери у којој је могао. Зна се да је Константин Порфирогенит проширио и финансијски помогао болницу за лепрозне.[8] Јован I Цимискије (969-976) је половину своје замашне баштине употребио за оснивање и одржавање једне

[3] С. Радојчић, *Чудесна оздрављења и свети лекари у старом српском сликарству*, у : 700 година медицине у Срба, Београд, 1971, 77, 81

[4] *Догматика православне цркве* од протосинђела др Јустина, доцента богословског факултета, књига друга, *Богочовек и његово дело (христологија и сотериологија),* Београд, 1980, 19

[5] *О.с.,* 665

[6] *О.с,* 47

[7] Ibid.

[8] Г. Кавало (прир.), *Византинци*, Београд, 2006, 43 (даље у тексту: *Византинци*). За значење термина "болница" в. нашу напомену 52.

болнице за лепрозне у непосредној близини престонице.[9] На већ постојеће здање је додао нове зграде, омогућивши да се у склони већи број болесника.[10] Исти василевс је пред своју смрт велики део свог царског блага расподелио лепрознима.[11] Алексије I Комнин (1081-1118) је организовао у оквиру установе за пружање помоћи болницу за лепрозне.[12] Овај модел бриге о болеснима и сиромашнима, попут Христа, подражаван је и у каснијим вековима у Византији. Један од најупечатљивијих примера василевсовог подражавања Христа описан је у "Трактату о службама", сачињеном између 1347. и 1368. године. Овде се описује како је цар сваког Великог четвртка требало да пере ноге дванаесторици сиромаха, којима је била потребна одећа, а потом им је давао и по три златника.[13] И као што је византијски василевс, односно српски владар представљајући Христов одраз у огледалу на земљи, [14] живећи по Његовом подобију,[15] бринуо о болеснима и помагао им, [16] делио милостињу тачно одређеним празницима и данима у години, отварао болнице [17] у својој

[9] *Leonis Diakoni Caloënsis Historiae Libri Decem et Liber de velitudine bellica Nichephori Augusti,* (e recensione Caroli Benedicti Hasii), Bonnae, 1823, X, 11: 177-178; у преводу види: *The History of Leo the Deacon, Byzantine Military Expansion in the Tenth Century,* Introduction, translation, and annotations by A.M. Talbot and D. F. Sullivan, with the assistance of G.T Dennis and S. Mc Grath, Book VI, 149 (даље : *The History*); *Византинци*, 45

[10] Leonis Diakoni Historiae, VI,5: 99, *The History,* 149

[11] Leonis Diakoni Historiae, X,11: 177-178; *The History*, 220

[12] *Annae Comnenae Alexias* (pars prior: prolegomena et textus), recensuerunt Diether R. Reinsch et Athanasios Kambylis, CFHB XL/1, Series berolinensis 2001, ΑΛΕΧΙΑΣ ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑΤΗ 7, 2-7, i.e. 483-484 (Leib III, 215-217); *The Alexiad of princess Anna Comnena* being the history of the reign of her father, Alexius I, emperor of the Romans, translated by Elisabeth A.S Dawes, London, 1928, Book XV,VII, 409-410 (даље: Alexiad, са бројем књиге, поглавља и стране); *Византинци*,51

[13] *Византинци*, 54

[14] За ово схватање које је Србија, као једна од земаља под цивилизацијским утицајем Византијског царства преузела, в. H. Maguire, *The Heavenly Court*, у: Byzantine Court Culture from 829 to 1204 (ed.by H. Maguire), Dumbarton Oaks-Harvard Un. Press, 1997, 247-258; За тумачење идеје земаља које су под јаким утицајем византијске цивилизације ушле у њену културну сферу в. Д.Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд, 1996.

[15] *Византинци*, 54

[16] *Alexias*, (ed. Reinsch/Kambylis), ΑΛΕΧΙΑΣ ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑΤΗ 7, 2-7, i.e. 483-484 (Leib III, 215-217); у преводу:*The Alexiad,* Book XV,VII, 409-410; *Византинци*,14

[17] *Византинци*, 35-36; Наводимо, као пример, свакако једну од највећих, ако не и највећу болницу у византијском свету, чији је оснивач био византијски цар Јован Комнин (1118-1143). Ова болница се налазила при задужбини и месту вечног покоја истог цара, при манастиру Христа Пантократора у Цариграду. О њој в. у : " *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of Surviving Founderes Typika and Testaments"*, ed. by J. Thomas and A. Constantinides Hero, with the assistance of G. Constable, Washinghton, D.C. (in Five Volumes as Number 35 in the Series DOS), 2000, 734-735, 745, 757-767 (даље: *Byzantine Documents*); Од српских болница, које су, српски владари подизали, по узору на византијске цареве, навешћемо болницу у Хиландару, Студеници, затим болницу при бенедиктинском манастиру Богородице Ратачке, болницу краља Милутина у Цариграду, болницу Светих Арханђела у Јерусалиму, болницу Стефана Душана III при манастиру Дечанима, болницу коју је подигао цар Душан при цркви Светих Арханђела. В. В. Гавриловић, *Болнице*, у: Лексикон ССВ, Београд, 1999, 54-56 са наведеним изворима и литературом; за болнице код Срба у средњем веку уоп-

престоници и по манастирима, чији је сам био оснивач и дародавац, тако су и свакодневне болести људи средњег века приказиване у црквеном живопису, иако прожете дубоким симболизмом, огледало свакидашње средњовековне реалности.

Као хронолошке оквире нашег рада одредили смо владавину Стефана Душана (1331-1355), јер у ово време српски живопис исказује нарочиту тежњу ка реалистичности. Такође, у ово доба на зидовима цркава се изводи врло велики број циклуса, на чијим сценама су представљени бројни детаљи.

У раздобљу Стефана Душана (1331-1355) у ондашњој српској држави, *циклус Христових чуда и парабола* са представама исцељења (болести) приказан је у цркви Христа Спаса у манастиру Дечанима у Метохији (фреске које се односе на исцељења лепре и водене болести датују се у време 1339-1340. године),[18] у цркви Светог Николе у Љуботену (око 1344-1345. године), [19] у наосу цркве Светих Архистратига Арханђела Михаила и Гаврила у Леснову (1340/1-1346/7. године),[20] у Богородичиној цркви у Матеичу (1348-1354. године),[21] док црква у Леснову још садржи циклус арханђела у чији склоп улази и представа једног арханђеловог исцељења од лепре.[22]

Од сцена са исцељењима о којима ћемо у раду говорити у циклус Христових чуда и поука спадају сцене *Христос исцељује десет губаваца* (тј. леп-

---

што в. одељак о болницама код Р. Радић, *Болести и лечење*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд, (прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић) 2004, 414-418; за Хиландарску болницу в. Р. Катић, *Кратак преглед општег стања српске средњовековне медицине*, у: Хиландарски кодекс N. 517, Београд, 1989, XIX; за студеничку болницу в. Катић, Р. В., *Болница Светог Саве у манастиру Студеници*, у: Осам векова манастира Студенице, Београд, 1986, 201-207; Исти, *Кратак преглед* , XXII; за болницу при бенедиктинском манастиру Богородице Ратачке в. Катић, *Кратак преглед*, XXII; за болницу краља Милутина у Цариграду в. Арх. Данило, *Живот краља Милутина*, у: Животи краљева и архиепископа српских, (превео др Л. Мирковић, преговор написа др Н. Радојчић), Београд, 1935, 101-102 или: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Српска средњовековна књижевност у 24 књиге, Београд, 1989, 131; М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, у: ЗРВИ 16 (1975), 105-117; За болницу при манастиру Дечанима в. Г. Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, у: *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд, 1989, прир. др Д. Петровић, на савремени језик превели Л. Мирковић, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Петровић, 69-70 (даље: Цамблак, *Житије*); Катић, *Кратак преглед*, XXIV-XV; за цркву Светих Арханђела у Јерусалиму в. Катић, *Кратак преглед*, XXIV; за болницу при цркви Светих Арханђела у Призрену в. још Катић, *Кратки преглед*, XXV

[18] В. нашу напомену 2 која се односи на манастир Дечане. За време живописања цркве и датовање ових фресака в. Чанак-Медић, Тодић, *Дечани*, 326

[19] В.Р.Петковић, *Живопис цркве у Љуботену*, Гласник Скопског Научног Друштва II, Скопље, 1927, 109-124; И.М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд, 1994, 145-147; В.Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 61

[20] С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и живопис*, Београд, 1998, 89-94,97-101; Иста, *Циклус арханђела у византијској уметности*, Београд, 1991, 95-98; за датовање живописа цркве в. Габелић, *Лесново*, 27-38

[21] Е. Димитрова, *Матејче*, Скопје, 2002, 128-138, посебно 134-138

[22] Габелић, *Лесново*, 97-98, сл. 35

розних; в. сл.3),[23] *Христос исцељује губавца* [24] и *Христово исцељење човека са воденом болешћу* (сл. 4, 5а и 5б),[25] док у оквире циклуса арханђела улази сцена *Арханђео исцељује седморицу лепрозних* (сл. 1а,1б и 1ц) [26] и *Чудо са кривоклетником* (сл.2). [27]

У католикону Лесновског манастира се налазе две фреске са приказима лепрозних болесника: *Арханђео исцељује лепрозне* [28] (сл. 1а,1б,1ц) и *чудо са кривоклетником* (сл.2).[29] Најпре ћемо анализирати композицију Арханђео исцељује седморицу лепрозних, јер су на њој симптоми болести највидљивији, а затим ћемо је упоредити са осталим фрескама ове тематике. Ова сцена изведена је у Леснову на јужном зиду, у другој зони.[30] У левом делу композиције налази се група болесника. Они су у седећем положају, представљени допојасно, наги, погледа упереног у арханђела. Живописац је тачно сликом представио промене које се јављају на кожи проказаних болесника. Цело њихово тело, као и лица и дланови (што је важно за дефинисање подврсте ове болести), прекривени су тамно-окер, мрким еритемним мрљама и белим лезијама. Ова врста лепре назива се макулозна (тј. мрљаста), односно туберкулоидна минор форма лепре, [31] и врло лако може да пређе у тиберкулоидну мајор форму ове болести. Ове две форме лепре имају иста клиничка обележја. Ситни, бакренасти, јасно омеђени тубери и пругаста задебљања, која се на овој фресци дају уочити, одлика су минор форме лепре. Узрочник ових промена на кожи и лепре у целини је једна врста штапичастог бацила Mycrobacterium leprae.[32] Оно што се на основу фреске не може сазнати и опазити, то је чињеница да делови тела са мрљама, услед болести, имају поремећен сензибилитет, тј. немају осећај за додир, температуру и бол. Код туберкулоидне форме лепре тешко оболе периферни нерви, који изазивају јака нервна оштећења.[33] Што су задебљања на кожи већа, утолико је већа и нервна поремећеност. На фресци из Леснова, као и на фресци *Христос*

[23] Габелић, *Лесново,* 98, сл. XXII; Иста, *Чудо о кривоклетнику из Леснова*, у: Зограф 17, 1986, 54-56; Иста, *Циклус арханђела,* 45, 115-117

[24] *Зидно сликарство Дечана*, 19, 63; Б.Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, у: *Зидно сликарство Дечана*, 86; Чанак-Медић, Тодић, *Дечани,* 380

[25] Марковић, *Чуда и пауке*, 137, цртеж II, 79, В.Р.Петковић, *Дечани II,* Београд,1941, 38, Т. CCXXV; за слику у боји в. Чанак-Медић, Тодић, *Дечани*, сл. 389; Петковић, *Живопис*, 113; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 146; Димитрова, *Матејче*, 134, цртеж VIII, нартекс 68b; Габелић, *Лесново*, 93; За слику в. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, сл. 35 и Петковић, *Живопис*, сл. 5

[26] Димитрова, *Матејче*, 128-138, посебно 134-138; Габелић, *Лесново*, 97

[27] Габелић, *Лесново*, 98, сл. XXII; Иста, *Чудо о кривоклетнику из Леснова*, у: Зограф 17, 1986, 54-56; Иста, *Циклус арханђела,* 45, 115-117

[28] Габелић, *Лесново*, 97

[29] Габелић, *Лесново,* 98-99

[30] За слику в. Р. Пејовић, *Музички инструменти средњовековне Србије*, Београд, 2005, сл.6 (у боји) и Габелић, *Лесново*, сл. 35 (у целини)

[31] *Medicinska enciklopedija 4*, Zagreb, 1969, 271 (даље: *Med. enciklopedija 4*)

[32] *Med. enciklopedija 4,* 271

[33] О.с., 273

исцељује десет губаваца у Дечанима, представљена је бенигна врста лепре.[34] Код ове врсте лепре, тубери, мрље и лезије се јављају и на пределима дланова, табана и очних капака, (в. сл. 1б и 1ц), што није случај са осталим подврстама лепри. На фресци у Леснову су приказане промене на кожи бо-

[34] *Ibid*, 272. С. Габелић, у : *Лесново*, 97, наводи да арханђео Михаило "благосиља *богињаве*, наге болеснике...". Ипак, сматрамо да је на фресци приказана болест лепра. Премда постоји велики број сличности у симптомима обе болести (осип у виду ефлорације, јављање макула, гнојење макула, красте, љуштење красти, јављање макула на стопалима и табанима, и сл.) и премда су обе болести каркантинског карактера, разлике ове две болести су велике. Овде ћемо описати симптоме обе болести, да би разлике биле јасније.

Код вариоле (великих богиња) најпре се јављају макуле, равне лезије (промене) на површини коже. Према Хиландарском медицинском кодексу (Катић, *Хиландарски кодекс*, 72-74), ове пеге (синг. на стсл. пегꙋка-тј. макула) код вариоле могу бити црвене боје (Cf. *Med.enciklopedija 6*, Zagreb, 1970, 531, каткад и загаситоцрвене боје), зелене, љубичасте и црне у зависности од тежине болести. Осип се распоређује центрифугално. Папуле су наредни ступањ у развоју овог обољења. Оне су тамноружичасте боје, а око њих се налази светлоцрвена ареола. (Cf. *Med.enciklopedija 6*, 530). Реч је о *издигнутим пликовима*, заправо, *мехурићима*, који се гноје, временом стварајући красту која отпада. Према Хиландарском медицинском кодексу (Катић, *Хиландарски кодекс*, 72), „ако буде више егзантематозних промена беле боје и ако су се почеле отварати красте, онда се не треба плашити исхода болести. У случају да дође до конфлуирања пет или више мехурића – да се слију у један, онда је то прогностички рђав синдром. " На месту , некадашње папуле (која је израсла из макуле), где је краста отпала јавља се ожиљак. Красте се пуне гнојем и добијају боју пепела. (Катић, *Хиландарски зборник*, 72). Након свих стадијума, у случају да болесник преживи, на датом делу тела се јавља промена у боји коже, у виду удубљења, упола мањег од величине макуле. Ова врста промена на кожи се јавља само на месту красте, маукле, односно папуле, док преостали делови коже не доживљавају промене. Даље, ожиљци на местима некадашњих папула су ограничени и величине од пола сантиметра до један сантиметар (јер је мехурић који се формира из макуле на кожи величине један сантиметар, а његов ожиљак је упола мањи кад "пукне").

Код лепре такође се јавља осип, такође се јављају макуле, макуле су такође у равни коже. Међутим, код ове болести се не јављају мехурићи. Јављају се еритемне мрље, тубери и инфилтрати. Ситни тубери *бакренасте* боје се код лепре *шире* и плако творе *полицикличне плакове*, на којима се налазе чиодасти тубери. Код лепроматозне (малигне) форме лепре се јављају загаситоцрвене, каткад хиперпигментиране мрље, док су тубери као најзначајније ефлоресценције *смеђасте* боје. Код лепре су лезије увек асиметрично смештене на телу. Поремећај сензибилитета иде центрипетално. Лезије имају склоност спонтаног *нестајања*. Болест захвата *целу кожу* и она се у лакшој форми љушти, а у тежој потпуно отпада. Величине лезија до којих долази на кожи болесника су различите. Код богиња су ситне, док се код лепре временом творе читава поља на кожи. Поља која творе лезија су код лепре беле боје, што се лепо види на фресци са чудом арханђела из Леснова.

Затим, на фрескама се јавља најчешће натпис "Х(ристос)ь исцѣли ї прокаженѣхь "и слични облици. Према "*Терминолошком речнику српске средњовековне медицине*", Реље В. Катића, (Београд, 1987, 112), под проказом се у средњем веку сматрало "свако теже, кожно, *хронично* обољење". *Лепра је хронично обољење, вариола није*. Вариола је акутна болест. Термини којима српска средњовековна медицина описује велике богиње су "вариола" (variola vera) и "вариола крвъена" (у питању је хемирагични облик великих богиња чији је латински еквивалент био "variola haemorhragica"), од којих се ниједан не јавља на фрескама о којима говоримо.

Затим, у наративним писаним изворима се готово увек говори искључиво о лерпи, као о заразној болести која мори људе средњег века. Лепрознима српски владари указују милостињу (и свим другим болесницима, али се лерпозни особито истичу). Лепрознима се подижу посебни карантини, лазарети, па се тако у житију Светог Стефана Дечанског каже да је Стефан Дечански подигао лепрозаријум поред цркве Христа Спаса у Дечанима (в. Цамблак, *Житије*, 69). У овом житију се посебно каже: "И тако сабра (sc. Стефан Дечански) по целој његовој области братију која болује од *свештене болести* , довољна множина по броју, оне који су имали *изједено лице* узаврењем крви, пошто је *месо отпало*, и пошто су се *прсти отргнули од самих околних костију*, и разделили се од члановног састава...". Под термином "свештена болест" се подразумева "света болест" ('ιερά νόσος). В. нашу напомену 45 (J. Scarbouruogh). Овај цитат се несумњиво односи на лепру и то ону малигну лепроматозну форму, која је, видели смо, лако могла да настане из бенигне форме овог обољења. Стога, премда су обе болести биле тешке и обе се јављале у средњем веку, сматрамо да је на побројаним фрескама ипак приказана болест лепра.

лесника у виду белих лезија на длановима. Дакле, поред смеђих тубера и пругастих задебљања, на кожи се јављају и јасно уочљиве беле лезије, које је средњовековни живописац изобразио на фресци (сл.1а,1б,1ц). Беле лезије су поља на кожи, где су некада постојале мрље изазване бацилом лепре, а које су се након извесног временског периода претвориле у својеврсну "красту" на којој се налазе чиодасти тубери.[35] Пошто је ово бенигна врста болести, беле лезије се само делимично љуште.[36] На лесновској фресци видимо две групе болесника који болују од лепре, одвојене двема кружним сферама.[37] У левој, мањој, источној сфери се налази један лепрозни болесник, а у десној, западној, је скупина од шест лепрозних болесника. Могуће је да је сликар на овакав начин хтео да поцрта одвојеност групе болесних од обичних људи и да укаже на могућност заразе од ове неизлечиве болести,[38] а можда је једноставно желео да начином својственим византијској уметности само одвоји две целине једне сцене.

На овој лесновској фресци немају сви болесници видљиве дланове. Ипак, два длана се јасно могу видети. Два болесника, у првом плану, први с леве и први с десне стране, у доњој, већој, десној сфери имају дланове са видљивим симптомима болести, белим лезијама (в. сл. 1б и 1ц). Први болесник, са леве стране, има савијену леву руку у лакту и широм отворен леви длан. На њему се беле лезије могу уочити у пределу непосредно испод прстију и у доњем десном делу длана. Први болесник са десне стране има широм отворен длан десне руке. Врхове његових прстију и доњи леви део длана такође прекривају беле лезије. Ово је један од несумњивих доказа да је средњовековни сликар приказао управо туберкулоидну минор форму лепре, јер се поменути симптоми јављају на длановима само код ове врсте лепре.

Представе прокажених се јављају још у склопу сцена исцељења Христових у Дечанима, у сцени *Христос исцељује губавог* у другој зони северног зида беме[39] и у сцени *исцељење десеторице губаваца*, на западном сегменту северног зида северне певнице,[40] као и у Леснову, на истоименој сцени, у трећој зони, на северном зиду, затим и у сцени *Чудо са кривоклетником* (сл. 2) на западном делу јужног зида наоса, у другој зони.[41] Са иконографске тачке гледишта, на овим сценама су симптоми лепре истоветно изведени. Упоређујући сцену *исцељење седморице лепрозних* из Леснова са сценама *Чудо са кривоклетником* из истог манастира и *исцељење десеторице губаваца* у

[35] *Med. enciklopedija 4*, 273

[36] *Med. enciklopedija 4*, 273; Р. Поповић, *Библијски речник*, Београд, 2002, 48

[37] Габелић, *Циклус арханђела*, 114, и посебно њену напомену 240

[38] Можда болесник у левој сфери болује од опаснијег вида лепре, од осталих шест који су одвојени (?). О лепри као неизлечивој болести в. Д. Којић-Ковачевић, *Лепра*, у: *Лексикон ССВ*, 366; Занимљиво је напоменути да су стари Кинези познавали лек за излечење од лепре. В. нашу напомену 45 (J. Scarbourough)

[39] *Зидно сликарство Дечана*, 19, 63; Б.Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, у: *Зидно сликарство Дечана*, 86; Чанак-Медић, Тодић, *Дечани,* 380

[40] Марковић, *Чуда и пауке*, 137; *Зидно сликарство Дечана,* цртеж II, 80

[41] Габелић, *Лесново*, 98, сл. XXII; Иста, *Чудо о кривоклетнику*, 54-56; Иста, *Циклус арханђела,* 45, 115-117

Дечанима, видимо да су на последње две сцене болесници представљени у стојећем положају, у пуној фигури са мрљама по целом телу, па и на стопалима. На фресци у Дечанима виде се и еритемне мрље на длановима (в. сл. 3) појединих болесника (другог и трећег у првом реду), што представља несумњиви доказ да је реч о туберкулоидној врсти лепре. Ова форма лепре се јавља најчешће у узрасту између тридесете и четрдесете године,[42] што одговара узрасту јуноше у средњем веку,[43] како су младићи на фресци у Леснову и Дечанима и представљени. Ова болест је представљала велики проблем, јер њена дијагноза није увек лака и премда није била много заразна, ова форма лепре је могла прећи у лепроматозну, малигну лепру.[44] У Библији су тачно описани симптоми "свете болести",[45] како је лепра још у средњем веку називана, као и диференцијална дијагностика овог обољења,[46] док средњовековни писци исцрпно описују симптоме лепре и њену заразност.[47] У периоду средњег века оснивани су тзв. лепрозарији, карантини у којима су боравили лерпозни, да не би даље ширили ову опаку болест.[48] Један од највећих лепрозарија у средњем веку налазио се при цркви Христа Пантократора у Цариграду.[49] Што се српских земаља тиче, још Стефан Првовенчани у житију посвећном свом оцу говори да је Стефан Немања, победивши јерес у својој земљи: "...једне (sc."јеретике") попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и сва имања сакупив, разда *прокаженим* и убогим",[50] што је у средњем веку био знак давања милостиње.[51] Зна се да је Стефан Дечански, недалеко од своје задужбине Дечана подигао један лепрозариј,[52] а да је Стефан Душан при цркви Светих Арханђела у Призрену

[42] *Med. enciklopedija 4*, 273

[43] Када се у средњем веку говорило о јуноши, мислило се на узраст од двадесет треће до четрдесетчетврте године живота . В. Ђ.Сп.Радојчић, *„Седам чинова" драме људског живота. Према Шекспиру и старим српским рукописима*, у: Творци и дела старе српске књижевности, Титоград, 1963, 351; Стефан Првовенчани, *Житије Светог Симеона,* у: *Сабрани списи*, Књига III, Српска књижевност у 24 књиге, приредила Љиљана Јухас-Геогијевска, Београд,1988, 137, напомена III, 9

[44] *Med. enciklopedija 4*, 273; Симптоми малигне лепре су описани и у житију Стефана Дечанског, cf. Цамблак, *Житије*, 69

[45] J. Scarbourough, *Lerposy*, *Oxford Dictionary of Byzantium, Volume 2,* New York, 1991, 1218 (Scarbourough, Leprosy); К. Јиречек, Ј.Радоњић, *Историја Срба II*, Београд, 1952, 238-239

[46] *Med.enciklopedija 4,* 270

[47] *Med. enciklopedija 4,* 270; Scarbourough, *Lerposy*, 1218

[48] *Med.enciklopedija 4*, 270; Јирчек, *Историја*, II, 238-239

[49] *Byzantine Documents*, 767

[50] Првовенчани, *Житије*, 71

[51] В. напомену 38 (Којић-Ковачевић)

[52] Цамблак, *Житије*, 69-70; Радић, *Болести,* 406; В. Гавриловић, *Болнице*, у: *Лексикон ССВ*, Београд, 1999, 55.Када говоримо о лепрозаријима важно је направити разлику између болнице, хоспиталијума и лепрозаријума. Хоспиталијуми су били карантини, склоништа, прихватилишта, где су се склањале дефектне особе које су боловале од неизлечивих болести и где су држане у изолацији. Лепрозарији (Domus leprosum; λεπροκομεία) су представљали посебну врсту хоспиталијума, где су лепрозни болесници склањани да не би заразили друге људе. Болнице су биле установе искључиво здравственог карактера које су служиле за лечење. У неким случајевима, под термином "болница" ("νοσοκομείον",тј. "nosocomio") се могла подразумевати и установа која је *водила бригу о болеснима тј. лепрозним* (cf. Leonis

основао болницу.[53] У лепрозаријима се није спроводила никаква терапија, већ су болујући од ове болести само били изоловани од осталих људи. Када би дошли у лерпозариј, болесници више не би виђали своје породице, да им не би преносили болест. Пошто је убоги Лазар боловао од ове болести, лепрозарији су се још називали и лазарети.

Када говоримо о лепри, ваља направити разлику између значења речи лепра, губа и проказа. Премда се ова три појма, односе на болест која је иконографски представљана на истоветан начин, у Библији се под термином губа подразумева како лепра, тако и различите друге болести.[54] С друге стране, постоји више подврста лепри.[55] Проказа се односила на сва тежа и *хронична* кожна обољења.[56] У списима до XIV века она најчешће означава лепру, а доцније ређе. На фрескама се лепра често означава термином "**проказа**", као што је на пример учињено на фресци исцељење десеторице губаваца (тј. лепрозних) у Дечанима. Сцена има назив: „**Х(ристос)ь исцѣли і҃ прокаженѣхь**".[57] Ако размотримо терминологију српске средњовековне медицине можемо видети да су у употреби били изрази: "**огꙋбавити (се)**",[58] "**гꙋба**",[59] "**гꙋбавац**",[60] "**гꙋбавцъ**",[61] "**проказа**", [62] "**проказати**". [63] Ради лакше разумљивости навешћемо њихове латинске еквиваленте. За термин "**огꙋбавити (се)**" латински еквивалент је "leprosare", а савремени српски "огубавити (се)". "**Гꙋба**" је означавала лепру (lat. lepra), док је синоним појмова "**гꙋбавац**" односно "**гꙋбавцъ**" на латинском гласио "leprosus" (срп. губавац, лепрозни). Термин "**проказа**" означавао је свако теже кожно, хронично обољење, а глагол "**проказати**" је значио исто што и латински „vulnare", "ulcerare" (савр. срп. израњавити се, осути се чиревима). „**Рана ѡт кое ѡтпада месѡ**" [64] означавала је злу рану, малигни оедем (oedema malignum), док је појам "**соухы неисцелньи недоугь**" [65] односно "**сꙋхи неисьцелны недоугь**" [66] означавао лепру (тј. губу).

Diakoni Historiae, VI, 5, 99). Термин «νοσοκομέω" значио је "*неговати болесне* " , као и "*бити на лечењу*". В. "*A Greek-English Lexikon*" compiled by H. G. Liddel and R.Scott, revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones, with the assistance of R. Mc Kenzie and with copertation of many scholars, with the revised supplement, Oxford,1996, 1181, за термин „**κομέω**" в. *О.с.,* , 975

[53] С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, (уредн. Т. Живковић), Историјски институт, Београд, књ. 3, 2003, 90 (201),112 (1081,1082); у преводу на савремени српски језик (Д. Богдановић): Исти, *О.с.,* 121, 142 (или: *Косово у повељама српских владара*, (превод повеља Д. Богдановић), Бања Лука, Београд, 2000, Арханђелска повеља 1347-1348., 155; В. В. Гавриловић, *Болнице*, у: *Лексикон ССВ*, 55;

[54] Ракић, *Речник*, 48

[55] За врсте лепри в. *Med.enciklopedija 4*, 272-274

[56] Катић, *Речник*, 112; В. нашу напомену 34

[57] *Зидно сликарство Дечана*, 25

[58] Р. Катић, *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд, 1987, 97

[59] *Ibid*, 49

[60] *Ibid*

[61] *Ibid*

[62] *Ibid*, 112

[63] *Ibid*, 112

[64] Катић, *Хиландарски кодекс*, 427

[65] *Ibid,* 428

[66] *Ibid.*

Следеће исцељење о коме ће бити речи је *исцељење човека са воденом болешћу*. Оно је приказано у Дечанима у лунети северног зида певнице (сл. 4), [67] у Љуботену на северном зиду у зони изнад стојећих фигура (сл. 5а, 5б),[68] у Матеичу на западној страни северозападног ступца нартекса, [69] а вероватно и у Леснову на источном зиду протезиса.[70] На фресци из Љуботена се може видети човек који се придржава за штаке, са набубрелим абдоминалним делом и са отоцима на ногама, одевен у белу перизому, са црним пругастим, вертикалним орнаментима.[71] Слично решење је изведено и у Дечанима,[72] и у Матеичу, где је болесник одевен у жуту перизому која открива његов отечен стомак. Ова врста болести на фресци, која се назива (хи)дропсична, односно водена болест, може бити последица слабљења функције миокарда, приликом чега долази до акумулирања телесне течности у организму, јер срце више није у стању да организам снабдева довољном количином крви, нити је у стању да прими адекватну количину венске крви.[73] Као неминовна последица поремећаја функције срца јавља се вишак течности у организму који се разлива у свим правцима унутар организма. Ипак, за ову болест, посматрајући фреску не можемо са сигурношћу установити прецизно њен узрок, премда су њене последице које се на фресци дају видети, исте. Дакле, "дебела болест", како се она назива у Светом писму,[74] јер људи од ње добијају претерано дежмекаст изглед, може бити последица поремећаја рада срца, бубрега, али и цирозе јетре, [75] малигних и бенигних тумора [76] и др., услед чега може доћи до нагомилавања течности у трбуху и грудима. Надувени стомак

[67] Марковић, *Чуда и пауке*, 137, цртеж II, 79, за слику у боји в. Чанак-Медић, Тодић, *Дечани*, сл. 389

[68] Петковић, *Живопис*, 113; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 146

[69] Димитрова, *Матејче*, 134, цртеж VIII, нартекс 68b

[70] Габелић, *Лесново*, 93

[71] За слику в. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, сл. 35 и Петковић, *Живопис*, сл. 5

[72] В.Р.Петковић, *Дечани II,* Београд,1941, 38, Т. CCXXV; Чанак-Медић, Тодић, *Дечани*, сл. 389

[73] *Dijagnostičko-terapijski lekarski priručnik ,VI*, Srpsko lekarsko društvo, Beograd, 1980, 1042

[74] *Јев. по Луци*, XIV, 2

[75] У Србији је у средњем веку постојала болест "огњица ефемерна која настаје *услед великог отока јетре*." Њени симптоми су следећи: „Та огњица настаје због *накупљања велике количине флегме у јетри*, или због постојања чирева у њој. *Тај се оток (апостема) ствара услед накупљања велике количине штетних пнеума* (димова) и *прејаке* (?) *крви* која се налази *у срцу*. До њене појаве може доћи и због накупљања сувишне количине штетних пнеума у мозгу." Затим, "*Присуство* ове *апостеоме* утиче на стварање топлоте у унутрашњости организма. Раније смо поменули да ова огњица може бити *помешана* и *са другим врстама огњица*, због тога што настаје *услед штетних пнеума* које се налазе *у јетри, срцу и мозгу*. Ако *до њене појаве* дође услед пнеума које се налазе *у срцу*, то се догађа зато што су *те отровне пнеуме раширене у свим телесним шупљинама*, дисајним путевима, па се зато догађа да *приликом* њиховог *струјања проузрокују апостеому у бедрима,* услед чега настаје висока температура која-заједно са отровним пнеумама-*својим путевима прође према срцу*. Те отровне пнеуме покрећу и животни дух који се налази у срцу, што утиче на *настајање велике апостеоме*." *Фисиолог; Српски медицински списи (избор),* прир. Милорад Лазић и Љубомир Котарчић, Београд, Српска средњовековна књижевност у 24 књиге, 1989, 101-102. Можда бисмо у опису ове огњице могли да препознамо неке од могућих узрока водене болести и њених симптома.

[76] V. Kostić-Gavrilović, *Dijagnozni značaj ispitivanja kariotipa u telesnim izlivima,* (neobjavljena doktorska disertacija; Biološki fakultet), Beograd, 1986, 12-13 (даље у тексту: Kostić-Gavrilović, Dijagnozni značaj)

може бити узрокован појавом малигног или бенигног тумора неког органа у трбушној дупљи (peritoneum) или појавом телесне течности-перитонеумског излива (ascites),[77] који означава нагомилавање велике количине течности у трбуху и може да настане као последица: цирозе јетре, оштећења крвних и лимфних судова, запаљењских процеса, трауме, туберкулозе, примарних и метастатских тумора, најчешће јетре, желудца, панкреаса и др. У сваком случају, као последица овог физичког недостатка настају *ascites* (нагомилавање телесне течности у пределу трбуха), [78] хидроторакс (нагомилавање телесне течности у грудима), хидроперикардијум (нагомилавање телесне течности у срчаној кеси) и општа надутост и оток организма.

Термини којима је српска средњовековна медицина описивала симптоме „водене болести" или који су са њом у вези су следећи: "водотроудни",[79] "идопижма",[80] "тимпанитисъ",[81] "тръбꙋх тврдъ",[82] "апостеѡма".[83] Латински назив за израз "водотроудни" је "hydropicus". Термин "идопижма" значи: "пун воде, хидроптичан" (ѡт всакѣ болѣсти ѡт кое се надима...и ногѣ и рꙋкѣ...). Латински темин за појам "идопижма" је исти као у претходној речи, а његов грчки еквивалент је " 'ιδροτικός". Појам "тимпанитисъ" означавао је "надутост трбуха", а назив овог појма је директно преузет од његове грчке варијанте ("τυμπανίτης"). Наредни термин "тръбꙋх тврдъ" користио се да означи "тврд, надут трбух", а латински назив за овај појам је „abdomen durus". И најзад, стручна лексема у медицинском речнику и данас, "апостеѡма" могла је у средњем веку значити "оток", "загној", "апостеому", а речи истог значења латинске провенијенције су били „tumefactio"(избочина), "apostema" (оток), "oedema"(оток), "abscessus" (гнојна избочина), а грчки стручни назив, одакле је између осталог и преузет и као такав и данас у универзалној употреби у бројним језицима је " 'απόστημα". На фресци из Љуботена ово исцељење је означено као "Н(с)целаѥть Нсꙋс(ь) едропика".[84] Правећи компаративну анализу ових речи, долазимо до закључка да су у питању исти симптоми болести, која има више узрока.[85]

Имајући на уму чињеницу да је српска средњовековна медицина била за оновремене стандарде врло развијена,[86] да је оперисала терминологијом коју је изграђивала и стварала на свом језику,[87] да је настала из византијске,[88]

[77] Kostić-Gavrilović, *Dijagnozni značaj*, 13
[78] *Dijagnostičko-terapijski lekarski priručnik,* 1042
[79] Катић, *Речник*, 41
[80] Исти, *О.с.*, 64
[81] Исти, *О.с.*, 130
[82] Исти, *О.с.*, 131
[83] Исти, *О.с.*, 22.
84 Петковић, *Живопис*, 116
[85] В. нашу напомену 77
[86] Катић, *Речник*, 3
[87] Исти, *О.с.*, нав.стр.
[88] *L'influence da le médicine Byzantine sur la médicine Serbe du Moyen age*, par R. Katić et L. Stanojević, Communication an XVIIe Congrès Internationale de l'Histoire da le Médicine, Extrait du Tome I du Congrès, Athènes, 1960, 341-343

али да је увек била у вези са највишим достигнућима медицине европског запада,[89] а узимајући у обзир целокупну напредност и развијеност Србије средњег века, особито у време краља и цара Душана,[90] као и горе наведено, можемо са сигурношћу рећи да су српски и други живописци запослени у сликарским радионицама у доба владавине Стефана Душана врло верно приказивали симптоме лепре и водене болести, иако су ове болести, премда земаљске, представљале одсјај поука вишње божанске реалности. [91]

У раду смо се потрудили да уочимо у којој мери средњовековни живописци у доба Стефана Душана реално приказују симптоме лепре и водене болести. Дошли смо до закључка да је, приликом извођења фресака, у складу са оновременим уметничким тежњама ка исказивању реалистичности, сликарева минуциозност у њиховом представљању, била врло присутна. Када је о болестима реч, уметник их свакако није произвољно представљао. Премда се користио сликарским приручницима, у раду зографа је приметно угледање на симптоме болести које су у средњем веку заиста постојале и које су се заиста испољавале на начин на који су наведене болести на фрескама и приказане. Потврда за наше ставове лежи у поређењу симптома наведених болести које се јављају и у данашње време са истим које су се јављале у средњем веку. Као додатно упориште нашим тврдњама да је средњовековни сликар на фрескама приказивао болести свог времена, стоје подаци из оновремених писаних извора, подаци из стручних писаних извора који се односе на српску средњовековну медицину, као и њима аналогни натписи на фрескама које смо у раду обрадили и описали.

---

[89] Исти, *О.с*., нав.стр.

[90] *Историја српског народа, I*, (група аутора), Београд, 1981, 511-566, 603-641; В.Ј.Ћурић, Г.Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку,II*, Веоград, 1997, 48-91

[91] * Порекло илустрација: Сл. 1а) Арханђео Михаило исцељује лепрозне, Лесново, 1340/1341-1346/47. г., преузето из: С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд, 1998, сл. 35 (црно-бела репродукција); Сл.1б) Арханђео исцељује лепрозне, детаљ,1340/1341-1346/1347.г., преузето из: R. Pejović, Muzički instrumenti srednjovekovne Srbije, Beograd,2005, sl.6 (репродукција у боји); Сл.1ц) Арханђео исцељује лепрозне,Лесново, детаљ,1340/1341-1346/1347.г., преузето из: С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд, 1998, сл. XX (црно-бела репродукција); Сл. 2) Чудо са кривоклетником, Лесново, 1340/1341-1346/1347.г., преузето из: С. Габелић, Манастир Лесново.Историја и сликарство, Београд, 1998, сл. XXII (репродукција у боји); Сл.3) Христос исцељује десет губаваца, 1338-1339, Дечани, преузето из :В. Р.Петковић, Дечани, II, Београд, 1941, Т. CCXXVI; Сл. 4) Христос исцељује човека са воденом болешћу, Дечани, 1339-1340.г. преузето из: Чанак-Медић, М., Тодић. Б., Манастир Дечани, Београд, 2005, сл. 389; Сл. 5а) Христос исцељује човека са воденом болешћу, Љуботен, 1344-1345.г., преузето из: В.Р.Петковић, Живопис цркве у Љуботену, Гласник Скопског Научног Друштва, књ.II, Свеска 1-2, уред. др Радолсав Грујић, Скопље, 1927, сл.5; Сл. 5б) Христос исцељује човека са воденом болешћу, Љуботен, детаљ, 1344-1345.г., преузето из: И.М. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд, 1994, сл. 31.

Сл.1а) *Арханђео Михаило исцељује лепрозне*, *Лесново, 1340/1341-1346/47.г.*

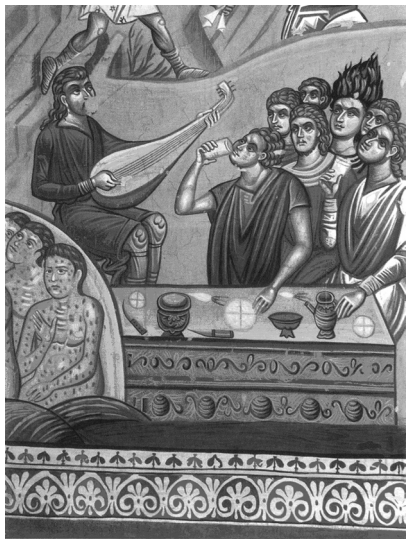

Сл.1б) *Арханђео исцељује лепрозне*, *детаљ,1340/1341-1346/1347.г.*

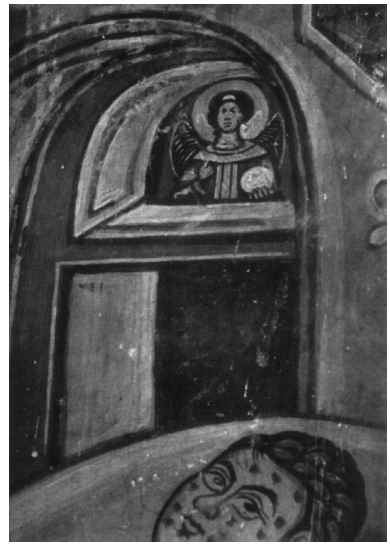

Сл.1ц)*Арханђео исцељује лепрозне, Лесново, детаљ,1340/1341-1346/1347.г.*,

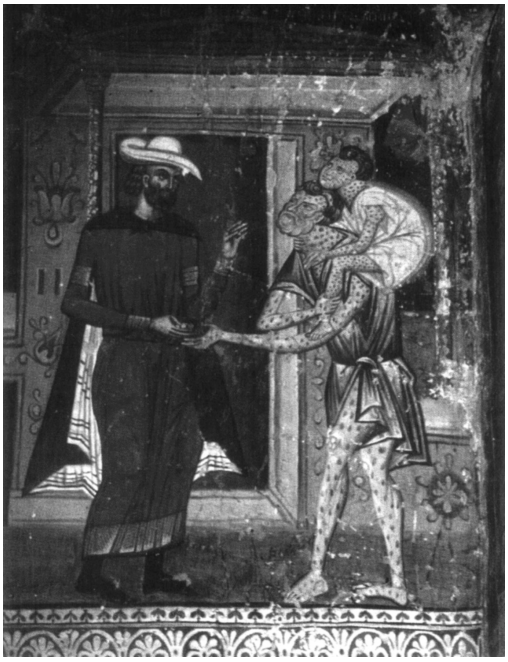

Сл.2) *Чудо са кривоклетником, Лесново, 1340/1341-1346/1347.г.*

Сл.3) *Христос исцељује десет губаваца*, *1338-1339, Дечани*

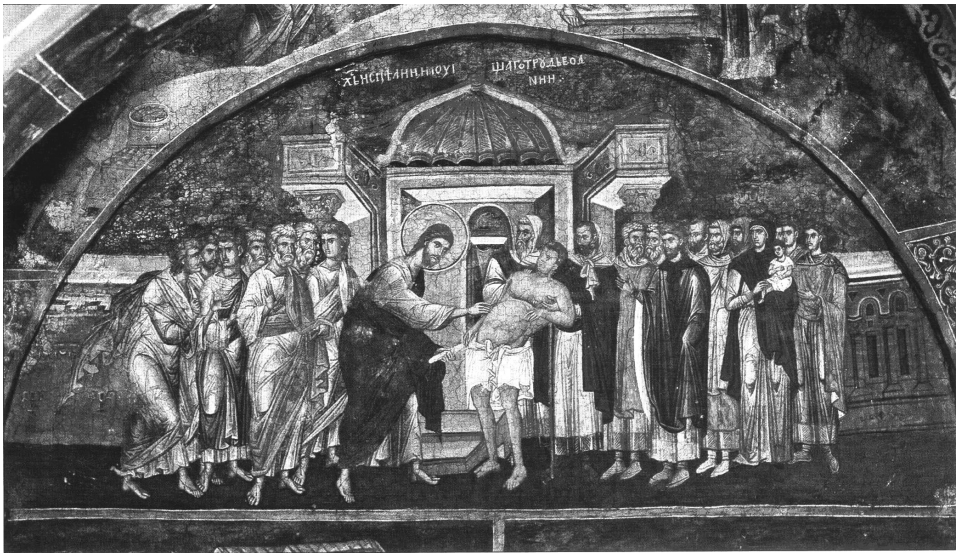

Сл.4) *Христос исцељује човека са воденом болешћу*, *Дечани, 1339-1340.г.*

Сл.5а) *Христос исцељује човека са воденом болешћу*, *Љуботен, 1344-1345.г.*,

Сл.5б) *Христос исцељује човека са воденом болешћу*, *Љуботен, детаљ, 1344-1345.г.*,

Summary

Anđela Gavrilović

PRESENTATIONS OF LEPROSY AND HYDROPSY И DESIGNED DURING THE RULE OF TSAR STEFAN DUŠAN (1331-1355)

The paper examined the level of realistic presentation of leprosy and hydropsy during designing of frescoes made by medieval fresco painters for the period of the rule of Tsar Stefan Dusan. Respecting period and its specifics to art tendentious to realistic expressions, painters, painters' minucious characteristics for and during its presentation was on very high level. The artist/painter did not randomly present all diseases, but even highlighted obvious symptoms. As the confirmation of it we can see comparing it with symptoms of those diseases in our time and the symptoms presented in Medieval century. As additional confirmation for statements, the author presents the data of written documents including those of specialized Serbian medieval medicine, as well as analogue frescoes inscriptions, analyzed and described in this paper.

УДК 727.113(497.11)

Иван Клеут

О ИСТОРИЈИ И АРХИТЕКТУРИ СТАРЕ ЗГРАДЕ ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ

Зграда гимназије у Лесковцу саграђена је 1894. године по пројекту архитекте Владимира Николића. По мишљењу истраживача споменичког наслеђа Лесковца и околине, гимназијска зграда није била најлепша само у граду већ и једна од најлепших новоподигнутих и модерних у ослобођеним пределима пре почетка двадесетог века.[1] Нажалост, објекат је до темеља срушен у савезничком бомбардовању 6. септембра 1944. године. Осим спорадичног помена у општим прегледима националне архитектуре, али и градитељству лесковачке околине,[2] зградом гимназије систематичније се бавила Донка Станчић у својој монографији о архитекти Владимиру Николићу, истакнутом градитељу новијег доба.[3]

Након српско-турских ратова од 1876. до 1878. године, стицањем независности и припајањем нових територија, Србија је започела друштвени и економски преображај. Донет је низ мера којима је требало реформисати заосталу феудалну средину у модерно европско грађанско друштво. Политичко и културно ослањање на Аустроугарску монархију подстакло је изградњу у духу средњоевропског академизма, чему су посредно допринели млади архитекти, школовани у престижним европским центрима, код водећих академиста. Међу српским студентима који су похађали високе школе у Бечу, а на које је та иста средина извршила велики утицај, био је и Владимир Николић.[4]

[1] Р. Требјешанин, „Лесковачка гимназија од оснивања до 1918", у: Група аутора, Сто го¬дина лесковачке гимназије (1879-1979), Лесковац, 1979, 19; Ж. Стојковић, Н. Кражић, Лесковац, Време прошло – време садашње, Лесковац 1989, 63.

[2] Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења X ЗЗСКРС, Београд 1974,163; М. Ђурђевић, „Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата", Лесковачк изборник XXXV, Лесковац 1995, 63; А. Кадијевић, С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 7; А. Кадијевић, Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век), Београд 2005, 312.

[3] Д. Станчић, Архитект Владимир Ниолић, Нови Сад 1999, 35-39.

[4] О архитекти Владимиру Николићу видети: Н. Несторовић, Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа, Београд 1972, 67-68; М. Јовановић, Николић, Владимир у: Ликовна енциклопедија Југославије 2, Загреб 1987; Николић Владимир у: Лексикон српских неимара, Београд 2002, 144; Д. Станчић, оп. цит.; А. Кадијевић, оп. цит., 310-312.

Николић је дошао у Беч 1880, годину дана након смрти Готфрида Земпера чије су архитектонске теорије биле од изузетног утицаја на актуелно градитељство. Осим Земпера, на неколицину српских ученика утицао је Теофил Ханзен, чији се еклектицизам састојао од елемената класичне архитектуре, раног романтичарског историзма, као и медиевалних мотива. Иако се Николић, поред Светозара Ивачковића, Јована Илкића и Душана Живановића, показао као познавалац „ханзенатике", јелинизам и неоренесансна интерпретација класичних елемената Теофила Ханзена исказани на зградама Берзе, Академије ликовних уметности и Парламента у Бечу, оставили су значајан траг у Николићевом стваралаштву.[5]

Период од 1883. до 1892. године Николић је провео у Београду, где је радио у Министарству грађевина, након чега одлази у Сремске Карловце. О београдском периоду архитекте Николића не знамо готово ништа. Познато је да је током деветогодишње службе у Министарству грађевина одликован Таковским крстом 5, реда за свој рад. По наводу Вељка Петровића у *Народној енциклопедији*, Николић је по Србији у том периоду *саградио више школа и лесковачку гимназију*...[6]

Изградња објеката просветне намене по Србији представљала је део деликатних реформи које је држава спроводила од осамдесетих година деветнаестог века. У том циљу 1881. су обнародована *Правила о грађењу школа и намештају школском* којима су прописани услови за изградњу нових, модерних школских објеката. Највећи број школа радио је у неадекватним објектима, а настава се одвијала у лошим, нехигијенским условима. Лесковачка гимназија је од оснивања 1879. године радила по мањим турским кућама, а повећање броја ученика изискивало је изградњу нове школске зграде.

Иницијативу за подизање куће за гимназију покренуо је директора школе Милош С. Милојевић. Општина лесковачка обезбедила је, како је то налагао *Закон о средњим школама*, средства за финансирање и плац за нову школску зграду на месту где се налазио Шашит пашин конак. Први план нове зграде израдио је инжењер Бадер, али је пројекат одбачен 1884. године као непотпун и неуредан. Због српско-бугарског рата питање изградње новог школског објекта одложено је до 1887. када је наручен пројекат у Министарству грађевина. Коначно, зидање зграде гимназије започето је 22 септембра 1891. и трајало је до пред крај 1894. године.[7]

[5] М. Јовановић, Теофил Ханзен, „ханзенатика" и Ханзенови српски ученици, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985, 235-256.

[6] В. Петровић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка 3, уредио С. Станојевић, Загреб 1928, 79. Петровић је податак прузео из чланка објављеног у Политици, 6. марта 1922. године, дан након архитектове смрти. Исти податак преузели су остали истраживачи који су се бавили Николићевом делатношћу.

[7] Р. Требјешанин, оп. цит, 18. Богдан Несторовић (оп. цит., 163) наводи да је зграда подигнута 1902. године. По закону о средњим школама из 1898. године дозвољене су гимназије које ће грађани финансирати о свом трошку. Тако је у Лесковцу гиманзија затворена 1898. и поново отворена 1902. године, издавањем новог закона о средњим школама. Могуће је да је Несторовић преузео податак без даљих проверавања, па је као такав, нетачан, исти податак прихватан и касније.

Почетком двадесетог века гимназијска зграда је била стециште свих јавних приредби, културних манифестација, свечаних дочека и постала је интегрални део историје Лесковца. Као и већина школских објеката, зграда је током балканских ратова претворена у војну болницу,[8] а за време Првог светског рата у касарну окупационих војних јединица.

О архитектонским одликама зграде лесковачке гимназије можемо говорити посредством старих фотографија и на основу општих карактеристика познатих Николићевих школских објеката сграђених у Сомбору, Новом Саду и Сремским Карловцима.[9] Основа грађевине је конципирана у виду ћириличног слова „П". Имала је подрум, приземље, спрат и таван. Спољашњи третман изведен је у духу еклектичке архитектуре, са елементима ренесансе и класицизма.

Фасада је кордонским венцима подељена на три зоне различите обраде – од грубо клесаних камених квадера у најнижој зони до тракасте рустикације на спрату. Такође, углови грађевине обложени су вертикалним низом еквадера. Хоризонталност објекта истицана је подеоним и кровним венцима, низовима правоугаоних прозорских отвора чија се обрада разликовала по етажама. Прозори приземља сводили су се на увучене отворе у зидну масу, док се фенестрација перфориране зоне огледала у профилисаним оквирима, истуреним потпрозорницима, прозорским банковима, као и рељефној пластици и троугаоним тимпанонима на централном ризалиту. Тролучни улаз у здање лоциран је, у складу са правилима архитектуре академизма, у средишњој оси композиције.

Унутрашњи простор је организован у складу са одредбама *Закона о средњим школама* и у потпуности подређен функцији обављања наставе. Дубљом анализом објеката просветне намене, можемо претпоставити да су се учионице, кабинети и пропратне сале низале дуж ходника у правцу подужне осе средишњег језгра и крила зграде. Посебну декоративну обраду имала је свечана сала на првом спрату, изнад вестибила у призмељу.[10] Вертикална комуникација између приземља и спрата остваривана је главним и споредним степеништем. Главно репрезентативно степениште, којим се приступало свечаној сали на првом спрату, вероватно је решено трокрако, са каменим газиштима и оградом од балустера.

У свом градитељству Николић је посебну пажњу поклањао односу увучених и истурених волумена, отвора и пуних површина и светло-тамним контрастима. Чеона маса зграде лесковачке гимназије подељена је у основи објекта на три дела, са доминантном средњом партијом наглашене обраде и надвишењем у виду мале зидане атике у средишњој оси. Вертикалност

[8] Ђ. Ђорђевић, „Лесковац и околина у 1915. год.", Лесковачки зборник XXXVI, Лесковац 1996, 193.

[9] О Николићевим школским објектима видети Д. Станчић, оп. цит.

[10] Свечана сала је у школским зградама грађеним у духу академизма заузимала простор на првом спрату, изнад вестибила, иза фасадног паноа раскошније декоративне обраде. О свечаној обради сале лесковачке гимназије сведочи једна стара фотографија публикована у Група аутора, Сто година лесковачке гимназије (1879-1979), Лесковац, 1979.

центаралног ризалита истицале су и бочне степеноване зидне површине оивичене угаоним еквадерима. Управо тим разуђивањем средишњег језгра грађевине Николић, такође, постиже динамичност хоризонталног ритма композиције.

У архитектури академизма друге половине деветнаестог века установљене су типолошке карактеристике објеката културно-просветне намене. Школске зграде најчешће су грађене као подужни објекти, симетрично рашчлањени по ширини или угаона здања са посебно наглашеним угаоним мотивом. Спољашња обрада је зависила од намене и садржаја објекта, па је тако за школске зграде обично коришћена скромна неоренесансна архитектура. Нарочито интересовање архитекти су поклањали главној, репрезентативној фасади.

У потрази за потенцијалним узорима композиционог решења гимназије у Лесковцу треба имати на уму типолошки образац по коме су пројектоване школске зграде, а чији узори су, свакако, могли доћи из суседне монархије на северу. Николић је могао интерпретирати одређену партију неког бечког објекта, или се инспирисати оним грађевинама класичнијег обличја архитекте Теофила Ханзена, каква је, на пример, зграда Музичког удружења у Бечу.

О сличности лесковачке гимназије са неким другим објектом говори се још у време припрема за њену градњу. Требјешанин у свом историјату школске зграде цитира документ у коме стоји да је пројекат настао у Министарству грађевина и да *у свему личи на план гимназије у Крагујевцу*, саграђене 1887. године. Верује се да је аутор био *архитекта из Аустро-Угарске*, али је остао анониман. На основу општег концепта, распореда маса, појединости у пластичној артикулацији на фасадама, мишљења смо да би пројектант монументалног крагујевачког здања могао бити Владимир Николић, који је у то време и радио у Министарству грађевина.[11] Уколико Николићево ауторство крагујевачке гимназије буде потврђено, могли бисмо рећи да је лесковачка гимназија добила слободније обликован дом у складу са европском модом изградње школских објеката. Било како било, до краја деветнаестог века у Србији је подигнуто тек неколико нових школских зграда које су одговарале захтевима реформисаног образовног система.

Грађена у архитектури академизма, зграда лесковачке гимназије имала је значајну улогу локалног урбанистичког миљеа, али и националне градитељске баштине с краја деветнаестог века. Николић је особеним архитектонским печатом, по речима Александра Кадијевића, исказао високо умеће у компоновању и обликовању.[12] Као пројектант у Министарству грађевина допринео је реформском програму који је спроводила млада Краљевина, у циљу бржег прикључења Европи. Била је прва и једина стручно пројектована и наменски подигнута гимназијска зграда у деветнаестом веку у југоисточној Србији.

[11] Као потенцијалног аутора гимназије у Крагујевцу Донка Станчић је навела архитекту Николића. Д. Станчић, оп. цит., 8-9, 38, нап. 79.

[12] А. Кадијевић, оп. цит, 310.

Репрезентативно степениште Гимназије у Н.Саду

Архитекта Владимир Николић

Summary

Ivan Kleut

GLANCE ON HISTORY AND ARCHITECTURE OF PRIOR BUILDING OF LESKOVAČKA GIMNAZIJA/GRAMMAR SCHOOL

Prior building of Leskovac Grammar school was built up in 1894, according to the project of Vladimir Nikolić (1857-1922), in spirit of modern European school buildings. It presents significant building of local urbanite milieu, and national construction heritage at the end of XIX century. Nevertheless, up to now, there was no significant subject of interest of domestic historiography. Considering the fact the building was ruined after bombing in Second World War, we may speak about its architectural characteristics using old photographs and characteristics of school buildings of Nikolic constructional works.

УДК 7.03(497.11)”198”

Јован Деспотовић

НЕКИ ПРИМЕРИ АНГАЖОВАНОГ СТВАРАЛАШТВА ЈЕДАН СПЕЦИФИЧАН СЛУЧАЈ – САША СТОЈАНОВИЋ ИЛИ НЕНАСИЛНИ ОТПОР

Последња деценија прошлог века у трећој Југославији дала је идеолошки и креативно активној и забринутој уметности – не само за властиту судбину, бројне велике те историјске поводе управо за такав наглашени ангажовано-критички став. У тој врсти уметности, директно на саму естетички вредносну разину доведена је и њена изоштрена етичка поставка тако да су то постала два, у суштини неопходна елемента који су градили целовитост уметничких дела.

Подударност интереса, циљева и начела са почетка протеклог века, парадоксално, исто тако снажно стоји као етичка и естетичка норма и на његовом крају у истим областима – али сада како видимо, са бројним ретроградним предзнацима. Јер, ранији процеси уједињавања тада су се изврглиу разједињење, оснивање и стварање постали су реалност уништавања и разарања, ентузијазам стварања новог јужнословенског друштва замењен је драмом крвавог пира југословенскоих ратова током десете деценије. Као да нам је управо ова епоха морала да изнедри једну нову *Наду* (према примеру Надежде Петровић) која дакако неће узалудно завршавати незавршено (јер тај експеримент дефинитивно није успео) већ ће, попут ње, разумети властито време у свим његовим драмама, а животним и уметничким делом створити нову визију, одаслати јасне и јаке сигнале који се настављају управо на оним местима на којима су били много пута прекидани и напокон потпуно прекинути – као у каквом хорор филму који се понавља и убрзано врти уназад.

Нарочито су деведесете године – што је потпуно разумљиво услед драматичног распада Југославије, показале низ отворено ангажованих израза на домаћој пластичкој сцени и нарочито у раду уметника неколико генерација: од Марине Абрамовић, Звонимира Сантрача и Балинта Сомбатија до Раше Тодосијевића, Чедомира Васића, Милете Продановића те три у овом погледу врло активне групе – *Шкарт, Лед-арт* и *Магнет.*

Халуцинантно избијање добро познатих националних митова и легенди у наше животе које смо ипак требали управо као историјски народ да оставимо тамо где им је једино место – у повесним читанкама, постаје нови

крвави *дансе мацабре*, не литерарни већ буквално крвави *Балкански (пир) барок* како је то показала Марина Абрамовић на Венецијанском бијеналу. Из овог хтоничког казана, правог пандемонијума наших нарави, опет су се прелиле најновије слике мортално реалности – оне којих се свет цивилизације покушава засвагда да отараси. Овај фасцинантни, антиратно ангажовани перформанс Марина Абрамовић је извела на Бијеналу у оквиру главног програма *Будуће, садашње, прошло*, по коме је и онако стравични балкански век изгледа да морао сасвим природно и законито да заврши још једним циклусом масовног убијања и разарања – још једним *крвавим барокним пиром*.

Усред општег југословенског рата, масовних убистава, деструкције, беде, тоталне изолације света која је погодила трећу Југославију вршачки уметник Звонимир Сантрач је замислио и напокон успео 1996. године и да реализује једну од засигурно најупечатљивији и најзнаковитијих икона овог времена – железничку композицију која се састоји од пет посебно прерађених вагона које у будућност а неопозиво у контрасмеру гура једна парна локомотива постављена на њиховом крају. Ову композицију Сантрач је назвао *Балкански воз (судбине)* а та монументална, покретна, управо *путујућа скулптура* справом је проглашена *уметничким знаком времена*. Брутална експресија његовог воза наше судбине морала се темељити на непосредном доживљају који је при томе имао и трауматичме последице за самог аутора.

Када се буде једном правила коначна рекапитулација уметничке фактографије која је најбоље *одсликала* наше време деведесетих, уз *Балкански барок* Марине Абрамовић, *Балкански воз (судбине)* Звонимира Сантрача заузеће свакако најистакнутије место.

Уметничка делатност Балинта Сомбатија имала је још од најранијих примера који датирају у касне шездесете изразити најпре идеолошки, а потом и отворено политички дискурс. Низ акција и перформанса које је он начинио показивали су стање једне специфичне идеолошке свести код оне врсте ангажоване уметности која је директним говором сведочила, иконички обележавала и критички тумачила своје време. Последње перформансе или амбијенталне поставке које је Сомбати начинио имају најдиректнији звук постисторијских асамблажа, дакле оне повесне и уметничке форме које су се не само у његовом раду већ и у реалности сусреле, преплеле и изградиле једну сложену уметничку целину која је међу најречитијима у овој врсти креативно-политичке активности.

Главна мисао Раше Тодосијевића креће се унутар свести да се наше актуелно друштво нашло *на ивици фашизма* – како је сам истакао. Тај општи синдром наравно да је захватио и осетљиво подручје уметничког стваралаштва, чак је извесно да је баш ту националсоцијализам у домаћој варијанти произвео и највећу штету у званичној уметности, у институцијама које се њоме баве, у уметничкој критици која је постала и естрадна и плаћеничка. А у тим покушајима и чиновима самоодбране радови Раше Тодосијевића заузимају једну од најинтересантнијих и најузбудљивијих позиција. *Фирма Тодосијевић,* баш као у каквој рекламној мануфактури или маркетиншкој агенцији реализовала је бројне рекламне плакате налик политичким са којих

шаље поруке налик комерцијалним, али у суштини отворено политичке које осликавају идеолошки тренутак у коме оне настају.

Од када се појавио на уметничкој сцени почетком седамдесетих година Чедомир Васић је константно испољавао амбивалентно схватање основних естетичких пропозиција своје епохе и ранијих кроз које је пластичко стваралаштво пролазило а које су га из неких разлога као ствараоца нарочито занимале и подстицале на ментално и креативно деловање. Тако је свих ових година с једне стране врло видљива његова заинтересованост за живе проблемске склопове визуелног језика оних средстава која је користио, а из чијих је стриктних медијских одредница већ у првој фази излазио и све чешће супституисао тзв. новим медијима – поготово видеом, затим инсталацијама и амбијентима, елаборирајући теме и садржаје своје уметности многобројним поступцима унутар иманентне семантичке равни и изведбене, управо процесуалне поставке. Неки од тих радова су аутобиографски (на пример онај изведен за XX Меморијал назива се ***Сетна Нова 1970***) пре свега због једног личног податка о њему али и о нама, једној истинској животној чињеници која говори о самом аутору, али је по својим иконичким, визуелним и семантичким својствима истовремено била подигнута на општи, актуелни ниво бројних индивидуалних миграција које су се нарочито током протекле деценије интензивирале.

У општој преформулацији и поставци уметности осамдесетих година, једна од њених виднијих особина била је и потреба да о спољашњој, неартифицијелној реалности проговори једним новим пластичким језиком. Неке естетичке подлоге том језику тражене су (и налажене) у прошлости, али је за већину уметника била ипак пресудно да се на њиховим делима виде јасни одблесци властитог времена. У једном, почетном периоду тај говор је био говор алегорија, метафора, симбола и симулакрума, а касније је, како су се социјалне пропозиције заоштравале не само према тој уметности већ и према укупном животу, он постајао све директнији, буквалнији и баналнији. Тај развој се лако може уочити и у опусу сликара Милете Продановића чији радови захтевају знатнију интелектуалну слободу при читању доминантних знакова свакодневице.

Насупрот великим, бучним наступима уметности током текуће деценије (не би ли се макар мало надјачала заглушујућа ратна галама тоталног разарања) *Шкарт* је у свом свакодневном деловању практиковао ангажоване микронаративе, једва уочљиве провокативне форме јавних протестних активности. Ти облици и методи минималистичког *арт-понашања* непосредни су део нашег живог и веома агилног урбаног андерграунда. Укупно гледајући феноме групе *Шкарт* означио је један крајње неуралгични тренутак у нашој политичкој стварности током деведесетих година на који су они реаговали непосредном стваралачком активношћу испуњеном многим симболичким садржајима који нису обавезно били *читани* као политички ангажовани али су истовремено давали ипак довољно података о себи као о посвећености која је дубоко задирала управо у идеолошко стање времена.

Група *Ледарт* делује као симболичко – *ледено* огледало овдашње *замрзнуте* стварности. Њихова смрзнута уметност појављује се као еквивалент

залеђеној реалности времена опште беде, пропадања, животарења у земљи која управо тада *није била у рату*. *Ледарт* је у својим бројним акцијама истицао и отворене антиратне и антинационалистичке поруке које смо могли прочитати у пратећим текстовима њихових изложби и наступа. Уз то, већ се из самог наслова да наслутити, а то је потврђено и неким од њихових активности, како су снажно заинтересовани за проблеме екологије, полуције (физичког и духовног света), уништења природе као метафоре уништења културе и уметности. Опште место активности, акција, радова, перформанса и изложби *Ледарта* фокусира се на њихову у основи протестну уметничку делатност која снажно анимира јавну пажњу, енергично делује на посматрачев ментални и емоционални склоп те у њему изазива неопходну и очекивану реакцију бунта и отпора. Такав приступ довео је и до формирања њихове *артклинике* у Новом Саду у који се одржавају у животу посустали протагонисти ове врсте уметности.

Група *Магнет* постала је позната по серији јавних уметничких радова под општом одредницом *street-art* који су означили високи степен провокативног креативног ангажмана који истовремено указује и на један изразито сложени садржај сачињен од идеолошких, етичких и естетичких компоненти незабележених у новијем југословенском стваралаштву. На крају низа уметничких појава које се данас активно баве друштвеним, идеолошким и политичким критицизмом стоји и радикална уметничка група *Магнет* која је у најновије време најдиректније и најотвореније идентификовала неке од чинилаца затвореног друштва који овде доминирају и који најфаталније одређује судбину наше културе и уметности, дакако уз све остале области социјалног и економског живота, који се под очигледном принудом одвија. Тиме су показали како се налазе изравно на трагу традиционалних авангардних покрета XX века од дадаизма преко руског уметничког експеримента раних револуционарних година до хепенинга и перформанса касног модернизма који су имали исти циљ: мењање (побољшавање и подизање на виши ступањ) опште етичке и естетичке свести.

Кроз најуверљивије примере, за ову прилику и као увод у главну тему текста, указано је на неколико начина ангажованог уметничког рада или понашања у деведесетим година. Овај низ феномена формирао је значајну градацију која постоји међу њима: од метафоричког говора до брутализма уличних акција, од симулакрума камерних амбијената до монументалних покретних *ready maid-a*, од повесних алегорија до *залеђености* актуелног тренутка... Сваки од њих, с друге стране био је директан и разоран одговор на драматичне изазове тог крајње опасног и идеолошки неартикулисаног времена. Наше постсоцијалистичко друштво није изградило стабилне уставне, политичке, економске, едукативне, културне и остале параметре (који дефинишу једну цивилизовану заједницу) те је стога у пуном замаху управо тада било једно опште социјално растројство које појединца дакако и уметника, припадника такве заједнице, чинило немоћним. Оно што им је ипак остало као последња могућност био је активни, агресивни отпор затеченом стању, силовит напор и храброст да се пруже јасни знаци немирења и непристајања. Наведени примери су показали ту слојевитост: с једне стране они су преглед, опис

и коментар оне врсте савременог југословенског стваралаштва које је на властити естетички ниво подигло и њене етичке компоненте потпуно их изједначавајући у вредносним категоријама, с друге, за ову прилику изнети примери који врло активно делују у односу према социјалној и културној збиљи. А на том надасве осетљивом и (по стваралаштво) опасном укрштању стајала је једна од тад најважнијих уметничких грађевина чији су највиши спратови већ зашли у наредни, овај миленијум. Дакле, на самом њеном врху, може бити, постављен је био један нови светионик који се тек назирао а који је имао изгледа да постане нашом новом, не само уметничком, *Надом*.

THE BEST OFF...

Но, поред ових примера, у тишини настајала је једна уметничка активност која је неговала потпуно другачији приступ стварности, а њено излечење је пропезнато у потпуно супротним стратегијама. И није грешка, синтагма која стоји као њен наслов не указује на *најбоље од* Саше Стојановића (рођен је у Лесковцу 1968, дипломирао сликарство на Факултету ликовних уметности у Приштини 1996, сада живи и ради у Београду; одржао бројне самосталние изложбе и перформансе), протагонисте таквог концепта ненасилног, индивидуланог уметничког отпора (the best of), већ на то да је (према његовом искуству) *најбоље искључено*, дакле на чињеницу коначног *пораза* лепог и људског, дечије невиност и уметничке чедности коју сам аутор отворено сагледава на ретроспективни начин кроз властити *поглед уназад*. И за разлику од наведених примера, ово је заправо вид јасног препознавања узалудног, према његовом мишљењу, инвестирања изузетних снага нарастајућих унутрашњих енергија, пре свега осећајних и имагинативних, који су у случају овог уметника увек биле у сталном, незадрживом порасту и бујању – од првих јавних наступа, перформанса одржаних у Приштини 1996. до најнових слика насталих 2007. године.

'На крају 20. века, на размеђи миленијума, сивило, бол и хладноћа прљавих бара, представлају наметнути пејзаж. Бродићи од папира су налик Нојевој барци. Управо због оваквог изгледа захтевају враћање дечијој чистоти као једином начину спречавања катастрофе' написао је Саша Стојановић у флајеру за перформанс 'Јој бродићи – рекла је Дада' који је на улицама Приштине извео 12. децембра 1996. године на тај начин што 96 бродића начињених од жуте хартије стављао у блатњаве баре, тадашњег симбола пропасти (не само овог града) у једној земљи без перспективе и са најавом драматичне будућности која јој се спремала. Каткотрајни, двосатни, бљесак чистоте жутог папира у општем сивилу наше свакодневице најавио је једну сасвим самосвојну, издвојену стваралачку индивидуалност која је ненаметљво, благо, нежно и деликатно упозоравала на опасне стрампутице којима се друштво у коме је живео запутило, али, као и сва друга, чак и они много гласнији коментари, и оно је остало нечујно, непримећено, потпуно искључено из јавног дискурса препуштено тек неколицини оних који су били сензибилизовани на исти начин као и сам уметник.

Серија перформанса пре 2000. настављена је 'Минутом радости' (Приштина, 1997) који је изведен пред препуном концертном салом деце у 'Бору и Рамизу' као контрасту са пречесто коришћеним 'минутом ћутања' који је постао знаком времена смрти тих година, затим 'Регресија друштва' (Ниш, 1997), 'Троминутна слика' (Нови Сад, 1997), 'Последњи покушај лечења земље' (Приштина, 1998), 'СФРЈ' (Нови Сад, Београд, 1998-99), 'Умазане руке брзо се перу' (Београд, 1998) и 'Човек' (Београд, 1999). Овај низ јавно изведених радова у различитим отвореним и затвореним просторима показао је да се Саша Стојановић кретао узлазном линијом у политичком смислу не напуштајући истовремено властиту поетику *меког* притиска на јавно мњење покушавајући да га усмери или према неким угроженим основним људским правима ('Умазане руке...' су изведене пред улазом у САНУ на дан потписивања универзалне декларације о правима човека), или потцењеним уметничким вредностима ('Троминутна слика је посвећена' Слободану Тишми), или према осећању одговорности за властиту судбину ('Човек' је посвећен полицијски и судски прогоњеном уметнику Нунету Поповићу) која је тих година бивала све неизвеснија. И остали наведени перформанси показали су снажну заинтересованост аутора да радом јавно постави неуралгична питања нашег друштва у конкретним околностима, пред публиком која је требала да буде покренута из дубоке летаргије беспомоћности и задате трагичности те да се активно одупре према претећим опасностима које су кулминирале управо током бомбардовања 1999. године. И то је био почетак краја једног режима који је *произвео* уметнике попут Саше Стојановића. Његов мирни, пацифистички покрет уметничког отпора, немирења за властиту и колективну судбину свеколике угрожености, испољеном нежношћу против нараслог ратног и нератног насиља, сентиментом према распаду једне велике државе, а крај тог краја одиграо се превратом 2000. године када су се уметици, на овај начин осетљиви, нашли у једној посве новој ситуацији која се многима учинила као повратак наде, као остварење немогућег, као буђење из кошмарног сна. Но, тај тренутак кратко је трајао. То се може приметити и у овој врсти радова Саше Стојановића.

Први перформанс који је након промене режима урадио био је 'Храна за голубове' (Боград, 2000) који је посветио Џону Ленону. Тиме је он показао још једну страну своје стваралачке личности. Посвећујући овај перформас Ленону, Стојановић је истакао да је он 'кроз своју музику и активизам афирмисао љубав и људска права а био против рата, насиља и расизма', дакле она линија коју је следио и аутор, с тим да је показао и колико је на његову уметност утицала рок-музика као део великог покрета поп-културе. А заправо је и Саша Стојановић припадао том покрету који јасно пратимо и кроз његову сликарску делатност. Следећи перформас 'Ово нису играчке' (Београд, Врање 2001) био је посвећен деци која су расла у ратној атмосфери и која су, ломећи своје пластичне играчке у облику оружија, исказала став о тек окончаном периоду разарања, деструкције, умирања – о свему ономе у чему као млада бића не желе да учествују нити да буду део. Један од најзначајнијих перформанса које је Саша Стојановић извео у постратовском периоду био је под називом 'Срце 2002.' (Београд, 2002) као почетак Октобарског салона. За

њега је рекао како није 'романтичарско-утопијски занос, већ цивилизацијаи чин', а то је већ сасвим нови квалитет ако се пореди са његовим почетним радовима. На општем плану, уз овај пеформанс стоје и 'Корак, земља, дрво', (Београд, 2003), 'Хлеб' и 'Живот' (Београд, 2004) и 'Марјан Бенеш' (Београд, 2005) у којима Стојановић отвара етичка питања везана за свакодневни живот и судбину људи. Тиме је он на известан начин заокружио циклус перформанса – од почетних, смрти, разарања, пропадања, до каснијих који се баве људским правима, новим животом (који је такође тежак), судбинама и егзистенцијама које је транзиција такође угрозила осакатила, често поништила, остављајући уметницима попут Саше Стојановића још увек веома велики простор за уметничку експресију.

Упоредо са перформансима, Стојановић се бавио и сликарством – уљем на платну. Најстарије слике датирају у 1996. годину, а први пут су излагане на његовој самосталној изложби у Нишу 1997. За ових десет година, јер последњу је приредио у Београду 2007. Стојановић је остао доследан почетном сликовном језику који је неговао све ово време, тематски преплићући своје јавне акције са изложбеним поставкама. Стојановић сматра, да ако се држи *дечијег погледа* на стварност да ће јој остати ближи, а тиме ће бит и истинитије његово сведочење. Намерно избегавање да властито сликарство претвори у академску дисциплину са јасним медијским одређењима, Стојановић се задржао на елементарном цртежу који заодева изразитим, наметљивим колоризмом. Кроз ове инфантилне, веселе призоре уметник саопштава оне истине које би се суровијим средствима израза и призорима теже прихватили, а у најдрастичнијим случајевима они би били са негодовање и гнушањем одбијани као лажни или пропагандистички. Знајући за ту судбину 'црног таласа' и ангажоване уметности у нас, Стојановић се врло свесно одлучио да својим 'весилим таласом' којим је преплавио галерије у којима је излагао заведе гледаоца, да му на прихватљив начин, без болних забијања прстију у отворене ране покаже праву слику времена у коме живи, стање морала са којим мора да се бори, дубину патњи које га свакодневно опхрвавају...

У том сликарском опусу могуће је разлучити неколико целина. Најпре, ту су оне настале на самом почетку, 1996. и 1997. године које су понешто наративније, као да сликар жели да сем ликовним призором, и самом причом заинтересује гледаоца. Потом долази период преданост попкултури када се, угледајући се на стрип-арт 1998. и 1999. године бави плакатским речником пуним отворених перука на рачун друштвене и политичке збиље у којој је живео. Најзад, после 2000. Стојановић потпуно проћишћава своју слику у којој остаје само елементарни цртеж утопљен у јарку колористичку гаму. Овде видимо невероватну комбинацију клеовског, херинговског и наивистичког поступка у сликању, инфантилизам и хуморност, оптимизам и сету, све то у исто време, практичмо у истом раду са очигледном потребом уметника да поглед посматрача најпре забави, а потом и да га усмери према пажљивјем праћењу ликовног текста (који је наглашен и називима тих радова).

И најзад, посебно поглавље у раду Саше Стојановића је и мали опус, од свега четири рада, насталих 1998. и 2001. године које је, као плакате, урадио за Одбор за људска права у Лесковцу, за албум групе 'Обојени програм' 'Сва

срећа генерал воли децу', за 'Жене у црном' у Београду 'Приговор савести' и за Уједињене нације 'Права очима детета'. И у овим радовима Стојановић је потпуно остао доследан себи – и у ликовном поступку и у нарочитој нарацији која је карактеристична за целокупну његову сликарску уметност.

Место Саше Стојановића у рецентној српској уметности сасвим је посебно. Он практично није упоредив ни са једном од многобројних појава на пребогатој, чак преобилној сцени коју имамо прилике да пратимо. Али, међу свима њима, он је један од малобројних који су прави гласови новог (овог) века. Они гласови који ће се дуго и далеко слушати. Зашто? Јер се Саша Стојановић 'још увек радује ваздуху који путује балонима' (како сам каже), и јер је његов **The best off** тек привремено стање, уосталом како то редовно бива са оним личностима које њихова савременост не препознаје, али чији ће се трагови јасно распознавати у времену које долази, у будућности која увек боље види од садашњости.

Summary

Jovan Despotović

SOME EXAMPLES OF ENGAGED ARTISTIC WORK
ONE SPECIFIC EXAMPLE – SAŠA STOJANOVIĆ OR NON-VIOLENT RESISTANCE

One of more obvious art characteristics during 80's in Serbia was the need to speak up about new, outer, non-artificial reality using new, artificial communication. Some esthetic baselines of this communication/lingo were searched (and discovered) in the past, but for the most of the artists the crucial element was to present and highlight transparent reflection of the time and period they live in. In the very beginning this communication includes allegory, metaphors, symbol and simulacrum; nevertheless, since the social propositions became more opposite comparing both with the art itself and the whole life, it became more direct, literal and banal. The paper gives the opportunity for this author present brief review of the artists who became main characteristics of two millenniums ended with essay approach to the work of Saša Stojanović, protagonist of the concept of non-violent, individual artistic resistance, who used his performances and painting to appraise the final conquer of beauty and humanity, child innocence and artistic ingeniousness.

УДК 727.7:902

Милица Тапавачки

АРХЕОЛОШКИ ПАРКОВИ И МУЗЕЈИ НА ОТВОРЕНОМ

Апстракт: Прилог за циљ има приказивање најновијих приступа у музеологији и делом у експерименталној археологији.

Средином марта 2006. године је у Мађарској, у Сазхаломбати (Százhalombatta), одржана "Друга међународна конференција о експерименталној археологији и археолошким парковима" (Second International Conference on Experimental Archaeology and Archaeological Parks). Том приликом, учесницима конференције је представљено око десет музеја широм Европе, као и њихови рад и активности.

Овај текст има за циљ кратко представљање сваког од тих музеја, као и онога шта посетилац у њима може да види, доживи, или чак сам активно узме учешћа у неком од збивања у музеју.

Лофотр (Lofotr)- Викиншки музеј у Боргу (Vikingmuseet på Borg) налази се у северном делу Норвешке, на полуострву Вествогој (Vestvågøy). На овом месту се налазило једно од десетак севернонорвешких кнежевских седишта. Ипак, само су у Боргу сачувани остаци дрвених грађевина, откривени током археолошких ископавања вршених у периоду од 1983 - 1989.г. Ово кнежевско седиште је основано око 500.г.н.е. и било је у употреби све до почетка 10. века.[1] Претпоставља се да је последњи викиншки кнез који је овде боравио био Олаф Твенумбруни, који се услед сталних сукоба са осталим племенским вођама иселио на Исланд. О величини његове кнежевине, нити кнежевина његових пртходника, не зна се готово ништа. Ипак, познато је да су у истом периоду у северној Норвешкој постојале и друге кнежевине.[2]

Највреднији налаз представља најдужа до сада откривена викиншка кућа, чија дужина износи 83 м (сл. 1 и 2). Ова грађевина, кнежевски двор, реконструисана је у потпуности и представља најважнији део музеја Лофотр у Боргу. Као центар угледа и моћи, она је заузимала доминантан положај у односу на околину и била је видљива са свих страна. Током ископавања је

[1] Kaldal Mikkelsen D., Die heiligen Höhen, Borg 1996, 5

[2] Иста, 7.

утврђено да је првобитна грађевина била дуга 67 м., а да је касније у више наврата продужавана. Зидови грађевине су били од прућа.

Унутрашњост је била подељена на пет просторија: дворану, улазну просторију, радионицу, оставу и шталу. Утврђивање намене сваке од ових просторија извршено је на основу покретног археолошког материјала.[3]

У средини дворане, дуге 20 м., налазило се огњиште. У овој просторији је вероватно живела и радила већина чланова домаћинства. Личне ствари и алат чувани су у сандуцима или на полицама дуж зидова просторије. Клупе постављене дуж зидова служиле су за седење или починак. Уз спољну страну северног зида ове просторије нађена је отпадна јама богата налазима.

Улазна просторија је имала двоја врата, претпостављени главни улаз окренут ка југу и споредни улаз, окренут ка северу.

Радионица је такође поседовала огњиште у средини. Уз зидове радионице су се налазиле клупе. Овде су обављане занатске делатности и израђивани ручни радови.

У североисточном делу просторије налазила су се почасна места, на којима су нађени златни амулети, стаклене посуде и крчази. Она су била симболична средишта друштвеног, политичког и верског живота. У овој просторији су се одвијали свечаности и банкети, заључивали споразуми и савези, точили су се пиво и медовина.

У остави су чувани житарице, медовина и пиво. Улаз у ову просторију се налазио на југозападном зиду.

У шталу дугу 32 м. улазило се кроз два улаза на јужној страни. С обзиром на њену величину, овде је могло бити смештено око 50 грла стоке. Део штале је сигурно био одвојен за коње, који су зими боравили унутар штале, а лети на пашњацима.

У Боргу је посведочена пољопривреда, пре свега узгој јечма.[4] Осим овога, становништво се бавило риболовом. Велику улогу у исхрани играла је сушена риба, пре свега бакалар, али и харинга и лосос. Риба је ловљена мрежом или пецаљком, о чему сведоче налази удица и тегова за мреже.

Од заната, посведочена је израда накита од сребра и злата, ткачки и ковачки занат, дрворез и рад у кости, као и обрада коже.[5]

Остаци пристаништа за дуге викиншке бродове, као и тумули, употпуњују слику о овом центру моћи. Сваки детаљ указује на то да је овде живео веома утицајан човек, са богатством које га је јасно издвајало од његових сународника.

О музеју је доступно више података на: www.lofotr.no

Бискупин (Biskupin) - археолошки парк у Пољској, око 250 км западно од Варшаве. Оснивању овог парка претходило је откриће насеља старог 2700 година, до којег је дошло тридесетих година XX века.[6] Године 1933. је, у

[3] Иста, 11.
[4] Иста, 17.
[5] Иста, 25.
[6] Zajączkowski W., Biskupin i okolice, Wrocław 2006, 2.

оквиру екскурзије, учитељ В. Швајцер на ово место довео своје ђаке и увидео да се ради о археолошком налазишту. Након што је о томе обавештен Државни музеј археологије, ископавања су отпочела већ 1934. године. На почетку су то била ископавања малог обима, али су врло брзо прерасла у готово највећа ископавања пољске археолошке школе, на којима су примењиване за то време најмодерније методе истраживања, као што су подводна археологија и аерофотографија.

На простору данашњег археолошког парка, који обухвата 23 ха, откривени су трагови настањивања од палеолита до раног средњег века. Део налаза откривених током ископавања приказан је у музеју који се налази у оквиру археолошког парка. Осим аутентичних налаза, у музеју је приказан и велики број реконструкција и модела који осликавају живот становника Бискупина и околине у различитим праисторијским и историјским периодима.

Ипак, најзначајније откриће представља насеље лужичке културе. У овом насељу је нађена керамика израђена у халштатском маниру, на основу које је налазиште датовано у период од 700. до 400. г.п.н.е.[7] Најпрецизније датовање добијено је путем дендрохронолошке анализе, којом је проучена храстова грађа коришћена за подизање овог насеља и која се сврстава у период између 747. и 722.г.п.н.е.

Ово утврђено насеље лужичке културе простире се на мочварном острву површине 2 ха. Читаво острво је ограђено зидом од густо поређаних храстових дебала, забодених у обалу и дно језера под углом од 45°. Иза последњег реда дебала, око читавог насеља је изграђен одбрамбени бедем, чија је дужина износила 450 м, ширина 3,5 м, а висина 6 м. Бедем је формиран од три реда храстових дебала, која су на угловима била укрштена. На бедему се налазио улаз брањен кулом висине 8-9 м, са двокрилном капијом. Од капије је, преко мочварног земљишта, најпре водила дрвена стаза дуга око 250 м, а касније један дрвени мост. (сл. 3)

Одмах након што се прође кроз капију, наилази се на омањи слободан простор прекривен плетаром, који је вероватно служио као место за окупљање. Целом дужином бедема, са његове унутрашње стране, протеже се кружна улица, која се укрштала са паралелно постављеним попречним улицама. Са обе стране трансверзалних улица су се налазиле куће постављене у 13 редова. Куће су биле изграђене од усправно постављених облица и имале су дрвене подове. Просечна површина куће обухватала је 70 до 90 м². Све куће су имале идентичан унутрашњи распоред и биле су подељене на два дела, на глави простор и предпростор. Унутар главног простора се налазило велико огњиште и место за заједнички починак. (сл. 4)

У једном делу археолошког парка одвијају се активности везане за експерименталну археологију. Оне обухватају узгој одређених врста животиња, као што су овце, коњи и још неке врсте ситне стоке, али и узгој биљака, међу које спадају пшеница, боб, просо, сочиво и лан. Експерименти везани

[7] Исти, 4.

за земљорадњу укључују и орање помоћу плуга који вуку животиње, па омогућавају реконструкцију начина живота становника Бискупина из периода лужичке културе. Такође се изводе активности везане за ливење гвожђа и бронзе, димљење животних намирница, израду грнчарије, израду каменог алата, добијање мрког катрана и соли. Осим тога, одржава се настава из моделовања глине, израде перли, предења и ткања.

Сваке године, тачније сваке треће недеље септембра, у оквиру археолошког парка у Бискупину, а у организацији Археолошког института Универзитета у Варшави, приређују се тематске прославе поводом "Дана европске културне баштине". Посетиоцима је тада омогућено да се опробају у гађању са луком и стрелама, да плове по бискупинском језеру у реконструисаном словенском бродићу, као и да израђују посуде од глине, да ткају, па чак и да присуствују "борби" између Римљана и варвара.[8]

Музеј се виртуелно може посетити на адреси: www.biskupin.pl

Гластонбери - Glastonbury, келтски музеј и тресетна мочвара, који се налазе између Шепвика (Shapwick) и Вестхеја (Westhay), око 40 км јужно од Бристола.

У овом центру су у оригиналној величини реконструисане две келтске куће кружне основе, чија је специфичност то што леже на мочварном тресетном тлу. Замишљени начин живота и атмосферу у овом келтском насељу посетиоци могу да осете седећи поред ватре у једној од кућа или шетајући по мочварном земљишту, што представља нарочит ужитак за најмлађе посетиоце.

Викендима се најчешће одвијају демонстрације везане за различите старе занате или за представљање различитих историјских догађаја. Такође постоји могућност учешћа на неком од курсева на којима се уче стари занати. Неколико пута годишње орагнизују се светковине, нпр. "Лугнаса сајам вештина" (Lughnasa Skills Fair), који је добио име по келтском богу Лугу (Lugh), а који је по легенди своју шаку могао да претвори у било коју алатку. Ова светковина се одржава почетком августа и на њој учесници могу да покажу све шта су научили током курсева.

Иначе, овај локалитет археолози истражују више од једног века. Предност и занимљивост Гластонберија је у томе што су у тресетном мочварном земљишту остали одлично очувани комади дрвета, заправо делови дрвених стаза које су премошћавале ово тешко проходно земљиште и на тај начин омогућавале кретање и транспорт.

Више података о музеју се може добити на: www.somerset.gov.uk/heritage

Ајндховен (Eindhoven - Historisch openluchtmuseum) - **овај живописан** музеј на отвореном, који се налази неких 100 км јужно од Амстердама, обухвата реконструкције праисторијског насеља из периода гвозденог доба (750-50. г.п.н.е) и једног средњевековног насеља (500-1600.г.). Он се налази

[8] Исти, 16, 18.

у парку Генепер (Genneper), на јужном ободу града Ајндховена и на обали реке Тонгелреп (Tongelreep).

Изградња праисторијског насеља је сама по себи представљала археолошки експеримент. Коришћене су само оне врсте дрвећа и оне алатке које су постојале у гвозденом добу. Осим тога, свесно су примењивана различита решења на спојевима, при изради зидова, кровова, врата, капија итд. С обзиром да се до данас не зна на који су тачно начин људи из периода гвозденог доба градили своја станишта, свако од ових решења се може сматрати могућим и веродостојним. Ипак, експерименти у изградњи овог насеља показали су да су нека решења логичнија од других, што археолозима олакшава да спознају технике изградње коришћене на локалитетима које истражују.

Осим реконструкције неколико гвозденодопских кућа, део музеја посвећен праисторији (сл. 5 лево) обухвата и тор, шталу, млин, бунаре, као и део земљишта на којем су засађене биљке за које је познато да су култивисане у гвозденом добу. Један део праисторијског музеја је одвојен за занате: штављење коже, вађење глине, израду грнчарије, ковачку радионицу, добијање угља и катрана, добијање гвожђа, предење, ткање и бојење вуне и лана. На реци су постављени чамци издубљени у деблима, док се на другом крају овог малог насеља налази свети храст, око којег се редовно одвијају религијске и музичке свечаности.[9]

Део музеја који за тему има средњи век (сл. 5 десно) обухвата кућу грађену од плетара и лепа, камену грађевину са оловним прозорима, бунар и омање гробље. Нешто по страни је смештено и средњевековно сеоско домаћинство, у којем се може стећи добра представа о животу на селу у том периоду. Ту се прави бутер, топи восак, преде и боји вуна.[10]

У оба дела музеја активно учешће имају људи обучени у праисторијску или средњевековну одећу, који се шетају улицама, упражњавају занате, опслужују животиње, седе око ватре, разговарају, свирају итд. Сваке недеље и празника, деци је такође омогућено да учествују у активностима предвиђеним за њихов узраст. Одређеним данима се организују посебни догађаји, нпр. печење хлеба, седење око ватре и слушање старих легенди, али и туча са Викинзима или средњевековни вашар. Рад са посетиоцима обухвата радионице, у којима посетиоци уче како да пеку хлеб, пале ватру помоћу кремена, лију гвожђе или обрађују кост.

О свему овоме више се може сазнати на: www.historisch-openluchtmuseum-eindhoven.nl

Археон (Archeon) - Овај археолошки парк, у којем је представљена жива историја, налази се у Алфену на Рајни (Alphen a/d Rijn) око 35 км западно од Утрехта (Utrecht). У парку су, са укупно 43 грађевине, посетиоцима представљене три епохе: праисторија, антика и средњи век. Све грађевине су

[9] Boonstra A., Museumgids - historisch openluchtmuseum Eindhoven, Eindhoven 2004, 5-27.
[10] Иста, 28-45.

подигнуте на основу аутентичних налаза одређене епохе из Холандије, а настањују их аутентично обучени људи, који се на лицу места баве делатностима из одговарајућих археолошких периода.

Део музеја који представља праисторију обухвата следеће периоде: палеолит (до 8800. г.п.н.е.), мезолит (8800. до 5300. г.п.н.е.), неолит (5300. до 2000. г.п.н.е.), бронзано (2000. до 800. г.п.н.е.) и гвоздено доба (800. до 12. г.п.н.е.).

Иако из палеолитског периода у Археону не постоји никаква реконструкција, из периода мезолита реконструисано је сезонско насеље ловаца и сакупљача. Ова реконструкција, која се састоји од три колибе, заснива се на налазима са севера Холандије. Структура сваке колибе обухвата скелет од савитљивог прућа покривен шибљем и гранама. Људи који бораве у овом насељу израђују алатке од кремена, дрвета, кости и рога. Они се такође баве риболовом, што је приказано на оближњем језерцету, по којем се иначе може пловити у чамцу издубљеном у деблу.[11] (сл. 6)

Из неолитског периода је у Археону реконструисана колиба са неколико мањих просторија. (сл. 7) У једном углу, кров уместо дрвеног стуба придржава комад гранита. У малој просторији у задњем делу колибе је, на основу аутентичног налаза, реконструисана јама у којој су нађене две керамичке посуде и перла од ћилибара. Могуће је да је ова јама представљала гроб. Средишњи део колибе је коришћен за дневни боравак.[12]

Осим колибе, неолитском периоду припада и реконструкција мегалитске гробнице, какве су тадашњи људи користили за сахрањивање током више генерација. (сл. 8) Покојници су често сахрањивани са великим бројем гробних прилога, као што су врхови стрела, камене секире и посуде од печене земље.

Периоду бронзаног доба припада сеоска кућа изграђена од дрвета, са зидовима облепљеним лепом и са кровом од сламе. Око куће је ископан одводни канал. У оваквој врсти кућа, људи и стока су живели под истим кровом. Осим што се у овом делу музеја може видети како су људи из периода бронзаног доба гајили стоку и обрађивали земљу, могуће је посматрати и како су се од бронзе лили оруђе, оружје и накит. Коначно, овде је реконструисано и мало светилиште које се састоји од четири дрвена ступца који носе четири хоризонталне греде, које се на крајевима укрштају у виду крављих рогова. (сл. 9) Светилиште је изграђено на основу налаза који потиче са североистока Холандије, из мочваре у близини града Баргеростервелд (Bargeroosterveld).[13]

Последњи период праисторије, гвоздено доба, такође је представљен са неколико колиба изграђених у техници плетара и лепа, као и са радионицом за израду предмета од гвожђа.

[11] De Boer M., The prehistoric Period at Archeon. У: Archeon - Themepark for living History, Alphen aan den Rijn 2005, 8.

[12] Исти, 10.

[13] Исти, 12.

У римском периоду се на месту данашњег Алфена на Рајни налазио римски војни логор Албанијане (Albanianae). Претпоставља се да је био изграђен око 40. г.н.е., када је Клаудије планирао да одавде крене у напад на Британију. Иначе, насеље је током читавог периода антике имало велики значај, јер се налазило на лимесу, на одбрамбеној линији против агресивних германских племена.

У оквиру археолошког парка је реконструисан велики број римских грађевина, почев од самог утврђења са великом капијом, која служи као улаз у музејски ареал. (сл. 10) Ту је затим једна градска вила, испред које се налази грнчарска радионица, док се иза радионице налази кухиња са малом трпезаријом. У дворишту испред куће се налази и пећ за печење производа од глине.

Врло занимљива је реконструкција комплекса гало-римског храма, који се састоји од ограђеног простора унутар којег се налазе главна грађевина тј. храм посвећен богињи Нехаленији, затим стубац посвећен Јупитеру и анекс. На капији кроз коју се улази у овај комплекс налази се религијски календар, тзв. фасти.[14] Сваког дана, унутар овог комплекса се одржава римска церемонија приношења жртве богињи.

Иза сакралног комплекса налазе се реплике римског теретног брода и крана, помоћу којег се товар истоваривао и утоваривао на брод. Сам брод је копија једног од шест бродова откривених 1972. г. у оближњем граду Звамердаму (Zwammerdam).[15]

На раскрсници двеју главних улица у римском насељу Археона налази се форум, са ростром и бунаром, али и сунчевим часовником. На форуму се налази и јавно купатило, терме, изграђено на основу налаза римског јавног купатила у граду Херлен (Heerlen), на југу Холандије.[16]

Поред јавног купатила је смештен полукружни амфитеатар, изграђен од дрвета, у којем се сваког дана одвијају гладијаторске борбе. Након овакве представе, посетиоци музеја уз римске специјалитете могу да се опусте у триклинијуму оближње крчме.

У Археону су приказане две средњевековне епохе: прва, која се односи на период око 800.г. и друга, која се односи на период око 1350.г.[17]

Реконструкције из епохе раног средњег века заснивају се на налазима пограничног насеља Дорестад (Dorestad), које се у периоду од 600. до 1000. г. простирало обалом Рајне у дужини од око 3 км. и представљало значајно трговинско средиште.[18] Из овог периода су реконструисани складиште и радионица за обраду гвожђа и стакла, смештена у полуукопаној колиби.

[14] Hansen M., The Roman Period at Archeon. У: Archeon - Themepark for living History, Alphen aan den Rijn 2005, 19.
[15] Исти, 22.
[16] Исти, 22.
[17] Jong H., The Middle Ages in Archeon. У: Themepark for living History, Alphen aan den Rijn 2005, 31.
[18] Исти, 31.

Део музеја који се односи на 14. век заснива се на налазима средњевековног градића Гравендам (Gravendam). У центру овог дела Археона налазе се рибарева колиба и пчеларева кућа до ње. Конструкција обеју кућа је начињена од дрвених стубова, док су зидови израђени од дасака или плетара и лепа. Унутрашњост обеју кућа се састоји од само једне просторије, са огњиштем укопаним у под и са рупом на крову, која је служила за одвођење дима. Постоји само један отвор који служи као прозор и који се може затворити са капком. Испред обе куће налази се двориште, у којем различите занатлије упражњавају своје делатности. Овакве сеоске куће заправо врло личе на грађанске, а једина разлика је што су ове потоње краће, с обзиром да је изостављен део куће који је на селу служио као штала.

Из периода 14. века реконструисани су следећи објекти: штале, ковачница, брана, плетарева и дрводељина радионица, тржница, радионица за израду намештаја, обућарева радионица итд.[19] Ту је и реконструкција грегоријанског манастира, (сл. 11) у којој петнаестак фратара посетиоцима свакодневно приказује начин живота у средњевековном манастиру, укључујући појење или негу сиромашних и болесних помоћу биљака из баште коју сами узгајају.

Још више података о овом изузетном музеју на отвореном налази се на: www.archeon.nl

Манхинг (Keltisch-Römisches Museum Manching) - Келтско-римски музеј у Манхингу налази се око 50 км северно од Минхена. Године 1999. је, по одлуци баварског Министарства за науку, овде основан огранак Покрајинског музеја, у којем је било предвиђено излагање келтских и римских налаза са овог подручја, укључујући и два изузетно важна налаза из Баварске: римске бродове из Манхинга и оставу келтског златног новца из манхиншког опидума.

У овом изразито модерном музеју спојени су модерна музејска архитектура и историјска презентација, као и доживљај у простору који треба да испуни очекивања посетилаца.

Тематски је музеј подељен на два дела: у једном су приказани налази из манхиншког опидума, келтолозима познатог као један од највећих и најбоље истражених гвозденодопских насеља. Истраживан још од 19. века, овај опидум је дао неколико хиљада налаза: накита, алата, оружја, новчића, посуђа и култних предмета. Најзанимљивији налаз свакако представља остава златних новчића, откривена 1999. године.[20] Састоји се од 483 новчића, чија је најважнија одлика да на себи не носе никакву представу. (сл. 12)

Други део музеја је посвећен римској епохи. Након доласка Римљана, на месту ранијег опидума подигнут је војни логор, који је за задатак имао да штити врло осетљив стратешки пункт на раскрсници два античка пута: једног који је преко предалпског простора преко Дунава водио на север и другог, који је ишао јужно од тока Дунава у правцу запад - исток. Поред логора се убрзо оформило и цивилно насеље, настањено породицама војника, трговцима и занатлијама.

[19] Исти, 34-41.

[20] Zweckverband Keltisch-Römisches Museum Manching (изд.), Manching 2004, 3.

Најважнији налаз у овом делу музеја чине два изузетно добро очувана брода, откривена 1986. године у пресушеном кориту реке Браутлах (Brautlach), притоци Дунава. Они су дуги по 16 метара, њихова ширина износи 2,5 м, а датују се на крај 1. или почетак 2. века.[21] Кретали су се помоћу весла и вероватно су служили као патролни чамци или као пратња товарним бродовима. Унутар музеја су ови бродови приказани тако да их посетиоци могу посматрати одозго, са галерије, али и да им могу прићи и сагледати њихову унутрашњу структуру. (сл. 13)

Овај недавно отворени музеј се може видети на: www.museum-manching.de

Кирххајм (Kirchheim - Bajuwarenhof) - бајуварско сеоско имање, које се налази на око 30 км североисточно од Минхена. Ово раносредњевековно имање настало је као резултат дугорочног археолошког пројекта отпочетог у зиму 2003-2004. г. Имање се састоји од куће, пратећих објеката и баште. За изградњу свих грађевина коришћене су алатке које су употребљаване у 6. и 7. веку. Тако су, нпр. приликом изградње куће, употребљени ручно издељани дрвени ступци, зидови од плетара прекривени су лепом, а слама за кров сечена је српом. (сл. 14)

Концепт овог бајуварског имања заснован је на два принципа: један од њих је да у археологији постоји велики број питања на која се одговори често могу наћи у експерименталној археологији и покушајима реконструкције одређених грађевина или предмета. У овом смислу, бајуварско имање у Кирхајму студентима археологије и сродних наука пружа могућност да то сами испробају. У овом смислу су од важности и семинари и предавања за стручњаке, који се ту редовно одржавају.

Други принцип је да се резултати археолошких истраживања заинтересованој јавности најбоље могу приказати кроз практичне примере, у овом случају изградњу још неких грађевина унутар овог археолошког парка и укључивање посетилаца у такву врсту активности. Осим тога, у парку увек бораве костимирани учесници, који на себи имају одговарајућу одећу и наоружање, а који могу да одоговоре на сва питања посетилаца. Осим овога, музеј нуди моућност укључивања група посетилаца, најчешће школског узраста, у одређене делатности везане за старе занате.

Најновији подаци о овом раносредњевековном насељу моу се наћи на: www.bajuwarenhof.de

Халштат (Hallstatt) - ово познато налазиште, које је дало име читавој култури старијег гвозденог доба, налази се у најјужнијем делу Горње Аустрије, у удолини испод врха Дахштајн (Dachstein). Глави разлог због којег су се бројне генерације настањивале на овом тешко приступачном месту пре свега је близина богатих рудника соли.[22] Иако археолошки налази потврђују да су људи овде боравили још 7000 г.п.н.е., са редовном рударском делатношћу

[21] Исто, 5.

[22] Barth F. E. и Lobisser W., Das EU-Projekt Archaeolive und das archäologische Erbe von Hallstatt, Wien 2002, 7.

и коришћењем рудника соли отпочело се тек око 1400. г.п.н.е.[23] Свакако најпознатији налаз са овог локалитета представља некропола са око 1300 гробова, који се датују у период старијег и млађег гвозденог доба. С обзиром на различите епохе, на некрополи су у сличној мери заступљени како скелетни, тако и спаљени гробови.[24]

Иако сам рудник соли и велики број налаза из гробова представљају феномен за себе, занимљиво је да се у Халштату повремено одвијају археолошки експерименти, који за циљ имају реконструкцију начина живота и рада у праисторијском периоду. Најчешће се ради о бронзанодопским радионицама, које се подижу на одговарајућим локацијама у виду археолошких архитектонских модела, а које се касније претварају у музеје на отвореном и постају доступне јавности.[25]

У оквиру таквог једног пројекта, названог Археолајв (Archaeolive), током лета 2001.г. извршена је реконструкција једне грађевине из периода касног бронзаног доба, заснована на археолошким налазима из 1878. и 1939.г.[26] Такве грађевине, заправо радионице, нађене су у више наврата - све оне имају правоугаону основу и укопан унутрашњи простор. (сл. 15а и 15б) Приликом радова на реконструкцији коришћени су материјали чије је постојање потврђено приликом археолошких ископавања. Радови на обради дрвета извођени су на лицу места и то помоћу реконструкција алатки које су такође археолошки могле бити потврђене.

На површини од 6 Х 6 м ископана је рупа дубине око 2м, која је затим обложена облицама. Пречник облица износио је 18 до 25 цм. Све ивице овако добијеног дрвеног сандука биле су вертикалне, осим источне, која је била израђена у виду благо закошене рампе. Добра изолација конструкције постизана је помоћу набијене глине.[27] Сама грађевина, изграђена од балвана, била је висока око 2 м и покривена двосливним кровом. Кров је био израђен од дрвених дашчица. (сл. 16)

Занимљиво је да је у свакој радионици био пронађен велики број свињских костију, као и алатке које се могу довести у везу са месарским занатом. На основу овога изведен је закључак да су радионице коришћене за транжирање и прераду меса, пре свега свињског, које је након сечења вероватно било усољено или димљено, а затим складиштено. Претпоставља се да је усољавање меса вршено управо у напред споменутом удубљењу у земљи, у којем се налазила мешавина потребна за овај процес. Експериментима је могло бити утврђено да је свињско месо већ након десетодневног боравка у овој мешавини било конзервирано.[28] Конзервисање се даље могло вршити у

[23] Исти, 8.
[24] Исти, 32.
[25] Исти, 41.
[26] Исти, 40, 41.
[27] Исти, 47.
[28] Исти, 45.

рударским окнима, у којима су се, при константној температури од око 7ºC и влажности од 60%, као и при одговарајућем протоку ваздуха, стицали идеални услови за тај процес. То је током експеримената такође било потврђено.

Резултати археолошких експеримената на реконструкцији ове радионице за јавност су отворени у августу 2001.г. Осим саме грађевине, публици је такође представљен начин коришћења радионице, тако да је у њој том приликом извршено и усољавање меса.

Горсијум (Gorsium -Tác) - највећи археолошки парк у Мађарској, који обухвата остатке античког Горсијума, источно од Балатона. (сл. 17) Горсијум је основан средином 1. века, када је основана провинција Панонија, а свој значај у одбрамбеном смислу изгубио је већ почетком 2. века, након изградње лимеса у овом подручју.[29] Ипак, с обзиром да су се на овом месту укрштали путеви од Аквинкума ка Италији и од Бригетија ка Балкану, Горсијум је задржао свој значај као религијски и трговачки центар.

У средишту светог простора подигнут је Августов храм, са олтаром испред њега, на којем су једном годишње, у присуству делегата из свих провинцијских градова, приношене жртве у част цара. Свети простор је обухватао око 9 ха, а до сада је откривена једна његова трећина и приказана јавности. Ту су велике светковне дворане, храмови посвећени различитим божанствима, капеле, као и просторије у којима су се одржавале гозбе и пратеће свечаности, гостионице и репрезентативне просторије богато украшене фрескама.

Амфитеатар је био изграђен изван светог простора, а у њему су се, након завршетка религијских обреда, одржавале гладијаторске игре и борбе животиња. Данас је посетиоцима музеја омогућено да три пута годишње у амфитеатру присуствују одређеним светковинама: Флоралији (Floralia), римским играма (Ludi Romani) и Августалији (Augustalia).

Прва светковина, Флоралија, одржава се крајем априла или почетком маја, а посвећена је инаугурацији Флориног храма у Риму 238. г.п.н.е.[30] Овај празник посвећен је прослави пролећа. У Горсијуму он обухвата изложбу цвећа, меда и производа од меда, демонстрацију античких вештина, античке игре за децу уз учешће посетилаца, римску гозбу, гладијаторске игре, као и приказивање римске одеће.

Друга светковина, римске игре, одржава се крајем августа или почетком септембра, а односи се на извођење античких драма и сусрете студената из панонских градова.

Трећа светковина, Августалија, одржава се почетком октобра, када је посетиоцима омогућено да стекну увид у најновија археолошка открића у Горсијуму. Осим посете ископинама, посетиоци овом приликом обилазе и музеј у којем су изложени налази из Горсијума.

[29] The Museums of County Fejér (изд.), The County of Fejér, Gorsium (Tác), Open-air Muesum and Archaeological Park, 2002, 1

[30] Исто, 3.

Иначе, сакрални простор је већим делом био уништен током сарматског напада, а за обнову је било потребно неколико деценија. Када је Септимије Север 202.г. посетио Панонију и Горсијум, инаугурација Августовог храма извршена је у његовом присуству. Горсијум је још једном био изложен нападу 260.г., када је уништен читав сакрални простор и након тога никада није био обновљен. Цар Диоклецијан је 290.г. на овом месту основао град Херкулију (Herculia), који је постао центар новоосноване провинције Валерије (Valeria) и који је прекрио читав простор некадашњих светилишта. Камење из зидова светилишта употребљено је за изградњу нових зидова и темеље градских бедема.[31] У Херкулији су се налазили седиште управника провинције, бараке за војску, две ранохришћанске базилике, два јавна купатила, јавне грађевине и стамбене зграде. Центар града, окружен зидинама, био је настањен чак и током сеобе народа. У време угарских освајања, на овом месту је настало омање насеље које је постојало све до турских освајања. Коначно је разорено током друге половине 16. века и више никада није било обновљено. Из овог разлога је било могуће да се на овом месту оснују музеј на отвореном и археолошки парк.

Археолошка ископавања у Горсијуму непрекидно трају од 1958.г., а за циљ имају откривање читавог сакралног простора и насеља које га је окруживало. Осим сакралног простора и насеља из 4. века изграђеног на њему, ископана је и лука на оближњој реци Шарвиз (Sárvíz), неколико грађевина у јужном делу насеља и некропола која је била у употреби од 380. до 430.г.[32]

Овај и сродни музеји могу се виртуелно посетити на: www.museum.hu

Сазхаломбата (Százhalombatta) - археолошки парк, смештен у истоименом насељу, око 30 км јужно од Будимпеште.

Ова област је први пут настањена још у неолитском периоду. У периоду бронзаног доба, на платоу изнад Дунава подигнута је градина, коју је са североистока бранила сама река, са југа дубока долина и са западне стране бедем. Градина је била настањена готово 600 година, а слојеви формирани дуготрајним насељавањем на овом телу на појединим местима имају дебљину и до шест метара.[33]

У 7. и 6. веку п.н.е. се на овом простору развила халштатска култура. О значају који је простор модерне Сазхаломбате имао у том периоду говори некропола са 120 тумула, у којима су сахрањене значаје особе из периода раног гвозденог доба. Подручје ове некрополе тренутно обухвата 6 ха и има функцију археолошког парка. У оквиру овог музеја на отвореном, јединственог у читавој Европи, ископан је и реконструисан тумул стар 2700 година. (сл. 18) За јавност је отворен 1998. године.[34] У оквиру тумула се мо-

[31] Исто, 2.
[32] Исто, 2.
[33] Százhalombatta Város Önkormányzat (изд.), Where there is always something happening, Százhalombatta 2005, 3.
[34] Исто, 4.

гу видети остаци крипте, као и пратећа мулти-медијална презентација. Уз звучне и визуелне ефекте, посетиоци могу да стекну увид у погребне обичаје и веровања тог периода.

Осим тумула, у оквиру археолошког парка се налазе аутентичне реконструкције кућа, пећница и помоћних грађевина из периода бронзаног и гвозденог доба. (сл. 19) Овако је посетиоцима омогућено да сагледају свакодневни живот током ових периода. Још више од тога, омогућено им је да се опробају у старим занатима: да преду, ткају, израђују накит, плету пруће или да израђују керамичке посуде. Затим могу да пробају јела од пшенице, припремљена по древним рецептима. Иначе, пшеница се узгаја у оквиру самог археолошког парка, што је извршено у оквиру реконструкције природног праисторијског окружења.

У периоду од маја до септембра, сваке треће недеље у месецу одржава се тзв. "породичан дан", када се у музеју у Сазхаломбати одржавају специјални програми, приређују игре, уметничке радионице, презентације, такмичења и дегустације различитих специјалитета. Свака историјска епоха, од бронзаног доба до средњег века, приказана је по хронолошком редоследу.

Крајем јуна и почетком јула, у оквиру археолошког парка се приређују позоришне представе под ведрим небом. У септембру се приређује презентација под називом "Историјат одеће", када се организују игре и такмичења са циљем да се посетиоцима прикажу разне врсте древне одеће, од енеолитског до средњевековног периода.

Захваљујући постојању овог јединственог археолошког парка, Сазхаломбата је током последње деценије постала научни центар за археологе и сваке године је домаћин неколицини националних и међународних скупова. Бронзанодопски и гвозденодопски земљани бедеми, као и тумул, имају изузетну националну и европску вредност и услед тога су стављени под археолошку и еколошку заштиту. Откривени налази обогатили су сталну поставку археолошке збирке Матрика музеја, који се налази у центру Сазхаломбате.

Овај заиста изузетан археолошки парк може се посетити и на: www.battanet.hu

ЛИТЕРАТУРА:

-Barth, F. E. и Lobisser, W., (2002), Das EU-Projekt Archaeolive und das archäologische Erbe von Hallstatt, Wien.

-Boonstra, A., (2004), Museumgids - historisch openluchtmuseum Eindhoven, Eindhoven.

-De Boer, M., (2005), The prehistoric Period at Archeon. У: Archeon - Themepark for living History, Alphen aan den Rijn.

-Zajączkowski, W., (2006), Biskupin i okolice, Wrocław.

-Zweckverband Keltisch-Römisches Museum Manching (изд.), (2004), Manching.

-Jong, H., (2005), The Middle Ages in Archeon. У: Themepark for living History, Alphen aan den Rijn.

- Kaldal Mikkelsen, D., (1996), Die heiligen Höhen, Borg.

-Százhalombatta Város Önkormányzat (изд.), (2005), Where there is always something happening, Százhalombatta.

-The Museums of County Fejér (изд.), (2002), The County of Fejér, Gorsium (Tác), Open-air Muesum and Archaeological Park.

-Hansen, M., (2005), The Roman Period at Archeon. У: Archeon - Themepark for living History, Alphen aan den Rijn.

Сл. 1 - Изглед викиншке куће у Боргу

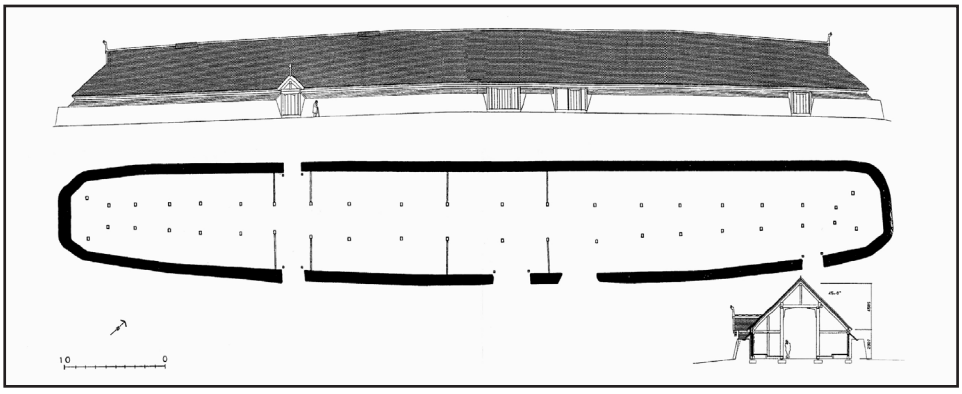

Сл. 2 - План викиншке куће у Боргу

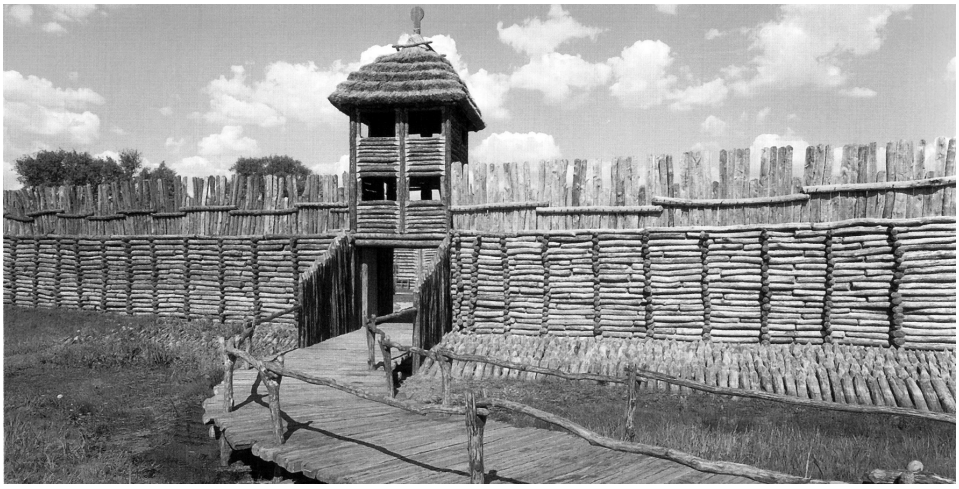

Сл. 3 - Капија музеја у Бискупину

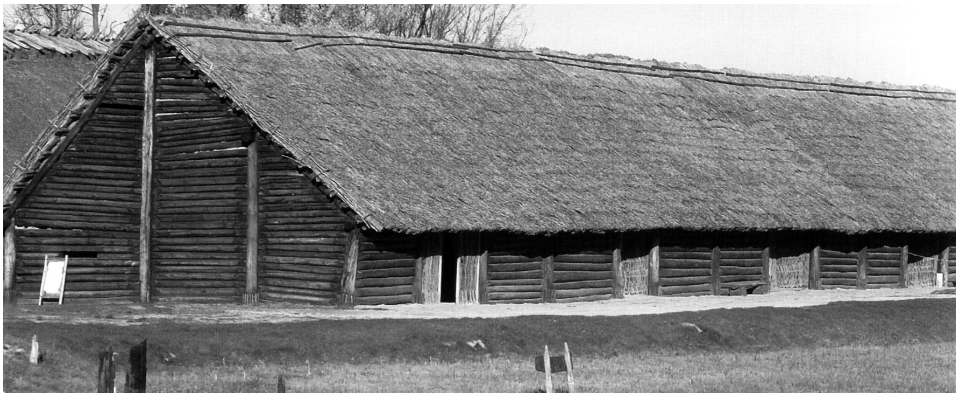

Сл. 4 - Једна од реконструисаних кућа у Бискупину

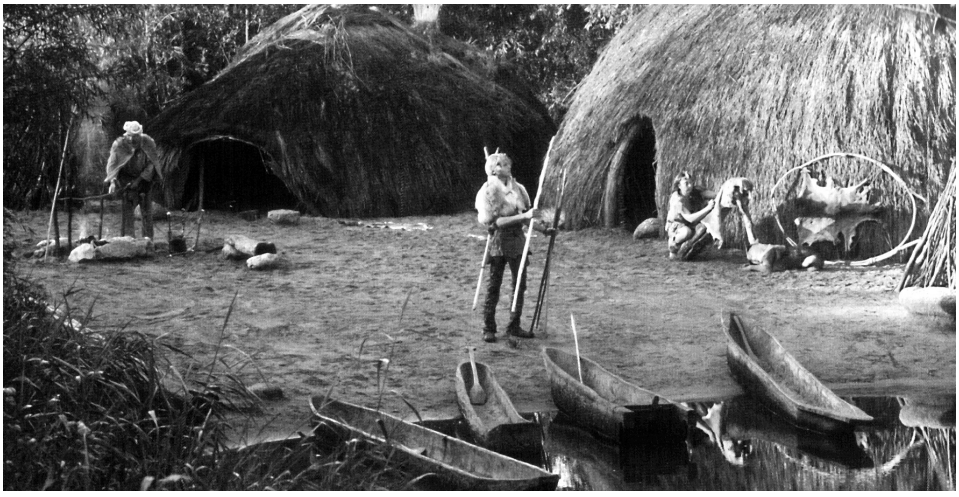

Сл. 5 - Мезолитско насеље и чамци у Археону

Сл. 6 - Ајндховен (лево: реконструкција гвозденодопског насеља, десно: реконструкција средњевековног насеља)

Сл. 7 - Неолитска колиба у Археону

Сл. 8 - Неолитска мегалитска гробница у Археону

Сл. 9 - Бронзанодопско светилиште у Археону

Сл. 10 - Римска капија у Археону

Сл. 11 - Грегоријански манастир у Археону

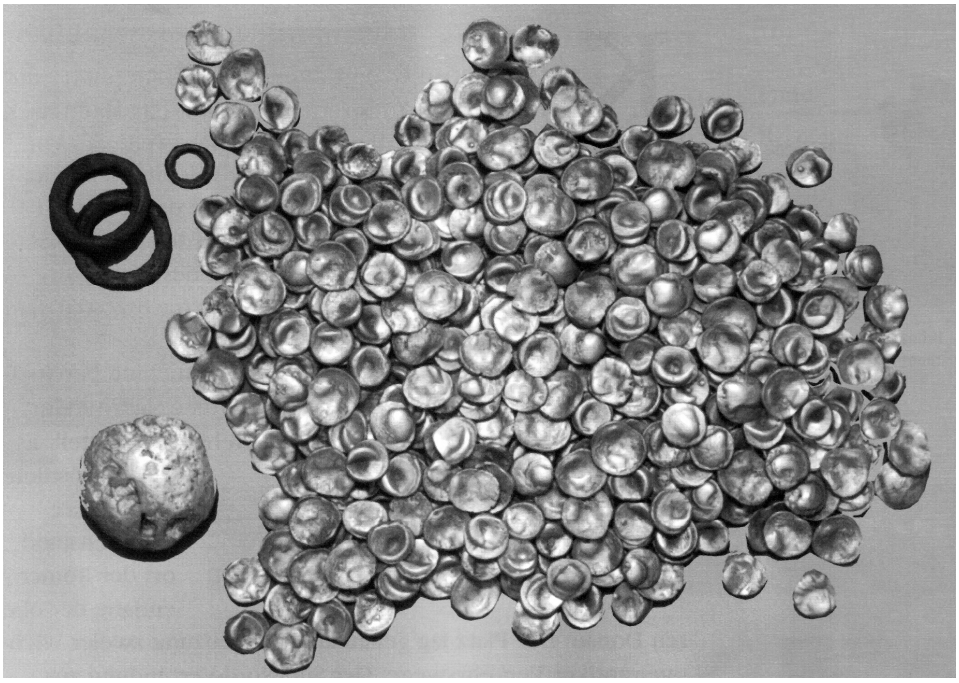

Сл. 12 - Остава златног новца из Манхинга

Сл. 13 - Римски чамци из Манхинга

Сл. 14 - Фазе изградње бајуварске грађевине у Кирххајму

Сл. 15а - Фронтални изглед радионице у Халштату

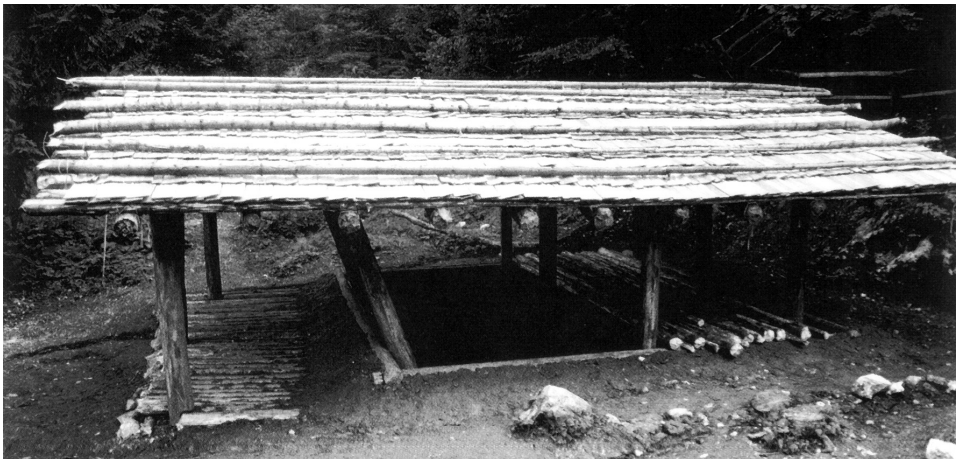

Сл. 15б - Бочни изглед радионице у Халштату

Сл. 16 - Изглед крова радионице у Халштату

Сл. 17 -Археолошки парк Горсијум

Сл. 18 - Тумул из периода раног гвозденог доба у Сазхаломбати

Сл. 19 - Полуукопана колиба из периода раног гвозденог доба у Сазхаломбати

Summary

Milica Tapavački

OPEAN-AIR MUSEUMS AND ARCHEOLOGICAL PARKS

This paper tends to present the latest approaches in museology and partly in experimental archaeology. In the middle of March 2006, the Second International Conference on Experimental Archaeology and Archaeological Parks was held in Százhalombatta, Hungary. Several archaeological parks and open-air museums wre presented to the participants. In this paper, ten of them are presented. They are: Borg in Norway, Biskupin in Poland, Glastonbury in England, Eindhoven and Archeon in Holland, Manching and Kirchhaim in Germany, Hallstatt in Austria and Gorsium and Százhalombatta in Hungary.

УДК 7.025:903.25

Иван Стојановић

КОНЗЕРВАЦИЈА ОСАМ БРОНЗАНИХ ПРЕДМЕТА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

(Локалитет „Тапан“ у Печењевцу)[1]

Предмети који се чувају у музејима од различитог су материјала и сваки од њих захтева конзерваторску заштиту специфичну по садржају, методама и средствима. Тек познавањем и применом правилног поступка конзервације може се пружити адекватна заштитита, јер сваки предмет поседује различиту отпорност према дејству деградирајућих агенаса. Корозија делује на исти метал различито, у зависности од степена хомогености и чистоће његовог састава, квалитета обрађене површине, облика и механичке обраде предмета, од величине његових кристалних зрна, а зависи и од тога да ли у самом металу владају унутрашњи напони или не.

Као и други метали и легуре, бакар и бронза су, такође, изложени утицају корозије. Проблем корозије је присутан свуда, па и у објектима музеја, где смо суочени са тзв. археолошком корозијом.

Неопходно је имати у виду у свим случајевима стање сачуваности културног добра, поред тога што оно мора бити аутентично. Аутентичност се не ограничава само на оригиналне форме и структуре, већ подразумева и све промене и касније додатке настале током времена.

ОПШТИ ПОДАЦИ О ПРЕДМЕТИМА

Тема рада је конзервација осам бронзаних предмета, који припадају Народном музеју у Лесковцу, а потичу са локалитета „Тапан“, ископаних на левој обали Јужне Мораве, код села Печењевца, приликом сондажних археолошких истраживања некрополе, обављених 2005. године у периоду

[1] Пешић Ј., Јовић С., 2006, XLVI, стр. 41. Конзервација предмета је започета 15.11.2005 и трајала недељу дана због недостатка потребног материјала за рад. Набавком материјала, настављена је конзервација поменутих предмета 17.02.2006. године и завршена средином маја 2006. године у Лабораторији за конзервацију метала у Народном музеју у Лесковцу. Урађени су и цртежи појединачно за сваки и налазе се у документацији Археолошког одељења Народног музеја у Лесковцу.

од 04. до 25. октобра. На основу анализе археолошког материјала, могуће је датовати некрополу у период од XI до XII века. Предмети су донети у Лабораторију за конзервацију метала Народног музеја у Лесковцу 15.11.2005. године. Уведени су у књигу пријема и за сваки појединачно отворени су конзерваторски картони, али нису инвентарисани већ су отворени Ц картони. Предмети су фотографисани пре и после конзервације и њихове фотографије су периказане на крају овог рада.

Руководилац ископавања био је М. Миљковић, саветник-конзерватор из Републичког завода за заштиту споменика културе, и стручни консултант др В. Иванишевић, научни сарадник Археолошког института у Београду.[2]

ОПИС ПРЕДМЕТА И СТЕПЕН ОЧУВАНОСТИ

Фрагменти три минђуше (гроб 7, 27) донесени су у веома лошем стању, са алармантном ситуацијом пропадања и траговима интензивног дејства хлоридних једињења детектованих на површини предмета. Конзерваторска испитивања су указала да је процес деструкције металног језгра одмакао и да ће се због оштећења конзервација обавити са великом пажњом, уз чување патине. Предмети су били захваћени и механичким и хемијским врстама оштећења. Изузетак су чиниле: наушница (гроб 22) и прстен (гроб 28), код којих је одлучено да се патина не чува, због своје нестабилности и здравог металног језгра (бледа светлоплавозелена прашкаста материја која се пунктуално јавља на површини предмета). Анализом добијених података ствара се основа за одабир метода за отклањање хлоридних једињења. Због присутности племените карбонатне патине, код осталих предмета одлучено је да се патина сачува.

КОНЗЕРВАТОРСКА ИСПИТИВАЊА

Будући да је тема рада конзервација осам предмета, описе предмета дајући појединачно за сваки:

Гроб 7

ДВЕ МИНЂУШЕ – АЛКЕ, ***(Табла бр.1, 2)***, књига пријема бр. 36 и 37; тежина прве пре конзервације 0,50 гр; тежина после конзервације 0,45 гр, тежина друге пре конзервације 2,10 гр; тежина после конзервације 2,05 гр; веома оштећене, приликом подизања су се распале, а пронађене су уз другу лобању (распала се *in situ)*. Макроскопским прегледом су уочени дебљи слојеви блата и светлоплавозелена патине на појединим местима. Осим гроба 7, у коме је пронађен пар, у осталим гробовима је по једна каричица.

[2] Исто.

Гроб 11

НАУШНИЦА, ***(Табла бр. 3),*** књига пријема бр. 42, тежина пре конзервације: 3,60 гр; тежина после конзервације: 2,10 гр; нађена 21.10.2005. године, од бронзане жице у облику карике отворених и равно засечених крајева, овалног пресека, r-2,2 цм, добро очувана (пронађена на десном уху). Микроскопским прегледом је уочени трагови земље испод којих се налази светлозелена прашкаста патина која се лако скида са површине предмета. На површини се уочавају неравномерно распоређене светлонаранџасте тачке.

Гроб 16

НАУШНИЦА, ***(Табла бр. 4),*** књига пријема бр. 38, тежина пре конзервације: 3,65 гр, тежина после конзервације: 3,55 гр; нађена 04.10.2005. године, са кружном кариком отворених крајева, равно засечених. Карика је декорисана са два низа спирално намотане жице. На карици се налазила (сада великим делом оштећена) шупља јагода кружног облика која је била начињена од две полулопте. Старија варијанта са једном или више јагода које су декорисане техником ажурирања и карактеристична за 11-12. век. Ивице полулопти којима су биле спојене су од уске тордиране жице, r- 3,8 цм, r- калоте – 1,1 цм. На левом уху нађена је бронзана минђуша са једном јагодом. Под бинокуларним микроскопом, са унутрашње стране уочавају се кратери са светлозеленим наслагама, прекривени траговима земље светломрке боје, компактне структуре. На појединим местима се уочавају трагови куприта.

Гроб 21

ПРСТЕН, ***(Табла бр. 5),*** књига пријема бр. 40, тежина пре конзервације: 3,70 гр, тежина после конзервације: 3,60 гр, нађен 25.10.2005. године, пуно ливен у бронзи са кариком правоугаоног пресека и овалном главом као проширењем карике. На глави нема представе или је излизана због дуге употребе, карактеристичан налаз са раносредњовековних некропола, r – 1,9 цм; глава – 1,4 x 0,7 цм (пронађен на левом домалом прсту). Микроскопским прегледом уочени су трагови земље и на појединим местима слојеви дивље патине, испод које се налази зелена карбонатна патина.

Гроб 22

НАУШНИЦА, ***(Табла бр. 6),*** књига пријема бр. 59, тежина пре конзервације: 3,05, тежина после конзервације: 2,10, алка од бронзане жице у об-

лику карике отворених и равно засечених крајева, овалног пресека; r – 2,6 цм, добро очувана (нађена на левом уху). Микроскопским прегледом уочена је светлозеленкаста патина на појединим местима, што указује на појаву дивље патине.

Гроб 27

НАУШНИЦА, ***(Табла бр. 7),*** књига пријема бр. 37, тежина пре конзервације: 0,55 гр; тежина после конзервације: 0,45 гр, нађена 25.10.2005. године (алка), од бронзане жице у облику карике, делимично очувана (нађена на десном уху), распала се *in situ*. Микроскопским прегледом уочени су дебљи слојеви блата и светлоплавозелена патине на појединим местима.

Гроб 28

ПРСТЕН, ***(Табла бр. 8),*** књига пријема бр. 34, тежина пре конзервације: 2,60, тежина после конзервације: 1,95, нађен 25.10.2005. године, са тракастом кариком кружног облика једнаке ширине, полукружног облика. На спољној површини целом дужином једва су, због дуге употребе, видљиви плитки урези, који можда имитирају технику тордирања; r – 2,3 цм, s – 0,3 цм (нађен на прсту десне руке). Микроскопским прегледом су уочени трагови земље испод којих се налази светлозелена прашкаста патина која се лако скида са површине предмета.

КОНЗЕРВАТОРСКИ ТРЕТМАН

На основу конзерваторских испитивања, одлучено је да се примене две методе обраде кородираних предмета:

1. Електролитичка редукција[3] у 5% раствору NaOH (натријум-хидроксида),[4]
2. Метода очувања патине употребом раствора $NaHCO_3$ (натријумбикарбоната)[5].

1.

Поступак је започет потапањем предмета у 3% раствор мрављe киселине[6] да би се установило да ли има инкрустација на самом предмету. Предмет се повремено вади и чисти месинганом четком под млазом воде. Након поступка потапања предмета у 5% раствор NaOH, предмет искувавамо у дестилованој води да бисмо уклонили остатке електролита и заосталих растворљивих соли. Проверу редовно вршимо мерењем на кондуктометру. Ка-

[3] Dr Plenderleith H. J. and dr Werner A. E. A, 1962.
[4] Isto.
[5] Oddy W. A. and Hughes M. J, 1970.
[6] Isto.

да електрични отпор дестиловане воде прелази 120 килоома, сматра се да су уклоњене растворљиве соли. Затим предмет сушимо у стерилизатору 48 сати на температури од 48°C. Након сушења, предмет се полира месинганом ротационом четком. Инхибиција бензотриазолом није урађена због недостатка средстава. Поступак конзервације завршавамо импрегнацијом у вакууму 8% раствором синтетичке смоле Паралоида Б72 у ксилолу.[7]

2.

У првој фази извршен је поступак сувог механичког чишћења: благим притиском скалпела на површину и меким четкама одстрањене су згрудване наслаге прашине и друге нечистоће са површине предмета, са великом пажњом да се здрав део предмета не оштети. Поступак се наставља серијом искувавања предмета у 5% раствору $NaHCO_3$ и четкањем синтетичком четком под млазом воде, да би се омекшале површинске наслаге земље. Даљи метод је серија поновних искувавања и остављање потопљеног предмета у 5% раствору натријумбикарбоната у дестилованој води. Сам процес уклањања хлоридних једињења искувавањем предмета у поменутом раствору није утицао на промену боје патине а у исто време је знатно скратио дужину поступка. Овим се искувавањем уклањају хлоридна једињења из предмета. То се потврђује хлоридним тестом[8].

Након уклањања хлорида, врши се уклањање растворљивих соли било искувавањем или потапањем предмета у дестиловану воду, уз конторлу кондуктометром. Након негативног теста и постигнутог електричног отпора воде преко 120.000 ома, предмете сушимо у сушници 48 сати при температури од 48 °C. Даљи третман оваквих предмета је у потпуности исти као код предмета чишћених претходним поступком.

Досадашњим радом изведена су два степена интервенције на археолошком материјалу – спречавање пропадања и заштита.

*

Приметна је разлика између типова накита ношених у западном и источном делу Србије. Један од примера је изостанак наруквица од стаклене пасте у западном делу.

Накит пронађен на овој некрополи је локалне производње јер се не одликује луксузном израдом, већ су то скромнији примерци накита израђеног у бронзи по укусу сеоског становништва.

Придржавајући се стандардних принципа, конзервација предмета учинила је, у овом случају, археолошки „читљивом“, а читаве предмете визуелно прихватљивим витринским експонатом.

[7] Thomson G, 1963.
[8] Semczak C. M, 1977.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

А. М. Коблишка, *Кратак курс о металима и легурама*, Београд, 1967.

Dr. H. J. Plenderleith i Dr A. E. A. Werner, *Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina*, Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb, 1974.

Dr C. Franc i spec. tok. N. Živan, *Štetni agensi u konzervaciji*, Narodni muzej Niš, Niš, 1997.

G. Thomson, *Recent Advances in Conservation*, London, Butterworths, 1963.

Oddy W. A. and Hughes M. J, *Studies in Conservation*, vol. 15 Nº. 3, 1970.

P. Julijana i J. Smilja, *Arheološka istraživanja nekropole na lokalitetu "Tapan" u Pečenjevcu*, Leskovački Zbornik XLVI, 2006.

S. Mladenović, M. Petrović i T. Rikovski, Korozija i zaštita materijala, IRO "Rad", Beograd, 1985.

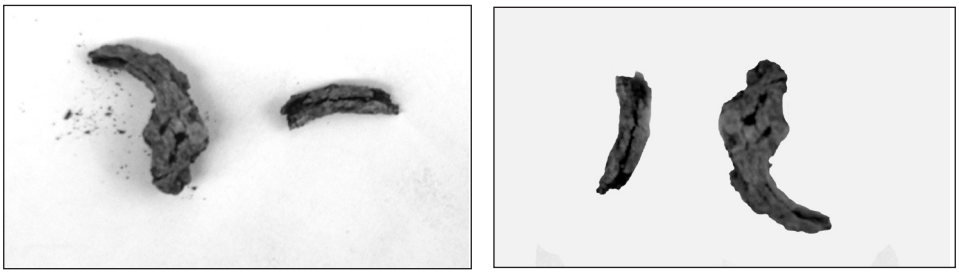

Табла 1,2 пре и после конзервације

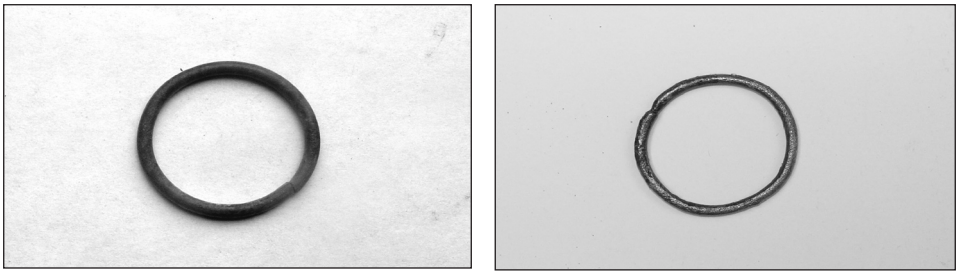

Табла 3, пре и после конзервације

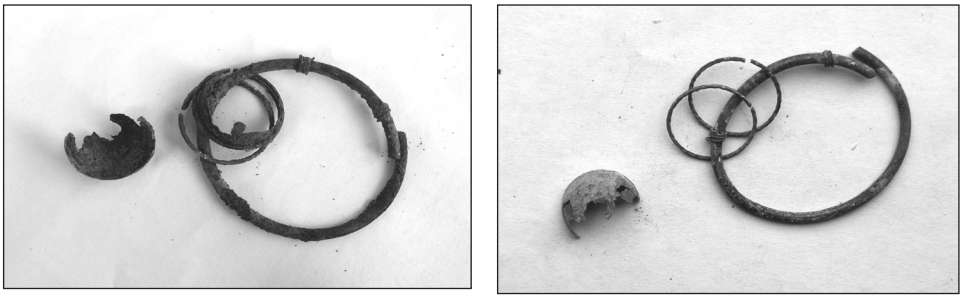

Табла 4, пре и после конзервације

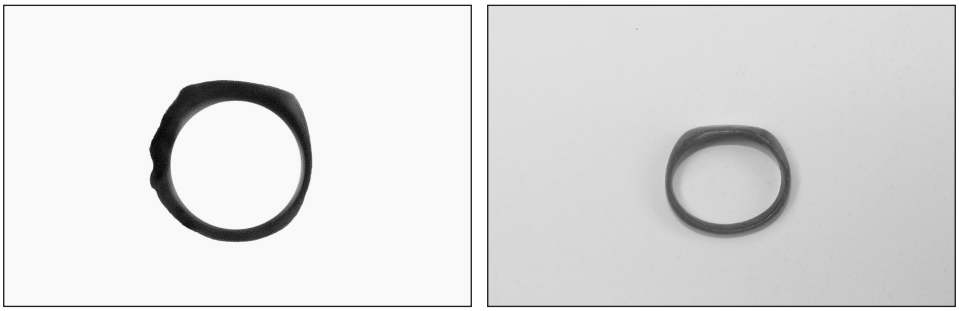

Табла 5, пре и после конзервације

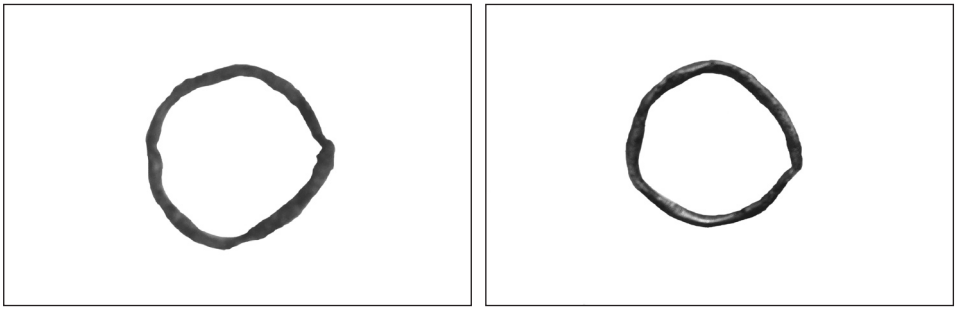

Табла 6, пре и после конзервације

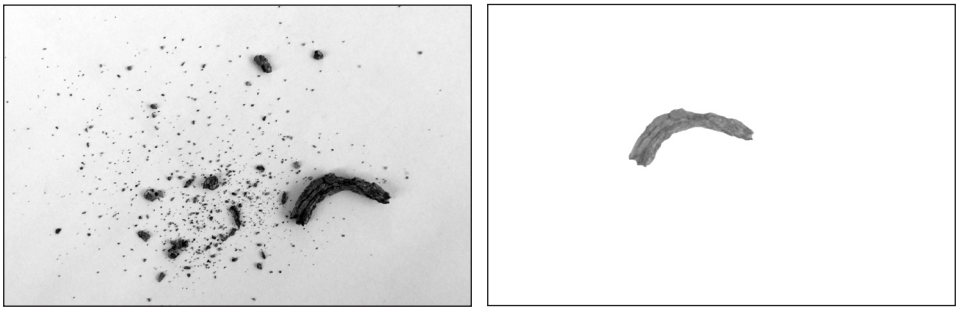

Табла 7, пре и после конзервације

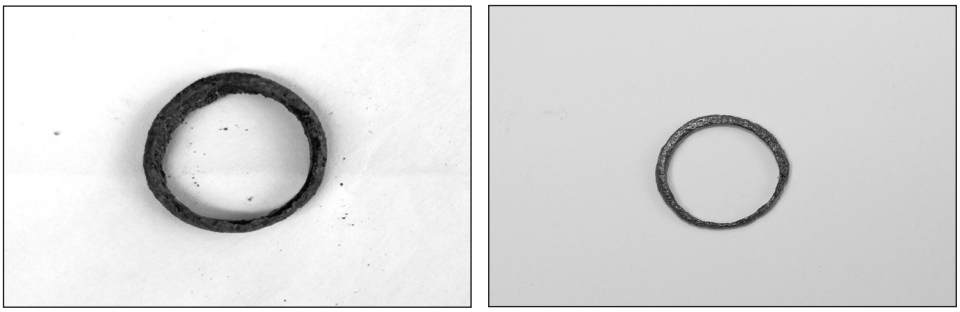

Табла 8, пре и после конзервације

Summary

Ivan Stojanović

CONSERVATION OF 8 BRONZE ARTEFACTS
FROM ARCHEOLOGICAL COLLECTION OF NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC
(site "Tapan" Pečenjevce)

There was done protection archeological explorations using sounding device on necropolis of site Tapan at Pečenjevce, during period of October 4 – 25th in 2005. Archeological findings have been determined among 11 skeletons. Moreover, there were found bronze artifacts (grommets, earrings, rings), which are topics of this paper.

Basis on microscope and macroscopic reviewing, there was decided to adapt two methods for elaboration of coordinated artifacts:

• Electrolytic reduction in 5% of lye,
• Method of preservation of patina using solution of sodium bicarbonate

There was monitored condition of the artifact after conservation process; nevertheless there was no noticed any modifications requesting the re-conservation. Respecting standard/utilized principles, the conservation of the artifacts caused the complete/whole artifacts archeologically readable.

There were done two levels of intervention on archeological material – restraining declension/loss and protection.

УДК 332.12(497.11)”2000/2006”
316.334.2(497.11)”2000/2006

Јовица Цветковић

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ (2000-2006.г.)

У В О Д

Транзициони период који је предмет анализе посматра се као прелазак из једног у друго стања друштвено-економских односа. Оно овде неће бити посебно идеолошки обрађивано па се коришћеном појмовном апарату неће ни давати посебне вредностне карактеристике. У најопштијем смислу речи сматраће се преласком из система у коме је доминанту основу друштвене заједнице чинила друштвена својина у систем у коме приватна својина преузима ту основну улогу. Транзициони период тако карактерише мешовити карактер друштвено-економских односа.

Транзициони период започет је формално са формирањем нове Владе Републике Србије јануара 2001.г. Стварна почетна транзициона година је била наредна, јер су у овој првој само конституисани законски основи за трансформацију друштвених односа. Међутим, на известан начин може се сматрати да је транзициони период трајао од доношења Устава Србије још из 1990.г. Због спорог одвијања процеса трансформације и неких неконзистентности у њему, овај период до 2000.г. је и даље био са доминантном друштвеном и државном основом друштвено-економске заједнице, па ће се сматрати мешовитим а не транзиционим периодом и неће бити обухваћен анализом. На известан начин подаци о базној 2000.г. показаће у ком степену је тај мешовити систем већ извео трансформацију постојећег друштвено-економског система и колико је он био спреман за наступајуће друштвене турбуленције. Видеће се да транзициони старт није био на ниском нивоу и да је добрим делом у хетерогеним 90-тим годинама на формалан или неформалан начин започет процес транзиције.[1]

Овде неће бити посебно обрађиване мере које је предузимала Влада Републике Србије већ ће се њено деловање сматрати као екстерном задатом

[1] Ово истраживање је својеврсни наставак једног претходног истраживања, која заједно заокружују јединствену једнодеценијску слику општине Лесковац. Вид. Ј. Цветковић, Економика развоја општине Лесковац 1996-2000, Лесковачки зборник, XLII/2002, стр. 271-291.

константом која утиче на положај општине Лесковац – као што су на пример Закон о приватизацији, Закон о радним односима или Закон о локалној самоуправи, као инструменти који најзначајније утичу на друштвено-економски систем транзиционог периода. Посматраће се само последице које су ове промене стварале и положај општине Лесковац у том новом систему.

То значи да неће бити посебно вредносно оцењиване промене у друштвено-економском систему у коме се нашла општина Лесковац како у односу на задате тако и у односу на постигнуте циљеве, већ ће се истраживати краткорочни резултати првих транзиционих промена у Општини и могуће дугорочне последице на њен укупан друштвено-економски развој. Основни критеријум мерења резултата транзиције биће структурне и развојне последице у односу на постигнуте основне макро економске агрегате Општине у најчешће нестабилном транзиционом окружењу.

Општина Лесковац као предмет анализе посматрана је најчешће независно од ширег и конкуретног окружења, али је због аналитичке прецизности коришћен повремено и упоредни метод – једном у односу на шире окружење Републике Србије, а други пут у односу на конкуретне упоредне општине у Србији. Први угао посматрања показаће да ли се општина Лесковац у транзиционом периоду трансформише брже или спорије у односу на просек окружења, а други угао треба да релативно покаже да ли то ради боље или лошије у односу на упоредне општине у Србији које се налазе у истом окружењу и истој задатој екстерној друштвеној константи.

Коришћени статистички подаци су званични и не треба их узимати са резервом. Због извесних неконзистентности статистичког посматрања мањих заједница какве су општине, појављиваће се неке ирегуларности које ће на одговарајућим местима бити објашњене. У осталим случајевима показатељи се могу сматрати поузданим.

I ОСНОВНИ МАКРО-ЕКОНОМСКИ АГРЕГАТИ

Основни макроекономски агрегат на основу којег се најопштије прати стање развијености једне друштвене заједнице је народни доходак и друштвени производ остварен у њој у једној години – у апсолутном износу или релативно у односу на основну јединицу посматрања (број становника или број запослених). Динамичко кретање ових основних агрегата показује промену стања развијености у времену које се мери стопама раста.

За мање локалне заједнице какве су општине у Србији најпрецизнији показатељ је народни доходак јер обухвата комплетан економски потенцијал независно од тога да ли је он формално евидентиран или процењен. За ове јединице се и даље употребљава категорија друштвеног производа која се од претходног агрегата разликује по томе што обухвата и амортизацију, док домаћа статистика за овај ниво посматрања није увела и ниво посматрања

у облику друштвено бруто производа (енг. GDP), који је на нивоу Србије за око 1/3 већи од друштвеног производа, а обухвата и салдо међусобних трансакција учесника у економској размени који се двоструко и истовремено евидентира код више учесника у размени. Овде ће се највише користити макроекономска категорија народног дохотка, а где буде требало због компаративне конзистентности биће коришћене и остале категорије са назнаком разлога употребе.

1. Народни доходак општине Лесковац 2000-2006. г.

Народни доходак општине Лесковац у периоду транзиције је био у сталном порасту, са извесним динамичким осцилацијама. У базној 2000.г. је износио око 74 милиона ЕУР, да би у 2006. години износио око 150 ЕУР. Ако се елиминише курсни фактор варијације, који је у овом периоуду био значајнији и много неравнотежнији од промена цена, народни доходак Општине, мерено у сталним ценама из 2006.г., у истом периоду је порастао од почетних 12 до крајњих 15 милијарди динара у 2006.г.

Први агрегатни показатељ економског стања показује да је општина Лесковац у периоду посматрања **стабилизовала** своју развојну основу, са извесним степеном увећања. Он у динарским износима није био посебно динамичан, али је мерено нестабилним девизним јединицама ипак значајан. Тако је на пример, друштвени производ општине изражен у нестабилним доларским износима био 2006.г. негде око 200 милиона $, што је тек 30-так милиона мање од нивоа који је општина Лесковац постигла у последњој најуспешнијој 1989. години. Међутим, ако се узме да је у међувремену дошло до пада куповне моћи долара као мерне јединице, не може се закључити да се привредни развој општине Лесковац приближио једном постигнутом највишем нивоу.

Зато су мерено у динарским износима, уз претходно очишћење инфлационе компоненте, показатељи раста народног дохотка општине Лесковац много скромнији. Укуапн раст између базне и последње године посматрања процењује се да је износио тек негде око 20% што даје просечну и скромну годишњу стопу раста од једва 3%.

2. Показатељи развијености општине Лесковац

Поред напред поменутих макроекономских агрегата као показатељи развијености биће коришћени и други пратећи критеријуми који се статистички прате за све општине у Србији. У наредној табели су дати сви показатељи развијености који на упоредан начин омогућују праћење развијености општине у периоду доступности статистичких података (2000-2004.г.), како у

односу на просек Србије тако и у односу на постигнути ниво развијености других општина у Србији (укупно 162 општине) мерењем ранга општине у односу на постигнути релативни показатељ свих општина.

Врста показатеља	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.
Народ. доход. по становн. – РС=100	64,8	69,4	63,0	61,5	54,6
Народ. доход. по становн. – Ранг	118	106	113	107	113
Број запослених на 1000 станов. - РС=100	86,3	86,0	86,3	85,4	81,9
Бр. запослених на 1000 станов. – Ранг	71	75	71	68	69
Промет у тргов. на мало - РС=100	51,5	54,7	46,9	49,2	58,5
Промет у тргов. на мало – Ранг	95	103	116	103	68
Бр. телеф. претплатн. на 1000 стан.-РС=100	65,6	66,0	66,6	68,2	67,5
Бр. телеф. претплат. 1000 станов. - Ранг	124	126	134	131	134

Први најопштији показатељ – народни доходак по становнику – показује значајан пад развијености општине у посматраном транзиционом периоду. Тиме се допунски показује да постигнута стабилност економске базе Општине није верификована и у упоредном окружењу. Наиме, транзициона динамика у Србији као целини била је много значајнија него у општини Лесковац па је њен најзначајнији показатељ развијености за 5 посматраних година смањен за 10 релативних индексних поена. У односу на упоредне 162 општине у Србији положај општине Лесковац се није погоршао већ се задржао на истом нивоу какав је био и пре почетка транзиционог периода. То значи да су погодности транзиционог периода у просеку користиле исте општине које су и раније биле развијеније од општине Лесковац, односно да и даље само 50 општина у Србији (1/3) има нижи ниво развијености. На индиректан начин ово показује да у посматраном периоду није било усмерене политике равномерног развоја Србије и да мање развијене општине стартни тржишни заостатак не могу да надокнаде на таквом либерализованом тржишту.

Други показатељ – број запослених на 1000 становника – показује исту тенденцију опадања као и претходни најопштији критеријум развијености. С том разликом што је заостатак општине у односу на просек Србије и у односу на друге општине у Србији нешто мањи. Међутим, ово је последица апсолутне величине општине Лесковац (једне од највећих у Србији), па се заостатак на известан начин релативизује и прикрива. У наредним одељцима ће се видети прецизније какве су апсолутне и релативне тенденције (не)запослености у општини Лесковац.

Промет у трговини на мало готово пресликава стање развијености општине Лесковац јер је релативни заостатак у односу на просек Србије од преко 60% готово идентичан. То значи да трговинска делатности Општине, као један од најдинамичнијих сектора у транзиционом периоду, природно наилази на границу релативно слабе куповне моћи становништва и да не може да се даље развија уколико не буде окренут екстерном тржишту, како домаћем тако и иностраном.

Коначно, показатељ о једном од најважнијих критеријума будућег локалног развоја у виду броја телефонских претплатника, још више скреће пажњу на угроженост економског развоја и стандарда становништва општине Лесковац јер тек 30-так општина у Србији имају нижи ниво опремљености телефонском инфраструктуром. Како је ово темељ информатичког и иновативног развоја сваке локалне заједнице, дугорочне последице економске и друштвене развоја општине Лесковац могу да буду значајне, уколико се средства и инструменти економске политике Општине не усмере у овом правцу. Тим пре што индикатори који су у претходној табели изнети показују да је такво стање наслеђено из ранијег периода и да у транзиционом периоду долази само до погоршања.

3. Секторска структура народног дохотка

Један од важнијих показатеља транзиционог периода јесте промена секторске структуре народног дохотка. Ради се о посматрању доприноса укупном народном дохотку свих сектора који га производе: друштвеног, приватног, задружног, мешовитог и државног. Како је процес приватизације друштвеног капитала доминантна карактеристика транзиционог периода, промена секторске структре показује како се одвија процес приватизације, али и како се унутар њега развија сваки од ових сектора. У наредној табели дати су апсолутни показатељи доприноса укупном народном дохотку општине Лесковац свих сектора у периоду расположивих статистичких података. У првој табели биће дати апсолутни износи у милионим динара, а у другој сама процентна структура.

-у милионима текућ.дин.-

Сектори	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.
Народни доходак - укупно	3.773	6.144	7.624	8.504	10.035
Друштвена својина	1.435	1.934	2.231	2.054	1.725
Приватна својина	1.474	2.553	3.326	3.801	5.013
Задружна својина	32	38	71	102	110
Мешовита својина	759	1.443	1.861	2.235	2.870
Државна својина	75	176	135	312	319

-у процентима-

Народни доходак - укупно	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.
Друштвена својина	38,0	31,5	29,2	24,1	17,2
Приватна својина	39,1	41,6	43,6	44,7	49,9
Задружна својина	0,8	0,6	0,9	1,2	1,1
Мешовита својина	20,1	23,5	24,4	26,3	28,6
Државна својина	2,0	2,9	1,8	3,7	3,2

Апсолутни показатељи у текућим годишњим динарима остваривања народног дохотка општине Лесковац скрећу пажњу да је већ на почетку тра-

нзиционог периода допринос приватног сектора био значајан, односно да је био скоро идентичан оном оствареном у чистом друштвеном сектору. Ту треба бити опрезан у закључивању јер ово није показатељ степена приватизације дрштвеног капитала из најмање два разлога: 1) приватни сектор обухвата поред предузећа како сектор приватних радњи тако и сектор пољопривредних газдинстава, 2) сектор мешовите својине је у ствари предоминантно у друштвеној својини јер га чине предузећа која су ранијим законима о приватизацији започела овај поступак, али је акционарско учешће запослених изражено у маргиналним једноцифреним процентима. Са оваквом дигресијом може се закључити да је на почетку транзиционог периода народни доходак стваран у друштвеном сектору био предоминантан са скоро 60% и да је у укупном доприносу приватног сектора значајно учешће било предузетничког сектора и приватних пољопривредних произвођача.

Већ у каснијим годинама посматраног транзиционог периода види се значајно опадање значаја друштвеног сектора у производњи народног дохотка општине на испод 20%. Ово због започетог процеса приватизације али и због изузетно лошег производног и тржишног положаја неприватизованих друштвених предузећа која су остала без банкарске подршке. Раст значаја мешовитог сектора је показатељ турбуленција транзиционог периода јер су у оквиру њега укључена и приватизована предузећа код којих је раскинут уговор о приватизацији, па је у њиховој мешовитој власничкој структури сада већинско учешће државног капитала уз већ постојеће учешће запослених (од 30%).

На крају посматраног периода је допринос приватног сектора једногодишњем народном дохотку општине Лесковац достигао границу већинског учешћа, те се може рећи да је од 2005.г. привредна структура општине доминантно приватизована. Наравно, ово када је реч о резултатима приватизације, али не и када је реч о приватизованом капиталу и основним средствима са којима располажу друштвена предузећа, о чему ће бити више речи у наредном поглављу.

Какве су промене секторске структуре општине Лесковац у квалитативном смислу може се боље уочити ако се оне упореде са истим променама које су су одвијале у Србији. У наредној табели ће се дати проценти учешћа народног дохотка општине Лесковац и свих структурних сектора у истим таквим за Републику Србију како би се видела динамика промене власничке структуре.

С е к т о р и	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.
Народни доход, укупно	1,37	1,38	1,33	1,28	1,13
Друштвена својина	2,55	2,03	2,08	1,85	1,49
Приватна својина	1,12	1,18	1,21	1,13	1,06
Задружна својина	0,76	0,57	0,87	1,22	1,27
Мешовита својина	1,08	1,21	1,20	1,40	1,43
Државна својина	0,61	1,89	0,49	0,62	0,35

Оно што је напред речено о динамичком заостајању општине Лесковац у односу на економски развој Републике Србије сада се показује и у релативним уделима. На почетку транзиционог периода општина Лесковац је доприносила укупном националном дохотку Србије са скоро 1,4% да би то учешће непрекидно падало до нивоа од само 1,1% (структурно умањење за 18%). Узрок томе је велики пад структурног доприноса сектора друштвене својине за укупно 42%, али и приватног сектора за 5%, без обзира што се број приватних радњи у посматраном периоду повећао са 2.700 на 4.300 односно за 57%. Повећање структурног учешћа имали су само мешовити и задружни сектор.

Све ово говори да и поред економске стабилизације, општина Лесковац није добро прилагођена транзиционим процесима и захтевима, те ће највероватније по завршетку овог процеса у односу на просек Србије бити на релативно нижем нивоу развоја него на његовом почетку. Тиме се још више умањује конкурентност њене економске структуре на тржишту градова и општина Србије и уноси значајан елемент неизвесности даљег развоја. Све говори да је промена економске структуре општине нужна, да наслеђена структура није производила конкурентске предности а да транзициони период не производи бољу структуру.

II ПРИВАТИЗАЦИЈА КАПИТАЛА ДРУШТВЕНИХ ПРЕДУЗЕЋА

Процес приватизације друштвеног капитала биће мерен анализом учешћа приватних предузећа у укупним резултатима пословања свих предузећа на територији општине Лесковац. С обзиром на маргинално учешће приватног капитала у мешовитом сектору он неће бити приказан као заједнички допринос овог сектора постигнутим резултатима пословања. Као упоредне године биће посматране базна транзициона 2001. година и последња 2005. г. за коју су били познати и обрађени завршни рачуни. У наредној табели дати су изабрани основни показатељи пословања свих приватних предузећа општине Лесковац.

Показатељ пословања	2001.	2005.
Број правних лица	80,0	86,3
Укупни приходи	27,6	66,4
Укупни расходи	26,0	65,7
Нето добит		31,9
Нето губитак		26,6
Укупан губитак-кумул.		22,4
Број запослених	11,1	32,4
Просечна зарада	70,9	
Укупан капитал		23,7

Основни закључак који се може извести у вези са приватизацијом друштвеног капитала у општини Лесковац да је она још увек у току јер је учешће приватног капитала тек ¼ од укупног расположивог капитала Општине. Може се рећи да се општина Лесковац налази на половини процеса транзиције и да се он према постојећој динамици и ограниченим роковима за приватизацију неће успешно завршити. По завршетку приватизације највећи број друштвених предузећа ће завршити у стечају или са већинским власништвом државе, са неизвесном тржишном могућношћу да нађу купца.

Што се тиче самих резултата пословања показује се оно што је и очекивано за стрктурну ефикасност пословања сваког од посматраних сектора. Без обзира на мањинско учешће приватног сектора у укупном капиталу и основним средствима, његов допринос укупном резултату пословања привреде општине доминантно је двотрећински. То говори да је нужно убрзати процес приватизације како би се укупни резултати пословања за општину у просеку побољшали, иако ће прве директне последице бити смањење укупног агрегатног резултата (како на страни прихода тако и на страни запослености).

Докле се појединачно доспело у процесу приватизације друштвених предузећа и какви су досадашњи конкретни резултати у односу на упоредно окружење видеће се из наредне табеле која је сачињена као својинска структура (у %) привреде општине Лесковац и Републике Србије крајем 2005.г.

Својина	Укупан приход		Капитал		Запосленост	
	Лесковац	Србија	Лесковац	Србија	Лесков.	Србија
Друштв.	17,0	4,1	44,4	7,3	44,6	13,1
Приватна	66,4	65,8	23,7	32,4	32,4	54,1
Задружна	1,2	1,0	0,7	0,8	0,9	1,2
Мешовита	12,9	9,5	22,9	11,0	15,1	15,1
Државна	2,5	19,5	8,3	48,3	7,0	16,5

Посматрајући својинску структуру привреде општине Лесковац пада у очи да друштвени сектор има вишеструко већи релативан значај у привреди Општине у односу на републички просек у запослености и нарочито код капитала. То у првом реду говори о знатно споријем процесу транзиције лесковачке привреде и локалне заједнице од тенденција у Републици, односно о споријем процесу приватизације и стечаја. Осим у запосности, ни у Србији изнадполовични праг приватизације још увек није прећен. Бољи показатељ о структурном учешћу у укупним приходима показује да приватизовани сектор друштвеног капитала у општини Лесковац постиже надпросечно боље резултате од упоредног у Србији и да он значајно доприноси ублажавању последица нефункционалности друштвеног сектора.

За период од 2002-2006.г. у општини Лесковац укупно је приватизовано 39 предузећа (поред већ раније приватизована 4 предузећа). У односу на број

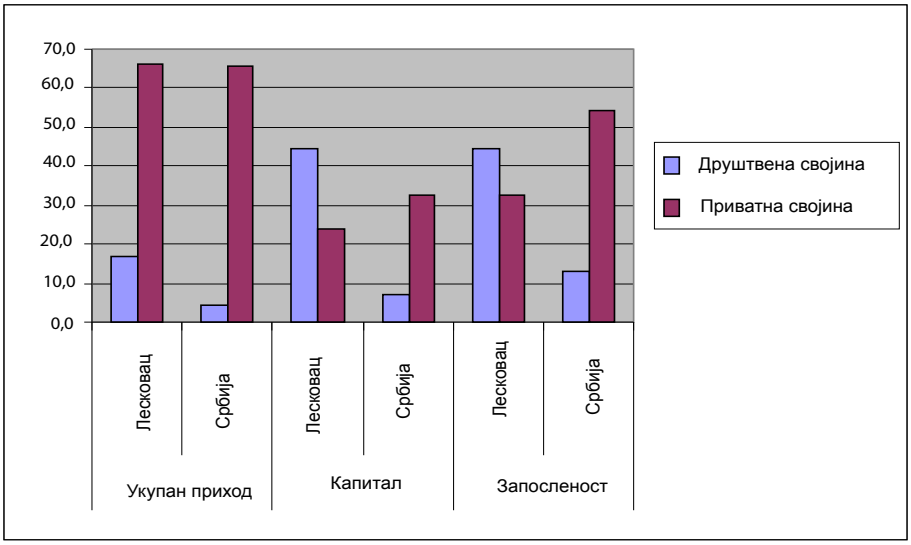

запослених у привреди, као показатељу степена завршености приватизације, у аукцијски приватизованим предузећима (2.033 у моменту аукцијске приватизације 23 предузећа)[2] је преструктурисано тек 10% запослених од просечне привредне запослености у овом периоду, док је у Републици Србији тај показатељ далеко већи (25%). То још једном потврђује да се са социјалне тачке гледишта у 2007. годину, као последњу годину приватизације, ушло са великим бројем приватизацијом необухваћених радника, што може да буде латентни социјални балон незадовољства. Позитивна страна досадашњег процеса приватизације је да је у аукцијски приватизаваним предузећима изгубљено тек 393 радна места, што даје негативну стопу апсорпције од тек 19,3% што је значајно мање од предприватизационих процена од 1/3 вишка запослених.[3]

Да социјални балон може да буде претећи показују и подаци о потенцијалним и незапочетим приватизацијама друштвених предузећа у (законски) последњој години приватизације. У 2007.г. се тако ушло са 32 друштвена предузећа која су започела процес приватизације и према проценама Одељења за регистре НБС са око 20 предузећа која уопште нису до предвиђеног рока објавила приватизациони просепкт. То значи да до краја 2007., односно

[2] Нису обухваћена предузећа (16) која су продата аукцијском методом, а у којима је раскинут купопродајни уговор, она која су приватизвана 2006.г., а још није обављена контрола купопродајног уговора, као ни раније приватизована предузећа берзанским поступком и тендером.

[3] Ако се у анализу укључе и остала приватизована предузећа и процењен број изгубљених радних места у њима, добија се врло висока негативна стопа апсорпције од 39%. Но, како у њима процес тржишне стабилизације још није завршен, са овом претпостављеном стопом се неће оперисати. Реално је очекивати да ће се коначна негативна стопа апсорпције наћи на нивоу негде између 19 и 39%.

2008.г. (до када је одложен крајњи рок завршетка приватизационог поступка), треба да се реши својински статус преко 50 друштвених предузећа што је више него број приватизованих предузећа за свих 5 претходних година заједно (39). Проблем је тим већи што ће већина ових предузећа после истека остављеног рока и неуспешне приватизације ићи на продају преко Акцијског фонда, или ће бити ликвидирана уколико имају негативан капитал (обавезе веће од капитала чак и након отпуста дугова државних поверилаца). Из изнетог се дакле може закључити да је чак око 12.300 запослених у претећем положају угрожености њихових радних места због непредузетог поступка приватизације предузећа у којима раде.

III СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Анализа последица транзиције у друштвено-економској структури општине Лесковац биће изведена на основу неколико расположивих статистичких података који ће се континуирано пратити, као што су: демографске карактеристике и структуре, кретање броја (не)запослених и просечне месечно нето зараде запослених. Неки од показатеља показују саме структурне диспропорције а неки текуће нивое постигнутог стандарда становништва.

Општина Лесковац по својој величини (1.025 км^2) и броју становника (156.252 према попису из 2002.г.) је једна од највећих општина у Србији. Највећи део површине је под пољопривредним земљиштем (57%) и шумским земљиштем (32%) чиме је створена природна основа развоја пољопривредне и прехрамбене производње. У периоду транзиције површина под обрадивим земљиштем је тек незнатно смањена за 200 хектара. Према последњем попису од укупног радног контингента (103.000), активног становништва је било 72.000 од чега око 53.600 обавља занимање. Од тога пољопривредном производњом се бави директно 22.200 становника

На почетку транзиционог периода (2000.г.) био се конституисао необичан четвороугао истих контингената становништва општине Лесковац. Наиме, број запослених у привреди (без приватних радњи), број незапослених, број пензионера и број пољопривредника био је готово идентичан (од по 22.000). На крају посматраног периода после 7 година транзиције глобално се изменила ова пропорција на следећи начин:

-број пољопривредника је остао исти,

-број пензионера је повећан на 23.400,

-број запослених у привредним предузећима (без приватних радњи) се смањио на 15.000 а

-број незапослених се повећао на 23.300.

Изнета померања основних контингената становништва општинеЛесковац најопштије показују да су последице транзиционих промена структурног карактера и да још увек нису заустављене. Надаље ће бити уочене неке тен-

денције унутар појединих контингената како би се евентуално назначиле могући даљи правци развоја општине Лесковац и потреба за предузимањем неких интервентних мера.

1. Промене демографске структуре општине Лесковац

Према резултатима пописа из 2002.г. број становника општине Лесковац у односу на претходни попис из 1991.г. смањен је за непуних 4.000 становника. Међутим, како је између два пописа дошло до промене статистичке методологије обухвата домаћег становништва, тако што је последњим пописом као домаће становништво евидентирано само оно становништво које је краће од једне године боравило у иностранству у моменту пописа, који критеријум није постојао приликом претходног пописа, између ова два пописа не постоји могућност конзистентне компарације. Како се процењује да најновијим пописом није обухваћено око 5.000 становника Општине који су дуже од годину дана у иностранству, произилази да је укупан број становника општине Лесковац према последњим подацима незнатно увећан, што значи да депопулациони процес није захватио Општину. Највећи број становника Општине је из руралног подручја, па је тек око 44% становништва урбаног карактера (Лесковац, Грделица-варош и Вучје).

Једна од важних карактеристика виталности становништва је природни прираштај. Он се статистички прати сваке године, па су у наредној табели сви подаци о виталним кретањима станоштва општине Лесковац у посматраном транзиционом периоду.

Витални догађаји	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	Укупно
Општ. Лесковац							
Број рођених	1.586	1.762	1.671	1.703	1.689	1.566	9.977
Број умрлих	2.106	2.022	2.155	2.193	2.075	2.253	12.804
Природни прираштај	-520	-260	-484	-490	-386	-687	-2.827
Град Лесковац							
Број рођених	705	812	766	812	814	766	4.675
Број умрлих	724	705	743	764	686	827	4.449
Природни прираштај	-19	107	23	48	128	-61	226

Општина и град Лесковац као доминантни социо-економски гравитациони центар Јабланичког округа одувек је привлачио становништво из свог непосредног окружења. Тек 90-тих година 20. века се десила прва велика сатурација прилива становништва па је зато, како је напред објашњено, дошло до незнатног повећања становништва између два пописа. У 90-тим годинама се по први пут десио још један важан витални догађај – забележена је 1997.

године прва негативна стопа природног прираштаја. Подаци који су напред изнети показују да у транзиционом периоду није дошло до заустављање овог негативног процеса. У читавом транзиционом периоду забележена је негативан природни прираштај од чак 18 промила, док је на подручју града Лесковца он незнатно позитиван (3,6 промила) чиме се демографски угрожавају сами темељи Града.[4]

Изнети подаци показују да транзиционе турбуленције, у самој суштини демографског бића општине Лесковац, производе негативне последице које су дугорочног карактера – настале у претходној деценији не прекидају се ни у економски и животно нестабилним транзиционим годинама. То може да погорша основну старосну структуру Општине која је према резултатима последњег пописа (просечно 40 година) ипак повољнија од просека Србије за три индексна поена, а то опет погоршава дугорочну економску основу развоја Општине. На средњи рок међутим проблем може да ублажи постојећи значајан контингент резервне радне снаге (у којем доминирају млади) који се потенцијално може активирати у случају другачије економске политике – како локалне тако и националне – од оне која је напред већ идентификована као развојно ограничавајућа.

2. (Не)запосленост и зараде у транзицији

Кретање броја запослених и незапослених у статистички регистрованом делу локалне економије је показатељ који најдиректније показује прве транзиционе последице. У периоду од 2000-2006.г. кретање ових контингената становништва општине Лесковац је представљено у наредној табели.

О п и с	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Укуп. бр. запос..	28.947	28.902	32.909	32.061	31.661	34.256	32.276
Привреда	22.307	21.820	19.729	18.037	16.328	17.650	14.357
Приватне радње			6.645	7.497	8.091	9.019	10.587
Непривреда	6.640	6.472	6.535	6.527	7.242	7.587	7.332
Укуп. бр незап.	20.319	23.160	24.114	25.084	22.250	20.972	23.294

Статистичка неуједначеност праћења укупне запослености у посматраном периоду онемогућује прецизније праћење транзиционих последица у сектору запослености. Ако се реално претпостави (због неевидентираности) да је

[4] Ови процеси су већ раније били уочени и презентовани научној и стручној јавности. Вид. Ј. Цветковић, др В.Зарић, **Развој локалног јавног сектора и демографске последице на примеру града Лесковца**, у: „**Регионални развој и демографски токови балканских земаља“**, књ. 5, *Универзитет у Нишу, Економски факултет*, Ниш, 2000, стр. 365-373. Или експлицитније у магистарској тези: Ј. Цветковић, **Управљање социо-економским развојем локалне самоуправе (на примеру општине Лесковац)**, *Универзитет у Београду, Економски факултет*, Београд, 2005.

број запослених у приватним радњама био око 5.000 у базној 2000.г. онда се добија да је негативан транзициони салдо на сектору укупне запослености износио тек негде око 1.700 запослених, односно у релативном износу од 5,8% стартне запослености. Може се рећи да **негативан транзициони ефекат** на сектору укупне запослености **није био велики**.

Најзначајнији ефекат десио се у привредном сектору, што је и логично с обзиром на директну усмереност приватизационих активности баш на овај сектор. Укупан негативан салдо износио је скоро 8.000 изгубљених радних места, односно више од 1/3 од броја запослених у привреди у стартној 2000. години. Овај негативан ефекат је међутим највећим делом **апсорбован** од осталих сектора запошљавања:

-50% (или скоро 4.000 запослених) је апсорбовао новостворени и динамични сектор приватног предузетништва (тзв. приватне радње),

-8,7% (или око 700 запослених) је апсорбовао непривредни сектор,

-37,4% вишка радних места је евидентирано на тржишту рада и 4,3% је остао неапсорбован и вероватно у зони "сиве" економије.

Из изнетог се дакле закључује нова димензија структурног прилагођавања контингента незапослених. Допунски негативан ефекат у односу на затечени ниво из 2000.г. износио је 37% и у целости се односи на привредни сектор који је најдиректније погођен првим транзиционим „ударима". Може се рећи да транзиционе промене нису драматично измениле затечену ситуацију на сектору запослености (која је већ сама по себи била драматична).

Као што се види, предузетнички сектор малих и средњих правних лица са стопом раста запослености за 4 године од кумулативних 60% најзначајније допринео амортизовању транзиционих удара на општину Лесковац. То говори и у ком правцу треба да се креће економска политика општине Лесковац, уз озбиљно уважавање структурне чињенице да овај сектор не може да оптимално функционише без сектора великих привредних предузећа. Овај сектор међутим ни после 5 година од почетка транзиције не показује знаке консолидације, те се може очекивати даље смањење његовог учешћа у укупној запослености која ће се по успостављеним тенденцијама може врло брзо изједначити са предузетничким сектором.[5] Уколико се не обаве озбиљније приватизације неких великих предузећа или не обезбеде нове велике екстерне инвестиције, постоји опасност да општина Лесковац постане услужни сервис других економских центара у Србији на тржишту градова и општина Србије.

Тек на тај начин може се апсорбовати велики контингент незапосленог становништва који је, уз пензионерски, најзначајнији у општини Лесковац. Оваква структура дугорочно угрожава социо-економску основу даљег развоја (и опстанка?) општине и града Лесковца.

[5] Односносно, достићи ниво запослености који је 1989. године имала само текстилна индустрија (12.000)!

Према укупном броју незапослених општина Лесковац спада међу најугроженијим општинама у Србији. Већи укупан број незапослених имају само градови Ниш и Нови Сад. У релативном смислу, мерено у односу на укупан број становника, са 17,1% стопе незапослености општина Лесковац спада у групу 20 општина у Србији са највећом овом стопом. Међутим, ради се огрупи релативно малих општина као што су Инђија, Тутин, Нови Пазар, Прибој, Пријепоље, Сјеница, Бојник, које немају апсолутно велики број незапослених. Једино град Ниш има и релативно већу стопу незапослености од 17,4% те се ова два велика подручја могу сматрати за два најугроженија у Србији. Ако се стопа незапослености мери по европски прихваћеној методологији, коју примењује и Национална служба за запошљавање,[6] добија се да општина Лесковац са 42% има највећу стопу незапослености, већу и од града Ниша (36%) чему је допринео низак апсолутни ниво запослености у општини Лесковац.

Занимљиво је да у посматраном периоду није дошло до релативног погоршања незапослености у Општини у односу на онај у Србији. Од 2000. до 2004.г. стопа незапосленсоти у Општини према укупном броју становника смањена је са 24 на 17%, а у Србији је повећана са 9,4 на 30%[7] што говори да је проблем незапослености настао у ранијем периоду (последњој деценији претходног века) и да се у међувремену није погоршао (иако је у апсолутном износу и даље велики) због реченог апсорбовања највећег дела незапослених од стране приватног предузетничког сектора (тзв. приватне радње).

Само на контингенту запослених могуће је пратити транзиционе промене кроз кретање **остварене просечне месечне нето зараде по запосленом**. Угао посматрања ће се усмерити како на апсолутни ниво зараде и њен реални раст у транзиционом периоду, тако и у односу на остварену просечну зараду у Србији. Први показатељ показује реалну промену куповне моћи постигнуте зараде, док други даје компаративну слику релативног односа такве зараде у односу на непосредно упоредно окружење.

У целокупном транзиционом периоду који се посматра, нето зараде у општини Лесковац су имале континуиран реални раст (изнад раста трошкова живота). Због ниске базне 2000. године зараде су релано повећане за чак 2,5 пута. Ако се упореде релативно стабилне транзиционе године (од 2003. до 2006.г.) добија се такође реално увећање зарада, и то за 18,4% што говори о благотворном дејству транзиционих промена на сектору запослености.

У девизном изразу тај раст је изгледао још видљивије, при чему треба имати у виду да је у овом периоду раст трошкова живота био виши од раста курса доминантних страних валута на домаћем тржишту (ДЕМ односно

[6] Као однос броја незапослених и збира укупног броја запослених и незапослених.

[7] У тумачењу ових тенденција треба имати известан отклон јер се ради о упоредним показатељима на које су утицале промене статистичког обухвата домаћег становништва, како је већ објашњено у поглављу III-1 овог рада.

ЕУР). Просечна месечна нето зарада у општини Лесковац је тако од 2000. до 2006.г. порасла са 35 на 175 ЕУР (а у Србији са 47 на 257 ЕУР).

Проблем са зарадама запослених у општини Лесковац је видљив тек кад се оне упореде са оним просечно оствареним у непосредном окружењу (у Србији). Већ из девизног односа раста зарада види се да се зараде у Србији брже повећавају него у Општини. Тако је заостајање просечне месечне нето зараде у 2000.г. у општини Лесковац у односу на исто такву зараду у Србији износило 25% да би застајање у последњој посматраној години било повећано за 7 индексних поена, па је 2006.г. оно износило 32%. Дакле, негде слично заостајању развијености општине у истом периоду меренео народним дохотком по глави становника, при чему је заостајање у неразвијености било веће (за 10 индексних поена – са 35 на 45% од просека Србије).

То обавештава да су структурни проблеми заостајања у развијености озбиљнији јер су смештени у другим сегментима стварања и расподеле народног дохотка, а не доминантно на сегменту зарада. Изгледа да је највише проблема на сегменту инвестирања, јер је стопа инвестиција (у односу на остварени народни доходак) у прве 4 године транзиционог периода у Србији била стално за више од 2 пута већа. Тако је у Србији 2004.г. износила 17,2% а у општини Лесковац 7,6% при чему је на почетку транзиционог периода 2000.г. у Србији износила 14,5% а у општини Лесковац 6,3%. Без промена ових најважнијих показатеља развијености неће бити могуће остварити структурне промене у општини Лесковац, а тиме ни смањити уграђено и у транзиционом периоду погоршано стање укупне развијености Општине.[8]

IV ЈАВНИ СЕКТОР ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ У ТРАНЗИЦИЈИ

1. Приходи и расходи буџета Општине

Положај јавног сектора општине Лесковац у посматраном транзиционом периоду најдиректније се може посматрати преко буџетских средстава са којима је он располагао. У наредним графиконима биће приказан ток укупног прихода буџета општине Лесковац од 2000-2006.г. изражен у реалним износима – једном у сталним динарима 2006.г., други пут у девизном изразу.

Јасно се уочава стални узлазни тренд раста расположивих буџетских средстава, са позитивном стопом раста у свакој појединачној години, осим у 2005. г. Мерено у реалним динарима (уз отклањање инфлаторне компоненте) укупни приходи буџета општине Лесковац у транзиционом периоду реално

[8] Независно од тачности аналитичког закључка, ради реалности разумевања инвестиционе ситуације треба имати у виду да наша статистичка методологија у значајној мери не обухвата инвестиционе активности у приватном сектору, те изнете стопе инвестирања требају схватити као делимичне, условне и значајно непотпуне.

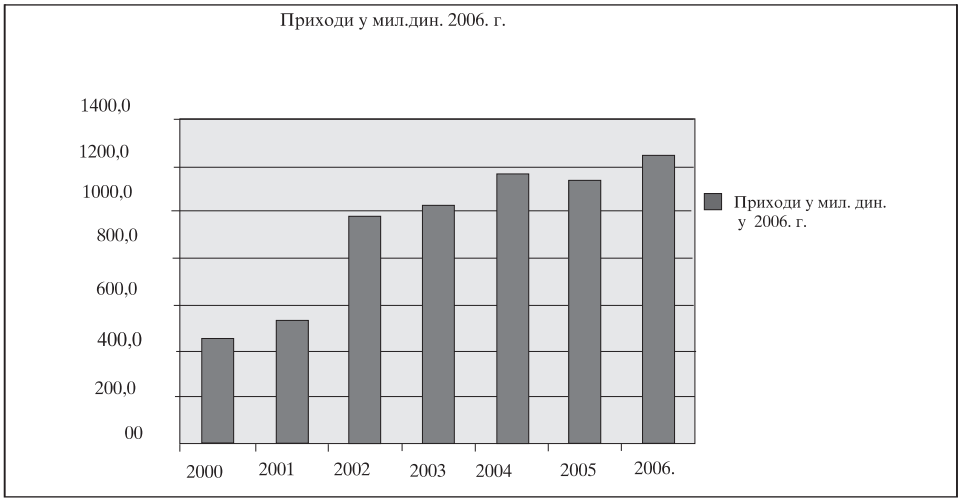

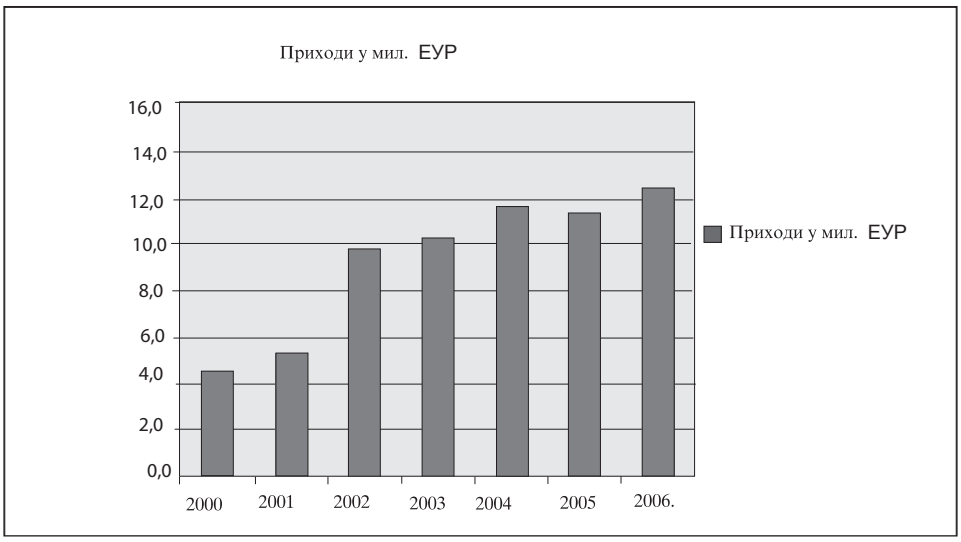

су порасли за чак 2,7 пута (односно, буџет је порастао са 460 милиона на 1,2 милијарде динара). Мерено у девизном изразу буџет је (од 2,7 милиона ЕУР у 2000.г.) у последњој посматраној транзиционој години био апсолутно највиши (14,8 милиона ЕУР). Он је истовремено био апсолутно највиши од почетка функционисања општине као локалне самоуправе (1992.г. када је износио 6 милиона ЕУР). Учешће буџета општине Лесковац у њеном народном дохотку у свим годинама се повећавао па је од 3,7% из базне посматране године доспео до 9% у последњој посматраној години. Тако се може извести први закључак да су транзиционе промене на овом првом сегменту положаја локалног јавног сектора имале благотворно дејство.

Као и у претходним случајевима, напред анализираним, први показатељ постаје релативно другачији када се он стави у контекст непосредног окру-

жења (Републике Србије). Без обзира на апсолутни реални и релативни раст буџета општине Лесковац, у односу на просечну буџетску потрошњу у Србији удео се непрекидно смањивао током целокупног транзиционог периода. Тако се удео буџетске потрошње по становнику Општине са 59% од просека Србије у 2000.г. у последњој статистички праћеној години (2004г.) смањио за читавио 20 индексних поена, доспевајући на ниво од 29% од постигнутог просека.[9] То говори о изузетно слабом фискалном потенцијалу становништва и привреде Општине, много слабијем него што је то показује општи ниво развијености. Прва последица таквог слабог потенцијала биће стални заостатак (и много већи од самог заостатка развијености) како у текућој тако и у развојној потрошњи буџета, што може довести до даљег заостајања затеченог стања и развоја јавног сектора општине Лесковац у односу на ниво развоја истог сектора у другим општинама у Србији. Пошто овај сектор треба да обезбеди амбијенталне услове локалног економског развоја, јасно је да су ти стартни услови у Општини значајно неповољнији на почетку транзиционог периода када се стварају дугорочне претпоставке за „равноправну“ утакмицу на тржишту градова и општина Србије.

Расходна страна буџета, која фискално уравнотежена има исте токове као и приходна, треба да покаже у којим правцима су се усмеравала расположива средства. Томе ће послужити неки од основних структурних показатеља расхода буџета општине Лесковац у посматраном транзиционом периоду.

Ако је потрошња управе најопштији показатељ непроизводног ангажовања буџетских средстава (мада то није апсолутно тачно по теорији јавног сектора),[10] онда се може рећи да у овом периоду у коме је број запослених у управи повећан за више од 25%, није дошло до значајног релативног повећања ове врсте потрошње – са 21 на 23,5% учешћа у укупним буџетским расходима (повећање за 14% релативног процентног удела), мада је тај удео у 2006.г. поново пао на 21%, што је вероватно последица реалног повећања укупног буџета. Други облик непроизводне потрошње који има посебан јавни значај – расходи свих друштвених делатности – у општини у читавом посматраном периоду није мењао озбиљније свој релативни положај. У просеку је 1/3 буџета Општине стално издвајана за ове потребе (што је у последње две посматране године смањено на 30%).

У релативном смислу, развојно (текуће и инвестиционо ангажовање) буџетских средстава може се посматрати издвајањем за потребе јавних предузећа и фондова, при чему су ови први имали значајну текућу компоненту у својој укупној јавној потрошњи (одржавање расположиве јавне инфраструктуре). У читавом периоду ова два раздела трошили су између 40 и 42% укупних буџетских расхода.

[9] И овде изнети показатељ треба посматрати са извесним отклоном с обзиром на промењену методологију обухвата домаћег становништва по попису из 2002.г.

[10] Вид. уџбеник добитника Нобелове награде за економију из 2001. године: Joseph E. Stiglitz, Економија јавног сектора, Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд, 2004.

Раздео буџета који се односи на јавна предузећа (највише „Дирекција за урбанизам и изградњу") током транзиционог периода стално је апсорбовао око 1/3 буџетских расхода, да би од 2004.г. започео силазни тренд, који се 2005. и 2006.г. спустио на само 24% релативног структурног учешћа. Насупрот овоме, фондови су све време имали узлазни тренд сопственог учешћа – од 6% 2000.г. до 16% последње две године посматраног периода. На тај начин је започета структурна трансформација развојних средстава буџета Општине која су све више напуштала јавна предузећа и усмеравала се на фондове. Тако су јавна предузећа приморана да се оријентишу на текуће одржавање локалне инфраструктурне мреже а фондови на њихово развојно унапређење. Успешност овог трансформационог процеса може се оценити само степеном ангажовања екстерних средстава (међународни фондатори и министарства Владе Републике Србије) – што је већи степен ангажовања ових екстерних средстава у односу на један динар општинских буџетских средстава ангажованих преко фондова, то је успешност трансформационог процеса већа.[11]

2. Пословање јавних предузећа општине

Други део јавног сектора општине реализује се преко комуналних јавних предузећа. У општини Лесковац у периоду од 2000-2006.г. функционисало је најчешће 7 јавних предузећа, да би пред крај периода оформљено још 2 предузећа ("Паркинг сервис" од 2005.г. и ЈКП "Вучје" од 2006.г.). Овај други део јавног сектора функционисао је у истој величини као што је напред утврђено за буџет општине Лесковац, при чему је један део евидентиран истовремено и у буџету и у билансима јавних предузећа (код тзв. заједничке комуналне потрошње).

У ком обиму и у којој динамици су пословала јавна предузећа општине Лесковац у транзиционом периоду приказано је у наредној табели.

У милион. дин.

Врста показатеља	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Укупни приходи	662,30	677,9	666,7	743,9	894,4	1.038	1.093,1
Нето резултат ЈП	-16,0	312,4	19,8	-48,8	50,3	-29,5	0,5
Број запослених	754	784	842	967	1.069	1.054	1080

[11] То значи да коефицијент мора бити већи од 1. Што је ближи јединици то је процес структурне трансформације употребе буџетских средстава узалуднији, а дубљим падом испод 1 постоје и бесмислен. Са овим подацима, међутим, нисмо располагали, те се ова потенцијално позитивна транзициона појава не може квантификовано оценити.

Просечна мес.зарада	2.469	5500	9044	12.118	13.863		17.923
Пословни приход на 100 дин. пословног расхода	93,6	97,4	107,1	94,3	112,8	104,4	103,2
Реални раст продукт.	21,5		34,3	-14,2	-5,0	-6,2	-5,8
Број запослених у управи		372	380	440	498	513	553

Стални номинални раст укупног прихода јавних предузећа општине Лесковац показује да је њихово пословање стално било у порасту. У последњих неколико година тај пораст је успорен тако да је укупан приход ипак није забележио реалан раст (номинални раст је мањи од општег раста цена). Други издвојени показатељ – нето резултат пословања – показује да је пословање јавних предузећа било врло неуједначено. Негативан укупан резултат пословања је стално смењивао позитиван – и обрнуто. Показатељ економичности пословања исказан као пословни приходи на 100 динара пословних расхода, одражава и сажима у себи резултат пословања. Коефицијент изнат 100 показује позитивну стопу економичности пословања. Она је од 2004.г. стално позитивна, што значи да је негативан резултат изгледа остваривaн у непословном делу биланса успеха (финансијски приходи и расходи и др.). Све ово говори да је положај јавних предузећа општине Лесковац на локалном тржишту у периоду транзиције био повољнији у односу на друга предузећа, али да она у свом пословању нису често успешно користила тај положај.

Добар положај на тржишту искоришћен је да се комунални јавни сектор општине Лесковац окрене радно интензивном пословању. У периоду транзиције број запослених је од почетних 754 повећан на чак 1.080 односно за (326) читаво једно велико предузеће какво је на пример ЈКП "Водовод". Ово је вероватно условило да су сва јавна предузећа у целини пословала са опадајућом продуктивношћу рада, која је од 2003. године, после макроекономске стабилизације, непрекидно са негативном стопом. То говори да је даљи пораст запослености у јавним предузећима неодржив јер перманентно угрожавање продуктивности рада мора да доведе до угрожавање пружања основне услуге ових предузећа – обављање разноврсних комуналних делатности.

Исти тренд је забележен и у самој општинској управи, па је укупна запосленост за читав транзициони период увећана за 50% што такође угрожава основну делатност у њој. Ова два сектора су, уз предузетнички сектор, је-

дина имала стални пораст запослених у Општини, што у крајњем није довело до продуктивног запошљавања али ни до побољшавања проблема незапослености у Општини. Он је остао номинално на истом нивоу на коме је и био на почетку транзиционог периода.

На основу свих годишњих резултата пословања – економичност, продуктивност и рентабилност – утврђен је општи ранг 7 јавних предузећа која су пословала у целокупном транзиционом периоду према укупној успешности. Ово специфично рангирање може да покаже која предузећа у транзиционом периоду су најбоље пословала а која лошије. Према овим резултатима у читавом транзиционом периоду најбоље резултате пословања имала су следећа предузећа по редоследу успешности: 1) Комуналац, 2) Пијаца, 3) Дом, 4) ЈКП Грделица, 5) Топлана, 6) Дирекција за урбанизам и изградњу и 7) Водовод. Дакле, најбоље резултате су показала предузећа која су имала обезбеђену сталну финансијску подршку од стране општине Лесковац као оснивача или су то била мања јавна предузећа, а најслабије резултате пословања су имала три највећа и може се условно рећи и најважнија предузећа у Општини по обухвату и функцији коју имају за укупно стање локалне комуналне економије.

Да би се јасније видели релативни односи стања у јавним комуналним предузећима као важном делу јавног сектора општине Лесковац, даће се неки додатни погодни обрачуни у наредној табели.

Врста показатеља	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Укупан приход према приходу буџета	4,81	2,25	1,11	1,04	1,00	1,03	0,87
Укупан приход према народном дохотку	17,55	11,03	8,75	8,75	8,91		
Број запослених према укупној запослености	2,60	2,71	2,56	3,02	3,38	3,08	3,35
Бр. запослених према привредној запослен.	3,38	3,59	4,27	5,36	6,55	5,97	7,52
Прос.зарада према укупној заради	138,2			141,2	145,0	144,2	121,0
Број запос. према запосл. у управи		210,8	221,6	219,8	214,7	205,5	195,3

Укупан приход комуналних јавних предузећа у односу на буџетски приход показује релативну снагу овог сегмента јавног сектора. Он се у транзиционом времену стално смањивао – једном из разлога споријег раста својих прихода, а други пут због тога што је буџетом обухваћен све већи део јавних прихода који су истовремено и приходи јавних предузећа (на пр. приходи од закупа пословног простора ЈП-а "Дом" у целости су истовремено и приходи буџета). Даље опадања коефицијента у првој колони претходне табеле вероватно би угрозило пословни резултат комуналних јавних предузећа.

Укупан приход према народном дохотку показује у ком степену укупан пословни резултат комуналних јавних предузећа доприноси том дохотку, односно колики је значај комуналне привреде јавног сектора укупном привредном резултату општине Лесковац. Коефицијент се у последњих неколико година усталио на ниво од 8,75% што говори о релативно високом значају јавних комуналних предузећа за укупан народни доходак Општине.[12]

Да је тај значај велики показује и коефицијент односа између броја запослених у комуналним предузећима и укупне, односно привредне запослености Општине. У односу на укупну запосленост тај коефицијент је порастао са 2,6% у почетној на 3,35% у последњој години транзиционог периода. У односу на привредну запосленост, чији су део већина јавнин комуналнин предузећа, коефицијент је дуплиран у периоду транзиције (са 3,4 на 7,5%), тако да јавна комунална привреда постаје значајан фактор запослености и производног резултата читаве привреде општине Лесковац. Тај проценат учешћа комуналних предузећа у привредној запослености управо се приближава оном који имају иста предузећа у народном дохотку.

Високу запосленост комуналног јавног сектора пратила је и висока просечна месечна нето зарада. Она је у целокупном транзиционом периоду била у просеку виша од просечне зараде у привреди општине Лесковац за 40% (са јединим падом у 2006.г.). То значи да је положај комуналних предузећа на локалном тржишту стварно био повољнији у односу на друга привредна предузећа, јер иако су остваривала нестабилан резултат пословања, оснивач је овим предузећима обезбедио стабилне приходе који су им омогућили стални порст запослености и стално више просечне зараде. Овај (монополски) положај је вероватно условио да је запосленост у комуналним предузећима стално расла а да је просечна зарада запослених стално била изнад 40% од просечне зараде у непосредном окружењу привреде општине Лесковац.

Последња колона у претходној табели – број запослених у комуналним јавним предузећима према броју запослених у управи општине Лесковац – показује само да је део јавног сектора у комуналној привреди за 2 пута већи од дела јавног секотра који се односи на општинску управу. Извесни пад

[12] Показатеље за почетне године транзиционог периода треба схватити условно јер је методологија састављања завршног рачуна била потпуно другачија, обухватајући нереално и реваловризационе приходе, што је реметило истинитост исказаних процентних релација у тим годинама.

коефицијента у последњим транзиционим годинама само показује да је раст запослености у управи био бржи од оног у комуналним јавним предузећима, али се пропорција није и не може значајно променити.

3. Кретање цена комуналних производа и услуга

Кретање цена комунално-стамбених услуга у периоду транзиције је један од важнијих показатеља стања јавног сектора општине Лесковац. Њиме се омогућује да се сазна да ли је положај јавних предузећа Општине у делу индивидуалних комуналних услуга побољшан, да ли је супротно томе положај становника Општине, који су корисници ових услуга, погоршан, односно какав је релативни однос раста ових цена у односу на општи раст цена у Србији.

Као основа послужиће табела у којој су дате све цене комунално-стамбених услуга по јединици мере сваког производа/услуге посебно у целокупном периоду транзиције а које се односе на комуналну потрошњу у граду Лесковцу.

Производ/услуга	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Производња и дистрибуција воде							
Домаћинства	1,45	2,64	8,33	11,33	13,36	16,87	16,87
Остали корисници	7,25	13,18	24,2	32,9	36,31	45,9	45,9
Одвод.отпадних вода							
Домаћинства	0,29	0,53	1,67	2,27	2,67	3,38	3,38
Остали корисници	1,45	2,64	4,35	5,91	6,91	8,74	8,74
Измошење комуналног отпада							
Домаћинства	0,47	0,484	1,0755	1,446	1,7	2,1	2,10
Остали корисници	1,26	1,763	1,5	1,8	5,4	5,4	5,40
Грејање							
Домаћинства	6,92	4,25	15	19,5	23,35	31,57	31,57
Остали корисници	27,00	33,75	45,08	58,61	64,59	90,32	90,32
Остале услуге							
Станарина	0,54	0,862	1,415	1,605	1,605	1,605	1,605
Закуп послов.прост.	27,30	106,35					325,5
Одржавање	0,36	0,575	0,944	1,07	1,07	1,07	1,07
Коришћ.грађ.земљ.		0,918	0,93	0,875	0,9205	1,067	1,1365

Из изнетих података могу се извући неколико аналитичких закључака:

1) Номинално, цене свих комуналних производа и услуга у општини Лесковац су у транзиционом периоду значајно расле, осим стамбених услуга

и накнаде за коришћење грађевинског земљишта. Непондерисани просек раста цена је за 2,2 пута био већи од општег раста цена на мало у Србији, што значи да су цене комунално-стамбених услуга биле за 2,2 пута реално увећане у транзиционом периоду, омогућавајући релаксирајући положај прихода јавних предузећа.

2) Реално (када се отклони инфлациони елемент) највише су порасле цене воде, канализације (за 4,8 пута) и изношења комуналног отпада (3,4 пута), док је цена коришћења грађевинског земљишта (у облику накнаде) реално умањена за 50%(!).

3) Диспропорциони јаз између цена за домаћинства и цена за правна лица од односа 1:5 на крају транзиционог периода је преполовљен на пропорцију 1:2,7[13].

4) Појединачно према појединим комуналним производима и услугама, у девизном еквиваленту су цене на крају посматраног транзиционог периода у односу на почетни, делимично напустиле зону "просте репродукције" на којој се заснивала политика пружања ових услуга 1990-тих година, и то у овим пропроцијама:

-цена воде за домаћинства по м^3 је од 2,5 порасла на 20 еуроценти,[14]

-цена изношења комуналног отпада по површини корисничког објекта домаћинства је од 0,8 доспела до нивоа од 2,6 еуроценти,

-цена грејања по истој површини домаћинства је од 11,5 порасла на 40 еуроценти,

-накнада за коришћење грађевинског земљишта по истој површини домаћинства је остала непромењена (1,4 еуроценти).[15]

Напред утврђене чињенице о високом реалном расту буџета општине Лесковац у транзиционом периоду (чији један део се користи за финансирање тзв. заједничке комуналне потрошње) и сада утврђена чињеница о такође високом реалном расту цена комуналних производа и услуга (из које се финансира индивидуална комунална потрошња), показују да је Општина као оснивач јавних предузећа њима обезбедила повољнији положај на локалном тржишту у односу на положај других предузећа. У посебном поглављу је анализирано колико су јавна предузећа искористила тај положај и какве су пословне резултате постигла.

---

[13] На крају транзиционог периода овај јаз мора да се у потпуности отклони, што ће неминовно довести до повећања цена за производе и услуге које користе домаћинства (најмање за 2,7 пута)!

[14] Искуство земаља које су завршиле транзицију комуналног сектора говори да је «реална» цена 1 ЕУР по м^3. Правна лица у општини Лесковац у 2006.г. су већ плаћала цену која је била виша од 0,50 ЕУР.

[15] У последња три случаја ће до краја транзиционог периода морати да дође до промене начина наплате што ће значајно променити политику пословања предузећа која ће обављати ове послове. Наиме, са површине корисничких објеката мораће да се пређе на много прецизнији и реалнији основ, као што је количина пружених услуга или површина грађевинског земљишта (или чак тржишна вредност непокретности уколико дође до реализације најављене промене политике управљања грађевинским земљиштем).

Следеће важно последично питање у односу на изнети ток раста цена комуналних производа и услуга је **промена положаја корисника услуга** у односу на њихову куповну моћ (која је већ анализирана у претходним поглављима). Промена је мерена тако што је за просечну корисничку површину од 55 м^2 и просечну потрошњу воде (и канализације) од 20 м^3 за све врсте комуналних производа и услуга утврђен вредност ових издатака и упоређен са просечном зарадом у општини Лесковац на крају сваке посматране године. У првој табели су дати износи појединачних и укупних издатака за локалне комуналне услуге, а у другој је израчунат појединачни и укупни проценат "оптерећења" овим издацима просечне нето зараде у децембру текуће године.

						Издаци за децембар; у динарима	
Опис	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Вода	29,00	52,8	166,6	226,6	267,2	337,4	337,40
Канализ.	5,80	10,6	33,4	45,4	53,4	67,6	67,60
Изношење ком.отпада	20,50	43,7	60,5	79,53	93,5	115,5	115,50
Грејање	380,60	618,75	618,75	1.072,50	1.072,50	1.736,35	1736,35
Станарина	29,70	47,4	47,4	88,3	88,3	88,3	88,30
Одржавање зграда	19,80	31,6	31,6	58,85	58,85	58,85	58,85
Грађевинско земљиш.	220,00	50,5	51,15	48,12	50,63	58,68	62,50
Укупно	705,40	855,35	1009,4	1.619,30	1.684,40	2.462,68	2466,50

						Проценат од просечне зараде у децембру	
Опис	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Вода	0,96	0,95	1,91	2,14	2,3	2,16	1,62
Канализ.	0,19	0,19	0,38	0,43	0,46	0,43	0,33
Изношење ком.отпада	0,68	0,78	0,69	0,75	0,8	0,74	0,56
Грејање	12,62	11,11	7,09	10,13	11,05	11,13	8,36
Станарина	0,98	0,85	0,54	0,83	0,76	0,57	0,43
Одржавање зграда	0,66	0,57	0,36	0,56	0,51	0,38	0,28
Грађевинско земљиш.	7,30	0,91	0,58	0,45	0,44	0,38	0,30
Укупно	23,40	15,36	11,55	15,29	16,32	15,79	11,87

Уочавају се неколико занимљивих токова. Иако је дошло до значајног реалног пораста комуналних месечних издатака домаћинства (номинално од 700 на 2.500 динара месечно), то уопште није угрозило њихову куповну моћ. Напротив, дошло је до растерећења оптерећености просечне зараде запослених у општини Лесковац, и то од почетних од скоро ¼ оптерећености зараде до крајњих од само 12%. То значи да је реална зарада запослених у Општини расла за 2 пута брже од раста цена те је и њено оптерећење за 2 пута умањено. Ово је најповољнија могућа ситуација која се десила – цене су реалним растом изашле из зоне "просте репродукције", јавна предузећа су добила релаксирајући положај у пословању, количина и квалитет производа и услуга је порастао, а оптерећење прихода грађана је преполовљено.

Све говори да је било реалног простора да се побољша положај и осталих локалних услуга (употреба грађевинског земљишта), али да он није примећен и искоришћен. Такође, постоји и даље простор да се настави са напуштањем политике "просте репродукције" и увођењем "реалне економије" у области локалних јавних услуга и производа, као неопходног предуслова за наступајућу приватизацију неких од делатности из ове области.[16]

ЗАКЉУЧНА ОЦЕНА ТРАНЗИЦИОНОГ ПЕРИОДА

Анализирани транзициони период обухватио је само године прве деценије 21. века, са базном и почетном 2000.г., која је разделна између претходног неконзистентног периода транзиције 1990-тих година и периода транзиције који је започет формирањем Владе Републике Србије јануара 2001. г. Закључна оцена транзиционих последица која следи обухватиће, дакле, период од 2000-2006. године.

1. У целокупном периоду транзиције народни доходак општине Лесковац је био у сталном узлазном тренду повећања, изражено у доларима од 75 до 200 милиона, а изражено у динарима из 2006.г. од 12 до 15 милијарди динара годишње. Међутим, за ових 7 година постигнут је релативно скроман укупан раст од 20% што даје скромну годишњу стопу раста од око 3%.

2. Са таквом динамиком раста, на упоредном тржишту градова и општина Србије, дошло је до релативног заостајања развијености општине за додатних 10 индексних поена, тако да је општина Лесковац доспела на ниво од само 54% развијености просека Србије и у групу 50 најмање развијених општина у Србији. То значи да су погодности транзиционог периода у просеку користиле исте општине које су и раније биле развијеније од општине Лесковац, да у посматраном периоду није било усмерене по-

[16] Тај простор је, наравно, ограничен очекиваним растом квалитета и ефикасности производње комуналних производа и услуга, али и горњом границом оптерећености прихода домаћинства свим комуналним услугама до ¼ (које укључује и друге много скупље производе и услуге које нису у надлежности општине као што је електрична енергија на пр.).

литике равномерног развоја Србије и да мање развијене општине стартни тржишни заостатак у транзиционом периоду не могу да надокнаде на таквом либерализованом тржишту.

3. Један од најважнијих карактеристика транзицоног периода јесте приватизација капитала друштвених предузећа. У транзициони период општина Лесковац је ушла са већ делимично извршеним приватизационим поступком, тако да је укупан допринос свих сегмената приватног сектора народном дохотку општине Лесковац у базној 2000.г. већ износио 40%. У прве 4 године транзиционих трансформација удео друштвеног сектора се брзо смањивао, али са мешовитим сектором који предоминантно чини капитал друштвених предузећа, приватизациони праг од 50% друштвеног капитала прећен је тек 2004.г.

4. Све ово говори да и поред економске стабилизације, општина Лесковац није добро прилагођена транзиционим процесима и захтевима, те ће највероватније по завршетку овог процеса бити удоносу на просек Србије на релативно нижем нивоу развојености него на његовом почетку. Тиме се још више умањује конкурентност њене економске структуре на тржишту градова и општина Србије и уноси значајан елемент неизвесности даљег развоја. Све говори да је промена економске структуре општине нужна, да наслеђена структура није производила конкурентске предности, а да транзициони период не производи бољу структуру.

И поред тога што су очекивано резултати пословања приватизованих предузећа надпросечно доминантни у пословном резултату привреде општине Лесковац, у последњој посматраној години транзиције је приватизационим поступком захваћена тек ¼ капитала свих друштвених предузећа. То говори да ће значајан део капитала ових предузећа остати незахваћен приватизационом трансформацијом, односно да ће бити препуштен неизвесности тржишне тражње за њиховим услугама и стечајног поступка. Наговештава се да ће значајан део овог капитала због кашњења у производној и власничкој трансформацији бити трајно изгубљен локални производни ресурс, за који је везано око 12.300 радних места што говори о потенцијално значајном социјалном "балону" незадовољства.

5. Свеукупни резултати приватизације, као првог и највидљивијег сегмента транзиције општине Лесковац, показују да је Општина у целини 2006. г., тек на половини пута транзиционог прилагођавања и да ће по завршетку овог процеса крајња последица бити неоптимална прилагођеност локалне заједнице новим друштвено-економским условима и стартна осуђеност на "окрутном" либерализованом тржишту градова и општина Србије.

6. Основне последице транзиционог прилагођавања изазвале су структурне промене основних контингената становништва. Незнатно су повећани

контингенти пољопривредног, пензионерског и незапосленог становништва, а значајно је смањен контингент у привреди запосленог становништва (у односу на почетни четвороугао од по 22.000 чланова ових контингената). Овај контингент већински је (са преко 50%) апсорбован од стране предузетничког сектора, тако да је дошло у ствари до значајног реструктурирања привреде општине у правцу јачања сектора малих и услужних предузетничких радњи и нестајања великих гиганата због необављене приватизације, што може да буде дугорочан структурни проблем, који може да доведе општину Лесковац у подређен положај у односу на друге општине у Србији – да буде услужни сервис за њих.

7. Добра страна транзиционог прилагођавања је што у овоме није дошло до значајног повећања контингента незапослених и што је реална зарада стално запослених порасла са 35 на 175 еура што говори о благотворном дејству транзиционих промена на сектору запослености. Међутим, лоша страна транзиционог прилагођавања је томе што је општина Лесковац према апсолутном броју и релативној оптерећености проблемом незапослених и даље најугроженија општина у Србији који положај је наследила из предтранзиционог периода, а просечне зараде и даље заостају за просечним зарадама у Србији (за 32%) а тај јаз се у периоду транзиције повећао за додатних 7 индексних поена.

8. Положај јавног сектора општине Лесковац у транзиционом периоду био је изузетно повољан како на сегменту његовог буџетског дела тако и на сегменту јавних (комуналних) предузећа. Укупни приходи буџета Општине су били у непрекидном порасту (са малим изузетком у 2005.г.) да би од 2,7 милиона еура са почетка транзиционог периода доспели на чак 14,8 милиона еура у последњој посматраној години (највиши ниво од почетка функционисања општине Лесковац као локалне самоуправе 1992.г.). Положај (монополски) свих јавних предузећа општине Лесковац на локалном тржишту, обезбеђен од стране оснивача, омогућио им је да стално увећавао свој допринос укупно оствареном народном дохотку Општине и укупној запослености.

9. У односу на непосредно окружење укупан, јавни сектор општине Лесковац, независно од ових позитивних кретања, је у ствари погоршао свој положај у односу на просек Србије за читавих 20 индексних поена у односу на почетну транзициону годину. То говори о изузетно слабом фискалном потенцијалу становништва и привреде Општине. Прва последица таквог слабог потенцијала биће стални заостатак како у текућој тако и у развојној потрошњи буџета, што може довести до даљег заостајања затеченог стања и погоршавања развоја јавног сектора општине Лесковац у односу на ниво

развоја истог сектора у другим општинама Србије. Пошто овај сектор треба да обезбеди стартне услове локалног економског развоја, јасно је да су ти стартни услови у Општини значајно неповољнији у јеку транзиционог периода када се стварају дугорочне претпоставке за "равноправну" утакмицу на тржишту градова и општина Србије.

10. Структурне промене унутар јавног сектора су биле таквог типа да је уочљива политика усмеравања ка развојној потрошњи преко фондова које је основала општина Лесковац, и делимично извлачење ове потрошње из надлежности јавних предузећа (која се све више специјализују за текуће одржавање комуналних инфраструктурних система), чији резултати се због краткоће периода структурне трансформације и недостатка информација нису могли квантификовати.

11. Политика цена комуналних производа и услуга Општине у транзиционом периоду је била усмерена на делимично напуштање "просте репродукције" и довођење до нива реалне економске цене – највише код цена воде (и канализације) и услуга изношења комуналног отпада, а најмање код цена коришћења грађевинског земљишта које су реално биле и умањене. И ова политика је допринела релаксирајућем положају јавних предузећа на конкурентном локалном привредном тржишту и њиховом оствареном укупном пословном резултату. Сама ефикасности пословања унутар овог укупног резултата јавног сектора је таква да су најуспешнија јавна предузећа била: „Комуналац", „Пијаца" и „Дом", а најнеуспешнија „Топлана", „Дирекција за урбанизам и изградњу" и „Водовод", респективно.

Из свега изнетог се може извести сводни закључак да су последице транзиције на укупно социо-економско стање општине Лесковац имале значајно благотворно дејство, да су наслеђене структурне диспропорције онемогућиле поправљање положаја Општине у односу на непосредно окружење Републике Србије (релативни положај се погоршао) и да су услови формирани у периоду транзиције развојно неповољнији у односу на стартну полазну позицију (две трећине) локалних заједница на наступајућем конкурентски либерализованом тржишту градова и општина Србије.

Литература

1.Charles M. Tiebout, **A Pure Theory of Local Expenditures**, *Journal of Public Economy,* Oct. 1956, vol. 64, pp. 416-424.

2.Joseph E. Stiglitz, **Економија јавног сектора**, *Универзитет у Београду, Економски факултет*, Београд, 2004.

3.Јовица Цветковић, др Владе Зарић, **Развој локалног јавног сектора и демографске последице на примеру града Лесковца**, у: „**Регионални развој и демографски токови балканских земаља“**, књ. 5, *Универзитет у Нишу, Економски факултет*, Ниш, 2000, стр. 365-373.

4.Јовица Цветковић, **Економика развоја општине Лесковац 1996-2000**, *Лесковачки зборник*, XLII/2002, стр. 271-291.

5.Општине у Србији, *Републички завод за статистику*, Београд, године од 2000-2006.

Summary

Јовица Цветковић

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ (2000-2006.г.)

Истраживање социо-економског положаја општине Лесковац у периоду транзиције изведено је у циљу утврђивања основних резултата досадашњег тока транзиције неких социо-економских сектора, како у односу на постигнути ниво на почетку транзиционог периода тако и у односу на упоредно окружење у Републици Србији. Циљ је био да се покаже који је транзициони пут до сада прећен, у којој се сада фази транзиције општина Лесковац налази и шта се још може очекивати у будућем периоду.

Анализом је обухваћен период од 2000. као базне године па до 2006. г., при чему за неке макроекономске агрегате није могуће обезбедити најновије податке, па је у том случају обухваћени период посматрања био краћи. Почетна година је узета као базна јер је стварно транзициони период започет тек 2001.г. формирањем Владе РС. Највише је коришћен аналитички методолошки поступак изведен на основу званичних статистичких података за општину Лесковац, али и на основу података које аутор самостално, али и на свом послу у општини Лесковац, систематски прикупља годинама.

Резултати истраживања су показали: а) да су директне последице транзиције на укупно социо-економско стање општине Лесковац имале значајно благотворно дејство, б) да су наслеђене структурне диспропорције онемогућиле релативно поправљање положаја Општине у односу на непосредно окружење Републике Србије (релативни положај се погоршао), и в) да су

услови формирани у периоду транзиције развојно неповољнији за општину Лесковац у односу на стартну полазну позицију (две трећине) осталих општина Србије на увелико конкурентском и либерализованом тржишту градова и општина Србије.

Summary

Jovica Cvetković

SOCIAL – ECONOMY POSITION OF LESKOVAC MUNICIPALITY DURING PERIOD OF TRANSITION (2000-2006)

Researches/studies of socio-economy position in municipality of Leskovac during period of transition was done due to determining basic results of hitherto transition flow/till now of some socio-economy sectors, comparing it both with achieved level on the beginning of transition period and surroundings in Republic of Serbia used for comparing. Goal was to highlight what was over passed on that path of transition/where did we stop in this transition process, which is the phase of transition where municipality of Leskovac is as well as what can be expected in the following period.

The analyze/study covers up the period starting year 2000, as start up year till year 2006, including the fact some macroeconomic aggregates could not get the recent and the latest data; thus, covered observed/analyzed period was shorter. The start up year was taken as baseline since the real transition period started in 2001, establishing government of RS. Analytic methodic procedure was used in most of the cases; it was done basis on official statistic data for Leskovac municipality, as well as basis on data the author systematically collected both on his own and during his work duties in municipality Leskovac.

Results of explorations and researches/studies highlight as follows. a) direct consequences of transition had significantly/notably beneficiary impact on social and economy political situation, b) innate/prior structural disproportions caused issues to relatively improve position of the municipality comparing with direct surrounding of Republic Serbia (relative position was getting worse), and v) conditions established in period of transition had negative impact on development on municipality of Leskovac comparing it with start up position (two thirds) of the other municipalities of Serbia who have been formerly rival/concurrent and liberalized in liberalized market of towns and municipalities of Serbia.

УДК 274/278(=214.58)(497.11)

Тане Куртић

ПРОТЕСТАНТСКА ЕВАНЂЕОСКА ЦРКВА „ЗАЈЕДНИЦА РОМА“ У ЛЕСКОВЦУ

По попису из 2002. године у Лесковцу има 6.989 Рома, међутим и овог пута велики број Рома се није изјаснио као Ром по националној припадности. У лесковачкој општини, према истраживањима неких невладиних ромских организација, живи близу 16.000 Рома, што чини око 10% од укупног броја становника у општини.

Највећи број лесковачких Рома су староседеоци. Међутим, има ромских породица које су се у Лесковац доселиле из других градова или република бивше Југославије, а нарочито из Македоније. Већи број дошао је из Врања, Ниша, Куманова и Скопља. Роми у самом граду Лесковцу живе у три насеља, односно махале, Сат-махала, Подврце и Ново насеље “Славко Златановић“. У сваком селу општине Лесковац налазе се Роми, а већи број Рома живи у Винарцу, Турековцу, Грделици, Брестовцу, Међи и Печењевцу. Најстарија ромска махала у Лесковцу је Сат-махала која се помиње још 1570. године. Друго насеље - махала је „Подврце“. Ово насеље Рома је највећа ромска махала у општини Лесковца, у којој живи преко 5.000 становника. Треће ромско насеље - махала настаје у новије време, у савременим друштвено-економским условима. Насеље почиње да ниче 1964. године и од тада па до данашњег дана стално расте и све више се шири, али нажалост, мимо урбанистичког плана. Ово насеље претежно насељавају Роми из Подврца, а има неколико породица из Сат-махале.

ЛЕСКОВАЧКИ РОМИ ПРЕМА ПЛЕМЕНИМА, РЕЛИГИЈАМА И КОНФЕСИЈАМА

Роми у Лесковцу према племенском пореклу деле се на: Арлије (алрије је што и ерлија, тј. човек који припада неком месту), који су најбројнији; Гурбете (од турске речи гурбет што значи скитница, скитач); и Ђорговце (по сточару Ђорги, Роми који су покрштени по православној вери). Арлија и

Гурбета има скоро у свим махалама, како у граду тако и по селима општине Лесковца, а Ђорговаца има у ромским махалама у Грделици и Предејану и они су најмалобројнији.

Арлије и Гурбети су по вероисповести веома либерални и верују да постоји један Бог. Роми су из своје постојбине, Индије, донели карактеристичан начин живота и специфичан поглед на земаљски и загробни живот, као и најразличитије верске обичаје и обреде. Тако лесковачки Роми већ вековима обављају обреде који су попримали од православаца и муслимана, као што су обреди сунета (изразито код Гурбета), балови за куће, славе Васуљицу, Ђурђевдан и друге православне празнике, поштују улешме за своје покојнике, а при сахрањивању се придржавају муслиманских обичаја. Роми Арлије и Гурбети на овај начин задовољавају основне критеријуме православне и муслиманске вере а да се ниједној у потпуности не потчињавају. Роми Ђорговци по вероисповести су првославци и у потпуности се потчињавају овој вери. Велики број Рома, Арлија и Гурбета по селима у општини Лесковац су такође православци, славе православне празнике, покрштавају се и при сахрањивању се придржавају православних обичаја.

ВРЕМЕ НАСТАНКА ЕВАНЂЕОСКЕ ПРОТЕСТАНТСКЕ ЦРКВЕ И „ЗАЈЕДНИЦЕ РОМА“ У ЛЕСКОВЦУ ЛИЧНОСТИ И ЊИХОВ УДЕО У ЗАЖИВЉАВАЊУ ЗАЈЕДНИЦЕ

Потестански покрет у Србији се јавља под утицајем америчких и западноевропских цркава крајем 19. века, а у Лесковцу прва Евангеоска црква формира се 1953. године и њен број верника се стално повећавао. Године 1970. на чело Евангеоске цркве долази пастор Миодраг Станковић. Од 1975. године лесковачки Роми, односно неке породице, почели су да се интересују за оно што ова црква агитује и учи. Од тада број ромских верника се стално повећавао и они уједно почињу да проналазе свој верски идентитет у оквиру Протестантске евангеоске цркве. Како је број верника Евангеоске цркве све више растао, а имајући у виду просторне, језичке и културне потребе, 1986. године у оквиру ове цркве поред духовног центра „Светло“ формира се „Заједница Рома“. У духовном центру „Светло“ верници су већином Срби, а у „Заједници Рома“ велика већина верника су Роми. Од 1992. године ромску верску заједницу преузима свештеник Селим Алијевић, који је завршио Библијске студије у Енглеској. Са преузимањем верника „Заједнице Рома“ постаје пастор ове заједнице.

Селим Алијевић 1982. године, када је имао дванаест година, постаје верник Протестантске евангеоске цркве у Лесковцу. У почетку је помагао пастору Миодрагу Станковићу, радећи разне послове, а касније је почео да

води богослужења и слављења. Тада је имао 15 година, а Роми су масовно почели да долазе у цркву. Како каже Алијевић, он је тада био мост преко којег је пастор Станковић могао боље да комуницира са Ромима. По повратку из војске отишао је у Енглеску, у Библијску школу. Школовао се у месту Бургес Хил. У току школовања био је смештен у мисионарској породици која га је одвела у Енглеску. Једна од мисионарки која је боравила у Лесковцу била је ромског порекла и одлучила је да га одведе на школовање. Имао је стипендију и био једини Ром-Југословен од тридесет студената из различитих земаља. После две године школовања и повратка у Лесковац, када је имао 22 године, почео је рад са Ромима, држећи проповеде, а организовао је и школу веронауке.

СУШТИНА УЧЕЊА И АКТИВНОСТИ СА ВЕРНИЦИМА У „ЗАЈЕДНИЦИ РОМА“

Протестантска еванђеоска црква држи се вере у Свету Тројицу, вероисповеда Никејски симбол вере и придржава се десет Божијих заповести. Основа јој је господња молитва - Оче наш. Празнују Божић, Васкрс и Духове по јулијанском календару. Главна богослужења одржавају недељом. У свом учењу потенцирају Исусеву заповест која каже: “Љуби Господа Бога и љуби ближњег свог као самог себе“.

Главни део црквених активности обавља се на ромском језику и на ромски начин. Богослужење започиње поздравом, уводном молитвом, након чега се црква придружује хору у слављу Бога, певајући песме на свом језику и у тону ромског мелоса. После молитве за потребе верних, присутни слушају проповед из Библије, која у себи носи моралну поруку. У раду са децом примаран је библијски садржај, а рад са младима је саставни део цркве. Рад еванђеоске цркве организован је тако да верницима пружа ослонац, оријентацију и сигурност.

У ромској цркви може да се крсти само одрасла особа која је рашчистила са грешним навикама и пороцима као што су свађа, пијанство, крађа, лагање, псовање и слично.

Може да се причести крштени верник који је измирен са Богом и са људима.

Црквено венчање се обавља само ако је претходно обављено грађанско, а да би се верник укључио у црквени рад, мора да води уредан живот и да редовно чита библију. Верници еванђеоске цркве веле да поштују власт: “јер је власт од Бога дана за ред и мир у земљи“. Поштују законе државе и испуњавају све обавезе према њој, укључујући и служење војске и ношење оружја.

Постоји обичај благосиљања мале деце са жељом да се лепо развијају, лепо хране и иду редовно у школу.

У оквиру школе веронауке развијен је „дечији час“ - веронаука за децу. Рад је организоан по групама, тако да постоји „мала група“ која убухвата децу старости од 6 до 9 година, „велику групу“ од 10 до13 година и тинејџере од 14 до 15 године старости, а ради се и са омладином старијом од 16 година. Са децом од 6 до 9 година раде ромски вероучитељи за децу, и то су махом младе Ромкиње. Вероучитељи деци причају библијске приче од постанка света до ране хришћанске цркве. Инсистира се да деца редовно иду у основну школу и да постижу добре резлутате. У црквеном хору пева велики број малдих.

Жене у току месеца једанпут имају „сестрински час“, т.ј. састанак када разговарају о темама које се односе на брак, подизање деце, моле се за своје потребе и саветују. Организује се рад и са брачним паровима и то у виду предавања на којима се говори о правилима понашања, односима у браку, односу према раду, суживоту више генерација. Постоји и рад по секцијама, као што су драмска и музичка. Сваког Божића и Васкрса организују се велике прославе са богатим програмом у коме наступају дечије групе, драмска секција, музичка секција и тинајџери.

Црква, поред духовних, не запоставља ни матријалне потребе сиромашних породица. Верницима али и другим грађанима и установама помаже обезбеђујући храну, одећу и хигијенски матријал.

Црква одржава и семинаре за ромске вероучитеље и вође ромских заједница у којима, поред представника из Србије, активно учествују и ромске старешине из Македоније, Босне и Бугарске.

Ромска црква у Лесковцу има своје вођство које се састоји од пастора, старешина, ђакона и сарадника у које спадају службеници, учитељи веронауке за децу, музичари црквеног оркестра, дежурни.

Поред заједнице у Лесковцу, ромске заједнице постоје и у Нишу, Врању, Прокупљу, Лебану, Јагодини, Земуну и Сомбору, Владичином Хану и другим местима.

Ове Ромске заједнице саставни су део Протестантске еванђеоске цркве у Србији, са седиштем у Београду, коју сачињавају црквени окрузи са надгледнацима за Београдски , Војвођански, Северни, Румунски, Шумадијски, Црногорски, Јужни и Ромски црквени округ на челу.

Роми верници Еванђеоске цркве Србије одржавају везе и сарадњу са Ромима хришћанима – протестантима из других земља, а највише са Ромима из Француске (Гатиеф) и њиховим председником Ренеом Занелатором, који је светник ОЕБС-а за ромска питања, са Ернестом Единтоном, председником еванђеоских хришћана Рома САД. Такође, сарађују са еванђеоским Ромима из Британије, Швајцарске, Румуније, Немачке, Словачке, Италије, Бугарске итд.

Како је број верника „Заједнице Рома“ веома нарастао, еванђеоски Роми из Француске поклонили су верницима Рома из Лесковца шатор који може да прими преко 1.000 људи.

Шатор је подигнут крајем маја 2001. године на плацу бившег стоваришта “Два јарана“, у новом насељу „Славко Златановић“, и у њему се обављају црквене активности под вођством пастора Селима Алијевића, док се административни послови обављају у пређашњим богослужбеним просторијама у Улици Максима Горког број 22.

Започето је и просторно планирање и пројектовања наменске зграде за потребе духовног и културног живота Рома у Лесковцу и Јужне Србије, која треба да буде на простору иза фабрике „Полиестер“, у непосредној близини ромског насеља „Славко Златановић“.

РАЗЛОЗИ ПРЕЛАСКА РОМА У ПРОТЕСТАНТИЗАМ

Унутрашњост просторије цркве је без украса, нема икона и не пале се свеће. У шатору и просторијама где се одржавају часови са децом има клупа и столица за седење, као и катедра одакле проповедник говори. Верници Роми еванђелисти читају Нови завет и имају веома мало обреда.

Протестантска еванђеоска црква у Лесковцу повезује велики део ромског народа, без обзира на економско, социјално, образовно, политичко и друго порекло. Сви верници ове цркве међусобно се ословљавају сестром и браћом, како у цркви тако и у свакодневном животу, а велики број њих на исти начин ословљава и друге грађане који нису њихови чланови. То је један од првих важних разлога масовног прикључивања Рома у Протестантску еванђеоску цркву. Поред образовања, на овај начин код Рома се буди свест и ствара осећај самобитности.

На питање зашто идете у ову цркву, сви испитаници су одговорили да иду да славе живог Бога и да иду по спасење. Ово спасење се огледа у свакодевном животу до појаве личног спаситеља, било да се ради о групи или појединачно, што је у складу са погледом Рома на живот: да је БИТИ а не ИМАТИ.

Психолошке и здравствене потребе су такође битни сатавни делови спасења који су нужна потреба, а спасење овог је нешто што је изван обичног живота. Честа су сведочанства која се обављају уз посебне свечаности.

Социјалне тегобе такође могу бити појава од важности у потреби за спасењем. Црква преко добротворног рада помаже у храни, одећи и хигијенском матријалу сиромашним верницима, што као помоћ долази из западноевропских земаља.

Службе се обављају уз пуно музике и песме на ромском језику. Молитве обично почињу уз пратњу црквеног оркестра. Роми сами компонују и пишу

песме које певају у својој цркви. Песме које се певају носе у себи позитиван емотивни набој. Музика је најслађи и најзрелији плод ромске културе, део идентитета Рома и фундомент њихове традиције.

О Девел пе чаве бичалђа Бог је свог сина послао
Ман оти чик икалђа Мене је из блата вадио
Пе ратеја ов ман товђа Својом крвљу мене је испрао
Мелало ме те на овав Прљав да не будем
Рефрен:
Нашти е Исусе те бистрав Не могу Исуса да заборавим
Нако е Исусе те мекав Не могу Исуса да пустим
Парипе инема, ов леља Тешкоће сам имао, он их је узео
Мо вило товђа пе ратеја Моје срце, опрао је својом крвљу

Парипе кед ман ине Потешкоће кад сам имао
Ов ало, пе лафеја ов ман утешиђа Он је дошао, својом речју он ме је утешио
Намборме кединьум Болестан кад сам
Леко на ине Лека није било
Пе ратеја ов ман исцелинђа Својом крвљу он ме је исцелио

Прилажење Протестанској еванђеоској цркви повезано је и са тумачењем необичних доживљаја који имају добар подстрек за прихватање нове вере. На овај начин се део традиције губи и претвара у другу врсту обичаја и навика којиа представљају део прихваћене вере. Велики број Рома због овога не слави Васуљицу и Ђурђевдан, а начин сахрањивања и обичаји при овоме прилагођавају се новој вери, не славе се православни ни муслимански празници и друго.

Исус Христ се прима као пут истине и живота, као једини који обећава трајни мир за верника. „Многи су једноставно верујући доживљавали различите милости Божије у своме животу: ослобођење од света греха, чудеса исцељења и нову радост и мир у једноме господу Исусу. То је жива вера праве цркве која и Ромима годи, привлачи их, која и за њих има исти ауторитет као и за све друге народности. Јер та вера признаје да Господ и данас одговара на молитве,“ стално наглашавају пастори Протестантске еванђеоске цркве.

ЦРКВЕНИ ДОПРИНОС БОЉИТКУ РОМА

Утицај протестантске еванђеоске цркве на понашање верника је да се промене, што се огледа у повећаном степену толеранције у међусобним контактима. Деца верници ове цркве редовније похађају основну школу и постижу бољи успех. Међу њима су врлодобри и одлични ромски ученици

основних и средњих школа. Званично је смањен криминал међу Ромима у Лесковцу, јер велики је грех лагати и красти. Девојке и момци „Ромске заједнице“ се удају односно жене у просеку после 18. године, а просек удаје међу Ромима је 15. година. У ромским насељима веома ретко се може видети свађа, а што је била редовна појава. Жене се много боље облаче и уредније су, а девојке су баш елеганте и ни у чему се не разликују од својих вршњакиња неромкиња, јер, како кажу, долазак у цркву и свакодневна култура понашања и облачења је као припрема за неку свечаност. Мушкарци су стандардно просечно одевени.

Координатор за културу при Дому културе Рома и одборник у локалној скупштини Максут Макић каже: „Црква је начинила право чудо од нас Рома. Осетно је смањен криминал, повећао се број писмених, видан је степен интегрисаности у друштво.“

ОДНОС ПРЕМА РОМИМА ПРОТЕСТАНТИМА

Ромска интелигенција Лесковца подржава протестантски покрет међу Ромима, а еванђеоску цркву „Заједница Рома“ сматра ромском црквом. Јер, поред образовања, и стабилна верска припадност је основа буђења свести како појединца тако читавог народа. Прославама Божића и Васкрса и другим великим верским скуповима редовно се одазива ромска елита.

Роми који нису чланови - верници ове цркве шаљу и пуштају своју децу и укућане на црквене активности и помажу цркву према својим могућностима. Верници Роми муслимани, православци, баптисти-суботари и Јеховини сведоци уважавају Еванђеоску цркву, али сматрају да је њихово проповедање у вери и слави Бога боље.

На ромску цркву под шатором не гледају сви благонаклоно. Срби комшије потписали су петицију општинском руководству са захтевом да се шатор уклони, али уследила је друга петиција од стране Рома који су апеловали на локалну власт да одустане од уклањања шатора и рушења помоћних објеката. Посредовањем председника општине, чланова Општинског већа и одборника Рома, страсти су се смириле, а објекти цркве нису дирнути.

БУДУЋНОСТ „ЗАЈЕДНИЦЕ РОМА“

Тренутно у Лесковцу постоје две ромске протестантске еванђеоске заједнице, једна са седиштем у Улици Максима Горког и друга са седиштем у насељу „Славка Златановића“.

Све је већи број Рома који прихвата протестантску веру и Еванђеоску цркву. Циљ Еванђеоске цркве ромске заједнице, како кажу, јесте не само Лес-

ковац и девет места у околини где су започели рад. Њихов рад заснива се на проширењу Еванђеља на све народе и да ромска црква буде мајка многим црквама. Порука им је да сви еванђеоски хришћани граде јединство међу собом и заједништво њихових цркава, да помажу једне друге, да сарађују и живе у јединству и љубави како међу собом тако и са другима и да Исусова молитва „Оче, да сви једно буду“ у потпуности буде услишена.

Summary

Tane Kurtić

PROTESTANT EVANGLIST CHURCH
„ROMA'S COMMUNITY“IN LESKOVAC

Protestant movement in Serbia was established under influence of American and West European churches, during last years of 19th centuries, while in Leskovac the Evangelist church was established in 1953 and its number of believers has been constantly increased. During 1970, the parson Miodrag Stanković became the person in charge of Evangelist church. Since 1975, Roma's population from Leskovac, i.e. some families, started to be interested in agitation and campaigning of this religious institution. Since that period, the number of Evangelist believers of Roma's population has been constantly increased and they, meanwhile, began to determine their religious identity within Protestant evangelist church.

УДК 014.3ОСВИТ“1991/1999“

Татјана Јанков

БИБЛИОГРАФИЈА ПРИЛОГА ОБЈАВЉЕНИХ У ЧАСОПИСУ „ОСВИТ“

Општински фонд за финансирање културе у Лесковцу 1991. год. оснива часопис „*Освит*“ (бр. 1-24).

„*Освит*“ (бр.1 и даље) издаје Новинско - издавачка установа „Наша реч“, а његово уређивање поверено је Саши Хаџи Танчићу.

Часопис доноси прилоге из области књижевно-уметничког стварања, књижевне и ликовне естетике, преведена дела, дела из домаће и светске баштине, књижевне приказе, у посебном блоку ликовне прилоге југословенских аутора.

У часопису су устаљене само две сталне рубрике:

- Време, простор, људи и
- Свитак.

У првој рубрици доносе се прилози ван уметничког карактера - белешке, записи, запажања, кратки коментари, док се у рубрици Свитак сажето излаже концепција конкретног броја, опис садржаја и основне био-библиографске белешке заступљених аутора. Прилози у овој рубрици су по правилу непотписани, с тим што их је у име Уредништва писао Главни уредник. Садржај је увек на почетку часописа.

Од првог до последњег броја устаљена уређивачка концепција, назначена у тексту под насловом „Олуја и дроздов пев“, објављен у првом броју, није мењана као ни уредништво часописа.

„*Освит* је савремена публикација за афирмацију и подстицај креативности“.

„*Освит* је на правој страни, на страни књижевности, уметности и културе, како иначе стоји у његовом заглављу“ иснажно је прожет духом ових креативних дисциплина.

Часопис је део простора редовно уступао прилозима аутора из средине у којој је поникао, из Лесковца и са југа Србије. На својим страницама Освит доноси и „дела настала у страном светудалеко од завичајних предела, чији су аутори деценијама били изоловани“.

Окренутост свему новом и модерном (техничким и космичким достигнућима, процвату нових уметности и медија, а изнад свега новог односа према традицији) које јача народни дух, јесте још једна доминанта уређивачке концепцијности „Освита“.

Нацрт корица, ликовно и графичко решење као и укупни дизајн, осмислио је академски сликар из Лесковца Гмитар Обрадовић, док је часопис технички уређивао Миодраг Величковић. Логотип је исписан крупним косим словима са изразито црвеном бојом почетног слова О. У заглављу су назначене области уређивачке оријентације, а то уједно означава поднаслов који гласи: Књижевност, уметност, култура. У средишњем делу корица наведена су имена важнијих аутора текстова у броју, док је при дну корица назначен број, година, годиште и место излажења часописа.

У оснивању „*Освита*“ било је замишљено да часопис излази 6 пута годишње, дакле двомесечно. Међутим, часопис је од самог почетка врло нередовно излазио искључиво из финансијских разлога, тако да излажење часописа по бројевима у току године изгледа овако:

-1991 (1,2,3),
-1992 (4,5-6,7-8).
-1993 (9),
-1994 (10,11),
-1995 (12),
-1996 (13-14,15,16,17-18),
-1997 (19,20),
-1998 (21,22),
-1999 (23-24).

Часопис је излазио у распону од по дванаест бројева или како је то Редакција дефинисала по годовима. Прва свеска трећег года остала је у рукопису, иако је требало да се појави поводом десет година од оснивања часописа. Даље излажење часописа је неизвесно.

Димензије Освита су 24 x 16 cm , с тим што је због грешке штампара 1996 (бр. 13-14) имао димензије 20,5 x14,5 cm.

Уредништво часописа се није мењало , а чинили су га:

- Главни уредник : Саша Хаџи Танчић
- Одговорни уредник: Михајло Дедић

Остали чланови уредништва били су: др Душан Јањић, др Тихомир Петровић, др Срђан Марковић.

НАПОМЕНЕ ПРИРЕЂИВАЧА

У, иначе, богатој историји новије српске периодике, часопис „Освит“ издваја се колико по тренутку настанка толико и по властитој концепцији, која ме је привукла. У тренутку појављивања представљао је новину у пос-

лератној култури поднебља Лесковца и југа Србије, а исто тако утицао је нешто касније и на појаву или обнову других сродних публикација на овом подручју. За рад на овом часопису определило ме је и то што је часопис престао да излази (после девет година), те се може говорити о једној заокруженој часописној целини, подложној изучавању сваке врсте. Међу разлозима који су ме определили за рад на овој публикацији, несумњива је и околност да су уредници непосредни информатори у вези са радом часописа, његовом концепцијом, посебно са аспекта извесних недоумица које су неминовне у раду на библиографији.

Библиографија је урађена према усвојеним правилима ISBD (CP) (Међународни библиографски опис компонентних делова) стандарду. Обухвата период од 1991 до 1999, у оквиру кога је изашло 19 бројева часописа (пет двобоја). Урађен је комплетан попис свих годишта, а грађа је разврстана по ауторим азбучним редом. Више радова истог аутора сређени су хронолошки. Библиографске јединице у оквиру описа садрже кратку анотацију. Уз библиографију су урађена два регистра: ауторски и предметни, где су имена и појмови поређени по азбучном реду.

ОСВИТ: књижевност, уметност, култура / Главни уредник Саша Хаџи Танчић.- Год. 1. Бр.1 (1991).- Лесковац : Новинско-издавачко предузеће „Наша реч“, 1991-1992.- 24 cm

Часопис је излазио под бројем YU ISSN 0354-0925

БИБЛИОГРАФИЈА

1.
АДАМОВИЋ, Снежана
Омета ли страх од звона и самог главног мајстора / Снежана Адамовић // У: Освит. - ISSN 0354-0952. - Год. 2, бр. 5 - 6 (1992), стр. 106-107.
**Приказ: „Страх од звона“ Радослава Братића*

2.
АЛБАХАРИ, Давид
Недавно, Фокнер / Давид Албахари // 4:10(1994)52-54.
**Књижевни погледи на Фокнера*

3.
СЛИЧНОСТИ и разлике две духовне традиције / Давид Албахари // 2:7-8(1992)31.
**Поздравна реч на Конфиновим данима хумора (25.06.1991.)*

4.
У почетку / Давид Албахари // 1:2(1991)14-18.
**Одломак из романа „Кратка књига“*

5.

АЛЕМПИЈЕВИЋ, Милутин

Далека јесен; Туга / Милутин Алемпијевић // 2:7-8(1992)142-143.

**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 156.*

6.

АН, Франсоаз

Путник; Вртови; Две барке; Ништавило / Франсоаз Ан; превела с француског Јелена Новаковић // 2:5-6(1992)22-26.

**Поезија*

7.

СУШТИНСКИ сродник: Човек из Ласкоа / Франсоаз Ан; превела са француског Јелена Новаковић // 2:7-8(1992)72-75.

** Критички осврт на поезију Рене Шара*

8.

АНАКИЕВ, Димитар

Дванаест хаику / Димитар Анакиев // 6:15(1996)76-77.

**Поезија*

9.

АНДРЕЈЕВИЋ, Даница

Животворна веза са традицијом / Даница Андрејевић // 3:9(1993) 115-118.

** Приказ: „Светлост земље“ Николе Цветковића*

10.

АНЂЕЛКОВИЋ, Славица

Траг; Портрет / Славица Анђелковић // 6:13/14(1996)148.

**Поезија*

11.

АНТИЋ, Момчило

Младић из провинције / Момчило Антић // 5:12(1995)114-115.

**Проза*

12.

АРСИЋ, Русомир Д.

Под чрће је л’ко; Како да се несмо в’зд’н видели / Русомир Д. Арсић // 7:22(1998)44-45.

**Поезија*

13.
АЋИН, Јовица
О пријатељској кореспонденцији / Јовица Аћин // 7:19(1997)5-11.

14.
ПУТ изгнанства …: Повратак; Морфијум / Јовица Аћин // 1:2 (1991)19-20.
* *Приказ: „Морфијум“ Михаила Булгакова*

15.
АХМАДУЉИНА, Бела
Излазак на сцену; Пејзаж; Снови о Грузији / Бела Ахмадуљина // 7:20(1997)29-32.
**Поезија*

16.
БАЛАН, Душан
Године благостања / Душан Балан // 5:12(1995)19-37.
**Проза*

17.
ЛЕЧЕЊЕ у Матарушкој бањи / Душан Балан // 7:21(1998)106-128.
**Проза*

18.
БАЛАНШ, Пјер-Симон
Утопија и иницијација / Пјер-Симон Баланш; превела са француског Весна Симовић // 6:15(1996)13-18.
**Одломак из антрополошке студије „Град окајања“, књиге VI и VII.*

19.
БАЛЗАК, Оноре де
Просветљење и откровење/ Оноре де Балзак; превео са француског Ристо Лаиновић // 6:15(1996)19-23.
**Одломак из романа „Серафита“ Оноре де Балзака*

20.
БАЧИЋ, Љубиша
Стена гологлава: Беријет, Божја столица, Меана, Дуње, Има место, Деда, С'н, Михољско лето, С'г / Љубиша Бачић // 7:22(1998)8-14.
**Поезија*

21.

БЕГАМУДРЕ, Вен

Планета ексцентрика / Вен Бегамудре; са енглеског превео Давид Албахари // 6:13/14(1996)53-61.

**Проза*

22.

БЕК, Ворен

Стил Вилијама Фокнера / Ворен Бек // 4:10(1994)33-43.

23.

БЕРНСТИН, Чарлс

Године попут крпица; Последњи Пуританац; Покорност / Чарлс Берстин; превела са енглеског Дубравка Ђурић // 1:2(1991)33-38.

* *Поезија*

24.

ПОЕТИЧКИ став за поетички колоквијум Кутенајске школе писања / Чарлс Берстин; са енглеског превела Дубравка Ђурић // 6:15(1996)70-72.

**Поезија*

25.

БЛАЈ, Роберт

Где се морамо обратити за помоћ, Буђење, Изузетно весело певање за оне који су чак довде стигли са читањем / Роберт Блај; са енглеског превео Велимир Костов // 6:13/14(1996)50-52.

**Поезија*

26.

БОГДАНОВИЋ, Недељко

Из поетике усменог стваралаштва / Недељко Богдановић // 2:5-6 (1992)56-61.

27.

БОДРОЖИЋ, Милица

Споменица Радована Самарџића / Милица Бодрожић // 6:16(1996)111-113.

**Зборник Филозофског факултета у Београду, серија А: историјске науке , књига VIII*

28.

БОРИСАВЉЕВИЋ, Драган

Мазнише ме једно лето: Човек ли је, вук ли је , Има ли ги, нема ли ги, Мазнише ме једно лето, Скачке рипав по тањир, Неки кажев добро, неки неје, народ је тој / Драган Борисављевић // 4:10(1994)100-106.

**Проза*

29.

БОШКОВИЋ, Добривоје

Песник и завичај / Добривоје Бошковић // 2:7-8(1992)153-155.

**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „ Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 156*

30.

БОШЊАК, Стеван

Кућа Демијурга: Буколика, Становник на прагу, Харледон, Кућа Демијурга, Мелтингпотер, Варвара, Нгагспа, Тилде, Сага (узалудна вечност) / Стеван Бошњак // 7:21(1998)47-51.

**Поезија*

31.

БРАЈКОВИЋ, Драгомир

Најновија моја песма; Глог и Бог; Сплав на Тари; Реке; Ка недостижним висинама; Једнога пролећа само усне; Шуме; У сутон / Драгомир Брајковић // 2 : 7-8 (1992) 61-65.

**Поезија*

32.

ТРАГАЛАЦ у језику / Драгомир Брајковић // 1:3(1991)113-114.

**Приказ: „Увир“ Томислава Н. Цветковића*

33.

БРАНКОВИЋ,Светлана

Улога наратора „Код Хиперборејаца“ Милоша Црњанског / Светлана Бранковић // 4:11(1994)65-73.

34.

БРАТИЋ, Радослав

Кафкијански замак Петра Омчикуса гледајући платно: EX VOTO / Радослав Братић // 2:4(1992)40-45.

**Прилог о сликарском свету Петра Омчикуса замишљен истовремено и као својеврсни отпоздрав часопису „Освит“ поводом првог броја*

35.

БРЕМЕР, Томас

Еклезиологија Јустина Поповића / Томас Бремер; с немачког превела Дринка Гојковић // 6:17/18(1996)57-72.

**Одломак из дела „Еклезијална структура и еклезиологија у српској православној цркви у XIX и XX веку“*

36.
БУГАРЧИЋ, Драги
Дијалози / Драги Бугарчић // 5:12(1995)13-18.
**Интервју са Ервином Марешом*

37.
БУРГИЊОН, Андре
Закључак у облику отварања / Андре Бургињон; са француског превела Нада Шербан // 1:3(1991)60-64.
**Одломак из књиге „Један непредвиђен човек“*

38.
ВАЛЗЕР, Роберт
Капела / Роберт Валзер; превео са немачког Никола Б. Цветковић // 7:22(1998)105-106.
**Проза*

39.
ВАЈЛДИНГ, Мајкл
Две приповетке: Као дечаци према немилосрдним мувама, Да ли је уопште Хенри Милер шетао по нашем тропском ветру? / Мајкл Вајлдинг; превели Надежда Обрадовић, Емилија Димитријевић и Велимир Костов // 2:7-8(1992)51-60.

40.
ВАСИЋ, Драган
Похлепа / Драган Васић // 2:7-8(1992)148.
**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 156*

41.
ВАСОВ, Мила
Из небото капе снег: Плитко мислен дн, Из небото капе снег, Локалнити јунаци / Мила Васов // 7:22(1998)67-70.
**Поезија*

42.
ВЕЛИКИЋ, Драган
Друге обале / Драган Великић // 6:17/18(1996)45-53.
**Проза*

43.
ВЕЛИЧКОВИЋ, Станиша
Прича и причање у роману „Приступ у кап и семе“ Мирослава Јосића Вишњића / Станиша Величковић // 4:10(1994)83-87.

44.
ВЕЉКОВИЋ, Властимир
Лирика натопљена нежношћу / Властимир Вељковић // 7:21(1998) 137-140.
**Суптилни трептаји у песмама лесковачких Цигана*

45.
ВЕЉКОВИЋ, Дејан
Сунчево снопље / Дејан Вељковић // 7:17/18(1997)86-89.
**Проза*

46.
ВЕРСИЈЕ, Бруно
Криминалистички роман / Бруно Версије; превела са француског Јелена Јовичић // 6:13/14(1996)65-68.

47.
ВЕСИН, Милош М.
Дуга у пустињи / Милош М. Весин // 7:19(1997)75-80.
**Путопис*

48.
ВИДАНОВИЋ, Ђорђе
Поетски језик Д.М.Томаса / Ђорђе Виденовић // 4:11(1994)11-18.

49.
ВОЈВОДИЋ, Раде
У доживљају чула или језика / Раде Војводић // 1:3(1991)110-111.
*Критички осврт на песму „Носиш ти те облаке“ Томислава Н. Цветковића

50.
ВОЛОШИН, Максимилијан
Рађање стиха; Глувонеми демони; Сан; Коктебелске обале / Максимилијан Волошин; препев са руског Сава Пенчић // 4:10(1994) 55-59.
**Поезија*

51.
ВОРЕН, Роберт Пен
Фокнер: Југ, Црнац и време / Роберт Пен Ворен // 4:10(1994)15-30.

52.

ВУЈИЧИЋ, Петар

Јежи Гужањски / Петар Вујичић // 1:3(1991)46-47.

*Приказ: „Из живота стихова“ (1989) са посебним освртом на песму „Света прљавштина“ (1985)

53.

ВУКИЋ, Љиљана

Илузија / Љиљана Вукић // 2:7-8(1992)150.

**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр.156*

54.

ВУКОВИЋ, Владета

Светлосна озарења / Владета Вуковић // 3:9(1993)123-124.

**Фрагменти дужег огледа о збирци песама „Светлост земље“ Николе Цветковића*

55.

ВУКСАНОВИЋ, Слободан

Доживљај у песми Васе Михаиловића / Слободан Вуксановић // 7:20 (1997) 69-70.

56.

ВУЧИЋ, Зоран

Источни сонети: Вијалица, Ставнило се, Узрело знање, Човек сам`ц, Пекла припека, Кућа запаљена, Време за ровање / Зоран Вучић // 2:5-6 (1992)134-137.

**Поезија*

57.

ЈЕЗИК као упориште / Зоран Вучић // 1:3(1991)112.

**Приказ: „Увир“ Томислава Н. Цветковића*

58.

МАТЕРЊИ језик: Антологија савремене дијалекатске поезије / Зоран Вучић // 7:22(1998)5-7.

59.

МИСАЛ и земља: Пролет дојде, Само земља, Кад прођу године, Време за ровање, Кућа запаљена, Пекла припека, Узрело знање / Зоран Вучић // 7:2 2(1989)36-39.

**Поезија*

60.

РЕЧ на крају / Зоран Вучић // 7:22(1998)74-77.

**Садржи белешке о писцима који су заступљени у Антологији савремене дијалекатске поезије Зорана Вучића*

61.

ВУЧКОВИЋ, Радослав

Мрклица, вавек, По распећу, Судњи дан, Пробудимо уснуле синове, Тавна порука / Радослав Вучковић // 4:10(1994)116-118.

**Поезија*

62.

ГЕОРГИЈЕВСКИ, Христо

Ка облику: Јутро, Кад сване не постојим, Олује, Промена пејзажа, Праслика, Ка облику, Запис / Христо Георгијевски // 7:23/24(1999)57-58.

**Поезија*

63.

СОБА-у другом сам времену и телу / Христо Георгијевски // 6:15 (1996) 62.

**Поезија*

64.

ГЛОЗИЋ, Благоје

Два песничка зденца / Благоје Глозић // 2:5-6(1992)189-190.

**Приказ: „Усијани простори“ Јосифа Стефановића и „Поноћни зов“ Михајла Дојчиновића*

65.

ГОВОР Вилијема Фокнера приликом доделе Нобелове награде за књижевност // 4:10(1994)7-8.

**Говор одржан у Стокхолму, 10.децембра 1950.*

66.

ГРИШЧУК, Бранислав Антонович

Словенска душа: Због ом, због ом; Ми Словени / Бранислав Антонович Гришчук; са украјинског превели Света Лукић и Мома Димић // 7:19(1997)62-64.

**Поезија*

67.

ГРУЂИНСКИ, Густав Херинг

Караваџо: светлост и сенка / Густав Херинг - Грућински; превео с пољског Петар Вујичић // 1:1(1991)60-66.

68.

ГРУЈИЧИЋ, Ненад

Шеснаест сонета: Пега, Урок, Голуб, Јутро, Год, Увреда, Зебња, Лажара, Троструки, Бегунац, Слут, Рачва, Доб, Сат, праг, Ноћник / Ненад Грујичић // 6:13/14(1996)10-17.

**Поезија*

69.

ГУЖАЊСКИ, Јежи

Лепе сенке; Групни портрет старог песника и његове жене; Он зелен она нага; Тамна киша пада у моме крају; Професор Зен Фолдер поново постаје модеран; Дефиниција; Гурање прстију међу врата; Теорија вредности рушевина; Две верзије непостојања; Бела јакна, бела кокош, ексери од три цола / Јежи Гужањски; превео са пољског Петар Вујачић // 1:3(1991)48-59.

**Поезија*

70.

ГУСТАВСОН, Лаш

„Утопија тренутка“: Поезија Томаса Транстремера / Лаш Густавсон; превела са енглеског Мирослава Спасић // 1:1(1991)74-77.

71.

ДАВИНИЋ, Зоран

У хиландарској луци; Све што беше сан је био; Пропутовање / Зоран Давинић // 2:5-6(1992)151-152.

**Поезија*

72.

ЧУВАР парка / Зоран Давинић // 6:13/14(1996)136-137.

**Проза*

73.

ДАГЛАС, Мери

Чисто и опасно / Мери Даглас; превела са енглеског Ивана Спасић // 1:2 (1991)44-55.

**Одломак из антрополошке студије „Чисто и опасно: анализа појмова прљања и табуа“ (четврто поглавље)*

74.

ДАМЈАНОВИЋ, Младен

Генезе - Од Биг Бенга до антропичког принципа / Младен Дамјановић // 2:5-6(1992)40-48.

**Оглед о космологији инспирисан књигом „Кратка повест времена“ Стивена Хоукина*

75.
ДАШИЋ, Лазар
Путеви наших страдања; Неизвесност; Гордост суза / Лазар Дашић // 2:7-8(1992)144-146.
**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наши страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 156*

76.
ДЕЛИЋ, Јован
Данило Киш: проза и музика: Експлицитни поетички искази / Јован Делић // 1:3(1991)29-35.
**Приказ: „Пешчаник“, „Гробница за Бориса Давидовича“, „Енциклопедија мртвих“ Д. Киша*

77.
КВАРТЕТ о мајсторима / Јован Делић // 2:5-6(1992)74-80.
**Приказ: „Страх од звона“ Радослава Братића*

78.
ДИМИТРИЈЕВИЋ, Олгица
Ништа; Залазак / Олгица Димитријевић // 6:13/14(1996)142.
**Поезија*

79.
ДИМИТРИЈЕВИЋ, САВА
Како је настало гробље / Сава Димитријевић // 3:9(1993)85-94.
**Проза*

80.
ДИМИТРОВА, Блага
Сусрет на раскршћу / Блага Димитрова, Јордан Василев; са бугарског превели Мила Васов, Радојица Лазић // 1:3(1991)115-142.
**Одломак из документарне новеле о интимној сторији бугарске песникиње Баграјане и српског песника Драинца*

81.
СУСРЕТ на раскршћу (II): / Блага Димитрова, Јордан Василев; превели са бугарског Мила Васов, Радојица Лазић // 2:4(1992)136-159.
**Завршни део документарне прозе „Сусрет на раскршћу“*

82.
ДИМИЋ, Мома
Једна реч дневно: Над разгранатом мапом Транстремерових Путовања / Мома Димић // 1:1(1991)78-84.
**Приказ поезије Томаса Транстремер*

83.

ОСАМСТО година српске поезије / Мома Димић // 7:20(1997)65-66.

**О књизи „Српска поезија од почетка до данас“ Милне Холтон и Васе Д. Михаиловића*

84.

ДИРЕНМАТ, Фридрих

Свет као лавиринт / Фридрих Диренмат; превео с немачког Боривој Кађура // 3:9(1993)8-35.

**Разговор Франца Кројцера с Ф. Дирематом*

85.

ДОЈЧИНОВИЋ, Михајло

Самододири; Оков обала; Као ожиљак; Обале сунца; Издалека; Недодири / Михајло Дојчиновић // 2:5-6(1992)178-180.

**Поезија*

86.

ДРАГИЋЕВИЋ, Радиша

Белези: Идем полак, Село оглувело, Осења, Последње задушнице на Ленку Циганку, Два добра не иду заједно, Проклетство је само надживело / Радиша Драгићевић // 7:22(1998)55-60.

**Поезија*

87.

ДРАГОЈЛОВИЋ, Драган

Без одбране: Без одбране је кућа у облацима, Без одбране и без пораза, Без одбране је срце, Открих ноћас како ме будиш, Додирни руком праг немира, У преливима месечине, Без одбране су речи, Без одбране је што смо бранили / Драган Драгојловић // 1:3(1991)36-41.

**Поезија*

88.

ЂАЛИЋ, Милосав

Судбински знак / Милосав Ђалић // 7:21(1998)63-71.

**Проза*

89.

ЂОРЂЕВИЋ, Богољуб

Туђина; Ламент; Гастарбајтерска туга / Богољуб Ђорђевић // 2:7-8 (1992) 152-153.

**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 156*

90.

ЂОРЂЕВИЋ, Драгутин

Мученик српске цркве митрополит загребачки Доситеј / Драгутин Ђорђевић // 7:19(1997)110-119.

**Биографија владике Доситеја Васића*

91.

ЂОРЂЕВИЋ, Станко

Два завичајна песника: Истина усијане песничке душе / Станко Ђорђевић // 2:5-6(1992)187-188.

**Приказ: „Усијани простори“ Јосифа Стефановића*

92.

ЂУРБАБИЋ, Светомир

Чингов магијски реализам / Светомир Ђурбабић // 7:21(1998)79-92.

**О прозном стваралаштву Живка Чинга*

93.

ЂУРИЋ, Дубравка

Књига бројева / Дубравка Ђурић // 2:7-8(1992)70-71.

**Поезија*

94.

ЂУРИЧКОВИЋ, Милутин

Изабрана и нова проза Саше Хаџи Танчића / Милутин Ђуричковић // 7:21(1998)38-40.

**Приказ: „Повратак у Наис“ и „Небеска губернија“*

95.

КАНТИЛЕНА; Мисао; Залазак снега; Позно лишће; Обноћ; Пејзаж / Милутин Ђуричковић // 6: 15(1996)72-73.

**Поезија*

96.

ЛИРСКИ канцонијер / Милутин Ђуричковић // 3:9(1993)119-120.

**Приказ: „Светлост земље“ Николе Цветковића*

97.

ЕГЕРИЋ, Мирослав

Песништво Бранислава Петровића: Од моћи ка праху / Мирослав Егерић // 1:3(1991)14-28.

98.

ЕДИНГТОН, Артур Стенли

Шта је геометрија / Атрур Стенли Едингтон; превео са енглеског Александар И. Спасић // 2:7-8(1992)76-87.

**Увод у дело „Простор, време и гравитација“*

99.

ЕЈХЕНБАУМ, Борис

О`Хенри и теорија новеле / Борис Ејхенбаум; са руског превела Радмила Мечанин // 6:17/18(1996)7-41.

**О новели као књижевном жанру*

100.

ЕРИЋ, Добрица

Богиња плодности / Добрица Ерић // 6:17/18(1996)77-80.

**Поезија*

101.

ИВАНА пева у Калипољу / Добрица Ерић // 7:23/24(1999)59-60.

**Поезија*

102.

ЖАБЕС, Едмон

Терет ноћи; Пишем вам из једне тешке земље; Разобличена рука; Полуотворена моја рука; увек та слика; Рука блага и самој рани; Стећак I; Стећак II; Стећак III; Оборени стећак; Ископани стећак / Едмон Жабес; са француског превела Мирјана Вукмировић // 4:11(1994)45-54.

103.

ЖАРИЋ, Братислава

Магијска моћ смрти у драми „Фалунски рудник“ Хуга фон Хофманстал / Братислава Жарић, Спасоје Жарић // 6:15(1996)36-39.

104.

ЖИВКОВИЋ, Живан

Дејан Разић и класична јапанска поезија / Живан Живковић // 6:15 (1996) 54-61.

105.

ЖИВКОВИЋ, Милица

Франкештајн - мит поново испричан / Милица Живковић // 7:22(1998)84-92.

**Приказ: „Франкештајн или модерни Прометеј“ Мери Шели*

106.

ЖИВОЈИНОВИЋ, Бранимир

Трен растакања; Несрећни ловац; Долазак путника; Леп земљотрес усред ноћи; Прамен / Бранимир Живојиновић // 2:4(1992) 52-55.

**Поезија*

107.

ЖИКИЋ, Слободан

Од вашег специјалног извештача: Мајка с пушком и дететом, Зли наук, На путу за Ћаковицу, Видовдан, Рамиз, Март 1989, Рушитељ / Слободан Жикић // 4:10(1994)119-123.

**Поезија*

108.

ФАНТАСТИЧНО и митско у поезији Љубомира Симовића / Слободан Жикић // 2:7-8(1992)99-131.

109.

ЖУНИЋ, Драган

Измирен са светом / Драган Жунић // 6:15(1996)87-90.

**Поводом књиге „Проповед мрава“ Бојана Јовановића*

110.

СМИСАО уметности и општа криза смисла / Драган Жунић // 4:11 (1994) 55-61.

111.

ЗБИЉИЋ, Драгољуб

Језик и однос према њему / Драгољуб Збиљић // 2:4(1992)160-162.

**Приказ: „Језички приручник“ (група аутора)*

112.

ЗЛАТАНОВИЋ, Љубиша

Појам самство у психологији К. Г. Јунга / Љубиша Златановић // 6:13/14 (1996) 44-49.

113.

ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило

Ода човеку који је то заслужио / Момчило Златановић // 2:5-6 (1992)168-170.

**Поводом песме „Ода Хаџи Тодору“ аутора Милована Данојлића*

114.

ЗЛАТКОВИЋ, Драгољуб

Што има дума: Ц'вти трн, Ката, Убавило, Шашавило, Јелинка млада осаме, Најстара, Два века по човека / Драгољуб Златковић // 7:22(1998)22-26.

**Поезија*

115.

ЗОЛОТУХИН, Валериј

Кловнови / Валериј Золотухин; превела са руског Оља Маринковић // 5:12(1995)85-95.

**Проза*

116.

ЗОРИЋ, Драгољуб

Форме приповедања у приповеци „Деца" Иве Андрића / Драгољуб Зорић // 7:20(1997)102-106.

117.

ИБРАХИМОВ, Александар

Крилати мост; Ни Богу ни боли; Велимиру Хлебњикову / Александар Ибрахимов; изабрао и превео Предраг Бјелошевић // 7:20(1997)47-49.

**Поезија*

118.

ИВАНОВИЋ, Иван

Ко је тај Цека Власотинчанин? / Иван Ивановић // 4:10(1994)95-99.

**Проза*

119.

ИВАНОВИЋ, Гордана

Црни дани Розике Фрајт / Гордана Ивановић // 6:13/14(1996)82-85.

**Проза*

120.

ИГЊАТОВИЋ, Владимир

Музика поезије Момчила Настасијевића / Владимир Игњатовић // 6:13/14 (1996)74-76.

121.

ИГЊАТОВИЋ, Миодраг Д.

„Песма је морал сваког песника" / Миодраг Д. Игњатовић // 3:9 (1993)121-122.

**Приказ: „Светлост земље" Н. Цветковића*

122.

ИГЊАТОВИЋ, Срба

Orbis pictus: Стара луда; Скитница; Camera obscura; Посланици; Удвајања / Срба Игњатовић // 1:2(1991)72-78.

**Проза*

123.

ИЛИЈЕВА, Миња

Две лесковачке списатељице / Миња Илијева // 6:13/14(1996)117.

**Приказ „Птице љубави“ - Љиљане Такић Миленковић и „Женске приче“ и „Узлетимо с ветровима“ Зорице Митић*

124.

ЗАВИЧАЈНА бајка / Миња Илијева // 6:13/14(1996)116-117.

**Поводом бајке „Принц Леско и принцеза Леска“ Радета Јовића*

125.

ИЛИЋ, Војислав

Јутро на Хисару код Лесковца / Војислав Илић // 2:7-8(1992)37.

**Поезија*

126.

ИЛИЋ, Добривоје

Поетска форма драмске приче / Добривоје Илић // 6:13/14(1996)98-99.

**Приказ: „Војвода Никола Скобаљић“ Томислава Н.Цветковића*

127.

ИЛИЋ, Томислав

Светлост и сочиво: Пред уметничким фотографијама Дејана Вељковића / Томислав Илић // 7:22(1998)132-134.

**Реч на отварању изложбе, 6.марта 1998, Дом културе, Лесковац*

128.

ИСАКОВИЋ, Антоније

Препознавања / Антоније Исаковић // 2:4(1992)5-18.

**Одломак из рукописа романа „Трен 3“*

129.

ИСЉАМИ, Хамид

Песме из горе: Ноћ из липа, Корњи, Никога сви, Мађије, Пазар во Драгаш / Хамид Исљами // 7:22(1998)64-66.

**Поезија*

130.

ИСТАТКОВИЋ, Војислав

Смола и нула; Повратак; Далеко од југа; На минус двеста; На путу за гнездо; Голф; Чекајући песму // Војислав Истатковић // 1:1 1991)89-91.

**Поезија*

131.

ХИСАРСКА звона / Војислав Истатковић // 2:7-8(1992)41-42.

**Поезија*

132.

ЈАГЛИЧИЋ, Владимир

Врело: Тигар, Пијета, У ноћи, Пруга, Врело / Владимир Јагличић // 5:12 (1995)52-58.

**Поезија*

133.

ПОКУДА и одбрана лепе литературе / разговор водио Владимир Јагличић // 1:2(1991)21-32.

**Разговор с Милисавом Савићем*

134.

ЈАНИЋ, Ђорђе Ј.

Свет детињства и смеха Гвида Тартаља / Ђорђе Ј. Јанић // 6:13/14(1996)128-135.

135.

ЈАНКОВИЋ, Слободан

Беле Раде / Слободан Јанковић // 7:19(1997)58-61.

**Проза*

136.

ЈАНКОВИЋ, Сречанин Слободан

Царић пое / Слободан Јанковић Сречанин // 7:22(1998)34-35.

**Поезија*

137.

ЈАЊИЋ, Душан А.

Рембо или парабола о неминовности песничког краја / Душан Јањић // 2:5-6(1992)165-167.

**Приказ: „Феномен Рембо“ Николе Бертолина*

138.
ЈАЋИМОВИЋ, Срђан
Црквено певање у Византији и Србији / Срђан Јаћимовић // 2:5-6 (1992)49-55.

139.
ЈЕВТИЋ, Милош
Сећање на Бранка Миљковића / Милош Јевтић // 2:7-8(1992)204-207.

140.
ЈЕРЕМИЈИЋ, Радиша
Запис из топоничке болнице / Радиша Јеремијић // 5:12(1995)132-142.
**Проза*

141.
ЈЕРКОВ, Александар
Поетичка самосвест књижевног дела / Александар Јерков // 7:23/24(1999)7-9.

142.
ЈЕРО, Хосе
Вечити тренутак; Врхунац; Усамљени трг; Облаци; Одговор; Јесењи витез; Једне вечери било које; Сновиђење / Хосе Јеро; превео са шпанског Славољуб Милић // 2:5-6(1992)27-36.
**Поезија*

143.
ЈЕРОТИЋ, Владета
Руска оригинална мисао у религији / Владета Јеротић // 6:16(1996)14-17.
**Уз књигу Николе Милошевића „Православље и демократија“*

144.
ЧЕМУ може и данас да нас поучи прота Матеја / Владета Јеротић // 2:4 (1992)19-27.
**Есеј о актуелном српском националном питању*

145.
ЈОВАНОВИЋ, Бојан
Изазов пећинског преображаја / Бојан Јовановић // 6:16(1996)18-22.
**Антрополошки есеј*

146.
СУДЊЕ светло; Светлост срче; Слово; 1968; Чин; Врата; После потопа / Бојан Јовановић // 1:2(1991)66-68.
**Поезија*

147.
ЈОВАНОВИЋ, Даниел
Дискретан шарм Валериа Манолова / Даниел Јовановић // 6:16(1996)131-132.
**Приказ: „Пужева спирала“ Валери Манолова*

148.
ПУТ до завичаја / Даниел Јовановић // 6:17/18(1996)136-137.
**Приказ: „Вече над Лесковцем“ Милана Момчиловића*

149.
ЈОВАНОВИЋ, Драган Данилов
Бело / Драган Јовановић Данилов // 6:16(1996)34-35.

150.
ПРЕДОЧАВАЊА: савети песнику, савети себи / Драган Јовановић Данилов // 5:12(1995)38-42.
**Мисли о поезији*

151.
ЈОВАНОВИЋ, Зоран
Реч и ћутање: Траг, Талас, Закон, Роб, Истина, Чекалиште / Јовановић Зоран // 9:23/24(1999)63-64.
**Поезија*

152.
ЈОВАНОВИЋ, Снежана
Ноћу болници; Снег и гроб; Ноћас сам била изнад неба / Снежана Јовановић // 4:11(1994)79-80.
**Поезија*

153.
ЈОВИЋ, Раде
Кад погледам са Хисара / Раде Јовић // 1:2(1991)129-130.
**Проза*

154.
ЋОРАВО злато / Раде Јовић // 7:21(1998)20-21.
**Поезија*

155.
УЧИТЕЉ ослободилац / Раде Јовић // 9:23/24(1999)74-85.
**Приказ: „Ослобођење Лесковца“ Јосифа Х. Костића*

156.

ЈОКОВИЋ, Мирољуб

Архетипска природа палимпсеста / Мирољуб Јоковић // 2:4(1992) 90-95.

**Приказ: „Хлеб и страх“ Милисава Савића*

157.

ЕПСКИ тип историјске дистанце или „Српска трилогија“ Стевана Јаковљевића / Мирољуб Јоковић // 3:9(1993)49-64.

158.

ПАРАКЊИЖЕВНО као еквивалент за мистериозно и опасно / Мирољуб Јоковић // 6:15(1996)28-31.

**Фантастично у „Дворац укрштених судбина“ Итала Калвина*

159.

ПРЕКО стабилне греде / Мирољуб Јоковић // 6:16(1996)114-118.

**О Чедомиру Мирковићу и његовој критичкој делатности у књизи „Невидљиви оквири“*

160.

ПУТОВАЊЕ кроз језик и знакове / Мирољуб Јоковић // 6:13/14(1996)69-73.

**Приказ: „Невидљиви градови“ Итала Калвина*

161.

ТРАГИЧНИ тип историјске дистанце или „Дан шести“ Растка Петровића / Мирољуб Јоковић // 2:7-8(1992)88-98.

162.

УМЕТНОСТ као догађање спаса / Мирољуб Јоковић // 2:5-6(1992) 85-90.

**Приказ: „Страх од звона“ Радослава Братића*

163.

ЈОЦИЋ, Милосав Шаркаменски

Ђурђевдан; Осмаци; У зрелом житу / Милосав Јоцић Шаркаменски // 2:7-8 (1992)149-150.

**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком аутора стр. 156*

164.

КАЛВИНО, Итало

Три доживљаја: Доживљај једног песника, Доживљај једног возача, Доживљај двоје младенаца / Итало Калвино; са италијанског превео Милисав Савић // 2:5-6(1992)5-15.

**Проза*

165.

КАНЧЕВ, Николај

Причешће; Машта; Признање; Триста обавеза; Жена у шуми / Николај Канчев; превела са бугарског Мила Васов // 3:9(1993)38-40.

**Поезија*

166.

КАТАНИЋ, Ксенија

Раскош неизвесног / Ксенија Катанић // 6:16(1996)119-125.

**Приказ: „Кућни праг“ Ђоке Стојичића*

167.

КЕНЕДИ, Томас

Велики господар / Томас Кенеди; превела с енглеског Мирослава Смиљанић-Спасић // 6:16(1996)45-53.

**Проза*

168.

КЕЦМАН, Здравко

Ноћни чувар пруге / Здравко Кецман // 7:19(1997)36-41.

**Проза*

169.

КЛАУСМАЈЕР, Рут-Гизела

Мит о Орфеју / Рут-Гизела Клаусмајер; превела са немачког Зорица Б. Марковић // 7:21(1998)54-62.

**Психоаналитичко истраживање*

170.

КНЕЖЕВИЋ, Дубравка

All you need is love / Дубравка Кнежевић // 6:13/14(1996)122-123.

**О драми „Ближи небу“ Жељка Хубача*

171.

КОВАЧ, Мирко

Мој пријатељ Шејн / Мирко Ковач // 1:3(1991)5-10.

**Одломак из рукописа романа „Кристалне решетке“*

172.

КОНСТАНТИНОВИЋ, Радивоје

Мишел Турније или повратак причи / Радивоје Константиновић // 1:3 (1991) 65-71.

**Приказ: „Гашпар, Мелхиор и Валтасар“*

173.

КОНФИНО, Жак

Не липши магаре / Жак Конфино // 2:7-8(1992)5-7.

**Проза*

174.

КОРОЉЕНКО, Владимир

Писма Луначарском / Владимир Кораљенко; превео с руског Драгомир Јовановић // 9:23/24(1999)86-114.

**Писана у Полтави 1920.год.*

175.

КОСАНИЋ, Иванка

Приче о „Комадићима живота“ / Иванка Косанић // 6:17/18(1996)134-135.

**Приказ: „Фотографија изнад кревета“ Томислава Н.Цветковића*

176.

КОСТАДИНОВИЋ, Љиљана

Себе чујемо преко костију изнутра / разговор водила Љиљана Костадиновић // 7:20(1997)15-17.

**Разговор са Живојином Павловићем*

177.

КОСТИЋ, Звонимир Палански

Претња, Савет, Папушће, Лек против магарећи кашаљ, Миће на грушће, Але те, да би те, Песма од мречку / Звонимир Костић Палански // 7:22(1998)40-43.

**Поезија*

178.

СИЛАЗАК анђела: Потоп, Песма о води, Вавилонска кула, Печати наде, Содом, Жртвовање Исака, Јаковљев сан / Звонимир Костић Палански // 6:16 (1996)23-28

**Поезија*

179.

КОСТИЋ, Зоран А.

Слико моја, ко си ти? / Зоран А. Костић // 2:5-6(1992)153-159 **Писана одбрана магистарске изложбе*

180.

КОСТИЋ, Марина

Путник плаве крви / Марина Костић // 5:12(1995)43-51.

**Проза*

181.
КОСТИЋ, Слободан Коста
Кажњени вечношћу: О Сисифу, О Одисеју, О Херкулесу који је био Херакло / Слободан Коста Костић // 4:11(1994)87-94.
**Проза*

182.
СМРТ нашег глумца; Благо из Севиље; Гном / Слободан Костић Коста // 1:1(1991)92-93.
**Проза*

183.
КОСТИЋ, Сузана
Уметничка интерпретација хорске композиције / Сузана Костић // 4:10 (1994)165-168.

184.
КОЦИЋ, Злата
Жртвени птић / Злата Коцић // 5:12(1995)59-60.
**Поезија*

185.
ОРО око гротла: Душа у пепел отоди / Злата Коцић // 7:22(1998)46-49.
**Поезија*

186.
КОЦИЋ, Мира
Враћање Хисару / Мира Коцић // 2:7-8(1992)44.
**Поезија*

187.
ПОСЛЕ мога оца; Сневач; Страх; Маска; Река / Мира Коцић // 2: 4 (1992) 119-121.
**Поезија*

188.
ТРИ песме: О нама самима, Твој повратак, Једина сличност / Мира Коцић // 7:21(1998)52-53.
**Поезија*

189.
КОШ, Ерих
Смешак Мона Лизе / Ерих Кош // 2:4(1992)28-39.
***Узгредне забелешке*

190.
КРАГУЈЕВИЋ, Тања
Освајање светлости / Тања Крагујевић // 2:5-6(1992)91-94.
**Приказ: „Страх од звона“ Радослава Братића*

191.
ПОЕТИЧКО и поетско / Тања Крагујевић // 7:21(1998)102-103.

192.
КРАЖИЋ, Ненад
Приче из живота: Милош и сингерица, Сирота Милица, Грех за један живот / Ненад Кражић // 4:10(1994)161-164.
**Проза*

193.
КРАСИЋ, Воја
Руке и алат: Секира, Будак, Срп, Коса, Плуг, Мотика, Маказе, Дрвене виле, Нож / Воја Красић // 1:2(1991)85-89.
**Поезија*

194.
КРАСНИ, Златко
Сонети / Златко Красни // 7:17/18(1997)23-27.
**Поезија*

195.
КРМПОТИЋ, Весна
О Бранку Миљковићу / Весна Крмпотић // 2:4(1992)59- 60.
**Поводом тридесет година од смрти*

196.
КРЊЕВИЋ, Вук
Средовечни младићи из Рашке / Вук Крњевић // 2:4(1992)86-89.
**Приказ: „Хлеб и страх“ Милисава Савића*

197.
КРОЈЦ, Нада
Земља је моја…; Судбина крвава балканска / Нада Кројц // 2:7-8 (1992) 146.
**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 156*

198.
КРСТИЋ, Лука
Песма жени; Несаница / Лука Крстић // 6:13/14(1996)140.
**Поезија*

199.
КРСТИЋ, Љубинка
Кад ја постанем ја; Јесење јутро / Љубинка Крстић // 6: 13/14(1996)146-147.
**Поезија*

200.
КРСТИЋ, Миливоје
Але и невиделице: Пун месец над Пусту реку, На Павловдан, Рафунци / Миливоје Крстић // 7:22(1998) 71-73.
**Поезија*

201.
КРСТИЋ, Слободан
Лесковац у знаку „Јоакима Вујића“ / Слободан Крстић // 6:16(1996) 144-146.
**32. сусрети професионалних позоришта Србије*

202.
КУНЕРТ, Гинтер
Централна железничка станица / Гинтер Кунтер; са немачког превео Драган Ј. Ристић // 6:13/14(1996)62-64.
**Проза*

203.
КУПРИЈАНОВ, Вјачеслав
Како постати пингвин; Теорија безусловности; Добра видљивост; Смијех; Ћутање; Јединство; Вјечна истина; Америка; Снијег / Вјенчеслав Купријанов // 7:20(1997)37-46.
**Поезија*

204.
КУШНЕР, Александар
Вријеме љубави / Александар Кушнер // 7:20(1997)33-36.
**Поезија*

205.
ЛАЗИЋ, Радослав
Вредност драмске речи / разговор водио Радослав Лазић // 5:12(1995)61-72.
**Разговор са Иваном Студеном*

206.
ДИРЕНМАТОВ „Свет као лавиринт“ / Радослав Лазић // 3:9(1993) 36-37.

207.
РЕЖИЈА - драмска оркестрација текста на сцени / Радослав Лазић // 6:17/18 (1996)89-133.
**Разговор са Цисаном Мурусидзе*

208.
СКУПЉАЧИ перја / Радослав Лазић // 6:15(1996)102-103.
**О филмском сценарију Александра Петровића*

209.
ЛАИНОВИЋ, Ристо
Окултно и езотерично у литератури / Ристо Лаиновић // 6:15 (1996)5-7.

210.
ЛЕВАЈАЦ, Тихомир
Византијско плаво / Тихомир Левајац // 7:17/18(1997)42-48.
**Проза*

211.
ЛИЛИЋ, Милица
Светлост која се мора запазити / Милица Лилић // 3:9(1993)125-127.
**Приказ: „Светлост земље“ Николе Цветковића*

212.
ЛОПИЧИЋ, Весна
Ричард III - Из антополошког угла / Весна Лопичић // 2:7-8(1992) 132-141.
**Приказ драме Виљема Шекспира*

213.
ЛУБАРДИЋ, Јован
Ноћ грбавице / Јован Лубардић // 7:17/18(1997)53-57.
**Проза*

214.
ЛУКИЋ, Мирослав
Драма о дезинтеграцији човека / Мирослав Лукић // 6:13/14(1996)123-125.
**О драми „Ближи небу“ Жељка Хубача*

215.
ЛИБЕРТЕНСКА (ис) повест / Мирослав Лукић // 2:4(1992)96-105.
**Приказ: „Ћуп комитског војводе“ Милисава Савића*
216.
ЛУКИЋ, Света
Балкан као обред и метафора / Света Лукић // 1: 2(1991)10-13.

217.
МОСКВА - Дубулти / Света Лукић // 2:7-8(1992)46-50.
**Запис о чувеном клубу књижевника у Москви*

218.
РЕЛИГИОЗНА инспирација у новом песништву : са нарочитим осврtом на српско песничко стваралаштво / Света Лукић // 1:3(1991) 151-153.
**Тема на Струшким вечерима „Поезија и свет књиге“ (23. август 1991).*

219.
МАКСИМОВИЋ, Горан
Приповедачки поступак у роману „Хајдуци“ Бранислава Нушића / Горан Максимовић // 7:17/18(1997)92-96.

220.
„ПУТУЈУЋЕ друштво“ Стевана Сремца / Горан Максимовић // 7:22 (1998) 107-110.
**Есеј приче из власотиначког живота*

221.
МАКСИМОВИЋ, Десанка
Све пролази; Кап крви; Људско срце; Твоја коса цвета; Северац; Загонетно дрво; Суморни разговор; Лепотица на Сахрани; Душа неспокојна / Десанка Максимовић // 1:2(1991)5-9.
**Поезија*

222.
МАЛРО, Андре
Из „предговора Фокнеровом Светилишту“ / Андре Малро // 4:10 (1994) 31-32.

223.
МАНДИЋ, Зоран М.
Самостална песма / Зоран М. Мандић // 7:20(1997)73-74.
**Поезија*

224.
МАНИЋ, Драгослав Форски
Стихови: Кошуља, Језик, Мртво / Драгослав Манић Форски // 7:22 (1998) 18-19.
**Поезија*

225.
МАРИНКОВИЋ, Симеон
Поезија и магија: „Поноћна чаврљања“ Алека Вукадиновића / Симеон Маринковић // 3:9(1993)74-76.

226.
МАРИЋ, Звонко
О структури, функцији и развоју научних теорија / Звонко Марић // 1:1 (1991)15-38.
**Филозофска расправа из теорије физике*

227.
МАРКОВИЋ, Бранка
Станко Татабит / Бранка Татабит / 6:13/14(1996)86-88.
**Проза*

228.
МАРКОВИЋ, Зорица
Друга обала / Зорица Марковић // 2:7-8(1992)202-203.
**Проза*

229.
МАРКОВИЋ, Срђан
Земља и небо у сликарству Милана Кечића / Срђан Марковић // 1: 2 (1991) 123-128

230.
СЛИКАРСТВО Мирослава Анђелковића / Срђан Марковић // 3:9 (1993) 83-84.

231.
МАРТИНОВИЋ, Мираш
У брдима с господином Смораном / Мираш Мартиновић // 3:9 (1993)65-68.
**Поезија*

232.
МАТЕЈИЋ, Матеја
Ноћ без месечине / Матеја Матејић // 2:4(1992)78-80.
**Поезија*

233.
МАШОВИЋ, Драгана Р.
Зашто је Бог дозволио да изгубимо рат? / Драгана Р. Машовић // 4:10 (1994) 44-51.
**Приказ: „Авесаломе, Авесаломе!“ Виљема Фокнера*

234.
ФОКНЕР - наш савременик / Драгана Р. Машовић // 4:10(1994)5-6.

235.
МЕТЕРЛЕНК, Морис
Наше ја / Морис Метерленк; превео са француског Ристо Лаиновић // 3:9 (1993)5-7.
**Одломак из књиге „Сенке крила“*

236.
МИКИЋ, Радивоје
Текст и опис: Новија књижевно-теоријска истраживања Новице Петковића / Радивоје Микић // 2:5-6(1992)37-39.
**Приказ: „Огледи из српске поетике“*
237.
МИЛЕНКОВИЋ, Лазар Лари
Змија; Дон Кихот; Тежак задатак / Лазар Миленковић Лари // 6:16 (1996) 60-61.
**Поезија*

238.
КО је убио Мери; Блиски сусрет; Реке надолазе / Лазар Миленковић Лари // 7:20(1997)82-90.
**Проза*

239.
МИЛЕНКОВИЋ, Милисав
Месец над Хиландаром: Пожар у Стагири, Месец на Хиландаром, Немањићска лоза, Живот, смрт-знаци / Милисав Миленковић // 4:10(1994) 88-92.
**Поезија*

240.

МИЛЕНКОВИЋ, Милорад

Жиг; Љиљана / Милорад Миленковић // 2:7-8(1992)151-152.

**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр.156*

241.

МИЛЕТИЋ, Љубица

Између римског бунара и Понта / Љубица Милетић // 6:16(1996) 29-33.

**Поезија*

242.

МИЛИНКОВИЋ, Миомир

Филозофија апсурда у Андрићевом приповедању / Миомир Милинковић // 7:20(1997)91-96.

**Са нагласком на приповетку „Пут Алије Ђерзелеза“*

243.

МИЛИЋ, Зоран

Несан; Годишња доба; Из облака; Сенка; Белег; Тимок; Ртањ; Поглед; Подне; Змија; Јесен; Предање; Слутња; Мир / Зоран Милић // 2:5-6(1992)68-70.

**Поезија*

244.

МИЛОВАНОВИЋ, Анђелка

Балканска навика; Из породичног албума; Ноћас; Туга јехоменаде / Анђелка Миловановић // 7:19(1997)90-91.

**Поезија*

245.

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Љубинко

Ново читање књиге природе / Љубинко Милосављевић // 6:15 (1996)91-92.

**Приказ: „Проповед мрава“ Бојана Јовановића*

246.

МИЛТОЈЕВИЋ, Бранислав

Мит о Франкештајну / Бранислав Милтојевић // 7:22(1998)96-100.

**Са нагласком на књигу „Франкештајн или Модерни Прометеј“ Мери Шели*

247.

ПОП арт стрип (им)пресије / Бранислав Милтојевић // 5:12(1995)78-84.

248.

ПРВА конструктивна критика дизнијевог формализма у нас / Бранислав Милтојевић // 1:3(1991)86-90.

**Текст о Вери и Љубиши Јоцић, рађен за симпозијум „40 година београдске школе анимираног филма“, Врњачка Бања, 1991.*

249.

МИЛОШ, Срђан

Даждевњаци; Употреба бронзе и бакра / Милош Срђан // 6:13/14(1996) 148-150.

**Поезија*

250.

МИЉКОВИЋ, Станко

У потрази за коренима / Станко Миљковић // 6:16(1996)87-98.

**Приказ: „Срби…народ најстарији“ Олге Луковић - Пјановић*

251.

МИРКОВИЋ, Градимир

Мали пасијанс / Градимир Мирковић // 6:16(1996)133-135

**Проза*

252.

МИРКОВИЋ, Милосав

Андрићеви и наши „Знакови“/ Милосав Мирковић // 3:9(1993)44-48.

**Приказ:“Знакова поред пута“ Иве Андрића*

253.

БОЖИДАР Шујица господар и слуга поезије / Милосав Мирковић // 7:21 (1998)93-97.

**Приказ*

254.

ИСТОРИЈА у корену, симболи у цвету / Милосав Мирковић// 7:22 (1998) 111-112.

**Приказ: „Опсаде цркве Св. Спаса“ Горана Петровића*

255.

ЈУТРОС рано веома рано; Инок; Јулски дан; Ветру ни реч; Јасика; Снимак сенке / Милосав Мирковић // 6:15(1996)63-64.

**Поезија*

256.
КАНТИЛЕНА тишине / Милосав Мирковић // 7:20(1997)111-114.
**Приказ: „Ране и касне песме“ Стевана Раичковића*

257.
СЛИКЕ (из) детињства / Милосав Мирковић // 2:5-6(1992)116-119.
**Поетски записи и сећања*

258.
МИТИЋ, Милунка
Историја и уметност манастира Ресава / Милунка Митић // 6:16(1996)99-110.
**Научни скуп, Деспотовац, 1996.*

259.
МИТИЋ, Миодраг
Поздрав из даљине / Миодраг Митић // 2:7-8(1992)38.
**Поезија*

260.
МИТКОВИЋ, Смиља
Пут, трајање, круг у поезији Бојана Јовановића / Смиља Митковић // 6:15 (1996)93-95.
**Приказ:“Проповед мрава“*

261.
МИТРОВИЋ, Војин
Стојбина; Радгост; Здухач; Симеон; Узалудник / Војин Митровић // 2:4 (1992)106-113.
**Поезија*

262.
МИТРОВИЋ, Јасмина
Хербаријум / Јасмина Митровић // 6:13/14(1996)138-139.
**Проза*

263.
МИТРОВИЋ, Јован С.
Красно / Јован С. Митровић // 7:17/18(1997)65-68.
**Запис о Бранославу Антоновичу Гришчуку*

264.
МИТРОВИЋ, Срба
Идеја о двојнику; Црњански у земунској гимназији / Срба Митровић // 7:17/18(1997)12-13.
**Поезија*

265.
НАПРСЛИНЕ / Срба Митровић // 7:23/24(1999)10-12.
**Поетска проза*

266.
МИЋЕВИЋ, Коља
Уздаси: Ах, Ех, Их, Ох, Ух / Коља Мићевић // 2:4(1992)56-58.
**Поезија*

267.
МИХАИЛОВИЋ, Васа
Пеликан; Кртица; Мајмун у свемиру; Веверица и падобран / Васа Михаиловић // 7:20(1997)57-59.
**Басне*

268.
МИХАИЛОВИЋ, Драгослав
Подвала / Драгослав Михаиловић // 6:17/18(1996)42-44.
**Проза*

269.
МИХАИЛОВИЋ, Душан
Подвиг преводиоца / Душан Михаиловић // 7:20(1997)62-64.
**О упоредном издању Његошевог „Горског вијенца“ на српском и енглеском језику, превео и приредио Васа Д. Михаиловић, Ирвин, Калифорнија, 1986.*

270.
МИХАИЛОВИЋ, Мирослав Цера
Метла за по кућу: Тег на вагу, Топрв, Велигден, Метла, Нож се остри, Замајавам и тебе и себе, Има ли те ил те нема Боже, Кој те пита, Господе помилуј / Мирослав Цера Михаиловић // 7:22(1998)50-54.
**Поезија*

271.
МЕТЛА за по кућу: Пцовка на Миту Татабиту, Слика, Врањанка, Доцкан, Кој те пита, Има ли те ил те нема Боже, Добродошлица, Тумачење истине, Кождер у јеловнику, Јадни Леонардо, Крпљење историје, Коришћење слободе / Мирослав Цера Михаиловић // 2:5-6(1992)126-133.
**Поезија*

272.

МИХАЈЛОВИЋ, Јован Јоца

Хисар у предвечерје / Јован Михајловић Јоца // 2:7-8(1992)43.

**Поезија*

273.

МЛАДЕНОВ, Марин

Звездобрање: Љубов, У звездобрање, Коца-Јерћенин, Наштa рбж расте високо, Големијат петбл / Марин Младенов // 7:22(1998)15-17.

**Поезија*

274.

МЛАДЕНОВИЋ, Власта

Крајински круг, Лепенски локалитет, Ван тока, са истока глас, Изгубљен у завичају, Време прозе, Савремена српска поезија, У мом завичају / Власта Младеновић // 4:10(1994)112-115.

**Поезија*

275.

МЛАДЕНОВИЋ, Зоран

Хисарске девојке / Зоран Младеновић // 2:7-8(1992)45.

**Поезија*

276.

МЛАДЕНОВИЋ,Танасије

Лирска бележница: Како смо били, Ах, време осредњости, Слутња, Питање, Начин живљења, Мислена именица, Сламка / Танасије Младеновић // 6:15(1996)40-43.

**Поезија*

277.

РАСПАЛО се време; Шта ће нам остати; Опело / Танасије Младеновић // 1:1(1991)39-40.

**Поезија*

278.

МОМЧИЛОВИЋ, Милан

Вече над Лесковцем, Дође тако дан, Неспокој, и даље, Враћам се, Ноћ самоће, тешка недоглед, Један давни јул, ко зна, На растанку, Теку дани / Милан Момчиловић // 6:13/14(1996)77-81.

**Поезија*

279.

МРАОВИЋ, Драган

Када свега нестане; Нек је заборављено; Нешто тиња / Драган Мраовић // 1:2(1991)90-91.

**Поезија*

280.

НАГОРНИ, Владимир

Картање / Владимир Нагорни // 7:17/18(1997)81-85.

**Проза*

281.

НЕДИЋ, Марко

Када је смрт била тако близу / Марко Недић // 2:5-6(1992)71-73.

**Приказ: „Страх од звона" Радослава Братића*

282.

ПРОЗА Жака Конфина / Марко Недић // 2:7-8(1992)8-13.

283.

НЕДОВОЉНО познати текстови Витолда Гомбровича / превела са француског Јелена Мушицки // 1:2(1991)133-134.

**Текстови објављени у априлском броју француског књижевног часописа MAGAZINE LITTERAIRE*

284.

НЕЈЛОР, Кенет

Да ли је српскохрватски један језик или није ? / Кенет Нејлор; превео са енглеског Мирољуб Јоковић // 1:1(1991)119-123.

**Говор у представничком дому Америчког конгреса*

285.

НЕПОЗНАТА српска народна песма: Краљевић Марко погубијо Косовац Алију // 1:2(1991)135-138.

**Из необјављених рукописа Фридриха Крауса*

286.

НЕШИЋ, Владимир

Психологија игре и уметности / Владимир Нешић // 6:13/14(1996) 37-43.

**Психолошки аспекти уметности*

287.

ПСИХОЛОГИЈА и филателија / Владимир Нешић // 6:15(1996)107-112.

288.
НИКОЛИЋ, Живојин
О овом времену / Живојин Николић // 2:4(1992)163-164.
**Социолошки аспекти уметности*

289.
ОГЊАНОВИЋ, Драгутин
Имплицитна поетика Лазе Костића / Драгутин Огњановић // 6:13/14 (1996) 22-36.

290.
ОЉАЧИЋ, Бора
Први принц од Лесковца / Бора Ољачић // 6:13/14(1996)114-115.
**Поводом бајке „Принц Леско и принцеза Леска“ Радета Јовића*

291.
ПАВЛОВ, Милутин Ж.
Реч и мисао / Милутин Ж. Павлов // 2:5-6(1992)193-194.
**Запис о свакодневљу*

292.
ПАВЛОВИЋ, Живојин
Ново доба / Живојин Павловић // 7:20(1997)5-14.
**Одломак из рукописа романа „Долап“*

293.
ТРАГ дивљачи / Живојин Павловић // 1:1(1991)41 -52.
**Одломак*

294.
ПАВЛОВИЋ, Миодраг
Олуја; Омладински дом; Опера; Визија пре седнице; Поломљена стабла / Миодраг Павловић // 1:1(1991)5-9.
**Поезија*

295.
РАЂАЊЕ летописа / Миодраг Павловић // 7:23/24(1998)5-6.
**Поетске прозе*

296.
ПАВЛОВИЋ, Ранко
Преображаји / Ранко Павловић // 7:17/18(1997)49-52.
**Проза*

297.

ПАЈК, Џемс

Психичка комуникација / Џемс Пајк; превео са француског Ристо Лаиновић // 6:15(1996)24-27.

**Антрополошки есеј*

298.

ПАВКОВИЋ, Васа

Сонетни кавез / Васа Павковић // 6:13/14(1996)6-9.

**Проза*

299.

ПАНТИЋ, Михајло

Не могу да се сетим једне реченице / Михајло Пантић // 4:10(1994) 60-64.

**Проза*

300.

ПЕКОВИЋ, Слободанка

Смех и сузе Жака Конфина / Слободанка Пековић // 6:13/14(1996)18-21.

301.

ПЕНЧИЋ, Сава

Недалеко од мале постаје / Сава Пенчић // 1:2(1991)92-117.

**Радио - драма*

302.

ПЕРИНАЦ, Љубинка

Прозор, по њему огреботине; Верујем; Пузим по безречју; Није се реч / Љубинка Перинац // 2:4(1992)81-82.

**Поезија*

303.

ПЕРИЋ, Раша

Крст и љуљка; Рођај-песма; Недеља у Батањи; Никанору у Хиландару; Радоњешки у Дунавском парку / Раша Перић // 6:17/18(1996)81-83.

**Поезија*

304.

СРПСКА риданица, Зејтинлик, Михаиловић, Видо / Раша Перић // 4:10 (1994)93-94.

**Поезија*

305.

ПЕРКМАН, Љубица

Ту смо; Кад бих била / Љубица Перкман // 2:7-8(1992)143-144.

**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр.156*

306.

ПЕРОВИЋ, Миливоје

Један доживљај Америке / Миливоје Перовић // 6:16(1996)62-64.

**Путопис*

307.

ПЕРОШЕВИЋ, Бранко

Ницање истине; Руско-српски човек; Софкин сан; Жива вода свиленгаја/ Бранко Перошевић // 4:11(1994)74-76.

**Поезија*

308.

ПЕТКОВИЋ, Грујa

Чудна браћа; Сеобе; Пролазност / Грујa Петковић // 2:4(1992) 122-124.

**Поезија*

309.

ПЕТКОВИЋ, Дејан

Авангардне тенденције у драматургији Александра Поповића / Дејан Петковић // 7:17/18(1997)14-22.

310.

ФАЗАНИ / Дејан Петковић // 6:15(1996)74-75.

**Поезија*

311.

ПЕТРОВИЋ, Видосав

Оглашавање југа Србије „Освитом“ / Видосав Петровић// 6:16(1996)142-143.

**Приказ уређивачке концепције*

312.

ПЕТРОВИЋ, Лена

Д.М. Томас: „Бели хотел“ или укидање историје кроз љубав и дионизијску жртву / Лена Петровић // 4:11(1994)19-44.

313.
ПЕТРОВИЋ, Миодраг
Дугодневица, Призивање, Пустолине, Одсев, Недолет / Миодраг Петровић // 5:12(1995)116-118.
**Поезија*

314.
НЕКА опет буде реч о љубави: Песништво Десанке Максимовић / Миодраг Петровић // 2:7-8(1992)158-173.

315.
ПЕТРОВИЋ, Тихомир
Андрићев дечји вилајет / Тихомир Петровић // 7:20(1997)97-101.
**Приказ: „Деца“*

316.
ВЕЛИБОР Глигорић међу другим тумачима реалистичке књижевности / Тихомир Петровић // 1:1(1991)97-106.

317.
ДРАМСКИ ликови у роману „Хајдуци“ Бранислава Нушића / Тихомир Петровић // 7:19(1997)103-107.

318.
ЛИРСКИ свет Мире Коцић / Тихомир Петровић // 6:13/14(1996) 106-108.
**Приказ: „У небо верујем“*
319.
ПЕСНИЧКА реторичност / Тихомир Петровић // 3:9(1993)128-130.
**Приказ: „Светлост земље“ Николе Цветковића*

320.
ПОЕЗИЈА Десанке Максимовић / Тихомир Петровић // 2:5-6 (1992)171-174.
**Приказ: „Поезија Десанке Максимовић“ Слободана Ж. Марковића*

321.
ПЕШИКАН, Жарко
Рука / Жарко Пешикан // 6:16(1996)36-44.
**Проза*

322.
ПЕШИЋ, Перица
О, сунце, сестра ј жељна тебе; Из рођаних брда, На дар поколењу / Перица Пешић // 4:10(1994)155-156.
**Поезија*

323.
ПЕШИЋ, Светлана
Пролазност / Светлана Пешић // 6:13/14(1996)144-145.
**Поезија*

324.
ПОЂОЛИ, Ренато
Књижевно превођење као уметност / Ренато Пођоли; превела са енглеског Лидија Тонић // 1:2(1991)56-65.

325.
ПОПОВИЋ, Невенка Д.
Ноћ је звездано небо каква лепота; Цавти трн … / Невенка Д. Поповић // 6:13/14(1996)141.
**Поезија*

326.
ПОПОВИЋ, Радмила
Живот сав у причи / Радмила Поповић // 2:5-6(1992)101-105.
**Приказ: „Страх од звона“ Радослава Братића*
327.
ЧИТАЛАЦ као јунак дела / разговор водила Радмила Поповић // 2: 5-6 (1992)108-113.
**Разговор са Радославом Братићем*

328.
ИРИДИНЕ боје: Ирида, Атено, богињо мудрости, Венера, Селена, Богињо Еос, Хтјела си, Семела, Осуђују те, Алкмена / Радмила Поповић // 2:7-8(1992)66-69.
**Поезија*

329.
ПРВУЛОВИЋ, Борислав
Усмено народно стваралаштво је као дисање-трајно / Борислав Првуловић // 4:10(1994)169-172.

330.
ПРВУЛОВИЋ, Јасмина
Космичкој љубави; Помама; Пер аспера ад астра / Јасмина Првуловић // 4:10(1994)153-154.
**Поезија*

331.

ПУТНИК, Давид

Да ли је бег од насиља бег од разума? / Давид Путник // 6:13/14(1996)125-126.

**Приказ: „Ближи небу“ Жељка Хубача*

332.

РАДЕНКОВИЋ, Радослав

Тамни вилает / Радослав Раденковић // 2:7(1992)209-211.

**Семантичка интерпретација симбола и порука српске народне приповетке „Тамни вилает“*

333.

РАДИЋ, Ана

Пут у висину / Ана Радић // 2:4(1992)61-68.

**Приказ: „Сеобе“ Милоша Црњанског*

334.

РАДИШИЋ, Ђорђе

Мене живота: Шетња, Младост, Туга, Просјакиња, Самоћа, Буђење, Свици, Ноћ, Јесењи лист, Први снег, Вуковар, Дете, Срце, Крик, Сан, Старост, Слутња, Повратак/ Ђорђе Радишић // 4:10(1994)80-82.

**Поезија*

335.

РАДОВАНОВИЋ, Драгомир С.

Рат и хир / Драгомир С. Радовановић // 3:9(1993)131-132.

**Афоризми*

336.

РАДОВИЋ, Бела

Рингишпил: Шарено чудо, Кад може гуштер, Стабло, Рингишпил, Одједанпут и - готово, Мајстори - певачи / Бела Радовић // 2:5-6(1992) 141-151.

**Проза*

337.

РАДОВИЋ, Драган

Векови; Навиљак; Паук, Љубав; Сећање / Драган Радовић // 2:4 (1992)117-118.

**Поезија*

338.
РАДОЊИЋ, Малина
Запажања о сликарским колонијама / Малина Радоњић // 1:3(1991) 153-155.
**Изложба слика, Рибарска Бања, 1991.*

339.
ПЕТ ликовних деценија Лесковца / Малина Радоњић // 1:1(1991) 116-118.
**Приказ: „Ликовни живот у Лесковцу 1900 - 1950“ Срђана Марковића*

340.
СТУДИЈА о Шејки и Медијали / Малина Радоњић // 5:12(1995) 125-129.
**Приказ:“Леонид Шејка и Медијала“ Срђана Марковића*
341.
РАЈИЋ, Милутин
„Зелена чоја Монтенегра“ Моме Капора / Милутин Рајић // 6:15(1996)96-98.

342.
У истом маниру / Милутин Рајић // 2:5-6(1992)191-192.
**Приказ:“Усијани простори“ Јосифа Стефановића и „Поноћни зов“ Михајла Дојчиновића*

343.
ЧЕТИРИ књиге лесковачких аутора / Милутин Рајић // 2:7-8(1992) 193-194.
**“Свеће у снегу“ Сава Димитријевић; „Зорка Мантина“ Ненад Кражић; „Зачарана кутија“ Драган Тасић; „Пауза за кишу“ Војислав Истатковић*

344.
РАЈИЋ, Негован
Један случај удвајања / Негован Рајић; превела с француског Мара Тимотијевић // 2:4(1992)73-77.
**Проза*

345.
РАЈКОВИЋ, Љубиша Кожељац
Устук: Од очобољ, Од несан, од шмркљицу, од здувача, Од караконџуле, Од але, од чуму / Љубиша Рајковић Кожељац // 7:22 (1998)30-33.
**Поезија*

346.
РАКИТИЋ, Слободан
Песме о песмама / Слободан Ракитић // 7:21(1998)98-101.
**Приказ: Никола Вратковић - Лудо младо Драгољуба Симоновића*

347.
РАЛИЋ, Првослав
„Поезија је победа над песником“ / Првослав Ралић // 6:15(1996) 104-107.
**Приказ: „Песников узлет“ Видосава Петровића*
348.
РАНКОВИЋ, Милан
Ново читање Жака Конфина / Милан Ранковић // 6:15(1996)65-69.
**Хумор у делима Жака Конфина*

349.
РЕЂЕП, Драшко
Градови путују / Драшко Ређеп // 6:16(1996)80-82.
**Приказ: Рапсодичност лирике Милана Младеновића*

350.
МАТИЋЕВ дан: Претпоставка парлеле: Матић и Радовић, Ветар извесности, Србија на западу / Драшко Ређеп // 1:3(1991)79-85.
**Есеј о поезији Д.Матића, Б.Радовића и Н. Смиљанић*

351.
ПЕСМА или писмо, други глас / Драшко Ређеп // 2:7-8(1992)174-177.
**Приказ: Поезија Душана Матића*

352.
РЕЂЕП, Јелка
Хагиографија у средњевековној Србији / Јелка Ређеп // 6:16(1996) 8-13.

353.
РИСОЈЕВИЋ, Ранко
Кафкин Разред / Ранко Рисојевић // 7:19(1997)30-32.
**Проза*

354.
РИСТИЋ, Вера
Значајан допринос изучавању ликовне традиције Лесковца / Вера Ристић // 2:7-8(1992)200-201.
**Приказ: „Ликовни живот у Лесковцу 1900 - 1950“ Срђана Марковића*

355.
РИСТОВИЋ, Александар
Лако као додир прстима или врхом оловке; Преображај; Пасуљ; Да га можемо дохватити; Светиљке дуж ових дана / Александар Ристовић // 1:3 (1991) 11-13.
**Поезија*

356.
РИСТОВИЋ, Миле
Апокалипса; Прогнане мисли доспевам; Судбина речи; Несрећа, Сети се порекла / Миле Ристовић // 2:4(1992)114-116.
**Поезија*

357.
РОГИЋ, Миодраг
Пејзажно сликарство Паје Јовановића / Миодраг Рогић // 2:7-8 (1992)178-185; илустр.

358.
РОШУЉ, Жарко
Устук ђавола / Жарко Рошуљ // 2:5-6(1992)95-100.
**Приказ: „Страх од звона“ Радослава Братића*

359.
САРО-ВИВО, Кен
Измирење / Кен Саро-Виво; превела са енглеског Надежда Обрадовић // 7:21(1998)72-78.
**Проза*

360.
САРТР, Жан Пол
О „Буци и бесу“: Време у Фокнеровом делу / Жан Пол Сартр // 4:10(1994)9-14.

361.
СЕВЕРОВИЋ, Милена
Делфијска прича, Ријека живота с мојом капи / Милена Северовић // 2:7-8(1992)147-148.
**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 156*

362.
СЕЛИ, Жан-Жак
Лопужа / Жан-Жак Сели; избор и превод Надежда Обрадовић // 7:23/24 (1998)22-23.
**Поезија*

363.
СЕН-МАРТЕН, де Луј Клод
Митологија / Луј-Клод де Сен Мартен; превео са француског Душан Јањић // 6:15(1996)8-12.
**Антрополошки есеј*

364.

СИМЕОНОВИЋ-ЂЕЛИЋ, Ивана

Милош Бајић - Паралелни токови / Ивана Симеоновић-Ђелић //4:10 (1994) 136-150.

**О животу и раду академског сликара Милоша Бајића*

365.

СИМИЋ, Милан Р.

Читалац књига Милорад Павић / Милан Р.Симић // 7:19(1997)108-109.

**Проза*

366.

СИМОВИЋ, Драгомир

Дољевачки говор као песничка инспирација / Драгоми Симовић // 2:7-8(1992)197-199.

**Приказ: „Штрапке“ Власте Ценића*

367.

СИМОВИЋ, Живомир

Јован Скерлић о култу српске прошлости / Живомир Симовић // 5:12 (1995)101-109.

368.

СИМОВИЋ, Љубомир

Путовање са крстовима или раскршће са липом и орахом / Љубомир Симовић // 1:1(1991)10-14.

**Уметнички рад Небојше Митрића*

369.

СРЕСКО место на прузи Београд-Бар / Љубомир Симовић // 4:11 (1994)5-6.

**Поезија*

370.

СИМОНОВИЋ, Симон

Тајна вечера / Симон Симоновић // 6:16(1996)54-55.

**Поезија*

371.

СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђоко

„У туђем пристаништу“ В.Михаиловића / Ђоко Слијепчевић // 7:20 (1997) 67-68.

**О Антологији заграничне српске поезије*

372.
СМИЉКОВИЋ, Стана
Чудесност прича јунака романа „Хајдуци“ Бранислава Нушића / Стана Смиљковић // 7:19(1997)97-102.

373.
СНОУДОН, Питер
О Рејзеровој „Поетици уметничке критике“: Случај Шарла Бодлера / Питер Сноудон; превела са енглеског Драгана Р. Машовић // 2:5-6(1992)16-21.

374.
СПАСИЋ, Драгољуб
Усуд враћања / Драгољуб Спасић // 4:10(1994)159-160.
**Поезија*

375.
СРБИНОВИЋ, Вера
Црква ризоположенија; Кажи ми; Орфеј; Сократова чаша / Вера Србиновић // 2:4(1992)83-85.
**Поезија*

376.
СРЕЈОВИЋ, Драгослав
Родно место цара Јустинијана / Драгослав Срејовић // 6:16(1996)5-7.
**О Царичином граду*

377.
СТАЈИЋ, Биљана
Социјалне неједнакости у образовању / Биљана Стајић // 7:22(1998)123-129.
**Социолошки оглед*

378.
СТАМЕНКОВИЋ, Мирослав
Аспекти поетике Милана Дединца / Мирослав Стаменковић // 6:13/14 (1996)100-101.
**Приказ: „Поетика Милана Дединца“ Николе Цветковића*

379.
СТАНИШИЋ, Божидар
Архајска гама / Божидар Станишић // 1:3(1991)105-106.
**Приказ: „Увир“ Томислава Н. Цветковића*

380.
СТАНКОВИЋ, Горан
Конан међу Србима / Горан Станковић // 6:16(1996)129-130.
**Приказ: „Црни цвет“ Бобана Кнежевића*

381.
МЕШАЊЕ костију / Горан Станковић // 6:16(1996)128-129.
**Приказ: „Добре кости“ Маргарет Етвуд*

382.
ПЕСНИКИЊИНО странствовање / Горан Станковић // 6:16(1996)126-127.
**Приказ: „Горка вода“ Гордане Ћирјанић*

383.
ПИСАЦ у свом времену / Горан Станковић // 6:16(1996)128.
**Приказ:“Искорак у стварност“ Слободана Селенића*

384.
ХАРМСОВА ужасна комедија / Горан Станковић // 6:16(1996)127.
**Приказ:“Архимед у нади“ Данила Хармса*

385.
КОЧЕЊЕ, Желим, Искушење је подлећи, Далеки животи, утихли гласови / Горан Станковић // 4:10(1994)107-108.
**Поезија*

386.
КРЕАЦИЈА и казна / Горан Станковић // 7:22(1998)101-104.
**Приказ:“Франкештајн или Модерни Прометеј“ Мери Шели*

387.
СТАНКОВИЋ, Живота
Песникова енигма, Ви(краљ-ноћ)ми коб!, Моћ коби И.Врклјан!, Крв ми бољка ноћи!, Бранко лили:Дођи!, / Живота Станковић // 6:13/14(1996)152-155.
**Проза*

388.
СТАНКОВИЋ, Југослав
Силином мисли: О њој, Силином мисли, Бајалице заљубљеног / Југослав Станковић // 7:23/24(1998)61-62.
**Поезија*

389.

СТЕВАНОВИЋ, Гордана

У коштац с „Горским вијенцем“ / разговор водила Гордана Стевановић// 7:20(1997)60-61.

**Разговор са Васом Михаиловићем*

390.

СТЕФАНОВИЋ, Јосиф

Наша трајања; На дну лета; Само ти; Посечени снови; Не скриваш; Ти си та; Одлазиш / Јосиф Стефановић // 2:5-6(1992)175-177.

**Поезија*

391.

СТЕФАНОВИЋ, Радослав

Две књиге истог аутора о реализму и књижевности за децу / Радослав Стефановић // 5:12(1995)130-131.

**Осврт на књиге „Велибор Глигорић о реализму“ и „Дете и књижевност“ Тихомира Петровића*

392.

ИСКУШЕЊЕ опонашања / Радослав Стефановић // 2:7-8(1992)195-196.

**Приказ: „Жедна Јефимија“ Гордане Томић - Радојевић*

393.

СТОЈАДИНОВИЋ, Слободан

Винске олује; Познајем русе, Цитати, Бежанови кипови, На пању самообожавања, Витке идеје предтворац / Слободан Стојадиновић // 6:16(1996)56-59.

**Поезија*

394.

СТОЈАНОВИЋ, Гаврило

Облаци, Јесен / Гаврило Стојановић // 4:10(1994)157-158.

**Поезија*

395.

СТОЈАНОВИЋ, Југана

Портрет једног колаборационисте / Југана Стојановић // 6:16(1996) 65-74.

**Приказ: „Конформиста“ Албертa Моравије*

396.

СТОЈАНОВИЋ, Марија М.

Хаос; Живот / Марија М. Стојановић // 6:13/14(1996)142-143.

**Поезија*

397.
СТОЈАНОВИЋ, Миодраг
Јутарњи говорник / Миодраг Стојановић // 6:13/14(1996)89-97.
**Хумореске*

398.
СТОЈАНОВИЋ, Радосав
О завичају и пролазности / Радосав Стојановић // 7:21(1998)104-105.

399.
СУДЊИ дан / Радосав Стојановић // 2:5-6(1992)120-125.
**Проза*

400.
СТОЈАНОВИЋ, Слађана Сл.
Како волети: У дубини месец, Помирење / Слађана Сл.Стојановић // 6:17/18 (1996)84.
**Поезија*

401.
УГОРЧЕНЕ душе / Слађана Сл. Стојановић // 7:23/24(1999)13-21.
**Проза*

402.
СТОЈИЛКОВИЋ, Гордана
Судбени прогон; Као сенка; Немам шта да тражим; Задњи пут; Сами бирамо пут / Гордана Стојилковић // 4:11(1994)77-78.
**Поезија*

403.
СТОЈИЉКОВИЋ, Дане
Светлошћу ограђен простор Топлице / Дане Стојиљковић // 4:10 (1994) 109-111.
**Поезија*

404.
СТОЈИЉКОВИЋ, Звонко
Тајни знаци; Враћаш се / Звонко Стојиљковић // 6:13/14(1996)147.
**Поезија*

405.
СТОЈИЋ, Данко
Архетип Франкештајна као планетарни изазов / Данко Стојић // 7:22 (1998) 93-95.
**Приказ: „Франкештајн или Модерни Прометеј“ Мери Шели*

406.
ИЗРАДА уметничког дела и филма / Данко Стојић // 5:12(1995)73-74.

407.
НАРАТИВНЕ традиције у филму „Фатална привлачност“ / Данко Стојић // 2:5-6(1992)62-67.

408.
СТОЈИЧИЋ, Ђоко
Велики прасак; Одгонетнут изнутра; Једна боја несагорива / Ђоко Стојичић // 1:2(1991)69-71.
**Поезија*

409.
СВЕТ на стени и мисао у глави, Моја љубав је била и битисала, Сусрети са људима / Ђоко Стојичић // 4:10(1994)78-79.
**Поезија*

410.
СТУДЕН и снага постојања / Ђоко Стојичић // 1:3(1991)107-109.
**Приказ: „Увир“ Томислава Н. Цветковића*

411.
СТОЈИЧИЋ, Миленко
Како си положио испит за писца / Миленко Стојичић // 7:19(1997) 33-35.
**Проза*

412.
СТОЈМИРОВИЋ, Станимир Грицко
Васкрс: Повратак у Србију, Огњиште, Песма за почетак, Песма изганика, Портрет повратника / Станимир Стојимировић Грицко // 5:12(1995)110-113.
**Поезија*

413.
СТОШИЋ, Душан
Андрић и власт/ Душан Стошић // 6:17/18(1996)73-76.
**Приказ: „Прича о везировом слону“*
414.
АПОКРИФНА јеванђеља Саше Хаџи Танчића / Душан Стошић // 7:21 (1998)12-17.
**Рађање архетипске имагинације у изабраним прозама књиге „Кључ за чудну браву“*

415.
АПОКРИФНА јеванђеља Саше Хаџи Танчића / Душан Стошић // 7:21 (1998)17-35.
**Онто-теолошка раван књиге „Галопирајући војник“*

416.
АПОКРИФНА јеванђеља Саше Хаџи Танчића / Душан Стошић // 7:21 (1998)35-37.
**Православно-хришћанска раван књиге „Небеска губернија“*

417.
БЕЛЕШКА о структури романа „Чизмаши“ Драгослава Михаиловића / Душан Стошић // 6:16(1996)75-79.

418.
МИШЉЕЊЕ слободе и Хајдегер / Душан Стошић // 3:9(1993)41-43.

419.
КРАЈ времена зла? / Душан Стошић // 1:1(1991)114-115.
**Приказ: „Верник“ Добрице Ћосића*

420.
НОВА научна дисциплина / Душан Стошић // 1:1(1991)107- 108.
**Приказ студије: “Психологија знања“ Николе Милошевића*

421.
О мишљењу слободе : читајући Милана Кангргу / Душан Стошић // 1:3 (1991)72 -78.
**Филозофски оглед*

422.
О споредним ликовима црне комедије / Душан Стошић // 9:23/24(1999)65-68.
**Приказ: „Ослободиоци и издајници“ Милована Данојлића*

423.
СОКРАТСКИ посредник и платонски краљ-филозоф / Душан Стошић // 7:22(1998)113-114.
**Приказ: „Консеквенце прагматизма“ Ричарда Рортија*

424.
ТАКИЋ Миленковић, Љиљана
Илузија; Ти си / Љиљана Такић Миленковић // 4:10(1994)151-152.
**Поезија*

425.
ТАНЧЕВА, Чворовић Вера
Тонем у модру дубину / Вера Танчева Чворовић // 2:7-8(1992)155.
**Наши песници у дијаспори под заједничким насловом „Путеви наших страдања“ са био-библиографском белешком о аутору стр. 157*

426.
ТАСИЋ, Драган
Песнички свет Петра Цветковића: Поводом књига: Песме, Грчка лоза, Једнина / Драган Тасић // 4:10(1994)124-131.

427.
СВЕВИДЕЋЕ око / Драган Тасић // 6:13/14(1996)109-110.
**Приказ: „У небо верујем“ Мире Коцић*

428.
ФОРСИРАЊЕ романа реке: Над истоименим делом Дубравке Угришић / Драган Тасић // 1:3(1991)91-100.

429.
ТАСИЋ, Живојин
Генеза романа Жака Конфина „Јеси ли ти разапео Христа“ / Живојин Тасић // 2:7-8(1992)18-30.

430.
ТЕЈЛОР, Ендрју
Девет парабола / Ендрју Тејлор; превео са енглеског Велимир Костов // 1:2(1991)79-84.
**Проза*

431.
ТИМЧЕНКО, Николај
Од погрешне стазе до беспућа / Николај Тимченко // 1:1(1991)109-113.
**Приказ: „Антиномије марксистичких идеологија“ Николе Милошевића*

432.
УСУД или дужност интелектуалца / Николај Тимченко // 1:2 (1991)131-132.
**Антрополошки оглед*

433.
ЗАПИС о „Лагуму“ / Николај Тимченко // 2:4(1992)69-72.
**Приказ: „Лагум“ Светлане Велмар - Јанковић*

434.
ЗАПИС о Братићу / Николај Тимченко // 2:5-6(1992)81-84.
**Приказ: „Страх од звона“ Радослава Братића*

435.
ЗАПИС о „Преобиљу нула“ Љиљане Ђурђић / Николај Тимченко // 3:9 (1993)71-73.

436.
О границама дијалога / Николај Тимченко // 7:20(1997)18-28.
**Филозофски оглед*

437.
ТОДОРОВИЋ, Мирослав
Ласко цртежи, књиге потом / Мирослав Тодоровић // 3:9(1993)69-70.
**Поезија*

438.
ТОМАС, Д. М.
Improvizatore / Д.М. Томас; с енглеског превела Драгана Р. Машовић // 4:11(1994)7-10.
**Одломак из романа „Сфинга“*
439.
ТОМИЋ - РАДОЈЕВИЋ, Гордана
Исц`втена стрњика: Мађијарска, Чакарма, Родбинско оратење, Проклетија, Чавка / 7:22(1998)27-29.
**Поезија*

440.
ТОМАШЕВИЋ, Бошко
Привилеговани дарови певања Слободана Стојадиновића / 6:15(1996)99-101.
**Приказ: „Чудеова певања“*

441.
ТОМАШЕВИЋ, Ђорђе В.
„Кругови на води“ Васе Михаиловића / Ђорђе В. Томашевић // 7:20 (1997) 71-72.

442.
ТОШИЋ, Драгутин
Судбина српске скулптуре / Драгутин Тошић // 1:3(1991)42-45.

443.
ТОШИЋ, Марјан
Како се неко мења / Марјан Тошић // 7:22(1998)115-123.
**Психолошки оглед*

444.
ТРАНСТРЕМЕР, Томас
Формуле путовања; Црне планине; Скица у октобру; У делти Нила; Галерија; Војна стража / Томас Транстремер; превео са шведског Мома Димић // 1:1(1991)67-73.
**Поезија*

445.
ТРИФУНОВИЋ, Бошко
Кошуља, Улар, Чаканац, Гатњик, Во, Крчаг, Баштина, Гаће, Лажигаће, Бибер / Бошко Трифуновић // 6:16(1996)135-141.
**Проза*

446.
ТУРОВИЋ, Добросав
Умир крви / Добросав Туровић // 2:4(1992)125-129.
**Проза*

447.
ЋИРИЋ, Зоран
Свеморавски врач; Градови у зору; Последња кокета; Живот у кући је живот ван воде; Централни сливник; Бејах у прошлости коју почињете / Зоран Ћирић // 4:11(1994)62-64.
**Поезија*

448.
ФАУСТИ, Нино
Амбиси душе између сна и јаве / Нино Фаусти; превео са италијанског Драган Мраовић // 7:21(1998)41-46.
**Приказ: „Срце је камен“ Саше Хаџи Танчића*

449.
ФЕДЕРМАН, Рејмонд
Ауторефлексивна проза / Рајмонд Федерман; превео с енглеског Ђорђе Кривокапић // 4:10(1994)65-77.

450.

ФИРТ, Рејмонд

Бог и антропологија / Рејмонд Фирт; превео са енглеског Велимир Костов // 1:1(1991)53-59.

451.

ХАЏИ Танчић, Саша

Америчке приче Ларија Миленковића / Саша Хаџи Танчића // 7:20 (1997) 80-81.

**Рецензија рукописа књиге „Ко је убио Мери“*

452.

ДИФЕРЕНЦИРАЊЕ тематских токова у романима Миливоја Перовића / Саша Хаџи Танчић // 7:23/24(1999)24-56.

453.

ОБЗОРЈА свестраности / Саша Хаџи Танчић // 6:15(1996)82-86.

**Приказ: „Проповед мрава“ Бојана Јовановића*

454.

ОБЛИКОВНЕ одлике дела „Пожури, докторе“ Жака Конфина / Саша Хаџи Танчић / 2:7-8(1992)14-17.

455.

ПОСЛЕ рата / Саша Хаџи Танчић // 9:23/24(1999)115-116.

**Запис о бомбардовању Србије 1999*

456.

ПРОНАЂЕНА равнотежа / Саша Хаџи Танчић // 7:19(1997)28-29.

**Предговор панорамском избору прозе аутора из Републике Српске*

457.

ПУТОВАЊЕ у Лесковац / Саша Хаџи Танчић // 7:21(1998)5-11.

**Проза*

458.

УМЕТНИЧКЕ фотографије Дејана Вељковића / Саша Хаџи Танчић // 7:22 (1998)129-132.

459.

СВЕТО име колоније / Саша Хаџи Танчић // 6:13/14(1996)151-152.

**Запис са Ликовне колоније „Свети Лука“ на Кукавици крај Вучја*

460.

ХИЛИС, Роберт

Речи садрже сан: Нешто опасно; Дечак у хору; Утонули у сан; Речи садрже сан / Роберт Хилс; с енглеског превео Давид Албахари // 6:17/18(1996)54-56.

**Поезија*

461.

ХОФМАНСТАЛ, Хуго фон

Виолиниста са Траунзеа / Хуго фон Хофманстал; са немачког превела Братислава Жарић // 6:15(1996)32-35.

**Проза*

462.

ХУБАЧ, Велимир

Песме из извора душе / Велимир Хубач // 2:7-8(1992)208-209.

**Приказ: „Извор у пустињи“ Ђоке Стојичића*

463.

УВЕК актуелни Нушић; Душко Радовић - за мале и одрасле; Сагласје писца и редитеља / Велимир Хубач // 2:4(1992)165-169.

**Преглед позоришне сезоне 1991-1992*

464.

ХУБАЧ, Жељко

Под стуком шав: Тих стих, Дорина гора, Рима Гига, Марија, Сана, Варја / Жељко Хубач // 7:20(1997)75-79.

**Поезија*

465.

ПОСЛЕ шест година / Жељко Хубач // 6:13/14(1996)126-127.

**О драми „Ближи небу“*

466.

ЦВЕТКОВИЋ, Драгојла Дуда

Бајка о Лесковцу / Драгојла Дуда Цветковић // 6:13/14(1996)111-113.

**Приказ: „Принц Леско и принцеза Леска“ Радета Јовића*

467.

ЦВЕТКОВИЋ, НИКОЛА

Доба умног смирања / Никола Цветковић // 1:1(1991)85-88.

**Поетске прозе*

468.

СИМБОЛИЧНА представа о тамници у „Павиљону бр.6“ А.П. Чехов / Никола Цветковић // 7:20(1997)50-56.

469.

СРПСКО мишљење; Чувид не мисли: Вадивек, Земљопије, Непогода, Успомена, Пословички расковник:Врана врани, Звериња звер, Вучје сунце, Жива ми лажа, Гладне кости, Сила и неправда, Хлеб и со, Избојци језика, Злурека баба / Никола Цветковић // 3:9(1993)95-115.

**Поезија*

470.

ЦВЕТКОВИЋ, Петар

Путоказ / Петар Цветковић // 6:13/14(1996)5.

**Поезија*

471.

ЦВЕТКОВИЋ, Томислав Н.

Зачеће у працвету; Трагова нам утрлих; Јатиковање; Завету замаха; Свисни сило / Томислав Н. Цветковић // 1:3(1991)101-104.

**Поезија*

472.

„ДВА службена акта“ Жака Конфина / Томислав Н.Цветковић // 2: 7-8 (1992)32-36.

473.

ЉУБОВИНА хисарска / Томислав Н. Цветковић // 2:7-8(1992)39-40.

**Поезија*

474.

ЦЕНИЋ, Власта

Бате ће се жени: Бајка, Ћутек, Булка, Тиквеник, Бате ће се жени / Власта Н.Ценић // 7:22(1998)61-63.

**Поезија*

475.

ДОБРОЈ ` ТРО, њиво; Лето; Двобој; Девојачка клетва; Булка; Тајна; Такмичење / Власта Ценић // 2:5-6(1992)138-140.

**Поезија*

476.

ЧАНОВИЋ, Зоран

Два песничка таласа са југа Србије: Посвећено јединственој љубави / Зоран Чановић // 2:5-6(1992)181-186.

**Приказ: „Усијани простори“ Јосифа Стефановића и „Поноћни зов“ Михајла Дојчиновића*

477.

ЏОЈС, Џемс

Пансион / Џемс Џојс; превео са енглеског Ђорђе Кривокапић // 2:4 (1992) 46-51.

**Проза*

478.

ШЕКЛЕР, Богдан

Српска јесен / Богдан Шеклер // 6:15(1996)44-53.

**Проза*

479.

ШЕЛИ, Мери

Франкештајн / Мери Шели; превела са енглеског Милица Живковић // 7:22 (1998)78-83.

**Одломак из романа „Франкештајн или Модерни Прометеј“*

480.

ШЕРИ, Џејмс

Живи делатни језик :Трансформишуће целине, Наше нуклеарно наслеђе сјајно / Џејмс Шери; превела са енглеског Дубравка Ђурић // 1 :2(1991)39-43.

**Поезија*

481.

ШТЕФАН, Флорика

Као да су ме опасале твоје руке; Не верујем; Непробојни штит; Опет касни / Флорика Штефан // 2:5-6(1992)114-115.

**Поезија*

482.

ШУШУЛИЋ, Славиша

Светлосни видик; Песма је / Славиша Шушулић // 6:13/14(1996)144.

**Поезија*

АУТОРСКИ РЕГИСТАР

А
Адамовић, Снежана 1
Албахари, Давид 2,3,4
Албахари, Давид (прев.) 21, 460
Алемпијевић, Милутин 5
Ан, Франсоаз 6,7
Анакиев, Димитар 8
Андрејевић, Даница 9
Анђелковић, Славица 10
Антић, Момчило 11
Арсић, Русомир Д. 12
Аћин, Јовица 13,14
Ахмадуљина, Бела 15

Б
Балан, Душан 16,17
Баланш, Пјер - Симон 18
Балзак, Оноре де 19
Бачић, Љубиша 20
Бегамудре, Вен 21
Бек, Ворен 22
Бернстин, Чарлс 23,24
Бјелошевић, Предраг (прев.) 117
Блај, Роберт 25
Богдановић, Недељко 26
Бодрожић, Милица 27
Борисављевић, Драган 28
Бошковић , Добривоје 29
Бошњак, Стеван 30
Брајковић, Драгомир 31,32
Бранковић, Светлана 33
Братић, Радослав 34
Бремер, Томас 35
Бугарчић, Драги 36
Бургињон, Андре 37

В
Валзер, Роберт 38
Вајлдинг, Мајкл 39

Василев, Јордан 80,81
Васић, Драган 40
Васов, Мила 41
Васов, Мила (прев.) 80, 81, 165
Великић, Драган 42
Величковић, Станиша 43
Вељковић, Властимир 44
Вељковић, Дејан 45
Версије, Бруно 46
Весин, Милош М. 47
Видановић, Ђорђе 48
Војводић, Раде 49
Волошин, Максимилијан 50
Ворен, Роберт Пен 51
Вујичић, Петар 52
Вујичић, Петар (прев.) 69
Вукић, Љиљана 53
Вукмировић, Мирјана (прев.) 102
Вуковић, Владета 54
Вуксановић, Слободан 55
Вучић, Зоран 56,57,58,59,60
Вучковић, Радослав 61

Г
Георгијевски, Христо 62,63
Глозић, Благоје 64
Гојковић, Дринка (прев.) 35
Гришчук, Бранислав Антонович 66
Груђински, Густав Херинг 67
Грујичић, Ненад 68
Гужањски, Јежи 69
Густафсон, Лаш 70

Д
Давинић, Зоран 71,72
Даглас, Мери 73
Дамјановић, Младен 74
Дашић, Лазар 75
Делић, Јован 76,77
Димитријевић, Емилија (прев.) 39
Димитријевић, Олгица 78
Димитријевић, Сава 79

Димитрова, Блага 80,81
Димић, Мома 82,83
Димић, Мома (прев.) 66, 444
Диренмат, Фридрих 84
Дојчиновић, Михајло 85
Драгићевић, Радиша 86
Драгојловић, Драган 87

Ђ
Ђалић, Милосав 88
Ђорђевић, Богољуб 89
Ђорђевић, Драгутин 90
Ђорђевић, Станко 91
Ђурбабић, Светомир 92
Ђурић, Дубравка 93
Ђурић, Дубравка (прев.) 23, 24, 480
Ђуричковић, Милутин 94,95,96

Е
Егерић, Мирослав 97
Единтон, Артур Стенли 98
Ејхенбаум, Борис 99
Ерић, Добрица 100,101

Ж
Жабес, Едмон 102
Жарић, Братислава 103
Жарић, Братислава (прев.) 461
Жарић, Спасоје 103
Живковић, Живан 104
Живковић, Милица 105
Живковић, Милица (прев.) 479
Живојиновић, Бранимир 106
Жикић, Слободан 107, 108
Жунић, Драган 109,110

З
Збиљић, Драгољуб 111
Златановић, Љубиша 112
Златановић, Момчило 113
Златковић, Драгољуб 114
Золотухин, Валери 115
Зорић, Драгољуб 116

И
Ибрахимов, Александар 117
Ивановић, Иван 118
Ивановић, Гордана 119
Игњатовић, Владимир 120
Игњатовић, Миодраг Д. 121
Игњатовић, Срба 122
Илијева, Миња 123, 124
Илић, Војислав 125
Илић, Добривоје 126
Илић, Томислав 127
Исаковић, Антоније 128
Исљами, Хамид 129
Истатковић, Војислав 130, 131

Ј
Јагличић, Владимир 132, 133
Јанић, Ђорђе Ј. 134
Јанковић, Слободан 135
Јанковић, Сречанин Слободан 136
Јањић, Душан А. 137
Јањић, Душан А. (прев.) 363
Јаћимовић, Срђан 138
Јевтић, Милош 139
Јеремијић, Радиша 140
Јерков, Александар 141
Јеро, Хосе 142
Јеротић, Владета 143, 144
Јовановић, Бојан 145, 146
Јовановић, Даниел 147, 148
Јовановић, Драган Данилов 149, 150
Јовановић, Драгомир (прев.) 174
Јовановић, Зоран 151
Јовановић, Снежана 152
Јовић, Раде 153, 154, 155
Јовичић, Јелена (прев.) 46
Јоковић, Мирољуб 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162
Јоковић, Мирољуб (прев.) 284
Јоцић, Милосав Шаркаменски 163
К
Калвино, Итало 164
Канчев, Николај 165

Катанић, Ксенија 166
Кађура, Боривој (прев.) 84
Кенеди, Томас 167
Кецман, Здравко 168
Клаусмајер, Рут-Гизела 169
Кнежевић, Дубравка 170
Ковач, Мирко 171
Константиновић, Радивоје 172
Конфино, Жак 173
Корољенко, Владимир 174
Косанић, Иванка 175
Костадиновић, Љиљана 176
Костић, Палански Звонимир 177, 178
Костић, Зоран А. 179
Костић, Марина 180
Костић, Слободан Коста 181, 182
Костић, Сузана 183
Костов, Велимир (прев.) 25,39, 430, 450
Коцић, Злата 184, 185
Коцић, Мира 186, 187, 188
Кош, Ерих 189
Крагујевић, Тања 190, 191
Кражић, Ненад 192
Красић, Воја 193
Красни, Златко 194
Кривокапић, Ђорђе (прев.) 449, 477
Крмпотић, Весна 195
Крњевић, Вук 196
Кројц, Нада 197
Крстић, Лука 198
Крстић, Љубинка 199
Крстић, Миливоје 200
Крстић, Слободан 201
Кунерт, Гинтер 202
Купријанов, Вјачеслав 203
Кушнер, Александар 204

Л

Лазић, Радојица (прев.) 80, 81
Лазић, Радослав 205, 206, 207, 208
Лаиновић, Ристо 209

Лаиновић, Ристо (прев.) 19, 235, 297
Левајац, Тихомир 210
Лилић, Милица 211
Лопичић, Весна 212
Лубардић, Јован 213
Лукић, Мирослав 214,215
Лукић, Света 216, 217, 218
Лукић, Света (прев.) 66

М

Максимовић, Горан 219, 220
Максимовић, Десанка 221
Малро, Андре 222
Мандић, Зоран М. 223
Манић, Драгослав Форски 224
Маринковић, Оља (прев.) 115
Маринковић, Симеон 225
Марић, Звонко 226
Марковић, Бранка 227
Марковић, Зорица 228
Марковић, Зорица Б.(прев.) 169
Марковић, Срђан 229, 230
Мартиновић, Мираш 231
Матејић, Матеја 232
Машовић, Драгана Р. 233, 234
Машовић, Драгана Р. (прев.) 373, 438
Метерленк, Морис 235
Мечанин, Радмила (прев.) 99
Микић, Радивоје 236
Миленковић, Лазар Лари 237, 238
Миленковић, Милисав 239
Миленковић, Милорад 240
Милетић, Љубица 241
Милинковић, Миомир 242
Милић, Зоран 243
Милић, Славољуб (прев.) 142
Миловановић, Анђелка 244
Милосављевић, Љубинко 245
Милтојевић, Бранислав 246, 247, 248
Милош, Срђан 249
Миљковић, Станко 250
Мирковић, Градимир 251

Мирковић, Милосав 252, 253, 254, 255, 256, 257
Митић, Милунка 258
Митић, Миодраг 259
Митковић, Смиља 260
Митровић, Војин 261
Митровић, Јасмина 262
Митровић, Јован С. 263
Митровић, Срба 264, 265
Мићевић, Коља 266
Михаиловић, Васа 267
Михаиловић, Драгослав 268
Михаиловић, Душан 269
Михаиловић, Мирослав Цера 270, 271
Михајловић, Јован Јоца 272
Младенов, Марин 273
Младеновић, Власта 274
Младеновић, Зоран 275
Младеновић, Танасије 276, 277
Момчиловић, Милан 278
Мраовић, Драган 279
Мраовић, Драган (прев.) 448
Мушицки, Јелена (прев.) 283

Н
Нагорни, Владимир 280
Недић, Марко 281, 282
Нејлор, Кенет 284
Нешић, Владимир 286, 287
Николић, Живојин 288
Новаковић, Јелена (прев.) 6, 7

О
Обрадовић, Надежда (прев.) 39, 359, 362
Огњановић, Драгутин 289
Ољачић, Бора 290

П
Павлов, Милутин Ж. 291
Павловић, Живојин 292, 293
Павловић, Миодраг 294, 295
Павловић, Ранко 296
Пајк, Џемс 297

Павковић, Васа 298
Пантић, Михајло 299
Пековић, Слободанка 300
Пенчић, Сава 301
Пенчић, Сава (прев.) 50
Перинац, Љубинка 302
Перић, Раша 303, 304
Перкман, Љубица 305
Перовић, Миливоје 306
Перошевић, Бранко 307
Петковић, Грујa 308
Петковић, Дејан 309, 310
Петровић, Видосав 311
Петровић, Лена 312
Петровић, Миодраг 313, 314
Петровић, Тихомир 315, 316, 317, 318, 319, 320
Пешикан, Жарко 321
Пешић, Перица 322
Пешић, Светлана 323
Пођоли, Ренато 324
Поповић, Невенка Д. 325
Поповић, Радмила 326, 327, 328
Првуловић, Борислав 329
Првуловић, Јасмина 330
Путник, Давид 331

Р

Раденковић, Радослав 332
Радић, Ана 333
Радишић, Ђорђе 334
Радовановић, Драгомир С. 335
Радовић, Бела 336
Радовић, Драган 337
Радоњић, Малина 338, 339, 340
Рајић, Милутин 341, 342, 343
Рајић, Негован 344
Рајковић, Љубиша Кожељац 345
Ракитић, Слободан 346
Ралић, Првослав 347
Ранковић, Милан 348
Ређеп, Драшко 349, 350, 351
Ређеп, Јелка 352

Рисојевић, Ранко 353
Ристић, Вера 354
Ристић, Драган Ј.(прев.) 202
Ристовић, Александар 355
Ристовић, Миле 356
Рогић, Миодраг 357
Рошуљ, Жарко 358

С

Савић, Милисав (прев.) 164
Саро-Виво, Кен 359
Сартр, Жан Пол 360
Северовић, Милена 361
Сели, Жан-Жак 362
Сен-Мартен, де Луј Клод 363
Симеоновић-Ћелић, Ивана 364
Симић, Милан Р. 365
Симовић, Драгомир 366
Симовић, Живомир 367
Симовић, Љубомир 368, 369
Симовић, Весна (прев.) 18
Симоновић, Симон 370
Слијепчевић, Ђоко 371
Смиљанић – Спасић, Мирослава (прев.) 167
Смиљковић, Стана 372
Сноудон, Питер 373
Спасић, Александар И. (прев.) 98
Спасић, Драгољуб 374
Спасић, Ивана (прев.) 73
Србиновић, Вера 375
Срејовић, Драгослов 376
Стајић, Биљана 377
Стаменковић, Мирослав 378
Станишић, Божидар 379
Станковић, Горан 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386
Станковић, Живота 387
Станковић, Југослав 388
Стевановић Гордана 389
Стефановић, Јосиф 390
Стефановић, Радослав 391, 392
Стојадиновић, Слободан 393
Стојановић, Гаврило 394

Стојановић, Југана 395
Стојановић, Марија М. 396
Стојановић, Миодраг 397
Стојановић, Радосав 398, 399
Стојановић, Слађана Сл. 400, 401
Стојилковић, Гордана 402
Стојиљковић, Дане 403
Стојиљковић, Звонко 404
Стојић, Данко 405, 406, 407
Стојичић, Ђоко 408, 409, 410
Стојичић, Миленко 411
Стојмировић, Станимир Грицко 412
Стошић, Душан 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422,423

Т

Такић, Миленковић Љиљана 424
Танчева, Чворовић Вера 425
Тасић, Драган 426, 427, 428
Тасић, Живојин 429
Тејлор, Ендрју 430
Тимотијевић, Мара (прев.) 344
Тимченко, Николај 431, 432, 433, 434, 435, 436
Тодоровић, Мирослав 437
Томас, Д. М. 438
Томић-Радојевић, Гордана 439
Томашевић, Бошко 440
Томашевић, Ђорђе В. 441
Тонић, Лидија (прев.) 324
Тошић, Драгутин 442
Тошић, Марјан 443
Транстремер, Томас 444
Трифуновић, Бошко 445
Туровић, Добросав 446

Ћ

Ћирић, Зоран 447

Ф

Фаусти, Нино 448
Федерман, Рајмонд 449
Фирт, Рејмонд 450

Х
Хаџи Танчић, Саша 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459
Хилис, Роберт 460
Хофманстал, Хуго фон 461
Хубач, Велимир 462, 463
Хубач, Жељко 464, 465

Ц
Цветковић, Драгојла Дуда 466
Цветковић, Никола 467, 468, 469
Цветковић, Никола Б. (прев.) 38
Цветковоћ, Петар 470
Цветковић, Томислав Н. 471, 472, 473
Ценић, Власта Н. 474, 475

Ч
Чановић, Зоран 476

Џ
Џојс, Џемс 477

Ш
Шеклер, Богдан 478
Шели, Мери 479
Шербан, Нада (прев.) 37
Шери, Џејмс 480
Штефан, Флорика 481
Шушулић, Славиша 482

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

Албахари, Давид - Конфинови дани хумора (25.06.1991.) - Поздравна реч ***3***
Албахари, Давид - „У почетку“ - Одломак („Кратка књига“) ***4***
Андрић, Иво - „Деца“ - Приказ ***315***
Андрић, Иво - „Деца“ - Форме приповедања ***116***
Андрић, Иво - „Знакови поред пута“ - Приказ ***252***
Андрић, Иво - „Прича о везировом слону“ - Приказ ***413***
Андрић, Иво - „Пут Алије Ђерзелеза“ - Приказ ***242***
Анђелковић, Мирослав - Сликарство - Приказ ***230***
Антић, Момчило - „Младић из провинције“ - Проза ***11***
Антонович Гришчук, Бранислав - Запис ***263***
Антропологија - Табуи ***73***

Антропологија - Тумачење Бога - Есеј ***450***
Аћин, Јовица - О пријатељској кореспонденцији - Есеј ***13***
Бајић, Милош - Живот и рад ***364***
Балан, Душан - „Године благостања“ - Проза ***16***
Балан, Душан - „Лечење у Матарушкој бањи“ - Проза ***17***
Баланш, Пјер Симон - „Град окајања“ - Одломак ***18***
Балзак, Оноре де - „Серафита“ - Одломак ***19***
Бегамудре, Вен - „Планета ексцентрика“ - Проза ***21***
Бертолино, Никола - „Феномен Рембо“ - Приказ ***137***
Богдановић, Недељко - Усмено стваралаштво - Поетика ***26***
Бомбардовање Србије - 1999 ***455***
Борисављевић, Драган - Проза ***28***
Братић, Радослав - „Страх од звона“ - Приказ ***1, 77, 162, 190, 281, 326, 358, 434***
Братић, Радослав - Разговор - 1992 ***327***
Букгаков, Михаил - Проза - Приказ ***14***
Бургињон, Андре - „Један непредвиђен човек“- Одломак ***37***
Вајлдинг, Мајкл -Проза ***39***
Валзер, Роберт - „Капела“ - Проза ***38***
Васић, Доситеј владика - Биографија ***90***
Великић, Драган - „Друге обале“ - Проза ***42***
Велмар-Јанковић, Светлана - „Лагум“ - Приказ ***433***
Вељковић, Дејан - „Сунчево сноп̃ље“ - Проза ***45***
Вељковић, Дејан - Уметничке фотографије - Приказ ***127***
Вељковић, Дејан - Фотографије ***458***
Версије, Бруно - Француски криминалистички роман - Есеј ***46***
Весин, Милош М. - Путопис ***47***
Вукадиновић, Алек - „Поноћна чаврљања“ - Приказ ***225***
Вучић, Зоран - Антологија савремене дијалекатске поезије - Уводна реч ***58***
Вучић, Зоран - Антологија савремене дијалекатске поезије - Белешке о писцима ***60***
Глигорић, Велибор - Књижевна критика - Приказ ***316***
Гомбрович, Витолд - Недовоњно познати текстови ***283***
Гужањски, Јежи - „Из живота стихова“ - Приказ ***52***
Давинић, Зоран - „Чувар парка“ - Проза ***72***
Даглас, Мери- „Чисто и опасно: анализа појмова прљања и табуа“- Одломак ***73***
Данојлић, Милован - „Ода Хаџи Тодора“ - Приказ ***113***
Данојлић, Милован - „Ослободиоци и издајници“ - Приказ ***422***
Дијалог - Филозофски аспект ***436***
Димитријевић, Сава - „Како је настало гробље“ - Проза ***79***
Димитријевић, Сава - „Свеће у снегу“ - Приказ ***343***

Димитријевић, Хаџи Тодор - Биографија ***113***
Димитрова, Блага - „Сусрет на раскршћу“ (I) - Одломак ***80***
Димитрова, Блага - „Сусрет на раскршћу“ (II) - Одломак ***81***
Диренмат, Фридрих - „Свет као лавиринт“ - Приказ ***206***
Д.М.Томас - „Бели хотел“ - Приказ ***312***
Д.М.Томас - Поетске визије - Приказ ***48***
Д.М.Томас - „Сфинга“ - Одломак ***438***
Дојчиновић, Михајло - „Поноћни зов“ - Приказ ***64, 342, 476***
Ђалић, Милосав - „Судбински знак“ - Проза ***88***
Ђурђић, Љиљана - „Преобиље нула“ - Приказ ***435***
Едингтон, Артур Стенли - „Простор, време и гравитација“ - Уводни део ***98***
Ејхенбаум, Борис - Теорија новеле ***99***
Етвуд, Маргарет - „Добре кости“ - Приказ ***381***
Етнологија - Балкан ***216***
Жунић, Драган - Социолошки аспект уметности ***110***
Золотухин, Валериј - „Кловнови“ - Проза ***115***
Ивановић, Гордана - „Црни дани Розике Фрајт“ - Проза ***119***
Ивановић, Иван - „Ко је Цека Власотинчанин“ - Проза ***118***
Игњатовић, Срба - „Orbis pictus“ - Проза ***122***
Игра - Психолошки аспект ***286***
Исаковић, Антоније - „Трен 3“ - Одломак ***128***
Истатковић, Војислав - „Пауза за кишу“ - Приказ ***343***
Јаковљевић, Стеван - „Српска трилогија“ - Приказ ***157***
Јанковић, Слободан - „Беле Раде“ - Проза ***135***
„Језички приручник**“** - Приказ ***111***
Јеремијић, Радиша - Запис из топоничке болнице“ - Проза ***140***
Јовановић, Бојан - „Проповед мрава“ - Приказ ***109,245,260,453***
Јовановић, Драган Данилов - Мисли ***150***
Јовановић, Драган Данилов - Поезија - Приказ ***149***
Јовановић, Паја - Сликарство - Пејзаж ***357***
Јовић, Раде - Кад погледам са Хисара - Проза ***153***
Јовић, Раде - „Принц Леско и принцеза Леска“ - Приказ ***124,290,466***
Јосић Вишњић, Мирослав - „Приступ у кап и семе“ - Приказ ***43***
Јоцић, Љубиша и Вера - „Пионир и двојка“ - I лутка филм - Приказ ***248***
Јунг, К.Г. - Појам самства ***112***
Калвино, Итало - „Дворац укрштених судбина“ - Приказ ***158***
Калвино, Итало - „Невидљиви градови“ - Приказ ***160***
Калвино, Итало - „Три доживљаја“ - Проза ***164***
Кангрга, Милан - Филозофија - Приказ ***421***
Капор, Мома - „Зелена чоја Монтенегра“ - Приказ ***341***
Караваџо - Сликарство - Приказ ***67***
Квантна механика - Филозофски аспект ***226***

Кенеди, Томас - „Велики господар“ - Проза ***167***
Кецман, Здравко - „Ноћни чувар пруге“ - Проза ***168***
Кечић, Милан - Сликарство - Приказ ***229***
Киш, Данило - Проза - Приказ ***76***
Кнежевић, Бобан - „Црни цвет“ - Приказ ***380***
Књижевно превођење - Студија ***324***
Књижевност - Постмодерна ***141***
Књижевни клуб Дубулти - Приказ ***217***
Књижевно стваралаштво - Мистични аспект ***209***
Књижевно стваралаштво - Проза - Република Српска ***456***
Књижевност - Религиозна инспирација у српском песништву - Приказ ***218***
Ковач, Мирко - „Кристалне решетке“ - Одломак ***171***
Конфино, Жак - „Два службена акта“ - Приказ ***472***
Конфино, Жак - „Јеси ли ти разапео Христа“ - Приказ ***429***
Конфино, Жак - „Не липши магаре“ - Проза ***173***
Конфино, Жак - Проза - Приказ ***282, 300, 348, 454***
Корољенко, Владимир - Писма ***174***
Космологија - Антропички принцип - Есеј ***74***
Костић, Зоран А. - Сликарство - Есеј ***179***
Костић, Јосиф Х. - „Ослобођење Лесковца“ - Приказ ***155***
Костић, Лаза - Поетика - Приказ ***289***
Костић, Марина - „Путник плаве крви“ - Проза ***180***
Костић, Слободан Коста - Проза 181, 182
Коцић, Мира - Поезија - Приказ ***318***
Коцић, Мира - „У небо верујем“ - Приказ ***427***
Кош, Ерих - Забелешке ***189***
Кражић, Ненад - „Зорка Мантина“ - Приказ ***343***
Кражић, Ненад - Проза ***192***
Краљевић Марко погубијо Косовац Алију - Непозната српска народна песма ***285***
Кунерт, Гинтер - Проза ***202***
Левајац, Тихомир - „Византијско плаво“ - Приказ ***210***
Лубардић, Јован - „Ноћ грбавице“ - Проза ***213***
Луковић-Пјановић, Олга - „Срби … народ најстарији“ - Приказ ***250***
Максимовић, Десанка - Поезија - Приказ ***314***
Манастир Ресава - Историја 258
Манастир Ресава - Уметност ***258***
Манолов, Валери - „Пужева спирала“ - Приказ ***147***
Мареш, Ервин - Интервју ***36***
Марковић, Бранка - „Станко Татабит“ - Проза ***227***
Марковић, Зорица - Проза ***228***

Марковић, Слободан Ж. - „Поезија Десанке Максимовић“ - Приказ ***320***
Марковић, Срђан - „Леонид Шејка и Медијала“ - Приказ ***340***
Марковић, Срђан - „Ликовни живот у Лесковцу 1900 -1950“ - Приказ ***339, 354***
Матић, Душан - Поезија - Приказ 351
Метерленк, Морис - „Сенке крила“ - Одломак 235
Милошевић, Никола - „Антиномије марксистичке идеологије“ - Приказ ***431***
Милошевић, Никола - „Православље и демократија“ - Приказ ***143***
Милошевић, Никола - „Психологија знања“ - Приказ ***420***
Миленковић, Лазар Лари - „Ко је убио Мери“ - Приказ ***451***
Миленковић, Лазар Лари - Проза 238
Милтојевић, Бранислав - Поп арт стрип 247
Миљковић, Бранко - Сећање ***139, 195***
Мирковић, Градимир - „Мали пасијанс“ - Проза 251
Мирковић, Милосав - Поетски записи и сећања ***257***
Мирковић, Чедомир - „Невидљиви оквири“ - Приказ ***159***
Митић, Зорица - „Женске приче“ - Приказ 123
Митић, Зорица - „Узлетимо с ветровима“ - Приказ ***123***
Митологија - Предања ***363***
Митрић, Небојша -Вајарство - Приказ ***368***
Митровић, Јасмина - „Хербаријум“ - Проза ***262***
Митровић, Срба - „Напрслине“ - Проза ***265***
Михаиловић, Васа Д. - Антологија заграничне српске поезије ***371***
Михаиловић, Васа Д. - Басне ***267***
Михаиловић, Васа Д. - Интрвју ***389***
Михаиловић, Васа Д. - „Кругови на води“ - Приказ ***441***
Михаиловић, Васа Д. - Поезија - Приказ ***55***
Михаиловић, Васа Д. - „Српска поезија од почетка до данас“ - Приказ ***83***
Михаиловић, Васа Д. - Упоредно издање Горског вјенца П.П.Његоша - Приказ ***269***
Михаиловић, Драгослав - „Подвала“ - Проза ***268***
Михаиловић, Драгослав - „Чизмаши“ - Приказ 417
Младеновић, Милан - Поезија - Приказ 349
Момчиловић, Милан - „Вече над Лесковцем“ - Приказ 148
Музика- Хорске композиције ***183***
Мурусидзе, Цисана - Интервју ***207***
Моравија, Алберто - „Конформиста“ - Приказ ***395***
Нагорни, Владимир - „Картање“ - Проза ***280***
Народна књижевност - Есеј ***329***
Настасијевић, Момчило - Поезија - Приказ ***120***
Нејлор, Кенет - Статус српског језика -Говор у представничком дому Америчког конгреса ***284***

Ненадовић, Матеја прота - „Мемоари“ - Приказ - ***144***
Ненадовић, Момчило - Поезија - Приказ **120**
Николић, Живојин - Поетска размишљања ***288***
Нушић, Бранислав - „Хајдуци“ - Драмски ликови ***317***
Нушић, Бранислав - „Хајдуци“ - Приказ 219, 372
Образовање - Демократизација ***377***
Омчикус, Петар - Сликарство ***34***
Орфеј - Психоаналитичко истраживање ***169***
Павковић, Васа - „Сонетни кавез“ - Проза ***298***
Павлов, Милутин Ж. - Запис о речима ***291***
Павловић, Миодраг - Проза ***295***
Павловић, Живојин- „Долап“ - Одломак ***292***
Павловић, Живојин - Интервју ***176***
Павловић, Живојин - „Траг дивљачи“ - Одломак ***293***
Павловић, Ранко - „Преображаји“ - Проза ***296***
Пајк, Џемс - Комуникација, психичка ***297***
Пантић, Михајло - „Не могу да се сетим једне реченице“ - Проза ***299***
Пенчић, Сава - „Недалеко од мале постаје“ - Радио-драма ***301***
Перовић, Миливоје - Путопис ***306***
Перовић, Миливоје - Романи - Приказ ***452***
Петковић, Новица - „ Огледи из српске поетике“ - Приказ ***236***
Петровић, Александар - „Скупљачи перја“ - Приказ ***208***
Петровић, Бранислав - Поезија - Приказ ***97***
Петровић, Видосав - „Освит“ - Уређивачка концепција ***311***
Петровић, Видосав - „Песников узлет“ - Приказ ***347***
Петровић, Горан - „Опсада цркве Св.Спаса“ - Приказ ***254***
Петровић, Растко - „Дан шести“ - Приказ ***161***
Петровић, Тихомир - „Велибор Глигорић о реализму“ - Приказ ***391***
Петровић, Тихомир - „Дете и књижевност“ - Приказ ***391***
Пећине - Архетипско значење ***145***
Пешикан, Жарко - „Рука“ - Проза ***321***
Поезија - Есеј ***191***
Позориште -Лесковац - Преглед (1991- 1992) ***463***
Политика - Улога интелектуалца - Есеј ***432***
Поповић, Александар - Драматургија- Авангардне тенденције ***309***
Поповић, Јустин - „Еклезијална структура и еклезиологија у српској православној цркви у XX веку“ - Одломак ***35***
Психотерапија - Негативне мисли ***443***
Радовановић, Драгомир С. - Афоризми ***335***
Радовић, Борислав - Поезија - Приказ ***350***
Радовић, Бела -Проза ***336***
Разић, Дејан - Хаику поезија - Приказ ***104***

Раичковић, Стеван - „Ране и касне песме“ - Приказ ***256***
Рајић, Негован - Проза ***344***
Ређеп, Јелка - Хагиографије ***352***
Рисојевић, Ранко - Проза ***353***
Рејзер, Тимотије - Случај Шарла Бодлера - Приказ ***373***
Ромска поезија -Лесковац ***44***
Рорти, Ричард - „Консеквенце прагматизма“ - Приказ ***423***
Савић, Милисав - „Ћуп комитског војводе“ - Приказ ***215***
Савић, Милисав - „Хлеб и страх“ - Приказ ***156, 196***
Савић, Милисав - Интервју ***133***
Самарџић, Радован - Сећања ***27***
Саро -Виво, Кен - „Измирење“ - Проза ***359***
Селенић, Слободан - „Искорак у стварност“ - Приказ ***383***
Симић, Милан Р. - Проза ***365***
Симоновић, Драгољуб - „Никола Вратковић“ - Приказ ***346***
Симовић, Љубомир - Фантастика и мит - Поезија - Приказ ***108***
Скерлић, Јован - „Омладина и њена књижевност“ - Приказ ***367***
Скулптура , српска - Есеј ***442***
Сликарска колонија- Рибарска Бања - 1991 338
Сликарска колонија „Свети Лука“ - Кукавица - 1993 ***459***
Смиљанић, Нена - Поезија - Приказ ***350***
Срејовић, Драгослав - Царичин град ***376***
Сремац, Стеван - „Путујуће друштво“ - Приказ ***220***
Станковић, Живота - Проза ***387***
Стефановић, Јосиф - „Усијани простори“ - Поезија - Приказ ***64, 91, 476, 342***
Стојадиновић, Слободан - „Чудеова певања“ - Приказ ***440***
Стојановић, Миодраг - Хумореске ***397***
Стојановић, Радосав - Проза ***399***
Стојановић, Радосав - Црна Трава - Запис ***398***
Стојановић, Слађана Сл. - „Угорчене душе“ - Проза ***401***
Стојичић, Ђоко - „Извор у пустињи“ - Приказ ***462***
Стојичић, Ђоко - „Кућни праг“ - Приказ ***166***
Стојичић, Миленко - „Како си положио испит за писца“ - Проза ***411***
Студени Иван - Интервју ***205***
Такић Миленковић, Љиљана - „Птице љубави“ - Приказ ***123***
„Тамни вилает“- Симболика - Приказ ***332***
Тартаља, Гвидо - Књижевност за децу - Приказ 134
Тасић, Драган - „Зачарана кутија“ - Приказ ***343***
Тејлор, Ендру - „Девет парабола“ - Проза ***430***
Томић Радојевић, Гордана - „Жедна Јефимија“ - Приказ ***392***
Транстремер, Томас - Поезија - Приказ ***70, 82***

Тридесет други сусрети професионалних позоришта Србије „Јоаким Вујић“ - Лесковац - 1996 ***201***
Трифуновић, Бошко - Проза ***445***
Турније, Мишел - „Гашпар, Мелхиор и Валтасар“ - Приказ ***172***
Туровић, Добросав - „Умир“ - Проза ***446***
Ћирјанић, Гордана - „Горка вода“ - Приказ ***382***
Ћосић, Добрица - „Верник“ - Приказ ***419***
Угришић, Дубравка - Форсирање романа река - Приказ ***428***
„Фатална привлачност**“** - Филм - Осврт ***407***
Федерман, Рејмонд - Ауторефлексивна проза - Критика ***449***
Филателија - Психолошки аспект ***287***
Филмска уметност ***406***
Фокнер, Вилијем - „Авесаломе, Авесаломе“ - Приказ ***233***
Фокнер, Вилијем - „Бука и бес“ - Приказ ***360***
Фокнер, Вилијем – Говор поводом доделе Нобелове награде ***65***
Фокнер, Вилијем - Југ, Црнац и време - Приказ ***51***
Фокнер, Вилијем – Књижевно стваралаштво - Приказ 2
Фокнер, Вилијем - Књижевни стил - Приказ ***22***
Фокнер, Вилијем - „Светилиште“ - Приказ ***222***
Фокнер, Вилијем - Књижевно стваралаштво ***234***
Хајдегер - Питање слободе ***418***
Хармс, Данило - „Архимед у нади“ - Приказ ***384***
Хаџи Танчић, Саша - „Галопирајући војник“ - Приказ ***415***
Хаџи Танчић, Саша - „Кључ за чудну браву“ - Приказ ***414***
Хаџи Танчић, Саша - „Небеска губернија“ - Приказ ***94, 416***
Хаџи Танчић, Саша - „Повратак у Наис“ - Приказ ***94***
Хаџи Танчић, Саша - „Путовање у Лесковац“ - Проза ***457***
Хаџи Танчић, Саша - „Срце је камен“ - Приказ ***448***
Холтон, Милна - „Српска поезија од почетка до данас“ - Приказ ***83***
Хофманстал, Хуго фон - Проза ***461***
Хофманстал, Хуго фон - „Фалунски рудник“ - Приказ ***103***
Хубач, Жељко - „Ближи небу“ - Приказ ***170, 214, 331, 465***
Царичин град – Историја 376
Цветковић, Никола - „Милан Дединац“ - Приказ ***378***
Цветковић, Никола - „Доба умног смирања“- Проза ***467***
Цветковић, Никола - „Светлост земље“ - Приказ 9, 54, 96, 121, 211, 319
Цветковић, Петар - Поезија - Приказ ***426***
Цветковић, Томислав Н. - „Војвода Никола Скобаљић“- Приказ ***126***
Цветковић, Томислав Н. - „Носиш ти те облаке“ - Приказ 49
Цветковић, Томислав Н. - „Увир“ - Приказ ***32, 49, 57,349, 410***
Цветковић, Томислав Н. - „Фотографија изнад кревета“ - Приказ ***175***
Ценић, Власта - „Штрапке“ - Приказ 366

Црквено певање - Византија ***138***
Црквено певање - Србија ***138***
Црњански, Милош - „Код Хиперборејаца“ - Улога наратора - Приказ ***33***
Црњански, Милош - „Сеобе“ - Мотив мртве драге - Приказ ***333***
Чехов, Антон Павлович - „Павиљон бр. 6“ - Приказ ***468***
Чинго, Живко - Проза - Приказ ***92***
Џојс, Џемс - Проза ***476***
Шар, Рене - Поезија - Приказ *7*
Шеклер, Богдан - „Српска јесен“ - Проза ***478***
Шекспир, Виљем - „Ричард III“ - Приказ ***212***
Шели, Мери - „Франкештајн или Модерни Прометеј“ - Приказ ***105, 246, 405, 386, 479***
Шујица, Божидар - Поезија - Приказ ***253***

ПРИКАЗИ

Александар Кадијевић

ПОГЛЕД НА НИШКИ АРХИТЕКТОНСКИ МОДЕРНИЗАМ

Александар Кековић-Зоран Чемерикић, ,,Модерна Ниша 1920-1941'' (Ниш 2006)

У издању Друштва архитеката Ниша, недавно је објављена стручна монографија ,,Модерна Ниша 1920-1941'' као прва књига у едицији ,,Архитектура града''. Њени аутори су архитекти мр Александар Кековић (1964) и Зоран С. Чемерикић (1948), афирмисани нишки пројектанти који се баве и критичко-публицистичким радом. Овом приликом по други пут су као коаутори зашли у сложено историографско поље, коментаришући примере једног од најдоминантијих архитектонских стилова у међуратном Нишу. Сматрајући њихов прилог корисним, али не и довољно подстицајним у свим сегментима, желимо да укажемо на његове недостатке и доприносе.

Монографија двојице публициста садржи 247 страна. Састоји се од више поглавља у коме је аналитички текст поткрепљен мапама града, цртежима и фотографијама градитељских дела. После инструктивног предговора, у коме писци описују проблеме истраживања своје сложене теме, у ,,Уводу'' нас обавештавају о главним обележјима српске архитектуре у периоду између два светска рата (пет страна). Токови су описани углавном тачно, са функционалним освртом на друштвене прилике које су их генерисале. Међутим, због штурости експликације многа значајна места из историје тадашње архитектуре нису поменута. Са друге стране, некритички је преувеличана улога часописа ,,Зенит'' који није извршио значајнији утицај на настанак српског модернизма, сем у свести псеудоисториографа из редова данашњих београдских урбаниста и архитеката. Сличну информативну улогу има и сажето поглавље ,,Београд: центар српског модернизма'' (две стране текста). Треће поглавље је најкраће и односи се на Нови Сад и дунавску Бановину (једна страна). Затим се представљају Ниш и Моравска бановина. Неочекивано су изостали осврти на стање у архитектури Вардарске и Зетске бановине, са којима се Моравска граничила и са чијим је стручним установама развијала плодне контакте.

У уводним и завршним поглављима књиге, постојећа стручно-научна литература о проблематици која се у књизи разматра није прецизно, а ни потпуно наведена. Наиме, у напоменама и списку литературе изнетом на крају монографије, нису поменути кључни историографски прилози који деценијама (или годинама) служе као незаобилазно полазиште за тумачења градске архитектуре у Србији. Исто важи и за изостанак многих прилога о архитектури у самом Нишу и југоисточној Србији, што довољно говори о незаинтересованости аутора у том сегменту, који се нису довољно информисали о прилозима својих претходника, или су их неоправдано игнорисали. Ненавођењем важних радова, показали су необавештеност и неспремност да потпуније искористе плодове својих колега, као ни вољу да са њима полемишу. Тај велики пропуст, који се проноси кроз читаво излагање, иде у великој мери на душу рецензената књиге који нису адекватно реаговали, иако међу њима има и проверених познавалаца начела историографске методологије.

Пласиравши штур и (не)селективан научни апарат, аутори су свесно заобишли интегративне токове савремене српске историографије и зашли у поље субјективистичке публицистике. Таквим опредељењем приближили су се есејистичким подухватима појединих домаћих пројектаната, који се узгред, са мање или више успеха баве и историографским радом. Сходно уским полазиштима, крајње резултате таквих стремљења одликују упадљива недореченост исказа, непотпуност у навођењу извора, некритичност која подразумева неутемељено фаворизовање одређених појава и дезавуисање других, незаокруженост излагања и самодовољан априористички став „историја почиње од мене''. Тај распрострањени псеудонаучни приступ кулминирао је 2003.год. контроверзним приручником Милоша Р.Перовића „Српска архитектура 20.века'', оштро критикованим у стручној периодици.

Много успелија, али понекад исувише концизна, су ауторска разматрања појединачних значајних објеката, који су прегледно изнета и уобличена. Парадоксално је, међутим, што досијеи зграда почињу прегледом модернистичког наслеђа у Нишкој Бањи, уместо да се предност да Нишу и његовим примерима.

За разлику од неразвијених уводних поглавља, монографски осврти састављени су од ефектних дескрипција и утемељених оцена. Изложени на једној или на две стране, чврсто су структуирани и надахнуто написани. Сходно типолошким разликама уоченим унутар размотреног фонда, подељени су на прегледе Породичног становања спратности П и ВП, Вишепородичног становања спратности П+1 и ВП+1, Вишепородичног становања спратности П - ВП+2, Вишепородичног становања спратности П+2+Пк, П+ 3 П+4 и на Преглед јавних објеката.

Садржајно уједначени, досијеи садрже краће податке о историји одређене зграде, као и функционалне описе њене основе, урбанистичке диспозиције, анализу и вредновање њених најекспонираних фасада. Процењујући те

сегменте, дошли смо до недвосмисленог закључка да су у разматрању форме и структуре примера нишке Модерне аутори остварили плодан резултат који ће у методолошко-аналитичком погледу подстаћи вредновања градске архитектуре модернистичке провенијенције у другим срединама. Својом утемељеношћу издвајају се проницљиве анализе фасадног система приказаних зграда, које красе и евидентни доприноси терминолошком фундусу постојеће критике. Осим тога, уз фотографију првобитног стања одређене зграде често је представљен и њен садашњи изглед, као и основе неке од њених кључних етажа. Коментари о накнадним доградњама су такође критички и објективно изложени.

У квалитетним описима зграда наглашени су кључни елементи њихове особене морфолошке, конструктивно-техничке и просторне концепције. Готово у свакој анализи истакнуто је оно што конкретни објекат чини посебним у градском контексту, било да се ради о његовим стилским, типолошким, функционалним, културно-историјским или урбанистичким специфичностима. Посебно плени аксиолошка флексибилност аутора, несклоних да објекте просуђују са уских идејно-естетских становишта. У њиховом критериолошком апарату, за разлику од платформи већине идеолошки једностраних домаћих тумача, претеже недогматични принцип оцењивања објекта према његовим трансепохалним, универзалним естетским и типолошким својствима, којим се ревидира устаљено вредновање на основу степена његове једностилске ,,чистоће''. Позитивно је и то што у излагању нема уобичајене сувопарности и заморног шематизма, неплодног понављања аргументације, некритичких глорификација и преопширних декрипција. Однос слика-текст је такође кохерентно изведен, тако да ефикасно омогућава високу концентрацију код читалаца.

Ова монографија се у свом централном сегменту издваја неспорном сазнајном димензијом, јер открива много нових чињеница о занемареним архитектонским склоповима, који до сада нису адекватно просуђивани на страницама наше културне историографије. По први пут, критички и доследно, приказује се опус плодних грађевинских инжењера и архитеката из Ниша, Скопља и Крушевца који су центру Моравске бановине утиснули печат естетике властитог модернизма (М. Живановића, Д.Милићевића, Д.М.Симића, М.Бојића, Г.Ташковића, Д.Мишића, Б.Кнежевића, Д.Вељковића, Б.Коковића и др.). Потврђена је и примарна улога знаменитих руских неимара емиграната Александра Медведева и Всеволда Татаринова, као и доприноси угледних београдских градитеља - Б.Којића, Г.Самојлова и А.Секулића. Од посебног значаја су и нови подаци о мало познатим престоничким градитељима који су градили у Нишу - М.Настасијевићу, Ђ.Мијовићу и Р.Павловићу. Са друге стране, социо-економске основе тадашње нишке архитектуре представљене су примерено њиховом историјском значају – ни премало а ни превише, због чега се ова монографија доследно задржава у оквирима примарне теме.

Са правом је наглашена улога Драгише Цветковића, политичара највишег државног ранга, који је нескривено подржавао модернистичке токове у нишкој међуратној архитектури.

Закључна разматрања и осврт на градитеље (изнети на по две стране) садржајно и проблемски знатно заостају за ефектним средишњим делом књиге. Понавља се штурост изражена у уводним поглављима. Очито је да су аутори своје амбиције усмерили на приказе појединачних зграда, остављајући будућим тумачима да детаљније истраже везе нишких модерниста са домаћим и страним стручним центрима. Синтетска и компаративна разматрања у књизи евидентно заостају за централним монографским. Ауторе је знатно ограничило то што су им остали непознати (а тиме и не корисни) лако доступни огледи З.Маневића о генези српског модернизма, прилози М. Просена о Г.Самојлову и М.Миловановића о А.Медведеву, размишљање М. Јовановића о српском Ар декоу, радови бројних аутора о предратном монументализму и делатности нишких руских емиграната. Симптоматично је што су аутори кључне оцене о српском модернизму преузели из једног недовољно утемељеног иностраног прегледа (Љ.Благојевић, објављеног без икакве провере домаћих стручњака-рецензената), или из монографије о новосадском архитекти Ђорђу Табаковићу. Такав парцијалан и неутемељен приступ, како смо раније напоменули, знатно је умањио ефективност њиховог рада. Исто тако, идеолошким основама и моделистици реализованих нишких зграда такође је требало да посветити већу пажњу.

Упркос крупних концепцијских недостатака, штурог научног апарата и неразвијености расправно-компаративних сегмената, ова монографија значајно превазилази сва претходна тумачења нишке архитектонске Модерне, јер по први пут целовито разматра ту проблематику. У фактографском и аналитичком погледу донела је осетан помак који би требало искористити за покретање нових, темељитијих и свестранијих историографских проучавања.

Иако баца ново светло на примере модернизма заступљене у архитектури Ниша и Нишке бање, монографија је корисна за синтетска истраживања архитектуре на читавом ексјугословенском простору, а највише на простору некадашњих бановина. Из корисних монографских осврта на значајне или до сада незапажене нишке куће, тумачи градитељства на простору југоисточне Србије ће црпети драгоцена сазнања, док ће посленици службе заштите културних споменика моћи успешније да утврде приоритете у очувању угрожених примера међуратног модернизма.

Саша Хаџи Танчић

У ДОСЛУХУ СА ЕВРОПСКОМ КУЛТУРОМ

(Душан Јањић, француски клуб у Лесковцу 1919-1941.
Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 2006)

Целини нечијег рада може најнепосредније да презентује његов монографски супстрат. Држимо да се таква издања припремају са пуно озбиљности и одговорности и да су од изузетног значаја по својој вишедимензионалној слојевитости: од непосредне драће и материјализованих идеја до културно-историјске процене осмишљеног и оствареног.

Тај посао обављан је веома потребито и коректно књигом *Француски клуб у Лесковцу,* којом се презентује оно што треба сматрати историјом овог клуба у целини; то ће рећи, историјом Француског клуба између два светска рата и његове оживљене традиције 1998. године.

Јасно је да је и датом случају пре свега реч о пријатељству. Пријатељству дава народа, две земље, две културе и два језика: француске и српске. Предмет ове књиге такође је облик једног могућег организовања и популарисања тог пријатељства по моделу клуба. Клупско организовање, нимало на основама поларизовања – него проживања и сарадње.

Разуме се, да је у Лесковцу између два светска рата постојало Друштво пријатеља Француски клуб. Обновљено је 1998. године као Друштво Југославија-Француска. Монографија је и објављена у част две деценије његовог постојања и рада; тим пре што од идеје до њеног остварења пут није био нимало лак. Монографијом је омогућрно пратити промене и видове испољавања ранијег и садашњег Клуба, нових обележја и настојања у раду – с оним константним елементом, непромењивим моментом пријатељства.

Клуб се мењао, афирмишући новије и новије правце активитета, у интересу одруштвеног и културног послаништва. Метоеолошки, непрекидно пребирајући по подацима и грађи, да би се остварио циљ, ово дело открива нам главне актере и организаторе Француског клуба у Лесковцу, у областима јавног и друштвеног живота; дакле, народне просветитеље, интелектуалце, педагоге, писце, све саме мисионаре француског и српског пријатељства. Так-

во место припада Наталији Арсеновић-Драгомировић, првој жени комедиографу у српској књижевности. Значајну улогу имаће Сретен Димић, такође писац и народни просветитељ. Драгоцен је допринос истакнутог српског писца и лекара, носиоца Албанске споменице и доброг зналца француског језика, др Жака Конфина. Део свестраног посленишта посвећују и други виђенији људи Лесковца. Од Француза, то су такође угледни писци, дипломате и политичари. За наш народ и нашу земљу од важности су својевремени извештаји француских представника о збивањима у Лесковцу и овом делу Србије; потресна сведочанства, путописи, административни, економски, статистички, трговински прегледи, штампа. Говоре о Лесковцу најчешће као о "лепом граду, на добром положају, чистом и љупком", са једном од најживописнијих околина, а с наше стране као о "пасторчету државе, пошто је и игнорисан и маргинализован у Југославији оног времена.

С друге стране, омогућено је да Лесковчани упознају вредности француске цивилизације и културе, такође дела из француске књижевности. Штампају се преводи из француске поезије и прозе. Француски језик учио се факултативно, па редовно у настави.

Не смемо заборавити помоћ Француске српској војсци у Првом светском рату, посебно онима који су се обрели у Француској. Аутор подсећа на то да је у то доба, од 1915. до 1918. године, нашло уточиште више хиљада грађана Србије.

Монографија обилује подацима о акцијама, прославама националних празника, забавним вечерима, добротворним програмима и, пре свега, Француском дану у Лесковцу и Српском дану у Француској. Било је приредби, уметничких концерата са игранком; класичне и војне музике, хорског певаштва, матинеа, конверзације о разним темама на француском језику, гостовања угледника; и опет – како би аутор рекао – забаве, забаве!... – " увек повољне", "најуспелије", "најпријатније", најотменије", најелегантније", "до дубоко у ноћи".

Друштву пријатеља Француске у Лесковцу претило је, исто тако, и гашење. Имало је успоне и падове, кризе. Завршни чин десио се, на жалост, са почетком Другог светског рата 1941. године. мада Француске није ишчезла из интересовања Лесковчана, пошто су савезнички били на истој, победничкој страни. Архива Француског клуба нетрагом је настала, али не и интересовање за рад клуба.

С разлогом је посебна пажња посвећена оживљеној традицији Клуба, од обнављања 1998. када је за председника изабран господин Душан Јањић. Обновљена је, после педесет седам година прекида, заправо традиција Друштва српско-француског пријатељства у Лесковцу. До њеног оживљавања прошло је, дакле, много времена, и прилика је стога да о разлозима и циљевима са-

дашњег Друштва сазнамо много више од самог оснивача, уједно и аутора монографије, др Душана Јањића.

У монографији *француски клуб у Лесковцу* приложен је преглед архивске грађе, извора и литературе, као и регистар личних имена, неопходних изданњима ове врсте, да би подухват био још информативнији, потрепљенији подацима, тиме и убедљивији за читање. Солидно урађен посао скромног а изузетног посленика културе, докторафранцуске књижевности, усто дипломираног правника, професора Универзитета, аутора неколико ухбеника и приручника, а, наравно, и огледа о француским писцима; члана Удружења књижевника Србије и Међународног друштва Роже Мартен ди Гар, носиоца француског одликовања *Витез реда Академских палми* и добитника награде Златна франкороманистика (Београд, 2006), као и уредника лесковачких публикација *Наше стварање, Осврт и Помак* и, особито, Алијансе, листа који вероватно на најбољи начин изражава циљ и интерес Друштва – да буде спона између француске и српске културе.

Иако пре свега монографско, дело *Француски клуб у Лесковцу* је и носталгично. Укрупњава слику о старом српском граду знатних културних традиција. Господин Јањић евоцира један другачији Лесковац,у коме струје живе идеје и програми и где се у окосницама брине о његовом европском дослуху са светом. Добар познавалац грађе и образован, господин Јањић излаже непосредно, оживљава атмосферу и арому прошлости. Иако монографија, *Француски клуб у Лесковцу* је књига разнородна по темама, али јединствена по том присуству Француске као географског и друштвеног топоса. У сваком случају, аутор је успешно објединио мноштво података, хроничарских и историографских фрагмената у хомогено дело. А кроз дело у потпуности је изражен и ауторов став о природи љубави према Француској, привржености њеним укупним вредностима и поштовања према њеним највећим дометима. Данас можемо с тугом да посматрамо како нас покушавају да деле и уситњавају наши дојучерашњи савезници и пријатељи, потом затварају и бомбардују, одбојни и надмени према свему што Србија надилази изван њихових тесних, вештачких оквира. Господин Душан Јањић је овом књигом показао да је Србија са својим неправено подцењеним Југом далеко од сваке регионалистичке, провинцијалне изолован ости. У његовој представи јучерашње и данашње сарадње са европском Француском преовлађују убедљиви, аргументовани тонови. Штавише, његов приступ савременој српској сарадњи са Француском је примерен и разуман.

Захваљујући господину Душану Јањићу, Лесковац данас наставља традицију франкофонства, баш зато што је то плод дуготрајног сазревања и резултат наше непосредне потребе за властитим обогаћивањем и преображавањем. У тематској разноврсности ове монографије огледа се богатство и живост интересовања Лесковчана у ного праваца. Пишући о Француском

клубу у Лесковцу, успео је да препознамо у регионалној тематици одблеске универзалне човекове драме потврђивања и испољавања, да укаже на доброту дружења народа и лепоту пријатељства људи различитих нација, вера и културе, са хуманистичким идеалом, на чему, све скупа, господину Душану Јањићу најискреније захваљујемо.

Слађана Здравковић

ИНВАЛИДИ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Др Љубомир Петровић, Невидљиви гето, инвалиди у Краљевини Југославији 1918–1941, Институт за савремену историју, Београд 2007

Иако је друштвена историја подробније проучавана последњих година појединe области нису у довољној мери обрађене. Један од запостављених проблема у српској историографији била је историја особа са инвалидитетом. Изоловани и са осећајем одбачености од друштва представљали су терет за породицу и само друштво, без права на сопствену историју. Проучавање њихових живота и статуса у друштву, у вечитој борби за своја права, даје нам јасну слику стања једне мањинске групе у друштву.

Југословенско пратријархално друштво у периоду између два светска рата стварало је јаз према популацији особа са инвалидитетом. У радовима политичке и војне историографије ратни инвалиди су остајали по страни и служили као статистички податак последица рата, док се о постнаталним инвалидима рата готово ништа није знало. Свакодневни живот ове групе људи карактерисале су вишегодишње предрасуде, разни облици дискриминације и негативни ставови усмерени према њима. Упркос покушајима власти да оснивањем разних специјализованих установа за њихово збрињавање побољша њихов положај унутар државне и друштвене заједнице, питање њихових живота и проблеми са којима су се носили представљали су како религиозан проблем тако и проблем целокупног друштва једне државе.

Однос друштва према инвалидима на територији Краљевине Југославије тема је књиге Љубомира Петровића, која је тематски подељена у шест поглавља. У раздобљу од нешто преко две деценије инвалиди су прешли пут од готово потпуне обесправљености до добијања пристојног статуса. Оно што ово дело чини особеним, изузев тематике, је увод који се разликује од класичних увода јер је конципиран у форми поглавља и садржи тематске целине посвећене социјалној политици, са посебним освртом на утицај др-

жавних институција у креирању будућности особа са посебним потребама и њиховој социјалној интеграцији у правцу напретка. Аутор је обрадио појам, циљеве и развој социјалне политике, њену улогу у држави, али и проблеме који су је пратили у спровођењу. Дат је кратак преглед историје односа према особама са инвалидитетом на глобалном нивоу и истакнутих организација југословенског државног система у циљу спровођења социјалне и здравствене заштите. Констатовано је да без обзира на законом загарантована права и залагања министарстава просвете, здравља и социјалне политике, положај инвалида у међуратној Југославији карактерисали су неадекватна политика државе, неразумевање једног дела друштва, као и разни социјални, педагошки и медицински проблеми који су њихову егзистенцију још више угрожавали.

Поглавље под називом „Социјално-психолошка позадина односа према инвалидима у југословенском друштву 1918–1941" третира неколико проблема. Обрађен је положај инвалида у југословенским земљама до 1918. године и њиховој егзистенцији, која се махом сводила на просјачење и друге видове примања милостиње. Народ је још увек на паганski начин гледао на болест, која је сматрана последицом злих сила, тако да је укључивање инвалида у заједницу било изузетно тешко, посебно у крајевима који су били необразовани и налазили се на културној маргини друштва. Лоши здравствени и хигијенски услови, епидемија разних болести, недостатак стручних лица и недовољно ангажовање државе били су фактори стицања инвалидности и у међуратном периоду. Што се тиче језика инвалидности, он се мењао неравномерно и недоследно, еволуирајући од пежоративног значења до стручних неутралних термина. Поменути вид дискриминације пратила је разлика у књижевном и говорном језику, као и низак ниво опште социјалне свести у друштву, које је често употребљавало разне, иначе, медицинске термине за сегрегацију ових особа. Велика пажња посвећена је групи инвалида изложених двострукој дискриминацији. То се односило на руске ратне инвалиде који су се нашли на простору Југославије после грађанског рата. Двостурко жигосани, својом инвалидношћу и политичким опредељењем, пратиле су их бројне предрасуде локалног становништва које их је, сходно подручју, доживљавало као савезнике или непријатеље, док су за државу били економски изазов.

Велики рат донео је и велико бреме броја инвалида. Држава је званично преузела бригу о њима тек Видовданским уставом. Приказане су слабости правног система социјалне заштите у новој држави и објашњена чињеница да су особе са инвалидитетом имале подређени социјални статус. Здравствена заштита ове социјалне групе била је не само на ниском нивоу већ је жеља за њеним побољшањем наилазила на отпор локалних власти и неразумевање

средине. Аутор је посветио пажњу и инвалидским организацијама и њиховом односу према актуелној политици.

У трећем поглављу изложени су проблеми финансијске политике државе, чија је основа била у неравномерном привредном развоју појединих области и страдања у рату. Недовољна одвајања државе подстакла су организације инвалида на проналажење додатних извора прихода. Држава је ово искористила, па се временом њена законска обавеза свела на својеврсну мисију добре воље. У погледу превоза и смештаја инвалида, као и државне политике при њиховом запошљавању, увиђа се неспособност државе да спречи дискриминацију инвалида и побољша њихов положај унутар заједнице.

Наредно поглавље посвећено је инвалидима рада, као заборављеној и запостављеној групи инвалида, која је трпела највећи ниво институционалне небриге. Обухваћена је проблематика њиховог социјалног збрињавања, институција социјалног осигурања чији су били корисници, као и оснивање других видова осигурања за све оне инвалиде који су остали ван домета социјалне заштите. Дати су сви фактори који су утицали да се југословенско искуство бриге према инвалидима рада и онима који су то могли постати не може окарактерисати као позитивно.

Посебан проблем обухватао је начин школовања деце ометене у развоју. Истакнути су сви ограничавајући елементи који су утицали да се постави питање обавезног похађања школе деце на било који начин ометене у развоју. Контура јединственог просветног система оживела је готово деценију после стварања државе а дати су и наставни планови и програми примењивани у различитим видовима телесне ометености. Узор у креирању просветног профила учитеља преузет је из чехословачког искуства, мада и та држава није имала довољно искуства са потребама специјалног школства.

Последње поглавље приређено је као закључак у којем се наводе предрасуде и негативни ставови према инвалидима кроз време, које аутор сматра својеврсним расизмом према различитости у ма којем облику. Дат је преглед реакција на инвалидност од антике до XX века, са јасно истакнутим предрасудама које су се кретале од непожељности до одузимања елементарних права на живот. У сваком случају, дати су сви проблеми инвалида од којих многи ни до данас нису решени.

Као основни извор за настанак дела коришћена је грађа похрањена у архиву Србије и Црне Горе и Историјског архива у Ужицу. Од објављене грађе коришћени су закони који су се односили на инвалиде, извештаји о пословању средишњег уреда за осигурање радника, као и стенографске белешке Народне скупштине. Од штампе и периодике коришћени су сви извори који су дотицали проблем инвалидитета, као и релевантна литература.

Књига је део пројекта „(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991”.

ГАЛЕРИЈА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Гојко Суботић

ДОБА СВЕТЛОСТИ

Беседа на отварању изложбе Доба светлости, у Лесковцу,15. јануара 2008.

Као и приликом недавног отварања ове изузетне изложбе коју су колеге из Краљева припремиле у својој средини, треба се присетити да је умеће зидног сликарства, пре него што је стигло до нас, и својом лепотом нас оплеменило, имало дугу прошлост. Његово порекло је било у античком свету чијем наслеђу дугује читава култура средњег века. У самом почетку, као израз хришћанске религије и њене дубоко хумане мисли – од чије смо се суштине данас тако удаљили – оно је било једноставно и неговано у махом скровитим становштима, па су следбеници новог учења, прогоњени али усрдни у својој вери, притајено истицали само симболе попут крста и сликали представе попут јагњета и доброг пастира. Али, слобода исповедања нове вере убрзо је то променила, па су се, упоредо са раскошним делима у мермеру и скупоценим материјалима, и слике хришћанске садржине појавиле у сложеном виду и блиставој светлости мозаика, надахнуте облицима маштовитог хеленског и римског говора.

Данас се, ипак, о уметности овог времена у источним деловима Царства једва нешто зна због дубоке кризе која је, након великог успона, захватила целокупни ликовни живот. Сви делови друштва, духовни и световни, били су обузети страсним расправа и подељени у схватању сакралне представе. Током једног и по столећа, колико је то трајало, уништено је огромно ликовно богатство претходних столећа. На нашем простору се то подударало и са демографским и друштвеним променама које је донело насељавање наших предака у северним деловима Источноримског царства.

Разумљиво је да је обнова уметничког живота, након победе поштовалаца икона, почела опрезно, приказима у којима су једноставна знамења замењивана несигурно и грубо сликаним ликовима и једноставно уобличеним сценама из хришћанске повести. Везу са старијим ликовним искуством показивала су тек мала дела, изведена у скупим материјалима, и рукописи на чијим су листовима опстале и представе из доба пре иконоборства. А све је,

разуме се, могла да сачува једино високо развијена средина, пре свега сама престоница, са негованом традицијом и дугим памћењем.

Сложена је, дакле, била историја и променљива судбина зидног украса пре него што је он добио место у нашим храмовима и непосредно почео да сведочи о животу српског друштва, представљајући ктиторе, владаре, чланове њихових породица и свете претке. Управо то раздобље и зидне слике настале у њему предмет су изложбе која нас је овде окупила под називом *Доба светлости.*

Са удаљености која нас дели јасно се виде околности које су тада, пре осам векова, одредиле путеве развоја српске уметности. На самом прагу великог доба збили су се догађаји чије су последице биле далекосежне. Четврти крсташки поход завршио се 1204. освајањем Цариграда и рушењем империје, чије је древно жариште вековима широко зрачило и пресудно утицало на културу суседних држава. Коју годину касније, повратак светог Саве из Свете Горе и његово живо учешће у животу земље, а пре свега бављење њеним духовним устројством отворили су широке видике и привукли најбоље мајсторе из византијских уметничких атељеа.

До тада се у Србији само на неким споменицима, највише на Немањиним Ђурђевим Ступовима, могао препознати карактер сликарства какав је у позном периоду династије Комнина овладао читавим источним делом хришћанске васељене, а својим карактеристичним језиком утиснуо се чак и у разноврсне видове западне уметности, од монументалних скулптура на фасадама катедрала, преко фресака и минијатура до дела у слоновачи. У нашем суседству, у Нерезима код Скопља, а затим, при самом крају XII столећа, у Курбинову и храмовима Костура византијско сликарство овог стила оставило је своје изузетне примере. Декоративност целине и права опсесија графичком обрадом сликаног ткива досегла је готово фантастичне облике, али их код нас на раним, пострадалим задужбинама Стефана Немање у недалекој Топлици, данас више нема. Нова велика целина зидног украса настала је тек у Студеници, по повратку светог Саве из Хиладара, тачно пре осам столећа, 1208. Она је, међутим, изненадила новим ликовним језиком, крупним и мирним, широко моделованим формама које су представљале супротност претходном изразу. Избор врсних мајстора који су је извели био је такође заслуга самог светог Саве, сигурног познаваоца уметничког живота у Царству, као што је заслуга његова била и увођење старосрпског језика у монуменално сликарство, у натписе којим су означаване свете личности и догађаји, објављиване поруке пророка и исписивани стихови из црквене поезије. При свему, и текст који је у подножју куполе Богородичиног храма навео ктиторе саставио је сам свети Сава, смерно додавши своје име на крају.

Нећемо даље следити ход сликарства у овом блиставом раздобљу српске уметности. Нека то учине посетиоци, разгледајући копије врсних уметника

на челу са доајеном овог мајсторства Зденком Живковић. Већину копија које овде видимо начинила је управо она, у жељи да их виде они који нису у могућности да непосредно спознају карактер и вредности нашег старог живописа. Недавно, копије које су пред вама, из фонда Народног музеја у Краљеву, изазвале су дивљење пробране публике у Швајцарској. То, разуме се, казује не само о природи и вредности фресака чији је изглед пренесен на платно него и о вештини којом је сликарски поступак поновљен. Сећам се, пре много година, у Курбинову, Зденка Живковић ми је крај једног лика припоменула да је на њему загледала слојеве пигмента који су један другог прекривали и утврдила да је стари мајстор понегде седамнаест пута четкицом прелазио док не би досегао пуноћу облика и нијансу боје.

Да би приближили посетиоцима карактер фреске и подсетили на крхкост њеног ткива, судбински везаног за живот споменика, приређивачи изложбе, младе и даровите колегинице Тања Михаиловић и Сузана Новчић предочиле су нам и остатке старог живописа из Спасове цркве у Жичи, одломке који су приликом обнове цркве, с поштовањем, као светиње, били похрањени и тако, заштићени, доспели до нас. Готово у исто време, када се у славу осамстоте годишњице Жиче припремала ова изложба, фрагменте најстаријег живописа брижљиво је проучила и посебном студијом јавности одлично представила колегиница Зорица Златић-Ивковић. Њена драгоцена опажања снажно су дочарала визију блиставе унутрашњости првог саборног храма Српске цркве, са златом које је зрачило са његових зидова. Свете личности и призоре на њима исликали су и овде на позив светога Саве, без сумње, цариградски уметници који су широм православног света сведочили о неугашеном стваралаштву у доба латинске власти, па су и у нашој средини, у цркви Вазнесења сјајем означили ову епоху. То је с разлогом подстакло и ауторе наше изложбе да њену садржину означе као *Доба светлости,* време које, након Студенице и Жиче, показују копије фресака из храмова готово до краја XIII столећа.

Увек сам у овој дисциплини сликарског и конзерваторског рада, у копијама, видео пре свега оно што нам саме оне говоре и значе, преносећи мисли и танана осећања уметника. Само понекад сам, док се фотографија није високо уздигла, помишљао и на могућност да злехуда судбина копију учини и јединим сведоком старога дела. А то се у невољним временима која су нас снашла, више пута десило. Довољно је сетити се фресака Богородице Љевишке чије су копије, Зденкине и Бранине, међу првим после Другог светског рата представиле сликара Астрапу у галеријама Немачке, а знамо добро и да је пре четири године, та призренска катедрала изгорела под „стражом“ војника Уједињених нација, а њене слике прекрила чађ. Разлога за стрепњу да ће копије стећи и улогу сведока ишчезле уметности данас има још више. Никада нисам веровао да ће у Милешеви лик првог српског архиепископа, светога Саве, који памтимо од времена када смо га први пут, као деца, видели

у својим читанкама, бити – а недавно се управо то десило – својевољно преиначен, да ће се нечија рука дрзнути да га по свом укусу „налепша“– да ће се оглушити о клетву коју наводе даровнице ктитора, да ће онај ко одузме или патвори нешто од оног што је завештано, на последњем, Страшном суду имати за супарнике Богородицу, Светог Јована и 318 богоносних отаца никејских. Док таквих особа има, чувајмо наше копије не само лепоте ради, можда ће оне постати и сведоци једног ишчезлог света.

Не смемо забравити завет предака да чувамо оно што су они створили и то, у њиховој изворној лепоти, предамо поколењима која долазе. На разним странама, међутим, пратимо дивљи однос према највећим драгоценостима наше културе. Нико то, ваљда, боље од приређивача ове изложбе није уочио и, да би нас подсетио на свету обавезу, у славу непролазне светлости која зрачи из дубине прошлости, донео овде њена драгоцена сведочанства. Хвала им на томе.

Душица Бојић

ЗНАЧАЈ ПРИКАЗИВАЊА ПОРТРЕТА ИСТОРИЈСКИХ ЛИЧНОСТИ

Реч на отварању изложбе „130 година од ослобођења Лесковца од Турака и 200 година од битке код Дедобарског хана (децембар 2007)

Изложбе су значајне културне манифастације које обнављају сећање, уче и инспиришу посетиоце. У последњим деценијама изложбене поставке, због недостатка финансијских средстава личе једна на другу и не могу у потпуности да испуне своје основне циљеве. Дуго година уназад на историјско-едукативним поставкама излагани су портрети значајних Срба, дела "старих мајстора" настала у протеклим вековима.

Најчешће је позирање било основа свакога сликара, док фотографија половином XIX века није постала један од значајних предложака уметничког рада. У оваквим ангажманима упошљавани су најзначајнији уметници и правећи уметничка дела велике културне вредности обележавали су епоху.

Велики значај за проучабawe наше прошлости имају портрети оних личности који су били актери и имали једну од запаженијих улога током Првог и Другог српског устанка. Њихов утицај у тадашwој друштвеној стварности, усмерен на обнављање државе био је велики, па је нужно било забележити њихове портрете. Кроз сваки детаљ на портрету, одећу, ордење, капу... могло се сагледати време у коме су живели. Портрети значајних личности често настају много година после догађаја који су их прославили. Тако Стева Тодоровић, Ђорђе Крстић, касније Паја Јовановић или Марко Мурат осликавају портрете виђених Срба у познијим годинама када се у изразу лица само може наслутити духовна и физичка снага коју су поседовали у одлучујућим тренуцима српске историје.

Често су уметници били принуђени да портретишу личности или сачувају од заборава, на платну, догађаје на основу приче или штурих записа у сачуваној архивској грађи или у текстовима путописаца који су пролазили кроз Србију XIX века. На тај начин су отргнути од заборава многи појединци вредни историјског сећања.

Овом приликом желим да истакнем значајан подухват аутора изложбе Драгише Костића и Мире Ниношевић у Народном музеју у Лесковцу, који

су за потребе изложбе "130 година ослобођења Лесковца и 200 година борбе код Дедобарског Хана", прикупили податке и уз помоћ талента академског сликара мр Зорана Костића, отргли од заборава лик значајног устаничког вође и војводе Илије Петровића-Стреље.

Може се скоро са сигурношћу рећи да више деценија у назад ниједан музеј у Србији није наручио израду портрета историјске личности, на основу објективних информација колико је то било могуће (записа из архивске грађе и на основу лика његових потомака). Од посебног значаја је то што Стрељин портрет припада локалној историји Лесковца. Без обзира на његове војничке заслуге у организацији устаника и војевању на Делиграду, снажни карактар овог јунака истакнут кроз поглед, кошчато лице, допуњен оружјем које је носио, без труда појединаца његов лик и карактер остали би и после две стотине година у забораву и са много мawe могућности wегове реконструкције.

Оваквим приступом нашој прошлости и личностима које су је на било који начин обележиле, даје се снажан допринос уметности, историји и уопште култури. На овај начин заинтересованој публици која посећује изложбе, даје се могућност да визуелним путем запамте лик свог суграђанина који је ту некада живео, борио се за слободу, по коме и данас једна од улица Лесковца носи његове име.

Војвода Илија Петровић Стреља, реконструкција лика, рад академског сликара мр Зорана Костића

Љиљана Тојага

ПЕШКИРИ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Реч на отварању изложбе (Младенци 2008)

Оно што бих вечерас прво хтела да кажем, је чињеница да ми је задовољство да отворим ову занимљиву изложбу аутора Слађане Рајковић, вишег кустоса Лесковачког музеја.

Она је и овога пута зналачки и са мером обрадила једну важну тему из традиционалног живота лесковачког краја. Реч је о пешкиру. Ја би сада само указала на присутност и важност овог предмета у традиционалном животу уопште.

У дугој историји пешкира, његово порекло треба тражити у заједничкој словенској култури и постојбини о чему сведочи и словенска реч убрус, која је коришћена у свим словенским језицима. Временом се реч убрус губи и замењује је реч пешкир, балкански турцизам персијског порекла. Постоје писани и ликовни документи у средњем веку о употреби предмета који по изгледу и функцији одговара пешкиру. Колика је била вредност таквих платнених предмета у средњем веку види се из податка који говори да су намети давани у вуненом и памучном прediву. Њихова вредност протеже се и неколико векова касније.

На изложби је пешкир разврстан кроз неколико тематских целина и представљен са његовим најважнијим значењем. Навешћу нека:

- поред његове основне функције брисања тела, служио је у сваком домаћинству и као употребни предмет (око припреме хране, покривање судова, током јела)
- био је обележје у обичајима око рођења, свадбеним и погребним (повојница-крштење, кићење кола , бошчалук,)
- вредност која се дарује и размењује (куму, старом свату, свештенику)
- дарује се приликом изградње куће
- посебним гостима
- важан украс куће (око иконе, огледала, умиваоника)

- био је ознака појединца (чауша, барјактара, старог свата, ознака обреда - приликом венчања у цркви везиване су руке младенцима), и др.

Изложени предмети су од различитог материјала, техника израде и украса. Углавном су од домаћег платна са утканом орнаментиком изведеном проткивањем или на дашчицу, памуком, срмом или свилом са којима је рађен вез. Чипке и ресе на крајевима су углавном куповне или од кукичане чипке. Сваки од ових пешкира има своју причу у коју су уткана лична осећања стваралаца.

Изложбу прати каталог који даје потребне информације посетиоцу. Аутор текста је Слађана Рајковић, графички дизајн урадио је Драган Јовић – Лисац, а фотографије Владимир Стојановић.

Хвала на стрпљењу, овим бих изложбу отворила и препустила је Вама.

Лесковачки зборник
књ. XLVIII

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Драгиша Костић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод резимеа на енглески
Валентина Костић

***

Слог, прелом и техничко уређење
Владимир Тасић

***

Ликовна опрема
Др Срђан Марковић

****

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: „Ђак“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник / одговорни уредник Драгиша Костић . - 1961, бр. 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961 - (Лесковац : "Ђак") . - 24 cm

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS . SR-ID 4022274